

Katedra historických věd
Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice

Theatrum historiae

5

2009

Pardubice 2009

Vydání této publikace bylo podpořeno prostředky z projektu Fakulty filozofické Univerzity Pardubice č. FG/FF/2009/3.

Na obálku bylo použito vyobrazení tolaru polského krále Štěpána Bathoryho z roku 1586. Tato mince byla ražena v sedmihradské mincovně Velká Baňa. Převzato z publikace STEŻYŃSKI-BANDTKIE, Kazimierz Władysław, *Numismatyka Krajowa*, Warszawa 1839, Tab. 14/174.

© Univerzita Pardubice, 2009

ISSN 1802-2502

OBSAH

David NOVOTNÝ Na okraj úvěrové politiky českých měst v době předbělohorské. Mezi Chrudimí, Prahou a Rychnovem nad Kněžnou	7-25
Tamás KRUPPA Kult svatých a dynastická propaganda na dvoře Báthoryů v 16. století	27-38
Pavel PANOCH Chrudimský Kristus a zázračné souřadnice jeho barokní legendy	39-62
Kristina SWIDEROVÁ Testamenty urozených žen doby baroka. Několik poznámek k tématu	63-84
Pavla JANÁČKOVÁ Deníky Jany Marie hraběnky Harbuval von Chamaré (1722-1792)	85-111
Zbyněk VYDRA Na stráži samoděržaví. Vladimír Andrejevič Gringmut a Ruská monarchistická strana, 1905-1907	113-141
Pavel PETR Letecká báze na Českomoravské vysočině	143-160
Pavel MÜCKE „I Siegfried cítí zimu a vši...“ aneb Obrazy spojenců a nepřátel v paměti vojáků druhého čs. zahraničního odboje	161-198
Příspěvky z doktorandského semináře <i>Koncepty maskulinity v dějinách</i> (Pardubice, 20. 10. 2008)	
Lenka DOOVÁ „Odějme Tóra v nevěsty úbor!“ Aneb o genderových stereotypch severské společnosti v době Vikingské éry	201-214

Michaela MALANÍKOVÁ Oddělené sféry, nebo komplementarita? Interakce mužů a žen na pozadí středověkého města	215-225
Tereza SIGLOVÁ Spory o čest mezi poddanými pardubického panství	227-244
Zuzana ČEVELOVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ Přítel příteli, bratr bratru, muž muži. Jan, František, Josef a Alois Vojtěch Šemberovi ve své vzájemné korespondenci	245-262
Jiří HUTEČKA Idea občana – válečníka a „moderní“ maskulinní identita: modelová studie z dějin Spojených států	263-279
Jan SEIDL Mužnost jako ctnost uvědomělého homosexuála ve třicátých letech	281-292
Recenze a zprávy	293-320
Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků	321
Seznam autorů	322

David NOVOTNÝ

Na okraj úvěrové politiky českých měst v době předbělohorské. Mezi Chrudimí, Prahou a Rychnovem nad Kněžnou

Množství jmen, dat a různě vysokých finančních částek rozptýlených v archivním materiálu – tak lze charakterizovat úvěrovou politiku panovníků z rodu Habsburků, členů panských a rytířských rodů a v neposlední řadě též měst v raném novověku. Jen přehled dluhů českých královských měst ať už v předbělohorském období, případně po Bílé hoře, by nepochybně vydal na mnohasetstránkovou monografii. Zatímco úvěrové politice předbělohorských magnátských rodů i skladbě jejich věřitelů byla a je věnována oprávněná pozornost, královská města zůstávají přes významné dílčí studie stále poněkud ve stínu.¹ Víme v tomto případě poměrně dost o finanční situaci největších sídel v zemi, tj. zejména pražské aglomerace, zatímco pro ta střední a menší postrádáme mnohdy byť jen základní přehledové práce, jejichž úlohu souhrnné studie, vycházející namnoze především z centrálních archivních fondů, jednoduše nemohou suplovat. Přitom nemalé finanční břímě leželo právě na středních a menších královských městech.² Absence většího množství usedlých zámožných jedinců a zakotvenost menších sídelních útvarů v regionu

---

¹ K problematice kreditních operací šlechty srov. Václav BŮŽEK, *Die Quellen finanzieller Einnahmen von Angestellten der Herren von Rosenberg in Böhmen am Ende der Epoche vor der Schlacht am Weissen Berge*, *Hospodářské dějiny* 18, 1990, s. 107–160; TÝŽ, "Svatý Jiří za humny jest". *Úvěr v myšlení rytířských klientů předbělohorské doby*, *Studia Comeniana et historica* (dále SCH) 29, 1999, č. 62, s. 34–45; TÝŽ, *Úvěrové podnikání nižší šlechty v předbělohorských Čechách*, Praha 1989; TÝŽ, *Úvěrové podnikání rytířů Malovců v předbělohorské době*, *Folia historica Bohemica* (dále FHB) 14, 1990, s. 135–194; Václav LEDVINKA, *Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách*, Praha 1985; Petr VOREL, *Úvěr, peníze a finanční transakce české a moravské aristokracie při cestách do zahraničí v polovině 16. století*, *Český časopis historický* (dále ČČH) 96, 1998, s. 754–778 ad.

² Základní přehledovou práci zůstává Václav PEŠÁK, *Obecní dluhy královských, věnných a horních měst v Čechách, zvláště Starého Města pražského, po třicetileté válce*, *Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy* 7 (dále SPDP), 1933, s. 311–466; přehled městských dluhů vzniklých v důsledku válek s Turky a strategie komory při snahách o zaplnění císařské pokladny podává Věra PICKOVÁ, *Nucený úvěr českých měst a války v Uhrách v 16. a na počátku 17. století*, *Historie a vojenství* 6, 1963, s. 969–1004.

rozhodně purkmistru, radě a obecním starším hledání vhodného věřitele neulehčovala. A snad právě proto představuje postup představitelů obce a využívání jejich osobních a místních vazeb ve snaze získat úvěr mimořádně zajímavou otázkou.

Je samozřejmé, že handicap v podobě nedostatečného množství případových studií nemůže být odstraněn prostřednictvím jediného krátkého a poněkud neobvykle koncipovaného příspěvku, a to právě pro velkou heuristickou náročnost tématu. Z tohoto důvodu je vhodné využít spíše jediného královského města jakožto modelového příkladu. Vzhledem k množství dochovaných pramenů a ukotvení konšelů a obecních starších v regionu se vhodným městem jeví být (po nutném přihlédnutí k dalším relevantním materiálům týkajících se i jiných měst) východočeská Chrudim. Staré královské věnné město, navazující na předlokační aglomeraci,³ představovalo správní centrum kraje a druhé největší sídlo východních Čech. V jejím případě usnadňuje vzhled do úvěrové politiky fakt, že základní informace o zadlužení města v předbělohorské době již byly publikovány.⁴ Můžeme se tudíž soustředit přímo na mechanismy získávání finančních prostředků a budování „kreditních sítí“ za využití osobních kontaktů představitelů města. Konkrétní představitel městské správy mohl být osobností velkého významu. Stejně konstatování ostatně platí i pro případné věřitele, a tak bude vhodné blíže pojednat i o zainteresovaných jedincích a jejich cestě k bohatství a vlivu. Neosobní informace o výši dluhů a splátkách díky tomu získávají na plastičnosti, za čísla se objevují konkrétní lidé s konkrétními osudy a zálibami a změň jmen a údajů se stává zajímavou mozaikou událostí dávno minulých.

K výraznému růstu zadlužení královských měst docházelo v souvislosti s finančními požadavky panovníka, jenž byl nucen bránit rodící se podunajské habsburské soustátí před Turky. Velkou část fiskálního břemena nesly země Koruny české a v nich pak v míře nemalé i královská města.⁵ Na rozdíl především od

---

³ K vývoji centra hradeckého obvodu v město srov. např. Jan FROLÍK – Jiří SIGL, *Chrudim v pravěku a středověku. Obrazy každodenního života*, Chrudim 1998 (zde i bohatá bibliografie); *Chrudimsko a Nasavrcko IV*, Chrudim 1926, s. 300–342.

⁴ *Chrudimsko IV*, s. 328–331; David NOVOTNÝ, *Vztahy mezi panovníkem, městy a měšťany v době předbělohorské na příkladu Chrudimi, Vysokého Mýta a Poličky*, *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis* 2, 2009, s. 159–185. Dále též srov. Státní okresní archiv (dále SOkA) Chrudim, Archiv města (dále AM) Chrudim, *Liber memorabilium*, inv. č. 333, č. knihy 125, fol. 23r–24r.

⁵ V. PICKOVÁ, *Nucený úvěr: do určité míry též Libuše URBÁNKOVÁ-HRUBÁ, Zadlužení moravských královských měst po Bílé hoře. Příspěvek k finanční situaci královských měst na Moravě v letech 1624–1625*, *Časopis Matice moravské* 80, 1961, s. 248–266; obecně k vlivu tureckého nebezpečí na českou společnost Jaroslav PÁNEK, *Podíl předbělohorského českého státu na obraně střední Evropy proti osmanské expanzi*, *Československý časopis historický* 36, 1988, s. 856–872; TÝŽ, *Turecké nebezpečí a předbělohorská česká společnost*, *SCH* 23, 1981, s. 53–72; TÝŽ, *Úloha předbělohorské Prahy v obraně proti osmanské expanzi*, *Documenta Pragensia* 6, 1986, s. 150–181; Alena PAZDEROVÁ, *Ve stínu příprav na válku s Turky. Příspěvek k počátkům Specianovy nunciatury v Praze roku 1592*, in: Pocta Josefu Kollmannovi. Sborník k životnímu jubileu, Praha 2002, s. 237–252; Vítězslav PRCHAL, *Obraz křesťanského rytíře? Turcika ve šlechtických zbrojnicích raného novověku*, *Theatrum historiae* 2, 2007, s. 123–136; Tomáš RA-

panského stavu tedy lze důvody k rostoucímu zadlužení třetího stavu hledat v utahujícím se daňovém šroubu, nikoliv v potřebě rodové reprezentace. Zatímco během bojů Ferdinanda I. s Turky a uherským protikrálem Janem Zápolským a později za válek Maxmiliána II. s „nepřítelem všeho křesťanstva“ docházelo k finančnímu zatížení měst spíše v menší míře, pozdější dlouhá válka na přelomu 16. a 17. století představovala již konflikt odlišného rázu.⁶ Vzhledem k silnému osmanskému náporu a též přítomnosti nákladného dvora v Praze se doslova roztáčel kolotoč rostoucích berní, sbírek, půjček a rukojemství za panovníkovy dluhy u třetích osob, což mělo na městské finance neblahý vliv. Města byla nucena hledat zdroje příjmu doslova za každou cenu.

Ve městech dohlíželi na hospodaření zpravidla obecní starší.⁷ Jak s nadsázkou píše Bohumír Roedl, mnohdy by se těmto městským úředníkům mělo říkat spíše „obecní mladší“, protože ve zmiňované funkci zpravidla kariéra v městské správě začínala.⁸ Nejinak tomu bylo i v Chrudimí, kde však zřízení tohoto orgánu mělo širší a složitější pozadí. Koncem 15. a počátkem 16. století došlo opakovaně k vyhocení situace ve městě, protože konšelé byli podezíráni ze špatného nakládání s městským majetkem.⁹ Po stabilizaci situace v průběhu první poloviny 16. století se obecní starší etablovali jako dohlédací orgán. Během času se ustálil zvyk, že se obecní starší stával konšelem, zatímco konšel po ukončení svého členství v radě vstupoval znovu právě mezi starší. Mezi oběma částmi městské správy tedy existovala snadno prostupná hranice, obě složky úzce kooperovaly. Po roce 1547, v Chrudimí pravděpodobně od roku 1548, se ve vedení města objevuje formální zastupce panovníka, tj. královský rychtář. Ve všech případech se v období 1548–1619 stávali chrudimskými královskými rychtáři bývalí dlouholetí členové městských rad. Docházelo tedy k faktické asimilaci tohoto úřadu městem, a to prostřed-

---

TAJ, *České země ve stínu pŕlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002 (s bohatou bibliografií).

⁶ K dopadu tohoto konfliktu na města podnětně Tomáš STERNECK, *Město, válka a daně. Brno v moravském berním systému za dlouhé války s Vysokou Portou (1593–1606)*, Praha 2006.

⁷ S odkazy na další literaturu k problematice obecních starších Hana JORDÁNKOVÁ – Ludmila SULITKOVÁ, *Brněnská městská kancelář v předbělohorském období*, Sborník archivních prací 45, 1995, s. 454; na příkladu Kutné Hory Marie KAPAVÍKOVÁ, *Příspěvek k organizaci městské správy v Kutné Hoře*, Středočeský sborník historický 16, 1981, s. 57–76. Pokud bylo úkolem obecních starších kontrolovat konšelský sbor, logicky do jejich kompetence spadá i dohled nad hospodařením měst. Tyto tendence potvrdil pozdější vývoj. Příklad nabízí Německý Brod, srov. Národní archiv (dále NA) v Praze, Nová manipulace, sign. D 7/6 a NA v Praze, Stará manipulace (dále SM), inv. č. 721, č. kart. 598, sign. D 11/2 a D 11/3. V rámci sporů německobrodský královský rychtář nespokojeně upozorňoval, že dohled nad hospodařením náleží pouze obecním starším a odvolával se na Obnovené zřízení zemské (to bylo samozřejmě vydáno až roku 1627), ale zároveň na městská práva a nařízení podkomořího. Specifikaci kompetencí obecních starších je sice nutno ponechat dalšímu výzkumu, ale nedomnívám se, že by se situace město od města dramaticky lišila.

⁸ Bohumír ROEDL, *Vademecum městské správy v Lounech v letech 1573–1727*, Louny 2004, s. 26–28.

⁹ Antonín ROUBIC, *K právnímu a správnímu vývoji města Chrudimě do roku 1547*, Časopis Společnosti přátel starožitností 67, 1959, s. 14–20.

nictvím osob funkci zastávajících. Ještě během druhé poloviny 16. století začal královský rychtář zodpovídat za odúmrti ve městě, přičemž intenzivně spolupracoval se staršími. Zástupce panovníka se stával jaksi nadpočetným obecním starším (obecněji členem městské správy), byť tyto jedince měl vlastně kontrolovat.¹⁰ Starší totiž (vedle dohledu nad hospodařením města) museli vyslovit jménem obce souhlas s jeho případným zadlužením s tím, že byl nutný také formální souhlas královského rychtáře. Rychtářská instrukce sice po většinu sledovaného období takto explicitně nehovořila, ale (velmi zjednodušeně řečeno) jeho povinnost představoval dohled nad děním v daném sídle a účast na veškerých zasedáních konšelů i starších. A s ohledem na původ a ukotvení zástupce panovníka ve strukturách města a jeho vazby na reprezentanty místní správy se na případných jednáních o zadlužení města musel podílet nikoliv v roli pasivního pozorovatele, ale naopak aktivního účastníka. Roli konkrétních obecních starších, konšelů a královského rychtáře během různých jednání o přijmutí půjčky či poskytnutí rukojemství tudíž není radno podceňovat. Právě oni pravděpodobně dopomohli Chrudimským k zisku hotovosti, která v konečném důsledku pomohla městu alespoň načas uspokojit požadavky komory. Pro pokus o objasnění úlohy jednotlivých představitelů městské správy je v následujících odstavcích záměrně zvolen výklad ve vícero liniích s částečně hypotetickým protnutím v závěru předkládaného příspěvku.

Jiřík Rychnovský a „ti druzí“

Osobě dlouholetého konšela a obecního staršího Jiříka Rychnovského byla v minulosti věnována značná pozornost, a to pro jeho význam pro dějiny hudby v českých zemích.¹¹ Ačkoliv je jeho vliv v tomto oboru nepopíratelný, není možné podceňovat i působení Rychnovského v městské správě Chrudimi, protože se jinak osobnost známého hudebníka jeví poněkud jednostranně. Dosud ovšem zůstává celá řada otázek, týkajících se života tohoto slavného renesančního skladatele, nerozřešena. Tou první je datum narození. Zpravidla se uvádí, že se narodil v intervalu let 1540–1545 nejpravděpodobněji v Rychnově nad Kněžnou.¹² Kde přesně získal své základní a hudební vzdělání, není známo. Kolem roku 1570 přišel do Chrudimi, kde se stal správcem školy. Ačkoliv je o něm po tomto datu k dispozici

---

¹⁰ K problematice královských rychtářů podává základní přehled František ROUBÍK, *Královští rychtáři v pražských i jiných městech v letech 1547 až 1783*, SPDP 6, 1930, s. 265–355; ke sledovanému městu D. NOVOTNÝ, *Královští rychtáři ve věnných městech v předbělohorském období na příkladu Chrudimi, Vysokého Mýta a Polička*, *Paginae historiae* 16, 2008, s. 49–101.

¹¹ Jan Blahoslav ČAPEK – Jitka SNÍŽKOVÁ, *Jiří Rychnovský. Život – dílo – doba*, Rychnov nad Kněžnou 1966; *Chrudimsko a Nasavrcko III*, Chrudim 1912, s. 517–522; *Chrudimsko IV*, s. 327; Antonín RYBIČKA, *O starožitnostech a umělcích chrudimských*, *Časopis Českého museum* 22, 1848, s. 415–435; Jitka SNÍŽKOVÁ, *Jiří Rychnovský (Georgius Richnovinus)*, *Orlické hory a Podorlicko* 7, 1994, s. 206–209.

¹² J. B. ČAPEK, *Jiří a Václav Rychnovští a jejich doba*, in: TÝŽ – J. Snížková, *Jiří Rychnovský*, s. 7.

více informací, rozhodně nelze na jejich základě osvětlit všechny neznámé aspekty Rychnovského života. Spíše naopak. Kromě literatury si (zdánlivě) protirečí i relevantní prameny.

Již kolem doby Rychnovského příchodu do Chrudimi panují nejasnosti, protože část literatury uvádí oproti převládajícímu názoru (1570) rok 1572.¹³ Pokud se oženil v roce 1572, je pravděpodobnější starší datum, protože jeho sňatek s obyvatelkou města předpokládá delší pobyt v Chrudimi. Správcem městské školy tedy byl asi v letech 1570–1572. Zmatky kolem osoby bývalého učitele tím bohužel zdaleka nekončí. Jan Blahoslav Čapek na základě dílčích informací přišel s názorem o existenci hned dvou Jiříků Rychnovských v Chrudimi v sedmdesátých letech 16. století. Jedním z nich měl být bývalý kantor a hudební skladatel, který roku 1575 prodával dům, a druhým stejnojmenný tkadlec, jenž prodal svou nemovitost o dva roky později. Základním argumentem pro tuto konstrukci je mínění, že jedna osoba nemohla zastávat úřad správce chrudimské školy, rektora kůru, být tkalcem a zároveň komponovat.¹⁴ Zopakujme na tomto místě hypotézu o Rychnovského pravděpodobném sňatku v roce 1572. V Chrudimi (stejně jako jinde) byl už od středověku vyžadován celibát učitelů.¹⁵ Po roce 1572 tedy Rychnovský už správcem školy a rektorem kůru nebyl. Mohl se tedy stát nejen představitelem městské správy, ale též tkalcem (nejspíše díky sňatku s vdovou po jiném tkalci) a komponistou. Čapek přináší i další podpůrný argument pro existenci dvou Rychnovských, a to jméno manželky. S odkazem na blíže nespecifikovanou práci Antonína Rybičky sice konstatuje uzavření manželství v roce 1572 s jakousi Salomenou, nicméně zdůrazňuje, že u tkalce je zmiňována jako manželka Elena. Salomena je ovšem zaznamenána jako Rychnovského manželka až v roce 1593, protože Rybička jednoduše vztáhl jméno o dvacet let později uváděné manželky hlouběji do minulosti.¹⁶ Rychnovský se však oženil o dvě desetiletí dříve, a to nejspíše s vdovou, která mu věnem přinesla značný majetek, jenž mu dopomohl k získání místa star-

¹³ Tamtéž; dále Karel HRDINA, *Učitelé chrudimské školy v období humanismu*, in: Památník reálného gymnasia v Chrudimi 1863–1948, Chrudim 1948, s. 74–86.

¹⁴ J. B. ČAPEK, *Jiří a Václav Rychnovští*, s. 7.

¹⁵ Otázce pražské univerzity, uplatnění absolventů v partikulárním školství a jejich dalším osudům v prostředí středověkých a raněnovověkých českých měst věnovali soustavnou pozornost zejména Jiří PEŠEK, *Kultura českých předbělohorských měst (1547–1620)*, in: Česká města v 16.–18. století, Praha 1991, s. 203–214; TÝŽ, *Měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547–1620. Všední dny kulturního života*, Praha 1993, s. 30–58; TÝŽ, *Pražská univerzita, městské latinské školy a měšťanské elity předbělohorských Čech*, ČČH 89, 1991, s. 336–355; TÝŽ – Michal SVATOŠ, *Sociální důsledky akademické peregrinace v Českých zemích druhé poloviny 16. století*, in: Pocta Josefu Petráňovi, Praha 1991, s. 231–243; dále František ŠMAHEL, *Regionální původ, profesionální uplatnění a sociální mobilita graduovaných studentů pražské univerzity v letech 1433–1622*, Zprávy Archivu Univerzity Karlovy 4, 1982, s. 3–28; TÝŽ, *Pražští studenti v letech 1348–1622*, in: Pražský student. Univerzitní studenti v dějinách Prahy, Praha 2008, s. 14–26 ad. Závěry těchto prací odpovídají situaci, k níž došlo ve sledované lokalitě. K té přímo srov. Čeněk FLORIÁN, *Chrudimská škola, kolébka zdejšího gymnasia I (do doby bělohorské)*, in: Památník, s. 9–12.

¹⁶ J. B. ČAPEK, *Jiří a Václav Rychnovští*, s. 7.

šího i celkovému materiálnímu zajištění. Mohla být tedy starší a v letech 1572–1593 zemřít, přičemž by se později Jiřík Rychnovský znovu oženil s již zmiňovanou Salomenou. K pracím Antonína Rybičky, které byly věnovány Chrudimi, je ostatně nutno v mnoha případech přistupovat opatrně.¹⁷

Rychnovského sňatek právě v roce 1572 je velmi pravděpodobný, protože se v roce 1573 objevuje mezi obecním staršími města Chrudimi.¹⁸ Bývalý učitel by se nestal představitelem městské správy, kdyby k tomu neměl určité předpoklady. Jedním z těchto předpokladů byl majetek ve městě, který získal sňatkem, a dále snad i vzdělání. „Příjmení“ Rychnovský (vyjadřující samo o sobě původ nositele) bylo čtyřikrát nahrazeno označením „Kantor“, což nebylo neobvyklé.¹⁹ Od roku 1573 do roku 1615 zasedal Jiří Rychnovský alias Kantor dvanáctkrát mezi obecními staršími a jedenadvacetkrát jako konšel (nepřetržitě v letech 1600–1615). V úřadu konšela či obecního staršího dvakrát doslova přežil morové epidemie, kdy nebyla obnovována rada (1581–1583 a 1612–1614) a v roce 1599 se stal asi též díky moru z obecního staršího konšelem.²⁰ Jako starší získával od roku 1573 bohaté zkušenosti s hospodařením města, byl členem úzké skupiny do tajů městské správy zasvěcených mužů a spolu s dalšími využíval svých zkušeností v jednáních o úvěrech pro město. Na samém počátku 17. století byl nejdéle působícím členem městských rad v Chrudimi. Jeho význam ještě umocňuje práce ve správě vinic v letech 1593–1594 a 1599.²¹ Pravděpodobně buď v roce 1615 nebo roku následujícího zemřel v úctyhodném věku více než sedmdesáti let.²²

Jiřík Rychnovský však nebyl jediným bývalým učitelem, jenž se v průběhu předbělohorské doby oženil a časem získal úřad obecního staršího či konšela. Z dalších případů můžeme zmínit Šebestiána Kryštofa z Častolovic (potom radního a královského rychtáře), Duchoslava Tugurina z Čáslavi (pozdějšího písaře a radního), Martina Faberia Rakovnického (posléze primátora), Tomáše Lvíka Domažlického (pak konšela, obecního staršího a výběrčího daní), Samuela Klatovského (poté primátora, exponenta profalcké strany v Chrudimi v době stavovského povstání, který spáchal po Bílé hoře sebevraždu) a řadu dalších.²³ Zvláštní zmínku si

¹⁷ Na Rybičkovy omyly a výmysly upozorňuje např. *Chrudimsko III*, s. 518 a Karel CHYTIL, *Český graduál literátů chrudimských z doby kolem roku 1570*, Chrudim 1898.

¹⁸ SOKA Chrudim, AM Chrudim, *Liber contractuum ab anno 1567*, inv. č. 372, č. knihy 164, fol. 150r. K. HRDINA, *Učitelé* uvádí, že správcoval ve škole do roku 1575, což je ovšem nemožné. Doplňme, že tento údaj opět převzal od Rybičky.

¹⁹ SOKA Chrudim, AM Chrudim, *Liber contractuum ab anno 1567*, inv. č. 372, č. knihy 164, fol. 258r (1578), fol. 318v (1590) ad. Záměna je těžko možná, jelikož žádný jiný kantor s křestním jménem Jiří není v Chrudimi doložen.

²⁰ SOKA Chrudim, AM Chrudim, *Liber contractuum viridis ab anno 1585*, inv. č. 374, č. knihy 166, fol. 328r–v. Mor si vybíral krutou daň i mezi akademiky, na což upozorňuje F. ŠMAHEL, *Pražští studenti*, s. 24.

²¹ SOKA Chrudim, AM Chrudim, *Liber vinitorum*, inv. č. 371, č. knihy 163, fol. 201r.

²² Do roku 1615 je přítomen v městských radách, kde je roku 1616 nahrazen synem Janem.

²³ Srov. přehled u Č. FLORIÁN, *Chrudimská škola*, s. 9–12; K. HRDINA, *Učitelé*, s. 74–86. Situace v Chrudimi se tedy nevymyká běžnému kariéernímu postupu graduovaných studentů, na něž upozorňují J. PEŠEK, *Kultura*, s. 203–214; TÝŽ, *Měšťanská vzdělanost*, s. 40–42 a 46–47 (zde

s ohledem na svůj původ zaslouží Jan Mastík Solnický. Literatura uvádí, že byl v letech 1588 až 1594 správcem školy a od roku 1595 jedním z písařů.²⁴ Vzhledem ke skutečnosti, že se již roku 1590 objevuje mezi obecními staršími, je možné omezit jeho přítomnost na městské škole jen na osmdesátá léta 16. století. Nejasné zůstává jeho působení jakožto písaře (zmiňován v roce 1595).²⁵ Solnický působil jako obecní starší v letech 1590, 1592 až 1595. Pokud je k roku 1595 uváděn jako písař, vysvětluje to jeho absenci v úřadě starších. Až v roce 1601 je zachycen jako úředník nad vinicemi, o čtyři roky později byl městským rychtářem a v dalších letech zase opakovaně působil jako starší, od roku 1611 jako konšel a v letech 1614 až 1616 i primátor.²⁶ Přes césuru v letech 1595–1605 Solnický jistě udržoval kontakty s členy městských rad; ostatně minimálně po část tohoto období byl úředníkem v jejich službách. Jak naznačuje jméno, byli Jan Mastík Solnický a Jiřík Rychnovský krajany z podhůří Orlických hor.

Roli učitelů – imigrantů (nejen) v raně novověké Chrudimí nelze podcenit. Jejich příběh byl stejný. Nejdříve krátké či delší působení na městské škole, posléze například v úloze městského písaře, sňatek se zámožnou měšťankou (nejčastěji vdovou) a vstup mezi obecní starší či členy sboru konšelů. Co však tito jedinci přinesli svému novému působišti? Zjednodušeně lze říci, že mnohé. Především své vzdělání. V souvislosti s postupným prorůstáním římského práva do struktur českého státu, a to mimo jiné prostřednictvím v lednu roku 1548 zřízené Rady nad apelačními, stoupala potřeba osob, které se alespoň v elementární rovině vyznaly v problematice.²⁷ Konkrétně v Chrudimí může být dokladem pro toto tvrzení kariéra Duchoslava Tugurina, jenž se stal dokonce tzv. adjunktem královského rychtáře a měl mu být nápomocen během soudních rozepří (zejména o pozůstalosti).²⁸ Neměl čistě právní vzdělání, což ostatně v předbělohorských Čechách s ohledem na stav pražské univerzity ani dost dobře nešlo, ale nepochybně se ve věci orientoval. I po samotných královských rychtářích, například po Šebestiánu Kryštofu z Častolovic, taktéž bývalém správci školy, požadovala česká komora určité právní povědomí.²⁹

---

k motivaci učitelů opustit své místo); TÝŽ, *Pražská univerzita*, s. 336–355; F. ŠMAHEL, *Regionální původ*, s. 16n.

²⁴ K. HRDINA, *Učitelé*, s. 78.

²⁵ SOKA Chrudim, AM Chrudim, *Liber contractuum viridis ab anno 1585*, inv. č. 374, č. knihy 166, fol. 2v.

²⁶ SOKA Chrudim, AM Chrudim, *Liber contractuum ruber ab anno 1607*, inv. č. 375, č. knihy 167, fol. 105r a 157r. Po Bílé hoře se stal královským rychtářem.

²⁷ Apelačními soudy byly nyní podřízeny městské soudy, k počátkům této instituce srov. Karolina ADAMOVÁ, *Apelační soud v Českém království v letech 1548–1651*, in: Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám, Praha 1975, s. 101–112; Jaroslava HAUSENBLASOVÁ, *Počátky apelačního soudu v Čechách a jeho personální obsazení 1548–1627*, *Paginae historiae* 13, 2005, s. 5–31. K úrovni právníkové propedeutiky spíše kriticky J. PEŠEK, *Měšťanská vzdělanost*, s. 50.

²⁸ SOKA Chrudim, AM Chrudim, *Liber memorabilium*, inv. č. 373, č. knihy 165, fol. 240r.

²⁹ Výmluvný doklad pochází z Kouřimi, kde je u jednoho kandidátů na místo královského rychtáře výslovně uvedeno, že nerozumí právům: „Mikuláš Zachařský jest řemesla pekařského sprostný člověk, právům nic nerozumí.“ Tak NA v Praze v Praze, SM, inv. č. 1586, č. kart. 1087, sign. K 7/29.

Jiříka Rychnovského, Jana Solnického a Duchoslava Tugurina spojuje podobný osud, vrcholící jejich vstupem mezi obecní starší a do konšelského sboru. Ať už hovoříme o kterémkoliv z nich, hovoříme v podstatě o příslušnících elity. Jak upozornila Michaela Hrubá na příkladu měst severozápadních Čech, elita může být různého druhu (ekonomická, společenská, intelektuální).³⁰ Pokud budeme považovat všechny členy městských rad a osoby kolem nich za příslušníky městské elity, stojíme před určitým problémem. Když se bývalý učitel stával písařem a posléze obecním starším, byl již jen z tohoto důvodu členem určité „správní“ elity, ale zároveň zůstával i nadále zástupcem elity intelektuální. Dalším kariéřním postupem do rady se na věci nic neměnilo, ale došlo-li mezitím ke sňatku se zámožnou vdovou (což nebylo neobvyklé), prosazuje se dotýčným i majetkově. Městské elity se tak v podstatě částečně reprodukovaly z elit intelektuálních, a to bez ohledu na místo původu jedince. Stačilo splňovat určité podmínky (třeba manželský původ), akceptovat hodnotový systém dané komunity, což velmi pravděpodobně problém nebyval, ztotožnit se s ní a přijmout městské právo (učitelé podléhali jurisdikci univerzity).³¹ Členové intelektuálních elit českých měst měli oproti svým méně vzdělaným kolegům třebas přímo v radách nezanedbatelnou výhodu v navázaných kontaktech a obecném rozhledu. Nepochybuji o tom, že tyto vazby udržovali i po usazení a neváhali je využívat. Dokladem pro tuto hypotézu je v Chrudimi bývalý učitel a radní písař Daniel Polický, udržující pravidelné styky s rodnou Poličkou, případně Samuel Klatovský, který se pokoušel prosadit na místo školního správce právě v Poličce příbuzného.³² Ostatně i samotný Jiřík Rychnovský vedl velmi pravděpodobně korespondenci se svými přáteli.³³ Přes určitou uzavřenost v městských hradbách, vyvolanou ovšem spíše nedostatečnými komunikačními možnostmi 16. a 17. století, lze se značnou mírou nadsázky konstatovat, že osoby z řad intelektuálních elit zůstávaly členy jakéhosi „společenství vzdělanců“. Za určitých okolností mohly být širší rozhled a kontakty členů městských rad mimořádně výhodné i pro samotná města.

---

³⁰ Michaela HRUBÁ, *Měšťanské elity v královských městech severozápadních Čech v předbělohorské době*, in: Královská města od své geneze k protoindustrializaci a industrializaci, red. J. Jurok, Ost-rava 2002, s. 125–143.

³¹ Ke sporům mezi chrudimskými učiteli a městským rychtářem Č. FLORIÁN, *Chrudimská škola*, s. 13–14; o imigraci Jaroslav MILLER, *Uzavřená společnost a její nepřátelé. Město středovýchodní Evropy (1500–1700)*, Praha 2006, s. 47–75; TÝŽ, *Raně novověká městská migrace – české země, královské Uhry, polsko-litevský stát. Pokus o základní komparaci*, ČČH 100, 2002, s. 522–554.

³² SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, AM Polička I, inv. č. 83, 300, 338.

³³ Jeho syn Václav působil v Praze, a tak měl Jiřík Rychnovský přístup k novinkám ze sídelního města i díky němu. On sám, Jan Solnický, Duchoslav Tugurin a Šebestián Kryštof z Častoslovic měli blízko ke Gabrielu Svěchinovi z Paumberka. Svěchinové (Švěchinové, Švechinové) patřili mezi významné chrudimské rodiny. Jeden z jejich členů působil u pražského apelačního soudu, další na školách v Praze a Hradci Králové. K tomu s určitou výhradou Antonín RYBIČKA, *O ro-dině erbovní Švěchinů z Paumberka*, Časopis Musea Království českého 36, 1862, s. 255–268.

Wettenglové z Neyenperka a česká královská města

Prostředkem ke společenskému vzestupu se mohl stát i obchod. Majetkový vzestup měšťanských rodin, jejich přijetí do řad nižší šlechty, případně naopak pád do nevýznamnosti, byl v různé míře v konkrétních městech popsán, i když se v některých případech jedná o práce zastaralé.³⁴ Vstup mezi nižší šlechtice ovšem automaticky neznamenal „odstřížení“ od prostřední měšťanského. Čas od času docházelo dokonce ke stigmatizaci jedince právě pro jeho neurozený původ.³⁵ Příklad ne zcela vydařeného vzestupu majetného měšťanského rodu mezi nižší šlechtu a snahy o svého druhu rodovou reprezentaci nabízejí Wettenglové (též Bettenglové) z Neyenperka.

Předkové pozdějšího obchodnického rodu pocházeli snad ze Švýcarska a po dlouhou dobu byli usdlí na Ašsku. Kryštof Wettengl (1539–1602) ve druhé polovině 16. století přesídlil do Prahy. Stal se odborníkem na hospodářské otázky, působil v kramářském cechu, v desetipanském úřadu a ve sněmovních komisích (mj. pro zlepšení plavby na Labi).³⁶ Stavové nejspíše využili jeho známosti v německých zemích, protože byl jmenován v roce 1582 vyslancem k říšskému sněmu v Augsburgu, kde se snažil získat pomoc na válku s Turky. S první manželkou Evou z Olšan sice měl potomky, ale ti zemřeli ještě před otcem a druhé Kryštofovo manželství s Johanou z Radče zůstalo bezdětné. Bohatství Kryštofa Wettengla narůstalo, takže se rozhodl jej tezaurovat obvyklým způsobem, tj. nákupem statku. Je pravděpodobné, že kromě běžného uložení peněz do nemovitosti sledoval i další zájem, jímž byl vstup mezi nižší šlechtu.³⁷ V tomto případě je jeho touha svým způsobem pochopitelná, protože měl nepopíratelné zásluhy (činnost ve význam-

³⁴ Pouze namátkou ze starších prací Antonín RYBIČKA, *O erbovních a patricijských rodinách v XV. až XVII. století v městě Chrudimí usedlých*, Věstník Královské české společnosti nauk (dále VKČSN), 1883, s. 53–78; TÝŽ, *Dodatky k vypsání starších chrudimských rodin erbovních a patricijských*, VKČSN, 1889, s. 177–181; z novějších a metodologicky nesrovnatelně propracovanějších prací k jiným městům Jaroslav ČECHURA, *Městská šlechta – součást pražského patriciátu. K otázce kontinuity pražského patriciátu 14. – 16. století*, Documenta Pragensia 9, 1991, s. 57–76; Michaela HRUBÁ, *Erbovní měšťané – „urozená“ vrstva předbělohorských českých měst (Životní styl erbovních rodin na příkladu Mrázů z Milešovky v Litoměřicích)*, in: V komnatách paláců – v ulicích měst. Sborník příspěvků věnovaných Václavu Ledvinkovi k šedesátým narozeninám, Praha 2007, s. 245–257; Bohumír ROEDL, *Žatecká rodina Hošťálků z Javořice*, Žatec 1997; k některým metodologickým aspektům též Helena PEŘINOVÁ, *Od patriciátu k elitě. Definice horní měšťanské vrstvy raného novověku v posledních pasedáti letech*, ČČH 104, 2006, s. 111–122 a řada dalších.

³⁵ Např. v případě rodu Kustošů ze Zubřího a z Lipky současníci poukazovali na jejich měšťanský původ prostřednictvím nelichotivého podobenství o kožešnicích: „Šelmo chlapská, z kurvy synu, děláš se lepším, nežli jsi, hromskej kožešniku, přísahám Pánu Bohu, že tě zabítí musím.“ Cit. dle Chrudimsko IV, s. 95–96.

³⁶ Srov. též Jindřich ŠEBÁNEK, *Desetipanský úřad Starého Města pražského a jeho knihy*, Praha 1926.

³⁷ K vzestupu Wettenglů Richard KLIER, *Die Wettengel von Neuenberg. Die führenden Kaufleute Prag vor der Schlacht am Weißen Berge*, Bohemia 14, 1973, s. 43–80.

ném pražském úřadu a na zemském sněmu). Již v roce 1582 se rozhodl ke koupi silně zadluženého statku Borohrádek na Rychnovsku.

Představu o zmiňovaném statku si lze učinit na základě o něco málo starších materiálů. Nejspíše v roce 1564 se obrátil na císaře Maxmiliána II. s nabídkou na odprodej borohrádeckého statku ke komornímu panství Pardubice Zikmund Licek z Rýzmburka. Licek se silně zadlužil a dostal se do značné tísně. Podle výtahu z register z roku 1567 ke statku vedle Borohrádku s tvrzí a dvěma poplužními dvory náležely vsi Božetice, Chotiv, Horní a Dolní Zdelov, Moravský, Šachov, Horní a Dolní Žďár, 19 rybníků a 64 osedlých. Situace s prodejem se pro Licka vyvíjela poněkud nepříznivě. V roce 1567 se komora obrátila na jeho bratra a zároveň největšího věřitele Adama Licka z Rýzmburka s návrhem, že sama převezme Zikmundovy dluhy u věřitelů proti Borohrádku jakožto „fantu“.³⁸ Zikmund Licek z Rýzmburka požadoval za statek minimálně 14 000 kop grošů míšeňských (dále kgm), ale komorní komise ve složení Zdeněk Berka z Dubé, Suda z Reneč, Jiřík Adlspach z Damsdorfu a Burian Svítkovský ze Škudel navrhovala maximálně 12 500 kgm.³⁹ Zikmund asi počítal s tím, že blízkost Borohrádku k Pardubicím mu jednání usnadní, což se ovšem nestalo. Z prodeje nakonec sešlo a zadlužený statek převzali Zikmundovi synové.

Jan Helebrant Licek z Rýzmburka se jako nejstarší z nich pokusil zadlužený Borohrádek znovu prodat v osmdesátých letech 16. století. Dluhy Jana Licka a jeho nezletilých bratrů dosahovaly stále úctyhodné výše (v porovnání s hodnotou majetku, který drželi) celkem 5 576 kop grošů českých (dále kgč). Dědic majetku požádal císaře o jmenování „přátel“, kteří by se pokusili jednat s věřiteli o splacení dluhů. Císař na Lickovu žádost jmenoval vyjednaváči Jiřího z Valdštejna a na Hostinném, Zachaře z Pašněvsi a Václava Sadovského ze Sloupna. Jejich úloha nebyla jednoduchá, protože o malý a zadlužený statek nebyl zájem. Nakonec se ale možný kupec objevil v osobě Kryštofa Wettengla, který nakonec Borohrádek za 12 600 kop získal. Komise dokonce císaře žádala předem o souhlas s vkladem do desk zemských.⁴⁰ O pět let později se rozhodl Kryštof Wettengl koupit od Buriana Trčky z Lípy i panství Rychnov nad Kněžnou za 33 750 kgč. K panství vedle Rychnova se zámek a pivovarem náležely městečko Rychemberk, vesnice Dobříňov, Dubno, Dlouhá Ves, Jedlina, Lhotka, Lipovka, Lukavice, Habrová, Meziříčí, Javornice, Hláška, Prorub, Proroubek, Kačerov, Rampuše, Bílá, Popelov, Nebeská Rybná, Souvlastní, Kunčina a dvůr Dubno.⁴¹ Na rozdíl od Borohrádku, kde snad bylo možné do určité míry využívat lesů, rybníků a chovat dobytek, Rychnov skýtal novému držiteli velké „podnikatelské možnosti“. Kryštof Wettengl jich bohatě využil, když rozšířil pivovar a sladovnu, těžil dřevo a zřídil i sklářské hutě.⁴²

³⁸ NA v Praze, SM, inv. č. 2178, č. kart. 1435, sign. L 289/6.

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/4.

⁴¹ Srov. August SEDLÁČEK, *Rychnov nad Kněžnou. Pokus dějepisný*, Rychnov nad Kněžnou 2004, s. 19 (s odkazem na zemské desky).

⁴² R. KLIER, *Die Wettengel*, s. 51–52.

Zmínka o vesnicích na wettenglovských državách není učiněna náhodou. Rozsáhlé lesní bohatství na borohrádeckém statku a rychnovském panství vzbuzovalo zájem české komory, protože kutnohorské doly potřebovaly neustálý přísun dřeva. V roce 1591 tak bylo zahájeno jednání o odprodeji lesů u Borohrádku k pardubickému komornímu panství. Václav Chotek a Jetřich Manstein z Pappenheimu však nákup komoře nedoporučili pro mládí porostů a jejich nízkou kvalitu. Kryštof Wettengl urgoval svou nabídku na odprodej, poněvadž „*chci sobě z dluhuov pomoci k zaplacení toho dluhu (!) těch pět tisíc kop míš[eňských] podávám*“. Naznačuje existenci jiných zájemců o odkup a navíc v téže suplice odmítá nařčení, že jeho poddaní z Rychnova mýtí císařovy lesy.⁴³

Proč bohatý kupec s rozsáhlými kontakty náhle prodává část statku, který mu měl dopomoci k dalšímu společenskému vzestupu? Kryštof Wettengl sice byl zámožným jedincem, ale i na něj v březnu 1591 dolehl momentální nedostatek hotovosti, o což se postaral sám císař Rudolf II. Nákupy statků na východě Čech se totiž výrazně zkomplikovaly roku 1590. O koupi Borohrádku Wettenglem v roce 1582 v Praze rozhodně věděli, protože o něm informovali císařem pověřeni „*přátelé*“ Jana Licka z Rýzmburka a později si úředníci nechali poslat i kupní smlouvu. V případě Rychnova však svůj vliv přecenil a porušil procedurální postup vyžadovaný zemským právem. Buď závěrem osmdesátých let 16. století, nebo ještě v roce 1590 královský prokurátor Vilém Vostrovce z Kralovic zvedl jménem Rudolfa II. žalobu proti novopečenému rychnovskému pánu, poněvadž ten učinil vklad statků do zemských desk bez relace císaře, na což jako člen městského stavu jednoduše neměl právo.⁴⁴ Žaloba byla ovšem zvednuta i v případě Borohrádku. To pro velký časový odstup poněkud zaráží. Wettengl chybu uznal s tím, že „*soudíce já u sebe tak, že mně relaci od Jeho M[ilosti] Císařské na to sobě jednati za potřebné není*“.⁴⁵ Proč k tomuto opomenutí došlo, zůstává otázkou. Snad Wettengl věřil ve své postavení u dvora a nadbytečnost takové relace, čemuž by nepřímo nasvědčovala i suplika českým stavům se žádostí o přímluvu u císaře ve věci sporu o vklad do desk (lze ji vyložit i jako připomínku jeho zásluh o zemi při práci pro sněmovní komise).⁴⁶ Skrze své pochybení měl o Borohrádek a Rychnov přijít. V souvislosti s dalšími údaji o Kryštofu Wettenglovi se ale zdá, že věc měla zcela jiné pozadí a porušení práva bylo jen záminkou. Císař Rudolf II. totiž 4. června 1588 potvrdil svůj dluh 500 kgm k „*milostivé žádosti naší, ku pilným a důležitým potřebám Hor Kuten, pro zdržení a zachování jich jakožto klenotu zemského*“.⁴⁷ Pan Kryštof tak svými nákupy statků a půjčkou císaři v roce 1588 potvrdil, že disponuje penězi. Zůstává samozřejmě otázkou dalšího výzkumu, zda formální porušení práva bylo i v jiných případech záminkou pro udělení pokuty, ale ve sledovaném případě

⁴³ NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/8.

⁴⁴ Tak Tomáš KOUŘIL – Antonín SVOBODA, *Dějiny Rychnova nad Kněžnou*, Rychnov nad Kněžnou 1924, s. 57. Srov. též NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/8.

⁴⁵ NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/8.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ NA v Praze, SM, inv. č. 691, č. kart. 570, sign. D1/B/26.

k tomu asi došlo. Krátce po zvednutí žaloby totiž císař Wettenglovi odpustil jeho provinění a vklad majetků do zemských desk schválil. Nebylo to však zadarmo. Požadoval 5 000 kgm jako pokutu.⁴⁸ Tato skutečnost staví do poněkud jiného světla i problémy při plánovaném prodeji části borohrádeckého statku. Snad Kryštof Wettengl uvažoval o uhrazení pokuty prostřednictvím tohoto majetkového převodu a slova o dalších zájemcích o koupi jsou jen pokusem o její rychlé prosazení.

Roku 1590 se ze staroměstského měšťana definitivně stal majitel statku a panství, tedy pozemková vrchnost. Literatura se vzácně shoduje v tom, že byl pánem oblíbeným a mírným.⁴⁹ I když spolu obě majetkové domény bezprostředně nesusledily, nebyl Rychnov nad Kněžnou od Borohrádku příliš vzdálen. Jejich majitel ale i nadále sídlil ve svém staroměstském domě a věnoval se obchodu. Dvojí postavení – měšťana a obchodníka na jedné straně a pozemkové vrchnosti na straně druhé – ovšem vedlo k velké vytíženosti pana Kryštofa. Reagoval na tuto skutečnost nějak? Pravděpodobně ano a jeho reakci lze spatřovat v tom, že si nechal od císaře v roce 1593 vystavit přípis, dle něž nemusel zastávat žádné funkce ve správě Starého Města pražského.⁵⁰ Wettengl dokázal své zdánlivě schizofrenní postavení velmi dobře využívat a stylizovat se do určité pozice.

Patronem staroměstského měšťana byl pochopitelně sv. Kryštof, s jehož různými podobami bylo možné se setkat na pražském wettenglovském domě, ale též v rychnovském kostele a jméno patrona majitele panství nese i zvon (s jeho erbem). Kostel Nejsvětější Trojice nedaleko zámku (samozřejmě ještě nikoliv v dnešní monumentální barokní podobě a s obligátním patrociniem sv. Kryštofa) byl plánován jako rodová hrobka Wettenglů z Neyenperka. Vedle těchto v různé míře reprezentativních staveb došlo i na ražbu medailí. Na celé věci není ani tak pozoruhodná snaha o rodovou reprezentaci, která byla obvyklá v různých podobách a v různé míře nejen u představitelů významných a vlivných panských rodů, ale spíše fakt, že se v tomto případě jedná o pouhou erbovní rodinu. Lze samozřejmě namítat, že i v měšťanském prostředí se například s mecenátem setkáváme.⁵¹ Jenže ne každý erbovní rod vlastnil deskový statek či dokonce panství. V Rychnově nad Kněžnou se nesetkáváme s měšťanským rodem, nýbrž s ambiciózními, bohatými a na vstup mezi šlechtu aspirujícími Wettengly. Ačkoliv se Kryštof Wettengl šlechticem nikdy nestal a též jeho dědicové zůstali erbovníky, v Rychnově máme dojem spíše opačný. Snad to bylo podmíněno i dalším aspektem. Jako pozemková vrchnost si těžko mohl dovolit dávat před poddanými najevo, že šlechtic

⁴⁸ NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/8.

⁴⁹ Např. T. KOUŘIL – A. SVOBODA, *Dějiny*, s. 57an, A. SEDLÁČEK, *Rychnov*, s. 20–24; Rudolf ZRUBEK, *Památky Wettenglů z Neyenperka na Rychnovsku*, *Památky a příroda* 16, 1991, č. 7, s. 395–402.

⁵⁰ NA v Praze, SM, inv. č. inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/11.

⁵¹ K čemuž Zdeněk HOJDA, *Kultura pobělohorských měst*, in: *Česká města v 16. – 18. století*, Praha 1991, s. 215–225; Michal ŠRONĚK – Jiří ROHÁČEK – Petr DANĚK, *Václav Trubka z Rovin. Studie o měšťanském mecenátu v rudolfínské Praze*, *Umění* 47, 1999, č. 4, s. 295–308. V obecnější rovině Jiří PEŠEK, *Měšťanská vzdělanost*, s. 59n.

cem není a že mezi ním a měšťany z největšího města panství zase takový stavovský rozdíl neexistuje.⁵² Nicméně Kryštof Wettengl byl nadále členem různých sněmovních komisí, obchodníkem s vazbami na Norimberk a další říšská města a poskytovatelem půjček. Jako takový v roce 1602 zemřel a majetek zdědil jeho mladší bratr Eustach (též Eustachius).

Eustach Wettengl zůstal po velmi dlouhou dobu v Kryštofově stínu. Nakonec jej však díky hotovému kolotoči půjček panovníkovi, jeho okolí a v neposlední řadě též českým měšťům předčil. Je velmi pravděpodobné, že někdy navazoval na starší obchodní kontakty svého bratra. Sám byl ale velmi zdatným a na Kryštofovi nezávislým obchodníkem, který měl své faktory v Norimberku.⁵³ Buď jemu, nebo ještě bratrovi měli rovněž vycházet vstříc úředníci (komorního soudu?) během vymáhání dluhů z obchodů.⁵⁴ Po roce 1602 byl nucen vedle obchodních aktivit věnovat pozornost též správě statků, a není tudíž divu, že i on opakovaně žádal o zproštění povinnosti zasedat v radách Starého Města pražského. Jak uvádí, utrpěl by tím jeho obchod a skrze to i císařovy příjmy z ungeltu, navíc neovládá dostatečně češtinu a zemské právo.⁵⁵ Nicméně ani Eustach se nevyhýbal účasti na veřejném dění, nejspíše však v menší míře než jeho bratr. V roce 1609 se Eustachovo jméno objevuje během politických jednání o osudech českého státu.⁵⁶

V dubnu roku 1606 poskytl Wettengl císaři dvě půjčky „do mince naší ku potřebě Hor Kuten“ v souhrnné výši přesahující 4 702 kgm.⁵⁷ Ještě na sklonku vlády Rudolfa II. byla s Eustachem zahájena jednání o odprodeji části rychnovského panství komoře. Panovníkovi úředníci se snažili zajistit pro potřeby kutnohorských dolů dostatek dřeva z Orlických hor. Bylo plaveno po Zdobnici a dále po Labi ke Kolínu, odkud putovalo až do stříbrného srdce království. Jednání o prodeji vsí Nebeská Rybná, Souvlastní, Popelov a Kunštát se ovšem vlekla.⁵⁸ Eustach Wettengl za tyto vsi, k nim náležející lesy a další příslušenství požadoval 20 000 kgm. Na průtahy v definitivním dokončení obchodu si Wettengl v roce 1611 stěžoval a upozorňoval i na neoprávněný zásah císařových dřevorubců v zádušních a poddan-ských lesích u Nebeské Rybné. Vyšetřující komise mu dala víceméně za pravdu a navrhovala místo dosud nezaplacené částky směnu vesnic na rychnovském panství (ale bez Kunštátu, který shledala nepotřebným) za Lhotu pod Libčany a Roudnici z komorního panství Pardubice k borohrádeckému statku.⁵⁹ I když se Wettengl

⁵² K wettenglovské rodové reprezentaci R. ZRŮBEK, *Památky*, s. 395–402.

⁵³ O čemž svědčí události z roku 1594, kdy v obchodní transakci vystupuje samostatně norimberský faktor Eustacha Wettengla. Srov. NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/5.

⁵⁴ NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/5.

⁵⁵ Tamtéž, sign. W 17/11.

⁵⁶ R. KLIER, *Die Wettengel*, s. 61–62.

⁵⁷ NA v Praze, SM, inv. č. 691, č. kart. 570, sign. D1/B/26.

⁵⁸ NA v Praze, SM, inv. č. 2906, č. kart. 1620, sign. R 6/5. Wettengl odhadoval cenu vsí s příslušenstvím na 32 914 kgm, o rok později už jen na 26 671 kgm. Názor komory se ale výrazně lišil, nabízela toliko 18 023 kgm.

⁵⁹ Tamtéž. „(...) bylo se mnou jednáno, abych pro vyzdvižení a vzdělání Hor Kuten od statečku svého Rychnova čtyři vesnice, totiž ves Rybnú Nebeskou, ves Souvlastnej, ves Popelov a ves Kunstat

velmi snažil o dokončení celé transakce, protože mezitím z formálně odprodaných vsí nepobíral žádné užítky, byla situace stále komplikovanější. Ještě v roce 1614 navrhoval Wettengl komoře, aby alespoň převzala jeho závazky ve výši 15 000 kgm vůči Marii Měsíčkové z Vyškova za statek Chvaly a zbytek císařova dluhu satureovala odstoupením několika vesnic k jeho statkům.⁶⁰ Samotný vleklý prodej by nebyl nijak zajímavou záležitostí, kdyby byly čtyři vesnice časem skutečně komorou zaplacené. Zdá se ale, že k tomu do roku 1618 nedošlo. Wettengl díky nezaplacené části statku pohledával za císařem (včetně dalších půjček) více než 27 402 kgm. Několikrát je v jistotách na zapůjčené částky zmíněno, že po jednáních s prezidentem české komory a dalšími úředníky Eustach souhlasil s dalším prodloužením splátek. Komora se císařovým jménem opakovaně odvolávala na generální sněm Koruny české v roce 1615 s tím, že schválí panovníkovi pomoc při splacení jeho dluhů. Pokud by ke schválení pomoci nedošlo a císař by za vesnice nezaplatil, může se jich Eustach znovu ujmout (k tomu už asi nedošlo, protože splátky dluhů měly plynout až do roku 1620, kdy byl věřitel dávno po smrti a nad jeho majetky se stahovala mračna).⁶¹ Celková suma pohledávek, které měl u různých dlužníků Eustach Wettengl v okamžiku své smrti (asi v roce 1618) nakonec dosáhla 122 176 zlatých rýnských a 6 432 kgm.⁶²

Zmiňovaný souhlas s prodloužením lhůty ke splacení císařových dluhů se může zdát být důsledkem věčně prázdné zeměpánovy pokladny. Je ovšem možný i jiný výklad. Eustach Wettengl na rozdíl od svého bratra měl žijící mužské dědice a snad se vstřícností během jednání s císařovými zástupci snažil podpořit rodové ambice na vstup mezi nižší šlechtu. Ke svým majetkům se choval dosti pragmaticky a neváhal ustoupit císaři v přání na odprodej několika vsí a po nápadně dlouhou dobu neřešil nezaplacení dlužné částky ani osudy formálně odprodáného majetku. Ostatně už během počátečních jednání o inkriminované části rychnovského panství mu muselo být jasné, že císař nebude mít dost prostředků na okamžité zaplacení.

Ačkoliv se Kryštof i Eustach snažili o povýšení mezi nižší šlechtu, nikdy ho nedosáhli a zůstávali nadále erbovníky. Totéž platí pro Eustachova syna Kryštofa ml., jenž nakonec bojoval v císařských službách na počátku třicetileté války, ale v roce 1623 zemřel a záhy po jeho smrti byly Rychnov s Borohrádkem zabaveny a prodány.⁶³ Uzavřely se tím nejen snahy o společenský vzestup, ale také celá historie Wettenglů v Čechách.

---

*s jistými lesy prodal, na kteréž sem i taxu byl odvedl. Podle čehož jest se mnou jednáno a trženo i také na řece Zdobnici, kteréž grunty mé vlastní, ale i vymíněné, k posekání k potřebě Hory Kutny dělí, aby tu klauza udělána byla, ode mne povolení vyhledáváno bylo. Avšak nic z toho k místu a konci přivedeno, trhu zavřino, peněz žiádnych na to dáno, ujištěno ode mne také toho nic postoupeno nebylo a není.*⁶⁴

⁶⁰ NA v Praze, SM, inv. č. 691, č. kart. 570, sign. D1/B/26.

⁶¹ NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/7.

⁶² R. KLIER, *Die Wettengel*, s. 65–66.

⁶³ Tamtéž, s. 74.

Staroměstští měšťané versus česká královská a věnná města

Ohromná výše pohledávek Eustacha Wettengla, překračující značně sumu 120 000 zlatých rýnských, svědčí o jeho roli v kreditních operacích v předbělohorských Čechách. Mezi dlužníky nalezneme císaře, württemberského vévodu, saského kurfiřta a 26 českých šlechticů.⁶⁴ Mezi nimi se poněkud ztrácí několik českých měst. Z tohoto faktu lze usuzovat, že z hlediska věřitele byly půjčky městům okrajovou záležitostí. Jakým způsobem se k nim ale města dostala a proč se nakonec Eustach rozhodl jim skutečně půjčit?

První doloženou půjčku městům poskytl roku 1589 Kryštof Wettengl Vysokému Mýtu ve výši 1 000 kop, a to na zaplacení berní v době války s Turky, přičemž v roce 1600 stoupla suma o dalších 500 kgm.⁶⁵ Ze stejných důvodů se v letech 1601–1602 zadlužila už u Eustacha Wettengla Chrudim částkou 4 000 kgm. O rok později následovaly s 1 000 kgm Litoměřice, přičemž roku 1610 narostl dluh o 1 150 kgm. Roku 1613 si u téhož věřitele půjčili i Rakovníčtí, a to 2 000 kgm. Zdaleka největším dlužníkem z řad měst (vámám říci „českých“) se ovšem stal v roce 1610 Cheb se 17 000 zlatými.⁶⁶ Nutno zdůraznit, že v porovnání s celkovými pohledávkami Eustacha Wettengla jde o čísla poměrně nízká.

Zatímco půjčka Chebu může pramenit z lokálních vazeb Wettenglů (pocházeli z Ašska, půjčovali zdejší šlechtě) a obchodních kontaktů s říší, nevystačíme s tímto konstatováním u Litoměřic, Rakovníka, Vysokého Mýta a Chrudimi. Litoměřice představovaly významné hospodářské centrum na Labi, a tak lze uvažovat o obchodních kontaktech. Přímá regionální vazba mezi městem a panem Eustachem zde pravděpodobně – stejně jako v případě Rakovníka – neexistovala. Snad zde svou úlohu sehrály kreditní operace se saským kurfiřtem, protože Litoměřice byly obchodní branou do Čech. Na problém s vysvětlením půjčky paradoxně narazíme rovněž u měst geograficky nejbližších Borohrádku a Rychnovu nad Kněžnou, tj. u Chrudimi a Vysokého Mýta. U Vysokého Mýta se o rozbor pro nepřístupnost pramenů ani nemá cenu pokoušet. Lze nicméně uvažovat o vlivu půjčky Vysokomýtským z roku 1599 na další kreditní operace mezi Eustachem Wettenglem a Chrudimí. Právě v jejím případě se našťestí nabízí řada indicií.

Vysokomýtská měšťané věděli o zakoupení se Kryštofa Wettengla ve východních Čechách a jistě i o jeho zámožnosti. Jednání o poskytnutí půjčky právě s ním tedy představuje celkem logický krok. Mezi obyvateli Chrudimi a Vysokého Mýta panovaly čilé styky. Komunikace městských rad je sice něco jiného než ko-

---

⁶⁴ Tamtéž, s. 66.

⁶⁵ NA v Praze, SM, inv. č. 1262, č. kart. 895, sign. H 60/37. „*Kterak ten dluh od někdy pana Kryštofa starého Betengla z Nagenpugku tehdáž na Rychnově (...) nám a obci zdejší v ten čas na půjčky od předkův našich na slavné a svaté paměti J. M. C. Rudolfa Druhého ukládané byly, chtějíc poslušnost poddaně zachovati a nemohouce toho sami shledati, na to se u dobrých lidí (...) vzdlužiti museli.*“

⁶⁶ R. KLIER, *Die Wettengel*, s. 66. Srov. též. NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/5.

munikace jednotlivců, ale občas nelze oddělit korespondenci osobní a úřední.⁶⁷ O Wettenglově půjčce Vysokomýtským se tak v Chrudimi časem dozvěděli a rozhodli se toho využít. Pravděpodobná úvaha o jedné komunikační linii může být doplněna i jinými úhly pohledu a paralely s počínáním Chrudimských nelze vyloučit ani u ostatních měst.

Chrudimi snad pomohl původ Jiříka Rychnovského a Jana Solnického, udržujících s krajem pod Orlickými horami určité vztahy.⁶⁸ Jiřík Rychnovský pobýval také v Hradci Králové, což bylo centrum kraje, kam správně náležel Rychnov. Že by nebylo možné o Wettenglech získat nějaké informace v největším východočeském městě, si jde představit jen těžko.⁶⁹ A konečně opakovaně s Wettenglem jednali představitelé komorního panství Pardubice, nejbližšího souseda Chrudimských.⁷⁰ V samotném Rychnově byli usedlí chrudimští rodáci Jindřich Topinka a Václav Červenka; informace mohly do rodného města proudit i díky nim.⁷¹ Vedle zpráv z východních Čech měli Jiřík Rychnovský a Jan Solnický styky z dob studií, jichž mohli využít a získat informace z Prahy.⁷² Co se týče zpráv, pomáhali v jejich získávání asi i další (např. královský rychtář Samuel Franc z Liblic).⁷³

---

⁶⁷ Například bývalý chrudimský učitel a rodák z Poličky se stal písařem a Poličské informoval o postupu Chrudimských při řešení záležitostí s dluhy, SOkA Svitavy se sídlem v Litomyšli, AM Polička I, inv. č. 190, 210, 300 a 338. Doložit lze i vazby na Vysoké Mýto, kde se např. v roce 1587 jednoho sňatku účastnili Valentin Březovský, královských rychtář v Chrudimi a bývalý dlouholetý radní, a Jan Březovský, v roce 1606 měli Vysokomýtský z Chrudimi pocházejícího kněze Jiřího Stefanida atd. Srov. Hermenegild JIREČEK, *Královské věnné město Vysoké Mýto. Obraz místopisný, dějepisný, životopisný i statistický*, Vysoké Mýto 1884, passim.

⁶⁸ U Solnického je to téměř jisté s ohledem na rozvětvenost jeho rodu, srov. K. HRDINA, *Učitelé*, s. 78.

⁶⁹ Hradec Králové byl mj. důležitým místem pro export dřeva z wettenglovských statků, k čemuž srov. NA v Praze, SM, inv. č. 2906, č. kart. 1620, sign. R 6/6, sv. I a II.

⁷⁰ NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/8.

⁷¹ SOkA Rychnov nad Kněžnou, AM Rychnov nad Kněžnou, *Registra do obce přijatých a propuštěných sousedů (1561–1868)*, inv. č. 855, č. knihy 205, fol. 20r a 32r.

⁷² Kde měli přátele z rodu Svěchinů z Paumberka a působil zde Rychnovského syn Václav († 1608), srov. *Chrudimsko III*, s. 518; též A. RYBIČKA, *O rodině*.

⁷³ Nemuselo nutně jít o tzv. kundšofty, tedy v podstatě korespondenci, ale rovněž o zprávy tištěné. V obecné rovině k šíření zpráv Václav LEDVINKA, *Pražské zpravodajství v politické činnosti předbělohorské jihočeské aristokracie. Dvanáct tezí referátu*, in: Národnostní skupiny, menšiny a cizinci ve městech. Praha – město zpráv a zpravodajství (= Documenta Pragensia 19), Praha 2001, s. 263–268; Alena RICHTEROVÁ, *Praha v psaných novinách na počátku 17. století*, in: Národnostní skupiny, menšiny a cizinci ve městech. Praha – město zpráv a zpravodajství (= Documenta Pragensia 19), Praha 2001, s. 225–232; Zdeněk ŠIMEČEK, *Novinové zpravodajství v předbělohorských Čechách*, FHB 11, 1987, s. 287–303 ad. / Účast královského rychtáře je významná, protože musel půjčku potvrdit. V případě Samuela France to ovšem byla formalita, poněvadž se s postojí městské rady více než ztotožňoval, srov. D. NOVOTNÝ, *Královští rychtáři*, s. 80–87.

Je zajímavé, že v letech 1601–1602 ještě žil Kryštof Wettengl.⁷⁴ Proč si Chrudimští půjčili od jeho bratra a jak se k němu dostali? Vysvětlení není jednoznačné. Výběr Eustacha Wettengla ovlivnila jeho ochota vůbec půjčit. Díky získaným údajům (z Rychnova a Prahy) ho Chrudimští asi považovali za perspektivnějšího věřitele, jelikož Kryštof Wettengl stárnul, neměl jiného dědice než bratra. Eustach byl mladší a dědice měl, což eliminovalo možnost, že nový držitel jistot bude po převzetí požadovat okamžité splacení. Dědici majetku naopak půjčka jednomu z měst mohla dopomoci k rychlému etablování v regionu. Eustach konečně podnikal nezávisle na bratrovi, takže disponoval vlastními prostředky a do budoucna byl sanován dědictvím.

Celková částka poskytnutá městům Eustachem Wettenglem byla nízká a půjčky Rakovníku a Litoměřicím svědčí o tom, že se nebránil dále zapůjčovat z jeho hlediska nevysoké sumy poměrně solidním dlužníkům, jimiž města v porovnání s císařem byla. Pro tuto hypotézu svědčí i pozdější navýšení půjčky Litoměřickým. Složitější je otázka méně významného Rakovníka, kterou zatím nelze uspokojivě řešit. Svou výší se vymyká půjčka 17 000 zlatých Chebu. Sumu snad ovlivnily rodové vazby a postavení Chebu jakožto tranzitního místa pro obchod s Norimberkem, kde měli pražští velkopodnikatelé své zájmy.

Osud wettenglovských úvěrů městům potvrzuje úvahu o bezpečnosti podobných investic. Splacení dlužných částek se sice původní věřitel nedožil, ale pohledávky přešly na jeho syna Kryštofa ml. Wettengla z Neyenperka († 15. února 1623). Roku 1621 zapravili své závazky Rakovníčtí a Litoměřičtí, ačkoliv peníze „inkasoval“ někdo jiný. Kryštof ml. převedl své pohledávky částečně na Václava Vchynského a jeho choť Alžbětu Krajiřovou. Vchynským Rakovníčtí uhradili 1 000 kgm a ve stejné výši v roce 1621 vyrovnali dluh přímo u Kryštofa ml. Ten roku 1620 převedl na Vchynské i jistotu Litoměřických ve výši 2 150 kgm. Alžběta Vchynská z Krajků požadovala splacení, což se částečně stalo, ale zůstávali dlužní zbylých 500 kop ještě roku 1630.⁷⁵ Kryštof ml. Wettengl neměl problém s postoupením pohledávky za městy na třetí osobu. Přijali by však Vchynští jistoty Litoměřických a Rakovnických, kdyby nevěřili v zaplacení? Potvrzuje se tak zřejmě předchozí úvaha o vysoké kredibilitě měst. Změna nastala až v průběhu třicetileté války.⁷⁶ Tomu odpovídá osud pohledávek za Chrudimskými a Vysokomýtskými. Eustach Wettengl postoupil dluh Chrudimí kostelu Nejsvětější Trojice v Rychnově nad

⁷⁴ R. ZRÚDEK, *Památky*, s. 400. Autor naznačuje, že Chrudimským půjčil ještě Kryštof, a to 3000 kgm. To je ovšem problém, protože je výslovně uvedeno, že „od někdy pana Eustachyusa Bettengle z Neyenperku v létu 1601 a 1602 půjčených 4 000 kop míš.“. Srov. SOkA Chrudim, AM Chrudim, *Liber memorabilium*, inv. č. 333, č. knihy 125, fol. 23r. Přidržuji se interpretace města.

⁷⁵ Kryštof ml. Wettengl postoupil tyto pohledávky Vchynskému za pomoc při obhajobě rodového dědictví před konfiskacemi, srov. R. KLIER, *Die Wettengel*, s. 73. Též NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/5.

⁷⁶ Městské dluhy velmi rychle rostly a ještě hluboko ve druhé polovině 17. století zůstávaly nesplaceny. K tomu srov. V. PEŠÁK, *Obecní dluhy*. Množství materiálů ke dluhům královských měst, uložených dnes například ve fondech NA v Praze, je ohromné.

Kněžnou. Až do roku 1622 docházelo k odvádění úroků, ale záhy poté nastaly problémy, což platí i pro Vysoké Mýto.⁷⁷ Vypuknutí války Eustach Wettengl nemohl předvídat, a tak předpokládal řádné splácení. Půjčoval sice v době válek s Turky, ale tehdy nebyly městské statky sekvestrovány (jako po roce 1620) a města netrpěla trvalou přítomností vojska.

Tlak panovníků na přijetí rukojemství za dluhy u třetích osob městy v průběhu 16. století a počátkem 17. století neustále vzrůstal v důsledku válek s Turky. Města řešila věc zadlužením. Dávala sice přednost vlastním měšťanům, nicméně postupem času už byla nucena hledat věřitele jinde. Nebylo výjimkou, že se jednalo o obyvatele jiných královských měst, v případě Chrudimi se tak setkáváme s měšťany z Německého Brodu, Poličky, Vysokého Mýta a pražských měst.⁷⁸ Při hledání věřitele pravděpodobně sehrály roli osobní kontakty představitelů městské správy. Zejména univerzitně vzdělaní radní, v případě Chrudimi, Vysokého Mýta a dalších měst bývalí učitelé, mohli posloužit městu rozhledem a známostmi. Zatímco celkovému zadlužení českých královských měst byla věnována pozornost, mechanismus vlastního vyhledávání potencionálních věřitelů zůstává neznámý. Jeho hlubší znalost by umožnila rekonstruovat geografické horizonty měst a vazby obyvatel. Předkládaný příspěvek si klád za cíl alespoň v elementární a hypotetické rovině upozornit na některé aspekty vyhledávání solventních partnerů městy a vliv některých jedinců na příslušná jednání.

---

⁷⁷ R. ZRŮDEK, *Památky*, s. 400. Srov. též NA v Praze, SM, NA v Praze, SM, inv. č. 1262, č. kart. 895, sign. H 60/37; NA v Praze, SM, inv. č. 3889, č. kart. 2495, sign. W 17/5; SOKA Chrudim, AM Chrudim, *Liber memorabilium*, inv. č. 333, č. knihy 125, fol. 23r.

⁷⁸ SOKA Chrudim, AM Chrudim, *Liber memorabilium*, inv. č. 333, č. knihy 125, fol. 23r–24r. Celkové dluhy Chrudimi do roku 1618 dosáhly výše 9 400 kgm, za léta 1618–1620 přibylo dalších 5 500 kgm. Po roce 1620 dosáhly závazky města výše 13 600 kgm. K tomu srov. Jan KILIÁN, *Filip Fabricius z Rosenfeldu a Hohenfallu. Život, rod a dílo defenestrovaného sekretáře*, České Budějovice 2005, s. 129–130.

Zusammenfassung:

Am Rande der Kreditpolitik der böhmischen Städte in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg. Zwischen Prag, Chrudim und Rychnov nad Kněžnou

Die Türkenkriege im 16. Jahrhundert und am Anfang des 17. Jahrhunderts haben einen wachsenden fiskalischen Zwang der Herrscher hervorgerufen, die öfters außerordentliche Beden (beispielsweise Schuldenhaftung) gefordert haben. Die Städte haben dieses Problem durch eigene Verschuldung gelöst. Sie hatten zwar eigene Mitbürger bevorzugt, aber im Laufe der Zeit mussten sie die Gläubigen anderenorts suchen. Beim Suchen der eventuellen Gläubigen spielten wahrscheinlich persönliche Kontakte der Stadtvertreter eine unvertretbare Rolle. Vor allem die durch Prager Universität gebildeten Schöffen, im Fall der vielen böhmischen königlichen Städte handelte es sich um ehemalige Lehrer, konnten den Städten durch ihre Rundschau und Kontakte helfen. Während die Aufmerksamkeit der gesamten Verschuldung der böhmischen königlichen Städte gewidmet wurde, blieb der Mechanismus des Suchens der Gläubigen relativ unbekannt. Die Kenntnis des tieferen Kerns der Sache würde ermöglichen, geographische Etagen der Städte und Bindungen der Einwohner zusammenzustellen. Das Ziel des vorgelegten Artikel ist es, wenigstens in Grundzügen auf manche Gesichtspunkte des Suchens der solventen Partner und auf die Einflüsse mancher Personen auf die entsprechende Handlung aufmerksam zu machen.

David NOVOTNÝ

Tamás KRUPPA

Kult svatých a dynastická propaganda na dvoře Báthoryů v 16. století

Vedle Hunyadiů /čti: huňady/ a Szapolyaiů /čti: sapojaji, Zápolských/ byl rod Báthoryů jediným uherským aristokratickým rodem, který se dopracoval ke královskému titulu; Štěpán Báthory byl nejen sedmihradským knížetem, ale také polským králem. Vedle něj dosáhli na titul sedmihradského knížete ještě další dva příslušníci tohoto rodu. Svůj původ odvozovali Báthoryové od německého rodu Gut-Kelled, který získal velké majetky v době panování Anjouovců; do panského stavu byli povýšeni s konečnou platností v době Zikmunda Lucemburského. Báthoryové byli v druhé polovině 16. století bohatým uherským aristokratickým rodem; jejich dvě větve, ecsedská /čti: ečed/ a somlyóská /šomjó/, kladly podobně jako Hunyadiovci velký důraz na pěstování dobrých vztahů s františkány, kteří byli nejvýznamnějším a nejpočetnějším církevním řádem v zemi. Dokladem toho jsou nadace ve prospěch řádu; zdůrazňujeme to proto, že Báthoryové zůstali jako téměř jediní z uherských aristokratů katolíky. Své vyznání si udrželi i po roce 1560, kdy byly vydány zákony namířené proti katolickému vyznání. Toho si brzy povšimla i Svatá stolice a jezuitský řád. Roku 1579 se v Sedmihradsku usadili jezuité, do jejichž ruku svěřil Kryštof Báthory výchovu svého syna Zikmunda, následníka Štěpána Báthoryho, a to i přes značný odpor Zikmundovy matky a jejího příbuzenstva. Zikmund zůstal ve výchově jezuitů i po otcově smrti roku 1581. Roku 1586 však zemřel i Štěpán Báthory, který v závěti žádal svého nástupce, aby pokračoval v rekatalizaci Sedmihradska a aby za všech okolností držel nad jezuitu ochrannou ruku.¹ Tato část závěti se ovšem do oficiální verze, která byla v Sedmihradsku zveřejněna, nedostala. Mladý Zikmund, vychovaný v přísném katolictví, dva roky odolával požadavkům stavů, ale nakonec byl nucen ustoupit, výměnou za uznání svrchovanosti; jezuité byli roku 1588 ze Sedmihradska vypuzeni, ale po několika letech, krátce po vypuknutí patnáctileté války, byli roku 1594 povoláni zpět.

Ve světle výše zmíněných skutečností není divu, že jezuité vtělili do

---

¹ Endre VERESS (ed.), *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I–II. (1556–1586)* [Korespondence sedmihradského knížete a polského krále Istvána Báthoryho I–II, 1556–1586], Kolozsvár 1944, zde díl II, s. 302.

Báthoryův veškeré své naděje. K propagandě rodu také shromáždili legendy o uherských světcích. Využili k tomu reprezentativní sbírku vydanou roku 1512 v Benátkách pod názvem *Legende sanctorum regni Hungariae in Lombardica non contente*.² Tento benátský tisk je projevem pozdně středověkého patriotismu, v němž se sešly legendy o uherských světcích nebo o světcích považovaných za uherské s toposy spojenými s Uhrami (ve stejné době vyšly tamtéž také sbírky o světcích českých a polských). Cílem spisu bylo dokázat, že vzhledem k tomu, že Uhry daly křesťanství mnoho světců, nejsou jeho obyvatelé podřadní, ale díky svým ctnostem ostatní národy naopak převyšují. Jezuité se stali dědici této myšlenky; o více než půl století později jeden z nich, István Szántó, horlivý polemik s kacíři, který neměl nijak v lásce Němce ani Poláky,razil teorii, že díky četnosti světců zastávají Uhry ve světě křesťanských národů výjimečné místo. V jeho očích je země *propugnaculum* neboli obranný val křesťanství (*antemurale Christianitis*), ciborium, z něhož prýští živná síla tak jako z matky (*patrona Hungariae*) živící své dítě, svátost, která ochraňuje a hájí veškeré křesťanstvo před Antikristem, před útoky kacířů a pohanů. Rod Báthoryů je tu představen v návaznosti na tradice zemských světců, sv. Štěpána a sv. Ladislava, a to prostřednictvím dokonalého života rozvíjejícího křesťanské ctnosti, *virtus a pietas*.

Vynikajícími příklady oslavy Báthoryů, která rozvíjí středověký rytířský ideál, jsou dvě básnické sbírky vydané s podporou polského krále r. 1583 a 1584 v Benátkách, *Viridarium poetarum a Del giardino*.³ Je v nich vedena paralela mezi současným polským králem a zakladatelem Uherského státu sv. Štěpánem. Oba nosí mučednickou korunu (Štěpán – Stephanos znamená řecky věnec), která přísluší jen těm nejdokonalějším, opravdovým králům. V obou sbírkách zároveň najdeme stále přívlastky charakteristické pro uherskou poezii, *terror hostium, terror Asiae, fulmen Getarum*, které se objevují poprvé v 15. století v epitafech na smrt Jana Hunyadiho a Matyáše Korvína.⁴ Sbírký dokládají ambice Štěpána Báthoryho, který po ukončení ruských válek, v posledních letech svého života, usiloval o znovupevnění velké protiosmanské koalice podporované i Sixtem V., zvoleným r. 1585. Necelých patnáct let po vydání benátských tisků vydal roku 1597 Michael Pieczkonius ve Freiburgu příležitostnou báseň k cestě Zikmunda Báthoryho do Prahy, v níž očekává od Zikmunda totéž, co předešlé sbírky od jeho strýce. Paralelou s turkobijíci Hunyadiovci zdůrazňuje motiv královské koruny v rukou domácí šlechty.⁵ Příklad Jana Hunyadiho uvádí podobně i slezský autor Veit Marchtaler v práci, která vyšla koncem roku 1595.⁶ Díla Pieczkonie a Marchtalera – které uvádím jako příklad, nikoli jako úplný výčet – se shodují v zobrazení ideálního rytíře bojujícího

² *Legende sanctorum regni Hungariae in Lombardica non contente*, Venetiis 1512.

³ *Viridarium poetarum... in laudes... Stephani regis Poloniae... in duos libros divisum, Venetia 1583, Del giardino...*, Venetia 1584.

⁴ Gerázdi RABÁN, *A magyar világi líra kezdetei* [Počátky maďarské světské lyriky], Budapest 1962.

⁵ Michael PIECZKONIUS SMRZICZKY, *Classicum Adversus Bellum Turcicum Divo Rvdolpho II.*, Fribergae 1597, fol. C2r.

⁶ Vitus MARCHTALERUS, *Rerum a Sigismundo Bathori... gestarum...*, s. I. 1595.

za víru a proti pohanům.

Také v pozadí propagandy rodu Hunyadiů stál františkánský řád. V době úpadku za Jagellonců a v předvečer bitvy u Moháče se tu projevil touhy po silném, národním panovníkovi, který by sjednotil znepřátelené strany. Pro tuto úlohu byl *miles christianus* bojující proti pohanům jako stvořený, navíc to bylo v souladu s plánem na velké křížové tažení, které zapadalo i do představ Svaté stolice.

Rétorika připomínající atmosféru křížových výprav se zesiluje po vypuknutí patnáctileté války a připojení Sedmihradska k protiosmanské koalici. V práci *L'Ottomano* z roku 1597 vyzývá Lazaro Soranzo slovy upomínajícími na křížové tažení k svaté válce. Sedmihradského knížete označuje za Kristova bojovníka, *campione di Christo* a očekává od něj nejen znovudobytí Svaté země, ale i šíření katolické víry.⁷ Další italský autor, Girolamo Frachetta, očekává ve svých kázáních od téhož knížete velké činy (*giusta impresa*), dobytí Konstantinopole a Palestiny.⁸ Jeden z italských autorů již zmíněného tisku *Viridarium* využil i možnosti skrytých ve významu rodového jména; neboť *battare* znamená italsky potýkat se, bojovat.⁹

Pro takovýto úkol se rod Báthoryů cítil být povinován svým předkům, kteří bojovali proti pohanům a kacířům, i rodové tradici. Podle legendy o rodovém původu byl zakladatelem jejich rodu legendární Vid, který v ecesdském močále zabil draka; proto mají ve znaku dračí zuby.¹⁰ Legenda nese stopy pozvolného vstupu rodu během 14. a 15. století. Z archivních zdrojů víme, že ecesdský hrad postavili Báthoryové s povolením Karla Roberta a s ohledem na služby prokázané králi mu dali jméno *Hűségés* (Věrný). V rozporu s obvyklou praxí byly v uherských kancelářích zapisovány důvody pro propůjčování šlechtického titulu nikoliv jen v několika větách, jako to bylo zvykem v západní Evropě, ale v dlouhých příbězích uvádějících podrobnosti o důvodech povýšení, například hrdinské činy. Byla to narativní vložka listin dokládajících šlechtický původ. Kronikáři působící v královské kanceláři použili tyto příběhy ve svých pracích o historii země a tyto dobře střežené listiny byly také podkladem pro hrdinské písně o šlechtických rodech, které byly skládány u příležitosti svateb. Ústní tradice zmizela, hrdinské písně se nedochovaly a o národním sebevědomí a hrdinských tradicích uherské šlechty vypovídají již jen ony zlomky listin. Mimořádně zajímavý doklad domácí lidové etymologie spojené s tímto rodem se dochoval v kronice pojednávající o dějinách Uher zvané *Képes Krónika*, kde je v příběhu Bátor Opos zmíněn jeden z předků rodu, silný, neporazitelný, téměř pohádkový hrdina. Zmíněná legenda může mít souvislost s nabytím půdy, podobně jako rod odvozuující se od rodu Gut-Keled nabyl jména podle městské osady Bátor (bátor navíc znamená odvážný).

⁷ Lazaro SORANZO, *L'Ottomano*, Ferrara 1597, s. 88.

⁸ Girolamo FRACHETTA, *Oratione prima al Serenissimo Prencipe...*, Roma 1595, fol. A5v, A2v–A3r. Na téma propagandy císaře Rudolfa II. viz Karl VOCELKA, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II.: 1576–1612*, Wien 1981.

⁹ *Viridarium*, s. 67.

¹⁰ László NAGY (ed.), *Báthory István emlékezete* [Vzpomínka na Istvána Báthoryho], Budapest 1994, s. 81–82.

Rod Báthoryů tedy podle rodové legendy získal majetek za hrdinské činy. Víme například, že jeden z předků se zúčastnil křížové výpravy uherského krále Ondřeje II., nesl zemskou korouhev a za své služby byl účasten přidělování půdy, které probíhalo na Golgotě, tedy na nejposvátnějším křesťanském místě; doklad o tom byl součástí pečlivě střeženého rodinného pokladu ještě za života Štěpána Báthoryho.¹¹ Tato událost byla pravděpodobně základem pro šlechtický erb, neboť původní erb zobrazoval vlajku, která však byla od 15. století interpretována jako vlčí, případně dračí zub. Jedním z dokladů pro to je dřevěný erb biskupa ve Vácu Mikuláše Báthoryho znázorňující vlka zakousnutého do draka. Pokud nebudeme chtít uvěřit v existenci ecesdského draka, musíme připsat proměnu interpretace rodové legendy Dračímu řádu, který založil roku 1408 Zikmund Lucemburský. Souvisí s oblibou kultu sv. Jiří, který do země přinesli ve 14. století Anjouovci.

Motiv dračích zubů se objevuje roku 1597 v díle *Gratulatio* jezuitského studenta Ference Káthayho napsaného při příležitosti udělení mimořádně cenného řádu Zlatého rouna Zikmundu Báthorymu. Káthayho dílko bylo vydáno v Olomouci, neboť právě olomoucká jezuitská kolej měla lví podíl na organizaci olomouckých ceremonií, které proběhly u příležitosti uvedení do řádu na cestě knížete do Prahy. V úvodu *Gratulatio* je emblematický verš, který zobrazuje báthoryovský erb ve spojení s roztaženými křídly habsburské orlice.¹²

Kuriózní interpretaci erbu se zuby podává pak tübingský profesor řečtiny Martin Crusius v dopise Zikmundovi z roku 1596, v němž uvádí, že se ve Slezsku narodilo dítě, jehož levá stolička je zlatá. Záhadu vykládá takto: sedmileté dítě představuje římsko-německou říši, která má mnohé zuby vyražené, neboli mnoho padlých vojáků přemožených Turky. Místo nich ovšem rostou mnohé zdravé zuby, které, tak jako zuby potravy, rozdrť Turky i Tatary. Shromažďují se na pravém břehu Dunaje jakožto křesťanští vojevůdci, zatímco levý zadní zub je na dolním levém toku Dunaje a představuje jej sedmihradský vévoda. On je tím zázračným zlatým zubem (neboť i v jeho znaku je zub), jeho křestní jméno navíc značí v němčině vítězství (Siegen) a ústa (Mund).¹³

Crusiusův dopis výborně charakterizuje dobově příznačný stupňovaný zájem o zázračně předzvěsti a apokalyptická očekávání, která byla posílena právě v souvislosti s válkami konce století, francouzskými náboženskými válkami, nizozemským bojem za nezávislost a protitureckými válkami.

¹¹ „*Inde Varadinum ibo ut reliquum per Ungariam iter diligentissime absolvam et litterarum illarum exemplum quae ab Andrea hyerosolymitano rege in monte Calvariae scriptae sunt, in itinere accipiam. Exemplum enim ea in arce est quae inter Claudiopolim et Varadinum spectat ad Illustrissimum Dominum Stephanum Batorem qui hunc excurrit, ut Regiae Maiestatis ea de re litteras acciperet mihique sua fidenter animi sensa exponeret.*“ Ladislaus LUKÁCS S.I. (ed.), *Monumenta Antiquae Hungariae II (1580–1586)*, Romae 1976, s. 411.

¹² *Gratulatio In laudem Serenissimi Sigismundi Bathory Dei Gratia Transylvaniae, Moldaviae, Valachiae, Transalpinae, Sacri Romani Imperii Principis, Ungariae Partium Domini, Siculorum Comitibus, etc.... Autore Francisco KATHAY De Lugos...*, Olomutii 1597, fol. A1v.

¹³ Martin CRUSIUS, *Diarium*, in: W. Göz – E. Conrad (Hg.), *Annales Suevici*. Vol. III., Tübingen 1927–1931, s. 96–97.

Vedle výkladů spojených s původem erbu a rodového jména zachytíme báthoryovskou dynastickou propagandu i v křestních jménech příslušníků rodu. Sv. Zikmund, burgundský vévoda, patří mezi první raně středověké světce, kteří měli zároveň královský titul. Jméno světce se v uherských pramenech objevuje poprvé ve 13. století v kronice Simona Kézaiho, podle níž byl světec bratrem Viléma, otce uherského krále Petra I. Rozšíření jeho kultu v Uhrách souvisí s přenesením části ostatků sv. Zikmunda z Prahy do Budy r. 1424 Zikmundem Lucemburským. Na světcovu počest byla vybudována kaple sv. Zikmunda. Světcovy ostatky došly ve středovýchodní Evropě slušné „kariéry“. Roku 1460 bylo o světci napsáno martyrologium, poté byla část ostatků darována Václavem II. polskému králi Zikmundu I. a přenesena do města Plock. Současník Zikmunda Báthoryho, polský král Zikmund III., postavil na světcovu počest baziliku. Dokladem živosti kultu je, že se světec údajně zjevil roku 1497 ve společnosti vícero českých světců Vladislavu II. Jagellonskému a později znovu, 8. listopadu 1619, v katedrále sv. Víta, kde byl r. 1613 v kapli sv. Zikmunda pohřben i Zikmund Báthory.¹⁴ Tyto údaje svědčí o tom, že kult sv. Zikmunda byl v 16. století rozšířen v Uhrách, v Čechách i v Polsku.¹⁵ Sv. Zikmund figuruje také již ve zmíněném tisku *Legendé*. Jeho svátek, který připadá na 17. října, je zmiňován též v souvislosti s tažením Zikmunda Báthoryho do Valašska. Právě v tento den se na obloze objevila vlasatice, což bylo interpretováno jako příznivé znamení a bylo to oslaveno s velkou nádherou. Jinak je pravděpodobné, že sedmihradský kníže získal své křestní jméno podle Zikmunda Lucemburského, který byl pohřben ve Velkém Varadíně (Oradea) v sousedství ostatků sv. Ladislava; Varadín, v jehož okolí měl rod své statky, byl olíbeným sídelním městem rodu Báthoryů.

Zikmund Báthory byl tedy doma i v cizině prezentován na základě pramenů, které mají kořeny ve středověku, i spisků souvisejících s rekatolizační propagandou jako *miles christianus*, ideální rytíř, ochranný štít před nepřáteli. V této propagandě se snoubí kult svatých s domácím kultem Hunyadiů a s legendami o rodovém původu.

Na podzim 1595 nastal čas, kdy Zikmund Báthory konečně dostal příležitost sehrát roli Božího bojovníka, na niž se léta připravoval. O valašské výpravě kolovala již předem mnohá *avvisa*, *Zeitung* a řada příležitostných skladeb; do této kategorie patří i jezuitské letáky, dopisy a příležitostné básně, které svědčí o snaze řádu prezentovat protiosmanskou válku jako drama víry a nevíry. Kníže kladl důraz na to, aby byl v těchto textech prezentován jako vůdce křížové výpravy. Výpravě předcházelo, že r. 1594 Sedmihradsko a Valašsko vypovědělo Portě loyaltitu, velkovezír Sinan tedy vyhlásil trestnou výpravu. Místem pro shromáždění sedmi-

¹⁴ Joannes PUTANICZ, *Vita Sancti Sigismundi*, Tyrnaviae 1711, s. 82, 84–85.

¹⁵ O dynastickém kultu svatých viz Gábor KLANICZAY, *Az uralkodók szentsége a középkorban* (Svatost panovníků ve středověku), Budapest 2000, část vztahující se ke sv. Zikmundu viz s. 75–76. O tématu viz také TÝŽ, *Königliche und dynastische Heiligkeit in Ungarn* a Aleksander GIEYSZTOR, *Politische Heilige im hochmittelalterlichen Polen und Böhmen*, in: Jürgen Petersohn (Hg.), *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, Sigmaringen 1994, s. 343–361, 325–341.

hradských vojsk byl tábor ve Feketehalom poblíž Brašova a odtud koncem září vyrazilo na sedmihradské poměry ohromné vojsko čítající zhruba 50 tisíc vojáků. Krátce poté do tábora dorazily příznivé zprávy; valašské oddíly vedené Michalem Chrabrým se úspěšně střetly s Turky, a přestože musely ustoupit, podařilo se jim získat zelenou Prorokovu vlajku. O dobrý týden později, 6. října, se nad stanem sedmihradského knížete objevil ohromný orel, který se nechal chytit a dokonce i krmit. Podle dobového zvyku bylo v události hned spatřováno božské znamení. Našli se i takoví, kteří věděli, že orel přiletěl ze skály jménem Királykő (Královův kámen). Knížecí sekretář János Jacobinus, který o valašské válce psal, popisuje události spojené s orlem takto: mnozí vykládali přítomnost orla jako špatné znamení věštící zničení vojska a pád do zajetí, jiní právě naopak jako dobré znamení věštící úspěch výpravy.¹⁶

O atmosféře nejistoty píšou prameny i v souvislosti s kometou, která se 16. října zjevila na obloze a byla vidět celou hodinu. Sedmihradské vojsko tábořilo tehdy již pod Tergovistem tváří v tvář vojsku velkovezíra Sinana. Kníže se rozhodl, že s Turky zkříží zbraně. Před bitvou se podle zvyku vyzpovídal, přijal svátost, poklekl před nunciem a poprosil jej o požehnání, jak se na křesťanského rytíře sluší a patří. Poté se stala nečekaná věc, turecké vojsko se v noci tajně stáhlo a pronásledující sedmihradské oddíly porazily u brodu přes Dunaj u Giurgiu Sinanovy zadní voje. Vítězné tažení mělo v Evropě obrovský psychologický dopad; bylo vydáno nesmírné množství letáků, zpráv a popisů vítězné bitvy, které neopominuly zdůraznit zázračná znamení předcházející vítězství.

Veřejné mínění v západní Evropě bylo tehdy citlivé na apokalyptická proroctví věštící konec světa. Již v předcházejících stoletích vyjadřovala nejrůznější proroctví zánik pohanských říší v souvislosti se soudným dnem či s císařem, za jehož panování bude rozdělené křesťanstvo sjednoceno a jeho vojska osvobodí Konstantinopol a ve Svaté zemi na Golgotě vztyčí kříž. Legendy o takovém císaři byly psány v souvislosti s Hohenstaufy, císaři Fridrichem Barbarossou a Fridrichem II., ale abychom zmínili i uherské panovníky, také v souvislosti se Zikmundem Lucemburským a Hunyadiovci. Od konce 15. století si tuto legendu ovšem zcela přivlastnili Habsburkové, především Maxmilián I., Karel V. a samozřejmě Rudolf II.

Nejrůznější proroctví se shodují na tom, že konci světa budou předcházet různá znamení. Jedna z verzí proroctví vidí zosobnění Antikrista v genealogii jednotlivých tureckých císařů, která se zakončí čtrnáctou generací a spolu s ní se rozpadne i celá turecká říše, kterou zahubí křesťané. Mehmed III., který nastoupil v lednu 1595 na místo zesnulého Murada III., byl právě čtrnáctým osmanským panovníkem. Náhodná shoda proroctví a skutečnosti vedla k nejrůznějším spekulacím a je jasné, že posílila očekávání spojená s křesťanským osvoboditelem. O tomto zájmu svědčí i *Acta Mehmeti*,¹⁷ vydaná roku 1597 oppenheimskými sourozenci de

¹⁶ Joannes JACOBINUS, *Brevis Enarratio*, in: Gyula Bisztray – Tibor Klaniczay – Lajos Nagy – Béla Stoll (ed.), *Régi Magyar Költők Tára XVII. század I. Köt* [Antologie maďarských básníků 17. století, I. díl], Budapest 1959, s. 511–519.

¹⁷ Theodor et Israel de BRY, *Acta Mehmeti I. Saracenorum principis natales, vitam, victorias ... eius*

Bry, která v prvním díle představuje turecké sultány (*Vitae et icones sultanorum Turcicorum...*), v druhém díle (*Pannoniae Historica Chronologica*) valašskou výpravu Jeana Jacquese Boissarda a třetí díl (*Acta Mehmeti...*) pojednává o původu turecké říše. V knize nalezneme genealogii tureckých císařů, po níž následuje několik věštek (*vaticinium*) o zkáze turecké říše. Jedna z nejznámějších je Lactantiova tzv. *Leo vactantiuma*, která vznikla v době byzantského císaře Lea a předpovídá konečné vítězství křesťanské víry nad pohanskou, samozřejmě původně v souvislosti s byzantskými císaři. Toto *vaticinium* je setvaveno v přísném chronologickém řádu, začíná vznikem byzantské říše a sestává z šestnácti emblematických obrazů, k nimž náleží text s vysvětlením. Podle vysvětlivek ke čtrnáctému obrazu lze očekávat západního panovníka, který napomůže konečnému vítězství křesťanských zbraní. Jiná věštba, *Vaticinium Mahumetis*, říká, že poté, co Mohamed sepsal Korán, dozvěděl se s Boží pomocí o tom, že jeho sekta bude žít tisíc let a pak se rozpadne. Znamením toho jsou porážky na uherských a sedmihradských bojištích: „... [Mohamed] věděl, že síla mohamedánů bude po tisíc let vzrůstat, ale pak zeslabí a nebude dodržován zákaz zabíjet své příbuzné. A protože vidíme, že nynější turecký císař v posledních měsících utrpěl v Uhrách, obzvláště v Sedmihradsku, mnoho porážek, a protože se pomalu naplní tisíc let prorokovaných Mohamedem, nemůžeme věřit v nic jiného, než že se konec osmanské říše již blíží.“¹⁸

Vedle věštek o počtu tureckých císařů a s tím spojených očekávání bylo v oběhu jiné rozšířené proroctví, které do evropského povědomí proniklo v polovině 16. století. První o něm informoval uherský Chorvat Bartholomaeus Georgievic, který se vrátil z tureckého zajetí. Turecké proroctví o zlatém jablku (*kizil elma*) a jeho výklad se v jeho podání dočkalo velké obliby na Západě, vyšlo v mnoha vydáních a bylo známé samozřejmě i v Uhrách. V textu je i tato pasáž: „*Náš císař přijde a obsadí království knížete bezvěrce, utrhne zlaté jablko a získá moc. Pokud křesťané po sedm let nevytásí meč, bude panovat dvanáct let: postaví dům, zasadí vinný sad, oplotí zahradu a zplodí dítě. Po dvanácti letech (od té doby, co se zmocnil zlatého jablka) křesťané vytásí meč, který zažene Turky na útěk.*“¹⁹

Proroctví je postaveno na mystickém pojmu *kizil elma* (zlaté jablko), jehož obraz má podle výkladů starozákonní předlohu v kameni krále Šalamouna. Ten, kdo vlastní zlaté jablko, má i moc. Stopy této víry lze nalézt i v tureckém folklóru. V dané době pak byla tato víra jednou ze základních součástí politického myšlení věrně zrcadlící expanzivní cíle formulované na dvoře osmanských panovníků. Vždy byla modifikována podle aktuálních potřeb, v 15. století znamenala Byzanc, později Uhry a Budín, po jejich obsazení Vídeň a později Řím či celou Evropu. Nový sultán sliboval před nastoupeným vojskem pokračování svaté války slovy: „*Setkáme se ve zlatém jablku!*“²⁰

---

complementia, geneologia successorum eiusdem. Vaticinia, Frankfurt am Main 1597, s. 95–96.

¹⁸ Tamtéž.

¹⁹ István FODOR, *Az apokaliptikus hagyomány és az "aranyalma" legendája*. [Tradice apokalypsy a legenda o zlatém jablku], in: *Történelmi Szemle* 39, 1997, s. 21–48.

²⁰ Pál FODOR, *Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában egy XVI. századi török elbe-*

Světovládné ambice vložené do legendy o zlatém jablku v sobě přitom zároveň nesou i zprávu o porážce křesťanskými zbraněmi. Georgievic píše, že Turci při poslechu proroctví propukají v pláč a na zahrnutí zlé věštby odřikávají počáteční slova evangelia sv. Jana. Očekávání spojená s legendou byla silná obzvlášť v okruhu sekty kizilbašů, která živě věřila v příchod spasitele (mahdi), který si před koncem světa podrobí Byzanc a nastolí říši míru. Byzanc byla později změněna na Řím. Následuje vláda Antikrista, kterou přemůže Ježíš sestoupivší z nebes a spolu s ním nastane nové období míru. Na konci se objeví rytíři apokalypsy a nastane poslední soud. Sekta kizilbašů o sobě dala slyšet právě roku 1595, kdy v Anatolii podnítila nejvýznamnější dosavadní vnitřní válku v říši. Události povstání vyvolaly v Evropě velkou pozornost. Této příležitosti bylo využito k diplomatickým pokusům směrem k Persii, která považovala Turky za smrtelné nepřátele, podporovala kizilbaše a sama náležela k příbuznému islámskému proudu, k šiitismu.²¹

Ve prospěch svého císaře se snažili využít neustávající obliby této věštby i humanisté působící na pražském císařském dvoře. Prohabsbursky a protibáthoryovsky orientovaný Krzysztof Warszawicki, jehož kariéra doznala četných proměn, až se po roce 1586 znovu dává do služeb Habsburků, ve své řeči z roku 1588 dedikované Rudolfovi očekává od císaře uskutečnění tohoto velkého úkolu, když píše, že tak, jako císař Rudolf I. zbavil německou říši lotrů, Rudolf II. vypudí z Uher Turky.²² To vše propojil s věštbou *kizil elma* a s počtem dosavadních tureckých panovníků. Podle toho dojde k úpadku osmanské říše za panování 13. nebo 14. tureckého sultána. Také jeho maďarský současník István Szántó Arator věnuje na konci své práce *Confutatio Alcorani* zvláštní kapitolu proroctvím oznamujícím konec turecké říše. I v této kapitole je zmíněno proroctví *kizil elma*. Podle *Confutatio* Turci roku 1594 nebo 1595 napadnou Svatou říši římskou národa německého, ale Kristus jim nedovolí zvítězit a říše se rozpadne.²³ Szántó sepsal jen pouhé proroctví, pojmenovat konkrétního panovníka, kterého by nazval osvoboditelem, se raději nepokouší. To za něj učinili italští autoři píšíci v papežských, respektive španělských službách. Již výše jmenovaný Girolamo Frachetta, vyslanec Svaté stolice ve Španělsku, zmiňuje v řeči věnované Zikmundu Báthorymu z roku 1595 v souvislosti s počtem tureckých císařů právě vítězné valašské tažení. Píše, že sami Turci jsou pevně přesvědčeni o tom, že se blíží konec osmanské říše, neboť říše se rozpadne za vlády čtrnáctého panovníka rukou uherského knížete. Také již zmíněný italský autor, Lazaro Soranzo, se domníval, že oním panovníkem, který porazí tureckou říši, je právě Zikmund. Ve svém díle *L'Ottomano* o historii turecké říše

---

szélő forrás tükrében [Uhry a Vídeň v expanzivní osmanské ideologii v zrcadle ústních tureckých pramenů 16. století], in: Keletkutatás 1987, s. 24.

²¹ Gábor BARTA – Pál FODOR, *Két tárgyalás Sztambulban* [Dvě istanbulská jednání] (=Régi Magyar Könyvtár. Források 5), Budapest 1996, s. 83; József MATUZ, *Az oszmán birodalom története* [Dějiny osmanské říše], Budapest 1990, s. 112, 127–129.

²² Christophorus VARSEVICIUS, *Oratio ad Rudolphum II. Romanorum Imperatorem Augustum*, Pragae 1588, fol. C1r–C1v.

²³ István Dávid LÁZÁR (ed.), *István Szántó Arator S.I., Confutatio Alcorani*, Szeged 1990, s. 144–146.

a sultánské genealogii popisuje, že se Turci Zikmunda velmi bojí, neboť věří ve svůj zánik. Soudí tak především podle proroctví, podle něž se jednoho dne objeví v sedmihradských horách kníže, který porazí a zničí osmanskou říši.²⁴

S podobnou argumentací se setkáváme i v práci Achillea Tarducciho *Il Turco vincibile*. Autor pracoval krátký čas jako vojenský inženýr na posílení hradního opevnění Velkého Varadína a později se dostal do Győru, kde působil v císařských službách již jeho otec. Svou práci dedikoval arcivévodovi Maxmiliánovi, Cinzio Aldobrandinimu a Zikmundu Báthorymu, s vpisem do dedikace, že Uhry znovu dojdou dávné slávy, jaké se těšily za vlády sv. Štěpána a krále Matyáše, neboť se píše v proroctvích, že turecká říše, která se pozvedla v době uherského krále Zikmunda, bude jiným Zikmundem poražena.²⁵

Ani maďarské literatuře nebyla proroctví věštící brzký zánik turecké říše neznámá. Maďarská píseň *Török császárok krónikája* (Kronika tureckých císařů) zmiňuje nejen genealogii osmanského rodu, na niž poukazuje i název písně, ale obsahuje i již zmíněná nejpopulárnější proroctví. Autorem byl pravděpodobně sedmihradský humanista János Decsi Baranyai, který sepsal dějiny země od roku 1592 a výborně se orientoval v literatuře o Turcích, která v době patnáctileté války informovala a formovala evropské „veřejné mínění“.²⁶

Na věštby a proroctví slyšel také knížecí dvůr. Ještě před vypuknutím války zachytila jedna z kronik sedmihradských Sasů *Chronicon* zajímavý údaj o tom, že roku 1590 bylo možno spatřit na obloze dvě slunce a dva měsíce. (Jde o atmosférický úkaz zvaný halový jev.) Vévoda úkaz sledoval malým dalekohledem a obrátil se na dvorní lékaře Marca Squarcialupa a Ference Hunyadiho s otázkou, jak si ten jev vysvětlují, na což odpověděli, že to věští blížící se zkázu Turků. Vévoda jim na to odvětil přáním, kéž by sám směl být oním panovníkem zmiňovaným v proroctvích, který Turky porazí.²⁷ O několik let později zmiňuje významný sedmihradský kronikář, který neměl vévodu v lásce, že vévoda vyvolával duchy u sochy turkobijce Jana Hunyadiho, aby odhalil tajemství jeho úspěchu. Socha se nedochovala, ale zmínku o ní zaznamenal i již zmíněný Marchtaler, který ji viděl v katedrále v Karlovském Bělehradu (Alba Iulia). Kolem Hunyadiů, Jana a Matyáše, byl v té době utvořen již téměř náboženský kult, jejich doba byla považována za zlatou dobu uherského státu, kdy byli panovníci ještě schopni přemoci Turky

²⁴ L. SORANZO, *L'Ottomano*, s. 99.

²⁵ Achille TARDUCCI, *Il Turco vincibile*, Ferrara 1597, dedikace Zikmundu Báthorymu s. 31.

²⁶ Mihály BALÁSZ – István MONOK – András VARGA (překlad Tar Ibolya), *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból* [Protiturecká řeč Jánose Decsi Baranyaiho z roku 1598], in: Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II, Szeged 1990.

²⁷ „1590. Fuere etiam 2. ecclipses circa illa tempora. altera solis, altera lunae, utramque Serenissimus Princeps per specillum perelegantissimum conspiciens, quid significaret, ab adstantibus sibi Doctoribus, Francisco Hunyadino, et Marco Squarcialupo, quaerit, qui dum respondent: minari ecclipses istas interitum Turcis, idque futurum a quodam sub polo nostro etc. etc. Ibi gestabundus Princeps dixit: o utinam ego essem, per quem humiliaret Deus Turcam.“ Josephus TRAUSCH (ed.), *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici...* Vol. I–II, Coronae 1847, zde díl I, s. 83.

a podmanit si velká území. Výše zmíněný Pieczkonius v duchu humanistické etymologizující manýry vede paralelu mezi Huny a Hunyadiovci (hunni – Hunniades) a takto je představuje sedmihradskému vévodovi jako příklady hodné následování. U Pieczkonia není těžké si povšimnout západoevropských stereotypů o ctnostech a odvaze uherských vojáků, o toposu ochranné bašty křesťanství. V očích uherské šlechty byla pak země potřísněná krví a pokrytá kostmi slavných turkobijských předků posvátnou zemí. Antonio Bonfini ve své kronice poznamenává, že když král Matyáš zemřel, šlechtici chtěli jeho tělo nechat přenést na jižní hranici země, aby tak odradili Turky od útoku.²⁸

Báthoryové kupodivu pravděpodobně nevěděli, že jsou s Hunyadiovci spřízněni. Vedle Velkého Varadína byl jejich druhým hlavním reprezentativním městským sídlem rovněž Karlovský Bělehrad, kde je v katedrále sv. Michala hrob tří představitelů Hunyadiovského rodu a na stěnách katedrály byly ve své době zavěšeny trofeje z vítězství nad Turky, vlajky a zbraně. Na sarkofág Jana Hunyadiho, který byl tehdy ještě na původním místě, v blízkosti hlavního oltáře (dnes je v postranní lodi napravo od hlavního vchodu), nechal jeho syn Matyáš Korvín vyřezat výjev z legendy sv. Ladislava.

Legenda a postava rytířského krále sv. Ladislava byla v Uhrách velmi oblíbená; jeho hrob ve Velkém Varadíně byl jedním z nejvýznamnějších poutních míst karpatské kotliny, na varadínském hradě stály sochy sv. Štěpána a jeho syna sv. Imricha v životní velikosti, které odlili bratři z Kluže. Roku 1660, kdy Turci město dobyli, byly obě sochy odvezeny do Istanbulu a tam roztaveny. Původní podobu soch si můžeme představit podle jezdecké sochy sv. Jiří umístěné na Pražském hradě, která pochází z téže dílny. Legenda o sv. Ladislavu je jedním z nejčastějších motivů užitých při výzdobě uherských kostelů a zní v krátkosti takto: Když zemi v 11. století napadli Kumáni a s uloupenou kořistí se vraceli zpět, král je pronásledoval a v bitvě přemohl. Z bitvy ovšem uprchnul jeden Kumán spolu s uloupenou maďarskou dívkou. Král jej pronásledoval a dopadnul jej, ale Kumán nevzal do ruky zbraň, proto začali zápasit holýma rukama. Dívka ve snaze pomoci králi přeťala Kumánovi mečem nebo sekerou achillovu šlachu; společně pak Kumána zabili (i zde je patrné, že obtížnější a horší práce zbyde vždy na ženu; Kumána musela stít sama dívka). Král je zobrazován vždy na bílém koni, v světlém brnění, zatímco Kumán je vyobrazen na hnědém koni a v tmavém oblečení, což dovoluje vyvodit domněnku, že je to zároveň příběh zobrazující věčný boj dobra se zlem, světa s temnotou, věřícího s pohanem – odpovídalo by tomu i to, že Kumána nelze přemoci zbraní, jen s pomocí nevinné panny. Pro uherskou šlechtu potýkající se na život a na smrt s Turkem symbolizoval Ladislav i Hunyadiovci takovýto boj. Slavný turkobijec, dávný panovník Uher Hunyadi byl pochován pod ochranou dvou svatých symbolizujících tento boj, sv. Ladislava a sv. Michala. Katedrála v Karlovském Bělehradě symbolizovala slavnou minulost, v ní se konaly ony obřady vzývá-

²⁸ Antonio BONFINI, *Magyar történelem tizedei (1427–1503)*. Přeložil Péter Kulcsár, Budapest 1995, s. 901.

ní duchů. Knížecí palác, někdejší biskupský palác, kde žil Zikmund Báthory, byl s katedrálou sv. Michala propojen, vévoda tedy mohl zajít do chrámu a k hrobům, kdykoliv se mu zachtělo. Dokladem obliby kultu sv. Ladislava je skutečnost, že když se roku 1598 Turci neúspěšně pokoušeli o dobytí Varadína, obecně se tvrdilo, že se protivníkovi zjevil sv. Ladislav a turecké a tatarské oddíly zpanikařily a uprchly. Příběh byl zapsán Szamosközym, ale dá se vystopovat již ve 14. století; podle lidové tradice tehdejší doby v době tatarského vpádu do Sedmihradska zmizelo světcovo mrtvé tělo uložené ve Varadině a vrátilo se zpět teprve po třech dnech, celé zpcené, jak bojovalo po boku Sikulů bránících zemskou hranici.

Často reprodukováný obraz Zikmunda Báthoryho od Bartholomea Keppelera zachycuje události protiturecké výpravy v kontextu mnoha symbolických významů. Vévoda stojí v popředí, na srdci má zavěšen Kristův monogram IHS vložený do kruhu ve tvaru slunce, což odkazuje na list apoštola Pavla, v levém horním rohu vidíme knížecí erb s dračími zuby. Vévoda vyhlíží ven: za polospuštěným závěsem se rozproširá krajina s horizontem věčnosti, do níž se krátce zahledí v historickém momentu, kdy báthoryovský zub drtí Turky u Giurgiu. Na parkánu sedí orlice, symbolizující císařskou moc, respektive spojenectví, které s ní vévoda uzavřel. Ale odkazuje i na vévodovu výjimečnost: vzpomeňme na orla, který se nad vévodovým stanem objevil u Târgoviște. Okno se otevírá směrem do krajiny, přesněji k hradu, k samé historii, k nesmrtelnosti; nad hradem je nápis Sankt Georg. Odkazuje zároveň na místo úspěchu Zsigmonda Báthoryho, hrad Giurgiu, které značí v rumunštině (svatého) Jiřího, i na boj, který uherští panovníci svádějí s pohany a kacíři. Viděli jsme, jak jsou Báthoryho jména i erb spojovány s křížovým tažením, s alegorií ideálního rytíře, s postavou svatého Jiřího, a jak se jeho postava stala součástí národní mytologie. Valašská výprava dala ojedinělou příležitost k tomu, aby poslední představitel Báthoryů v 16. století znovu oživil mýtický boj svatého Jiřího i mýtického rodinného prapředka Vida. Vévoda se objevuje v brnění, tak jak se sluší na *athleta patriae*, který je zároveň *miles christianus*. Podle nápisu na rytině je na obraze znázorněn Zikmund Báthory. Pokud bychom ale chtěli vidět více, uvidíme celou posvátnou rodovou tradici, která byla v souladu s maďarskou historií, chápanou jako posvátnou.

Tento úspěch ovšem již nebyl následován dalším; císař neposlal peníze ani vojsko slíbené v spojenecké smlouvě, sešlo z manželství s arcivévodkyní habsburskou Marií Kristinou, a vévoda proto o dva roky později abdikoval. Poslední léta svého života strávil v Libochovicích; jeho sekretář Giorgio Tommasi ve své práci o dějinách Sedmihradska již vévodu nezobrazuje jako ideálního křesťanského rytíře, ale jako poustevníka, který odvrácen od světských lákadel čte Platóna, Senecu a Lipsia.²⁹ Zbožný a ctný rytíř odkládá na konci svého života meč a brnění a medituje nad pomíjivostí světské slávy.

z maďarštiny přeložila Marta Pató

²⁹ Giorgio TOMMASI, *Delle guerra et rivolgimenti...*, Venezia 1621, s. 161.

Překladatelská poznámka

Při převádění maďarských vlastních jmen se snažím sladit zvyklosti české historiografie s moderními zásadami pro překládání. U šlechticů a známých panovníků tedy podle již zažitých zvyklostí důsledně nahrazuji křestní jména maďarská českými ekvivalenty. Nečiním tak ale v případě křestních jmen citovaných renesančních autorů, kde jména ponechávám ve tvaru užívaném podle jednotlivých národních zvyklostí (Lazaro Soranzo, Krzysztof Warszewicky, István Szántó ap.). V souladu s českou historickou tradicí uvádím názvy sedmihradských měst v české variantě, pokud taková existuje, případně s dnešním oficiálním rumunským názvem (Karlovský Bělehrad – Alba Iulia ap.). Narodil od slovenské tradice uvádím sedmihradské město Koložvár (nyní Cluj-Napoca) jako Kluž.

Resumé:

Szentkultusz és dinasztikus propaganda a Báthoryak udvarában a 16. században

A Báthory család, mint újonnan hatalomra került dinasztia, legitimációjának középpontjába a szentkultuszt és a nemzetségalapító legendát állította. Az első Árpád-házi szent királyainkhoz (Szent István, Szent László), illetve a magyar szentnek tartott Szent Zsigmondhoz kapcsolódott, aki egyúttal afféle közös közép-európai szent is volt egyúttal. A másik legitimációs forrás a legendás sárkányölő nemzetségalapító hőshöz kötődött, amely mögött a Szent György kultusz rajzolódott ki, amely Szent László király kultuszával együtt a törökkel harcoló magyarok körében nagyon népszerű volt.

A tizenöt éves háború kirobbanásával mindkét legitimációs eszköz nagy hangsúlyt kapott Báthory Zsigmond a belföldet és a külföldet megcélzó háborús propagandájában. Ez a csúcspontját az 1595. évi havasalföldi hadjáratban érte el; az uralkodói propagandában ekkor már helyet kaptak a század végén megszorodó jóslatok és prófécíák a török birodalom bukásáról, amelynek egy keleten felbukkanó vitéz uralkodó fog véget vetni.

Pavel PANOCH

Chrudimský Kristus a zázračné souřadnice jeho barokní legendy

„...i od nerozumného ptactva uctěn byl, nebo ačkoliv opáčený P. Pffeyfer mnoho letajících ptáků v tom pokoji, v kterým ten obraz na stěně míjel, jest choval, z nich však žádný po ten čas na něj nesedl a se nevneřádl.“¹

Václav Baltazar Petržilka (1735)

Obraz sv. Salvátora z kostela Nanebevzetí Panny Marie v Chrudimi se v dobách raně novověkých morových epidemií v letech 1679–1680 a 1713–1715 vrátil mezi významná protimorová paládia barokních Čech a Moravy.² Epicentrem kultu tzv.

---

¹ Václav Baltazar PETRŽILKA, *Nebeský Lékař Krystus Gežjss, w Zázračném a Milosti plném Obrazu swém w Koste Farnjm Na Nebewzetj Neyswětégssj Rodičky Božj Marye Panny W Králowský Wěnným a Kragským Městě Chrudjmi se stkwěgjcj a rozličné Milosti žádagicým sebe vdělugjcj...*, Hradec Králové 1735, s. 5 (pro tento i další odkazy byl použit exemplář z fondu starých tisků Regionálního muzea ve Vysokém Mýtě: sign. ST 403.)

² První obsáhlejší zmínku („zázračný obraz Salvatora v Chrudimi na prkynku malovaný...“) lze o díle nalézt v rukopisné práci převora kláštera bosých augustiniánů na Zderaze na Novém Městě pražském Vincencia a S. GUILELMO, *Nová záře Maryánská...* (1687), s. 23–25. Srov. František Michálek BARTOŠ, *Soupis rukopisů Národního musea v Praze*, I, Praha 1926, s. 47 (Knihovna Národního muzea sign. I F 26). K dílu S. Guilelma viz Ferdinand TADRA, *Z literární činnosti bosáků u sv. Václava v Praze*, in: *Věstník České akademie císaře Fratiška Josefa pro vědy, slovesnost a umění* 15, 1906, s. 371–378; Věra POSPÍŠILOVÁ, *Nekrolog Komenského u barokního historika*, *Studia comeniana et historica* č. 50, ročník 23, 1993, s. 117–118; Jiří WOLF, *P. Vincentius a S. Guilelmo*, *Listy filologické* 126, 2003, č. 1–2, s. 88–94. – O historii obrazu Chrudimského Krista obsáhle zpravuje Josef CEREGETTI, *Historia Chrudimska*, 1771, s. 47–49, 54–59, 62–65, 71 (Regionální muzeum v Chrudimi, sign. R 12 A 19); Jan BECKOVSKÝ, *Poselkyně starých příběhů českých* (ed. Antonín REZEK), Díl II, sv. II (1608–1624), Praha 1879, s. 310–312, a Díl II, sv. III (1625–1715) i s dodatky, Praha 1880, s. 391–396, 516–520, 572–578. Z další literatury (výběrově): Antonín RYBIČKA, *O starožitnostech a umělcích Chrudimských*, *Časopis Českého museum* 22, 1848, s. 429; František UMLAUF, *Historie divotvorného obrazu sv. Salvá-*

Chrudimského Krista sice vždy zůstal region východních Čech, ale domnělé léčebné a zázračné schopnosti tohoto svatého obrazu přinesly v nejtěžších morových časech rozšíření jeho úcty i do středních Čech a na střední a jižní Moravu.

Integrální součástí obrazu chrudimského Salvátora, frontálního poprsí Krista provedeného technikou olejomalby na desce z lipového dřeva o rozměrech 49,5 x 34 cm a síle zhruba 8 mm,³ je několik legendárních defektů. První z nich má formu dlouhých vrypů ostrým předmětem, které narušují lak i horní barevnou vrstvu desky a vytvářejí přes obličej Ježíše téměř symetricky rozvrženou hvězdicí. Druhé poškození malby tvoří série drobných kráterů v partiích Ježíšovy hrudi, které snad – jak uvádí restaurátorská zpráva z roku 1995 – „vznikly po bodání ostrým předmětem“ (Petr Bareš). Třetí proslulý kaz obrazu představuje červená skvrna – údajný krvavý šrám na spánku nad pravým Kristovým okem (obr. 1 a 2 v příloze).⁴

K otázce doby vzniku a proveniencie obrazu nabídla barokní salvátorská legendistika i její historicky mladší podání tři rozdílné verze. Nejsmyslenější varianta vyprávění o původu obrazu dílo pokládala za pravou podobu Krista a jeho vznik kladla do raně křesťanských dob. Opírala se přitom o shodu Spasitelova zpodobnění na chrudimském obraze s neznámějším literárním záznamem Kristova vzhledu v tzv. Lentulově dopisu, zaslaném prokonzulem Judeje Luciem Lentulem,

---

tora v chrámu Páně "Nanebevzetí Blahoslavené Panny Marie" k všeobecné úctě věřících vystaveného v královském a věnném městě Chrudimi, Chrudim 1873 (2. vydání 1895); Jan SVOBODA, Nebeský lékař Kristus Ježíš v zázračném světě obraze v kostele děkanském v Chrudimi od 5. dubna 1676 k veřejnému uctění vystavený, co zvláštní Spomocník v těžkostech k němu se utíkajících, Kolín nad Labem 1880; Antonín RYBIČKA, O chrudimském kultu salvátorském, Časopis katolického duchovenstva 30, 1889, s. 257–266; Karel CHYTIL, Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese chrudimském, Praha 1900, s. 45–47; Julius KOŠNÁŘ, Poutnická místa a památné svatyně v Čechách, Praha 1903, s. 358–365; Antonín BLAŽEK, Salvátorské pouti v Chrudimi, in: TÝŽ, Pověsti a obrázky z Chrudimska, řada IV, Chrudim 1913, s. 113–148; Čeněk FLORIÁN, O historii salvátorské a úřadu solního v Chrudimi, Chrudimský kraj 29, 1940, č. 3 (3. února), s. 1; Jaroslav ADÁMEK – Josef PETRTYL, Tři sta let salvátorské tradice v Chrudimi, Chrudim 1948; Jan ROYT, České nebe (kat.), Praha 1993, č. kat. 214, s. 53; TÝŽ, Poutní místa a milostné obrazy či sochy v diecézi královéhradecké, in: Vladimír HRUBÝ – Jan ROYT (edd.), Lidová zbožnost ve východních Čechách a v Kladsku, Náchod 1997, s. 14; TÝŽ, Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století, Praha 1999, s. 87–88, 170; Alena DUFKOVÁ – Tomáš PAVLÍK, Salvátorská tradice (heslo), in: Pavel KOBETIČ – Tomáš PAVLÍK – Ivo ŠULC (red.), Chrudim. Vlastivědná encyklopedie, Praha 2005, s. 155.

³ Na zadní straně dřevěné desky jsou v levém dolním rohu otisky pěti kruhových pečeti, pocházející vesměs až z osmnáctého století (obr. 3).

⁴ Podle podání barokní salvátorské legendy se červenou skvrnu na Kristově skrání pokoušel neúspěšně zaretušovat chrudimský malíř Samuel Gindter. Viz V. B. PETRŽILKA, *Nebeský Lékař*, s. 7–8; J. SVOBODA, *Nebeský lékař*, s. 35. – Při posledním restaurování obrazu v roce 1995 bylo prokázáno, že tato, dle tradice nesmývatelná a nezaretušovatelná, „krvavá“ skvrna je pouhým červeným tmelem, který podle svého složení (krom rumělky se zde našla i zrnka žlutého auripigmentu) pochází z velmi staré opravy obrazu. Podrobněji viz Petr BAREŠ, *Restaurátorská zpráva o opravě deskového obrazu sv. Salvátora z kostela Nanebevzetí P. Marie v Chrudimi*, 1995. Strojopis uložený v archivu Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Pardubicích, evid. č. 1903. Stav díla před poslední restaurací je zaznamenán v relaci ak. mal. Petra Bareše uložené tamtéž pod evid. č. 2810.

pokládáným za Pilátova předchůdce, Římanům:⁵ „*Má příjemné a důstojné vzezření, takové, jakého se přihlížející bojí i mají rádi. Jeho vlasy mají barvu zralých lískových oříšků a jsou hladké téměř až k uším, ale odtud dolů se poněkud kroutí, jsou tmavší a lesklejší a vlní se mu po ramenou, s pěšinkou uprostřed hlavy na způsob Nazarénských. Jeho čelo je velmi rovné a hladké. Jeho tvář je bez sebemenší vrásky nebo skvrnky, krásná v příjemné červeně, jeho nos a ústa jsou tvarována tak, že se jim nic nemůže vytykat. Plnovous je stejné barvy jako jeho vlasy, není dlouhý a vidlicovitě se rozdvouje, je jednoduchého a zralého vzezření. Jeho šedomodré oči jsou jasné a bystré. V káráni je tvrdý, když radí, je klidný a mírný. Osvícenost je mírněna vážností, nikdy ho nikdo neviděl smát se, ale často ho viděli plakat.*“⁶ V masivní oblibě, jakou Lentulův dopis dosáhl v patnáctém století i později, se odrážel vzrůstající dobový zájem o historickou postavu Ježíše.⁷ Vedle Lentulova dopisu⁸ se při zobrazování Kristova vzhledu staly pro středověkou ikonografii vlivnými matricemi také podoby tzv. Veraikonu, pravého „rukou neutvořeného“ obrazu Kristovy tváře, či Mandyliou, jeho staršího pendantu uctívaného východní církví.⁹

Povědomí o Ježíšových *vera effigies*, podstatném zdroji středověkého umění, přivedlo některé barokní i pozdější interprety salvátorské legendy k tomu, že původ chrudimského obrazu kladli do doby panování císaře Karla IV. či jej měli za součást karlovských uměleckých sbírek. Naturalisticky provedené detaily na malbě Chrudimského Krista (např. vrtulky a lokny kaštanových vlasů) i další stylově-formální komponenty obrazu lze ale nejspíše spojit až s vlivem mladší vlny nizozemského malířského realismu pokročilého 15. století. Právě v časovém soumezi *podzimu středověku* (Johan Huizinga) a nové doby spatřovala genezi malby poslední teorie, jež svatý obraz spojila s rukou německého renesančního malíře Lu-

⁵ Lentulův list s popisem Kristova vzhledu, koncipovaný jako zpráva očitého svědka, byl ovšem pouhou historizující fikcí. Jeho výskyt lze poprvé – ještě ne pod Lentulovým jménem – zaznamenat až v rukopisech ze 14. století.

⁶ Gabriele FINALDI (ed.), *The Image of Christ*, London 2000, s. 94–96. Srov. překlad Lentulova popisu Krista publikovaný in: Jan ROYT, *Slovník biblické ikonografie*, Praha 2006, s. 302. Viz též *Dopisy Ježíše a Abgara Ukkamy z Edessy. Vnitřním slovem přijal a zapsal Jakob Lorber*, Praha 1996.

⁷ Obeznamenost středoevropského prostředí s tímto epistolografickým dílkem dokládá např. zaslání nákladně iluminovaného textu Lentulova dopisu papežem Alexandrem VI. saskému kurfiřtu Bedřichu Moudrému v roce 1500. Pro obecnější historický kontext viz G. FINALDI (ed.), *The Image*.

⁸ Obsahová dikce Lentulova listu našla svou odezvu také v domácím prostředí: v řadě vyobrazení v iluminovaných rukopisech z druhé poloviny 14. století a v české gotické deskové malbě, např. Veraikon svatovítský, kolem 1380; deska s Kristovou hlavou z tzv. Kapucinského cyklu z Národní galerie v Praze, před rokem 1410. Pro její vyobrazení in: Antonín MATĚJČEK (ed.), *Česká malba gotická. Deskové malířství 1350–1450*, Praha 1950, obr. č. 157 (viz obr. 4 v příloze studie) nebo Milena BARTLOVÁ, *Poctivé obrazy. Deskové malířství v Čechách a na Moravě 1400–1460*, Praha 2001, s. 177.

⁹ Ustálený prototyp veraikonu – zobrazení frontálně podané Ježíšovy hlavy s posmutnělou tváří idealizované krásy – byl od 13. století šířen knižní iluminací, v malých deskových malbách a později masivně v grafických tiscích.

case Cranacha st.,¹⁰ pramenně doloženého autora uctívaného obrazu Panny Marie Pasovské (po 1537).¹¹ Její novodobí stoupenci malbu pokládali za součást proslulé pražské umělecké sbírky císaře Rudolfa II. Z vějíře vyskytlých domněnek o genezi Chrudimského Krista má tato hypotéza nejreálnější základ. Zvolenou kompozicí a celkovým malířským provedením totiž obraz s přiznaně holandizujícím východiskem nepochybně reaguje na manýristické trendy rudolfínského dvorského umění z období kolem roku 1600.¹²

Historie obrazu chrudimského Salvátora byla literárně fixována až knížkou Václava Balthazara Petržilky *Nebeský Lékař Krystus Gežjss...*, vydanou v Hradci Králové v roce 1718 a opětovně pak 1735.¹³ Petržilka v ní nastiňuje bizarní osudy obrazu následovně: při plenění proslulé pražské kunstkomory císaře Rudolfa II. protestantskými vojsky se obraz sv. Salvátora stal součástí primitivně odvážené válečné kořisti. Na Příkopech poblíž hostince U Černé růže ale malba vypadla z vozu a našel ji tu zbožný kolemjdoucí. Později se obraz dostal do vlastnictví chrudimského měšťana Jana Pfeifera,¹⁴ který si jej – patrně kolem roku 1636¹⁵ –

¹⁰ Do díla Lucase Cranacha st. byl chrudimský obraz přiřazován dle údajné dešifrace „*známky umělcovy v pozadí téhož obrazu zachovalé*“ ještě v roce 1880. Za touto legendární proveniencí může patrně nevelká vzdálenost Chrudimi od poutního chrámu na Chlumku u Luže, kde je uchovávan kultovní obraz Panny Marie Pomocné, jedna z mladších replik Cranachova proslulého díla. K tomu např. A. BLAŽEK, *Salvátorské pouti*, s. 117.

¹¹ Ke vzniku obrazu P. Marie Pasovské srov. *Maria-Hilf. Ein Cranach-Bild und seine Wirkung* (kat.), Würzburg 1994; Norbert MOLLER, *Das Mariahilf-Bild im Dom zu St. Jakob in Innsbruck 1650–2000*, Innsbruck 2000; J. ROYT, *Obraz a kult*, s. 191–192. – Ve snaze o autorskou atribuci chrudimského obrazu soudil Antonín Rybička, že „*dle udržalé pověsti*“ je obraz „*dilem toho samého mistra, jenž znamenitau Brněnskau Madonu zhotowiť*“. Viz A. RYBIČKA, *O starožitnostech*, s. 429, který pozoruje, že obraz vyniká „*zvláště milostností a výrazností obličje, jemným splyváním stínu a světa a přiměřenau barwitostí*“. Snahy různými smyšlenými autorskými atribucemi obraz Chrudimského Krista alespoň pomyslně přimknout k dalším ctěným zázračným objektům lze přičíst snaze o legitimizaci a utužení jeho kultu. V některých sporých zmínkách (např. V. B. Petržilka obraz charakterizuje jako „*velmi kunštovně vymalovaný*“, na s. 2 tisku z roku 1735) se může zrcadlit i snaha o vyzdvižení a uznání vlastní umělecké a estetické stránky obrazu.

¹² Přehledné shrnutí malířské produkce rudolfínské doby podává Karel HERAIN, *České malířství od doby rudolfínské do smrti Reinerovy*, Praha 1915. Z novější literatury srov. Eliška FUČÍKOVÁ, *Malířství a sochařství na dvoře Rudolfa II. v Praze*, in: Jiří DVORSKÝ (red.), *Dějiny českého výtvarného umění. Od počátku renesance do závěru baroka. Díl II/1*, Praha 1989, s. 182–223.

¹³ Pro údaje v *Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století* (č. 7073–7074) viz <http://db.knihopis.org/>. Německé vydání knížky vyšlo až s časovou prodlevou v roce 1764, už po autorově smrti. K životu a literárnímu dílu Václava Balthazara Petržilky viz Josef JIREČEK, *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku*, sv. II, Praha 1876, s. 107–108; Jaroslav ADÁMEK, *Literární Chrudim do konce osmnáctého věku*, Chrudim 1934, s. 124.

¹⁴ Jan Pfeifer /Fajft/ (?–1675) byl rodákem z Broumova a synovcem kapitulního děkana na Pražském hradě Martina Pfeifra. Po pražských studiích se přišel do Chrudimi, kde vlastnil dům na náměstí č. 78–I a stal se zde členem městské rady.

¹⁵ Petržilka se informací o přivezení obrazu do Chrudimi vyhýbá, k roku 1636 ji naopak vztahuje o něco mladší verze legendy (viz pozn. 37). Je však možné, že její domnívaný autor chrudimský děkan František Sosnový z Vlkanova objevení obrazu fiktivně vztáhnul k roku, v jehož následném stoletém výročí se ve městě sám ujal děkanského postu (Sosnový tuto funkci zastával v období let 1736–1756).

přivezl do svého domova.¹⁶ Když v roce 1648 Chrudim obsadili Švédové, posloužil Pfeiferův dům jako kvartýr pro chasu švédského důstojníka složenou z kováře, řezníka a dvou pacholků. Tito nezvaní hosté, protestantská „sběř polou d'ábelská“, trávili svůj pobyt v domě často jen karetním hazardem a metáním kostek.¹⁷ Stěžejní okamžik pohany salvátorského obrazu zevrubně vypsál chrudimský krajský syndikus Petržilka: „*I přetrefilo se, že jednoho dne ten řezník neměl, coby sázel a oč by hráti mohl, popadl ze stěny obraz tento, ...a na stůl, aby o něj hráli ho hodil, ne sobě k nějakému zisku, nýbrž katolíkům ku posměchu. I počali hráti o ten něj, a to dosti dlouho, však žádný více nežli první hoditi nemohl, vždy hodili stejně, co jeden to druhý, hráli tak dlouho až je ta hra omrzela, kterež to rozlobiv se počali zlořečiti, hromovati a tento svatý obraz čertem nazývati, chtíc jej ze zlosti na kusy roztlouci. Jeden z nich popadl tulich a píchl jej do čela k pravému oku, z kterežto rány (přepodivná věc) ihned krev se ukázala a až po dnes se spatřuje, druhý udeřil naň konvicí a po té ráně i krev z nosu vyběhla, kteraž nápodobně se spatřuje, jiný jej křížem a křížem pořezal.*“¹⁸ Před úplnou zkázou byl Kristův obraz zachráněn jen srdatostí služebné Doroty Skákalíkové, které přitom jeden ze Švédů „*sukni a košili probodl i také na těle ... však ne škodně kordem strejchoval.*“¹⁹ Služebná kauza zneuctění obrazu a jeho zázračnou reakci záhy vypověděla svému pánu Pfeiferovi, z něhož se obratem stal vroucný ctitel raněného obrazu. Z obavy před ztrátou aureolou svatého zázraku obestřeného díla však Pfeifer obraz záměrně utajil před veřejnou popularitou.

Událost zneuctění salvátorského obrazu a jeho mirákl sice historicky proběhly v době, kdy byl chrudimským děkanem Jan Vojtěch Švanda z Taubenfelsu (1646–1662), ale skutečným konstruktérem a moderátorem salvátorského kultu se stal až jeden z jeho nástupců ve funkci – Samuel Hataš (1670–1685).²⁰ Hatašovy

¹⁶ Odlišná – a zřejmě stejně fantaskní – verze události udává, že se salvátorský obraz dostal ještě v Praze do rukou sekretáře hraběte Viléma Slavaty z Chlumu a Košumberka, který jej – projíždějící Chrudimí na rodové sídlo Slavatů v nedalekém Košumberku – daroval Janu Pfeiferovi v očekávání své brzké smrti.

¹⁷ K motivu hry v kostky v barokní ikonografii stručně Michal ŠRONĚK, *Jan Jiří Heinsch. Malíř barokní zbožnosti*, Praha 2006, s. 154. Autor zmiňuje, že motiv vojáků metajících kostky o Kristovo roucho je známý již v gotické malbě (české Ukřižování Kaufmannovo v Berlíně-Dahlemu, kolem 1350).

¹⁸ V. B. PETRŽILKA, *Nebeský Lékař*, s. 5–7.

¹⁹ Tamtéž, s. 14.

²⁰ Samuel Hataš se narodil v roce 1629 ve Vlašimi. Studia vykonal v Praze, snad tamtéž dosáhl 29. září 1658 také kněžského svěcení. V době svého vysokomýtského působení (děkanský úřad tu zastával v letech 1660 až 1666) probudil úctu a byl iniciátorem poutí k milostnému obrazu Panny Marie Knířovské. Když se dozvěděl o zázračném uzdravení chromé paže Jana Nečesaného vlivem obmytí ve studánce na Vraclavi, nechal tam z vybraných almužen postavit v roce 1666 nad léčivým pramenem zděnou kapli sv. Mikuláše. Závěrem svého vysokomýtského děkanování stál také za obnovou vraclavského kostela sv. Václava, pro druhý tamní kostel věnoval v roce 1669 oltář sv. Anny. Od roku 1666 Hataš působil jako čtvrtý rektor arcibiskupského semináře v Praze, apoštolský pronotář a staroboleslavský kanovník. Do Chrudimi přichází v polovině prosince roku 1670. Vedle zásadní role v zavedení salvátorského kultu zde nechal opravit kostel sv. Kříže.

pestré pastorační aktivity v době jeho předešlého vysokomýtského působení (1660–1666)²¹ dokládají, že uznával didaktickou cenu kajících a prosebných pouťí i další vnějškově působivé ceremonie protireformační zbožnosti²² a dokázal při nich využít specifika lokálně zakořeněné úcty, ať již byla směřována k hmotným sakrálním předmětům (kniřovská Madona) nebo k léčivými pověstmi opředěným fenoménům přírodního charakteru (vodní pramen ve Vraclavi).²³ Od svého příchodu do Chrudimi na sklonku roku 1670 Hataš marně hledal ideový středobod, kolem něhož by mohl soustředit zdejší náboženský život. Objevil jej až 9. srpna 1674, kdy více než čtvrtstoletí v soukromém měšťanském příbytku skrývaný salvátorský obraz vynesl na světlo k veřejnému uctívání a dal jej ustavit na jeden z boč-

---

V roce 1675 nechal obnovit také zpusťlý kostel v Pouchobradech. Jeho intelektuální činnorodost dokládají dva tisky: v Litomyšli vydal v roce 1663 *Kázání potěšitelné všem Kristu Pánu věrných Čechům, pro bezbožnou sběr tureckou a pro nešlechtnou tatarskou chámovinu jak v nebezpečnosti, tak v zármutku, tak v strachu a bázni postaveným* a v Praze v roce 1668 spis *Scintilla evangelica per evangelia dominicarum totius anni lucens*, do něhož vsadil také zmínky o lokalitách Kniřova i Vraclavi. S pověstí svatosti Hataš umírá 11. června 1685. Viz Jiří CHARVÁT, *Stará Chrudim. Vlastivědné vyprávění o minulosti českého města*, Chrudim 1991, s. 282–283; Čeněk FLORIÁN, *Morový sloup Proměnění Krista v Chrudimi*, Časopis Společnosti přátel starožitností českých 46, 1938, s. 96. K vraclavským aktivitám Hataše viz Jan ČÁREK, *Svatý Mikuláš pod Vraclaví*, Praha 1946, s. 4; Martin SVATOŠ, *Čest a sláva vysokomejtská. Texty o léčivé studánce sv. Mikuláše na Vraclavi ze 17. a 18. století*, in: Věra SEKOTOVÁ – Martin SVATOŠ – Michal SVATOŠ (edd.), *Vraclav – genius jednoho místa*, Vysoké Mýto 2002, s. 73 a 90–91. K postavení Vraclavi v kontextu východočeských poutních míst se zdravotněhoditelným potenciálem viz Radek LUNGA, *Východní Čechy jako barokní balneologický ráj*, in: Jan TYDLITÁT (ed.), *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*, Rychnov nad Kněžnou 1999, s. 207. – K Hatašově renovaci chrudimského kostela sv. Kříže v roce 1675 viz Karel LÁBLER, *Dějiny kostela sv. Kříže v Chrudimi*, Chrudim 1898, s. 18–19.

²¹ Hermenegild JIREČEK, *Královské věnné město Vysoké Mýto*, Vysoké Mýto 1884, s. 87, 90, 97 a j. – J. ČÁREK, *Svatý Mikuláš*, s. 4. Hatašův vřelý vztah k Vysokému Mýtu dokládá fundace, založená roku 1678 a ustanovená na nákup a rozdávání preclíků školákům, kteří se v postě budou modlit růženec u oltáře Panny Marie Mýtské.

²² Na plátně malovaný Hatašův reprezentativní portrét z roku 1674, jenž byl údajně součástí galerie prorektorů pražského semináře (a jehož grafickým prepisem vybavil svou práci z roku 1880 o zářném obraze Jan Svoboda – viz obr. 5 v příloze studie), zachycuje tříčtvrteční postavu pěstěného muže oděného do dlouhého kněžského černého úboru s širokým límcem. Masitou plnou tvář portrétovaného, zdůrazněnou výrazným knírem, ověňují mírně zkadeřenými vlasy. Hataš tu je zpodobněn ve věku 41 let, jak hlásá nápis při mariánském medailónku zavěšeném na stěně v pozadí. V pravé ruce s mírně zalomeným loktem drží růženec, dlaň levice má položenu na lebce spočívající na stolku s krucifixem a sypkami. Vrch lebky zdobí slogan *Spero bene* (Doufám v dobré) a její spodní čelist přidržuje list s emblematickým textem: „*Haec oculata manus multa futura videt*“ (Tato vidoucí ruka zří mnohé budoucí). Smířlivý tón a obsah těchto osobních Hatašových impresí jsou klíčem k pochopení Hatašovy protireformační pastorační strategie v Chrudimi, v předbělohorském období tradičně utrakvistického města.

²³ Obdobnou Hatašovou aktivitou v Chrudimi se stala záchrana léčivé Červené studánky skrze přivedení procesí a požehnání, kterým se do ní vrátila voda zmizelá v roce 1648 poté, co v ní „jistého ranhojiče švédského manželka“ vykoupala prašivého psíčka a léčivá voda se v tu ránu ztratila. Viz Václav Baltazar PETRŽILKA, *Fons ruber aneb červená studánka pod titulem Salvatora...*, Hradec Králové 1744, s. 3; Václav HANUS a kol., *Chrudimsko a Nasavrcko. Díl III. Obraz kulturní*, Chrudim 1912, s. 174.

ních oltářů v kostele Nanebevzetí Panny Marie.²⁴ Hatašovy další činy vydláždily charismatickému dílu s ideální, mezikonfesně neproblematickou ikonografií²⁵ cestu k uznání za ústřední kultovní artefakt města, jež vyvrcholilo v dubnu roku 1676 instalací zázračného obrazu na hlavním oltáři v chrudimském mariánském chrámu.²⁶

V souladu s Hatašovou strategií oslavy a propagace salvátorského kultu patrně vznikla také didaktická malba, znázorňující potupu obrazu švédskou soldateskou v roce 1648 (obr. 7).²⁷ Neznámý a nijak zručný malíř na ní přitom nepodal „historickou“, na základě dostupných úředních examenů²⁸ snadno zrekonstruovatelnou událost v Pfeiferově domě, ale oficiální aranžmá legendy. Výjev vysmívání a zranění obrazu byl v malované interpretaci příběhu zbaven autentických aktérů, služebné Doroty Skákalíkové a Švédy zajatého nábožného vysokomýtského vojáka. Na jejich místě tu v pozici přímého svědka události defiluje Jan Pfeifer, tiše přihlížející rouhačskému hrubiánství Švédů. První uctívač salvátorského obrazu je přitom oděn do černého šatu, paže má v pokorném gestu složené před hrudí a jeho introvertní nálada se typově hlásí spíše k žánru posmrtného epitafního portrétu²⁹ než k podobizně živoucího.³⁰

²⁴ Přesné datum, kdy o zázračném obrazu prvně uslyšel a také jej poprvé spatřil, zaznamenává Samuel Hataš ve své výpovědi odeslané z Chrudimi dne 16. listopadu 1675 na pražskou konsistoř. Do domu Jana Pfeifera přišel dne 9. srpna 1674 nakoupit knihy a před odchodem se mu měšťan svěřil se svým „pokladem“, o kterém se ještě žádnému z minulých chrudimských děkanů nezmínil, a vypravoval mu pohnutou historii malby.

²⁵ Kult sv. Salvátora (Spasitele) byl v předbělohorské době pěstován jak ultrakatolickou stranou – jezuity, tak i evangelíky.

²⁶ J. CEREGETTI, *Historya Chrudimska*, s. 56. – Legendický osud obrazu včetně jeho posmívání, tupení, násilné agrese a konečného triumfálního oslavení vyzdvižením na hlavní chrámový oltář jsou zřetelnou aluzí na Kristovy pašije.

²⁷ Obraz byl prezentován v rámci výstavy *Sláva barokní Čechie* pod názvem: „*Tupení obrazu sv. Salvátora švédskými vojáky roku 1648*“ v sekci Český Mars. Viz Vít VLNAS (ed.), *Sláva barokní Čechie* (kat.), Praha 2001, s. 176, heslo 1/5.27 (autor Zdeněk Hojda). Srov. Vladimír HRUBÝ – Pavel PANOCH (edd.), *Ke slávě Ducha. Sedm století církevního výtvarného umění v královéhradecké diecézi* (kat.), VČG v Pardubicích 2003, kat. heslo 36 (autor Pavel Panoch), s. 58. – K pojetí Švédů jako luteránských obrazoborců viz Paul M. HEBBE, *Svenskarna i Bohmen och Mahren. Studier i tjeckisk folktradition och litteratur*, Uppsala 1932, s. 50–57. Srov. Mateusz KAPUSTKA, *Szwed – heretyk i święte obrazy. Z historii recepcji nowożytnego mitu*, in: Jan HARASIMOWICZ – Piotr OSZCZANOWSKI – Marcin WISŁOCKI (edd.), *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową*, Tom II, Wrocław 2006, s. 496–497. Za laskavé zapůjčení této publikace děkuji kolegovi Mgr. Vítězslavu Prchalovi. – O ikonoklastických projevech v raně novověkých Čechách srov. alespoň Vratislav NEJEDLÝ, *Obrazoborecké tendence v českých dějinách 17. a 18. století: rozdily a shody s husitským ikonoklasmem*, Husitský Tábor 8, 1985, s. 83–87.

²⁸ Úřední výpověď služebné Doroty Skákalíkové, o níž se při svém líčení opíral i Petržilka, pochází ze 14. listopadu roku 1675. Její přetisk nalezneme např. v Beckovského *Poselkyni* i Svobodově *Nebeském lékaři* (k oběma pracem viz pozn. 2). Výpověď Samuela Hataše proběhla dva dny poté, tj. 16. listopadu 1675.

²⁹ K tradici chrudimské epitafní malby, reprezentované ponejvíce dílem Matouše Radouše a jeho dílny, viz Jarmila VACKOVÁ, *Epitafní obrazy v předbělohorských Čechách*, *Umění* 17, 1969, zvl. s. 136–137. Naposledy zevrubně a objektivně Radka MILTOVÁ – Ondřej JAKUBEC, *Matouš Radouš a jeho chrudimská dílna. Lokální produkce měšťanských epitafů*, in: Ondřej JAKUBEC (ed.), *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích* (kat.), Olomouc 2007,

Pfeiferova pasivita v obrazové scéně totiž reflektuje jiný pasus legendického děje než samotné drastické pohanění obrazu. A to Pfeiferovu předtuchu vlastní brzké smrti v momentě, kdy se po zdráhání rozhodl zázračné imago vydat děkanu Hatašovi k veřejné adoraci.³¹ Vznik obrazové kompozice, kodifikující propříště reprezentativní podání salvátorského příběhu,³² lze – lehce kuriozním metodickým experimentem³³ – vztáhnout přímo k roku 1680, době první kulminace kultu Chrudimského Krista, který se tehdy osvědčil jako účinná protimorová záštita.³⁴

O zázračné pověsti chrudimského svatého obrazu jsme zpraveni také díky další ikonograficky unikátní výtvarné památce – votivnímu obrazu slatiňanské vrchnosti a poddaných za odvrácení moru prostřednictvím salvátorského obrazu, který je dílem malíře Samuela Andrese z roku 1681 (obr. 8).³⁵ V říjnu roku 1680 zachvátila nákaza také obyvatelstvo městečka Slatiňany, vzdáleného jen několik kilometrů od Chrudimi. Když počet tamních obětí překročil sedm desítek, nabídl chrudimský děkan Hataš v listu, adresovaném purkrabímu Pavlu Kopřivovi, Slatiňanským návod k zažehnutí smrtonosné choroby. Za „poslední outhčiště“ měli vzít tamní kostel sv. Martina, kde by shromáždění v předem pevně ujednané datum

s. 68–72; TÍŽ, *Osobnost a dílo Matouše Radouše a tvorba renesančních epitařů v Chrudimi*, *Theatrum historiae* 2, 2007, s. 81–108; TÍŽ, *Elias Hauptner a Matouš Radouš – malíři umírajícího času. Manýristické epitařy v českých zemích kolem roku 1600* (v tisku).

³⁰ Dle Hatašovy výpovědi mu při předávce obrazu Pfeifer řekl: „Pane děkane, buď já brzo umru, buď pro nepřítomnost tohoto obrazu ve svém domě se nějaké velké nehody dožiju.“ V legendickém podání se pak první ctitel obrazu po dvou týdnech roznemohl a „na krátce šťastně zemřel“. Fakticky Jan Pfeifer zesnul 14. ledna 1675.

³¹ J. SVOBODA, *Nebeský lékař*, s. 48.

³² Některé z chrudimských domů byly v 17. a 18. století měšťany zdobeny nejen kopiemi salvátorského obrazu, ale snad i „vyobrazením známého výjevu, který se roku 1648 v domě pana Pfeifra odehrál.“ Viz A. BLAŽEK, *Salvátorské pouti*, s. 129.

³³ Obraz není signován ani datován kromě malovaného letopočtu 1648 v pravém spodním rohu kompozice, datujícího zobrazenou událost. Sečteme-li však tečky na viditelných stranách tří vržených hracích kamenů – kostek, znázorněných ve scéně tupení chrudimského obrazu sv. Salvátora na desce dřevěného stolu, a připočteme-li je k namalovanému vročení „1648“, dostaneme pravděpodobný letopočet vzniku malby, tj. morový rok 1680.

³⁴ K průběhu moru v roce 1680 viz alespoň: František MAREŠ, *Veliký mor v letech 1679 a 1680*, *Sborník historický* 1, 1883, s. 397–419; Eliška ČÁŇOVÁ, *Mor v Čechách v roce 1680*, *Sborník archivních prací* 31, 1981, s. 265–337. Poznatky starší literatury i novější pramenné výzkumy kvalitně shrnuje recentní práce Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2008. – Protimorovým akcentem vládne také první chrudimská hmotná umělecká památka fundátorský spojená se jménem Samuela Hataše. Představuje ji raně barokní oltář, umístěný dnes v kostele sv. Michala, na jehož ústředním obraze oslavují tradiční protimoroví patroni sv. Roch a sv. Šebestián v obláčích se vznášející světci Rozálii Palermskou (viz obr. 6 v příloze studie). Nápis na desce pod obrazem zní: „*Hoc altare erectum est pro honore / Dei et S. Rosaliae tempore pestis / implorandae Anno 1673*“; jeho spodní řádek tvoří iniciálová zkratka fundátorova jména „S. W. H. D. C.“ (Samuel Wenceslaus Hataš Decanus Chrudimensis). Viz K. CHYTIL, *Soupis*, s. 85.

³⁵ K ikonografii obrazu věnovaného krátce po svém vzniku do chrudimského chrámu Nanebevzetí P. Marie viz Vít VLNAS (ed.), *Sláva barokní Čechie* (kat.), Praha 2001, s. 413, heslo II/4.20 (autor Jan Royt), obr. na s. 414. Srov. V. HRUBÝ – P. PANOCH (edd.), *Ke slávě Ducha*, kat. heslo 37 (autor Pavel Panoch), s. 59.

a čas učinili kolektivní slib, že po své vyprošené záchraně poputují procesím do Chrudimi k obrazu sv. Salvátora, kde se vyzpovídají ze svých hříchů a přijmou Velebnou svátost. V ten samý čas, „*když oni Slatiňanští takový slib konati budou*“, Samuel Hataš za ně v mariánském kostele před salvátorským obrazem odslouží mši svatou. V závěru svého poselství Hataš svou spásnou radu objasňuje těmito slovy: „*...neb až dosaváde my v městě Chrudimi nakaženi nejsme, k tomu zázračnému obrazu Krista Pána všickni přičítáme. Nu můj laskavý Pane purkrabí, tj. mé duchovní proti morové ráně Recipe! neb lékařství.*“³⁶ Slatiňanští se podle udělené rady brzy zařídili. Dne 30. října 1680 se shromáždili ve svatomartinské svatyni, kde jim purkrabí Kopřiva přečetl Hatašovo psaní a vespolek, i za nepřítomné morem již infikované, učinili slib o děkovné pouti k zázračnému obrazu.³⁷ „*Ihned od té chvíle žádný na morovou ránu neumřel ... přitom pak také asi 4 nebo 5 osob, které na morovou ránu již smrtedlně nemocny byly, ihned po vykonaném našem slibu předešlého zdraví dosáhli*“, uvádí ve své o tři léta později učiněné úřední výpovědi purkrabí Kopřiva.³⁸ V následujícím roce Slatiňanští dostali svému závazku a s „*hlučnou procesí*“, kterou majitel panství rytíř Jaroslav Lutzhart Voděradský z Voděrad i se svou manželkou vykonali obdobně jako jejich poddaní pěšmo, přišli za svatým obrazem do chrudimského kostela.³⁹ Zapuzení moru slatiňanská vrchnost v témže roce oslavila také postavením kamenné statue s figurou sedícího Krista Salvátora.⁴⁰

Věhlas zázračného protimorového léku, jenž si obraz Chrudimského Krista během epidemie v roce 1680 vydobyl, byl i nadále umocňován zprávami o proměnách vzhledu obrazu, sloužících k jeho komunikaci s okolím. Petržilka uvádí, že na hromnice roku 1681 salvátorský obraz plakal a to tak, že mu při nešporách ukanuly „*tři krůpěje slzi z pravého oka a rána krvavější zůstala*“.⁴¹ Také o rok předtím na svátek sv. Josefa, v roce 1681 na svátek Zvěstování Panny Marie a v letech 1682

³⁶ J. SVOBODA, *Nebeský lékař*, s. 57–58.

³⁷ Andresova malba zachycuje v jedné obrazové scéně obě dvě stěžejní – paralelně probíhající – události příběhu: záslibné shromáždění Slatiňanských v kostele sv. Martina a chrudimskou mši slouženou děkanem Hatašem. – Jiří CHARVÁT, *Glosa k salvátorské historii*, Chrudimské vlastivědné listy 3, 1994, č. 4, s. 5. Autor upozorňuje na latinský rukopis legendy, sepsaný zřejmě v druhé třetině 18. století tehdejším chrudimským děkanem Františkem Sosnovým z Vlkanova. V legendě je shromáždění Slatiňanských s prosebnými modlitbami namísto do svatomartinského kostela kladeno na pole, „*odkud by mohli vidět a pozorovat vyčnívající chrám chrudimský*“. Pro překlad této latinské legendy viz *Chrudimské listy* 4, 1995, č. 1, s. 18–19.

³⁸ J. SVOBODA, *Nebeský lékař*, s. 48.

³⁹ Tamtéž, s. 48 n.

⁴⁰ K. CHYTIL, *Soupis*, s. 201. Salvátorský památník s nápisem „*HONORI AETERNO OMNIPO-TENTI SALVATORI MAGNO SALUTIS DEO ET DOMINO NOSTRO EX VOTO STATUAM PRAESENTEM AMBO CONJUGES ERIGERE JUSSIMUS DIE 6. FEBR. ANNO MDCLXX III. SALVAS NOS DOMINE QUONIAM SPERAMUS IN TE*“ “ (K počtĕ / věčnému všemohoucímu Spasiteli velkému / Spasiteli božímu / a Pánu našemu / tuto přítomnou sochu dle našeho práva vystavĕnou 6. února roku 1683 zaslibujeme a my oba manželĕ ve zdraví v Tebe Pane doufáme). Na nynĕjší druhotné místo v aleji při kostele sv. Martina v sousedství zámku byl sloup z původního místa při silnici na Chrudim přemístĕn až v průběhu 20. století.

⁴¹ J. SVOBODA, *Nebeský lékař*, s. 61–62.

a 1683 na výroční slavnosti obraz měnil svou podobu, když „někdy byla tvářnost jeho synalá, někdy jako hněvivá, někdy jako přívětivá a veselá, což obojí pohlaví spatřovalo.“⁴² V roce 1683 byl svatý obraz v neděli po svátku Narození Panny Marie přenesen na slavnostních nosítkách do kapucínského klášterního kostela sv. Josefa k pobožnosti, uspořádané k vyprošení nebeské pomoci Vídni obležené tureckým vojskem. Svatý Salvátor se při tom „nadmíru příjemný a vážný k velikému podivení ukazoval“, což bylo přihlížejícími empaticky pochopeno jako znamení vyslyšení proseb za záchranu křesťanské Vídne před osmanskými obláhateli.⁴³ V následných letech – úměrně tomu, jak z povědomí východočeské populace mizely vzpomínky na útrapy a zhoubu spojenou s vlnou „černé smrti“ – intenzita nábožné úcty prokazované věřícími Chrudimskému Kristu mírně oslabovala.⁴⁴

Nové vlny intenzivnější přízně věřících se chrudimský zázračný obraz dočkal až při další vlně morové nákazy, která zachvátila české země v polovině druhého desetiletí 18. století. Ještě v říjnu roku 1715, když městská rada v Litomyšli posílala potravinovou pomoc do morem postižené Moravské Třebové, doporučovala jejím radním, aby se pro pomoc k zažehnání epidemie obrátili s úctou k chrudimskému Salvátoru, který znamená „jistou pomoc v neštěstí“.⁴⁵ Svou radu přitom Litomyšlští zdůvodňovali faktem, že jakmile se k obrazu Chrudimského Krista obrátili se slibem pokání z obdobně morovou pohromou sužovaného Žitce, „ihned znatelné polepšení v městě nastalo a nikdo více morem tam nezemřel“.⁴⁶ Ve stejné době do Chrudimi připutovala procesí také z několika moravských měst (např. z Vyškova). Zázračnou zdravotní mocí opředený obraz měl své přimluvice

⁴² V. B. PETRŽILKA, *Nebeský Lékař*, s. 36. Porovnej s: J. SVOBODA, *Nebeský lékař*, s. 61–62. – Podobně náhlými proměnami vzhledu chrudimský svatý obraz údajně přinutil ke konverzi nejméně dva malíře kalvínského vyznání, kteří jej chtěli „vykopírovat“. Viz V. B. PETRŽILKA, *Nebeský Lékař*, s. 64–65. Podobné „úspěchy“ zázračných a milostných obrazů ovšem patří ke zcela běžné topice barokní katolické legendistiky.

⁴³ J. SVOBODA, *Nebeský lékař*, s. 61–62.

⁴⁴ V dotazníku, rozeslaném v roce 1700 arcibiskupskou konsistoří po jednotlivých vikariátech, odpověděl v bodě 25, pátrajícím po existenci, charakteru a stáří zázračných obrazů, tehdejší chrudimský děkan Jan Václav Petzold: „In Ecclesia Decanali est Imago Miraculosa Salvatoris a tempore pestis publicae venerationi cum scitu et approbatione Archi-Episcopali exposita. Concursus maximus est in festo Transfigurationis, hujus rationes et proventus depositi sunt V. Consistorio anno praecedenti et defacto ibi manent.“ [„V děkanátu je zázračný obraz Salvátora vystaven veřejnému uctívání od času moru s vědomím a schválením arcibiskupství. Největší shromáždění bývá na svátek Proměnění Páně, jeho průběh a zdar byl loňského roku oznámen konsistoří, kde zůstává uložen.“] K uvedenému roku byly z celého Chrudimska a Pardubicka k zázračnému obrazu sv. Salvátora nahlášeny poutě pouze z Holic, Heřmanova Městce, Rovně a Žumberka. Viz František KRÁSL (ed.), *Responsa ad 42 Puncta a consistorio archiepiscopali anno 1700 venerabili clero proposita I., Districtus Chrudimensis*, Praha 1904, s. 5. K dalším poznatkům farářských relací z Chrudimského kraje viz Václav RYNEŠ, *Málo využitý pramen vlastivědného poznání (Farářské relace z let 1676–77 a 1700–01)*, Acta regionalia – Sborník vlastivědných prací 1965, s. 106–107; TÝŽ, „*Imagines miraculosae*“ *doby pobělohorské*, Český lid 54, 1967, s. 184.

⁴⁵ Václav SCHULZ, *Příspěvky k dějinám moru v zemích českých z let 1531–1746*. Historický archiv č. 20, Praha 1901, s. 217.

⁴⁶ V. B. PETRŽILKA, *Nebeský Lékař*, s. 36. Srov. V. SCHULZ, *Příspěvky*, s. 217.

i v Olomouci. Sebastian Silentius, „*Capucin Quardianus, definator & per Moraviam Custos*“, vysvědčuje dne 20. dubna 1716, že: „*Když morová rána v městě Holomoucy vznikla, že jsem klášter holomoucký na ten čas mě svěřený skrze šest mší svatých k zázračnému obrazu Spasitele v chrudimském farním kostele zůstávajícímu zaslíbil. Skrze což sme všickni od nakažení zachováni a při dobrém zdraví pozůstaveni, ačkoliv skrze několik neděl všechen lid v našem kostele jsme mívali, a mnoho set lidí spovědi slyšeli.*“⁴⁷ Zatímco olomoucké kostely jezuitů, františkánů a dominikánů „*pro nakažení zavřeni byli, ... celý dům osvíceného knížete z Holstejnu, kanovníka a arcyděkana holomouckého skrze podobnou pobožnost k malovanému obrazu Spasitele a přečtených tam 24 mší svatých od morového nakažení zachován byl.*“⁴⁸

Radiaci kultu Chrudimského Krista napomáhalo od vystavení svatého obrazu k veřejné účtě v roce 1674 množství pořizovaných malířských replik obrazu⁴⁹ a levných poutních grafik s jeho zpodobněním.

Výjimečným artefaktem salvátorské účty je procesní kamenný oltář, postavený v roce 1713 u polní cesty před obcí Osenice na Jičínsku nákladem šlechtického rodu Valdštejnů, který s pozoruhodnou věrností přetlumočuje do jemnozrného pískovce podobu rozvilinového oltáře se salvátorským obrazem v chrudimském kostele Nanebevzetí Panny Marie (obr. 9 a 10).⁵⁰ Existence zázračného christologického obrazu předurčila i dvojí zasvěcení rozměrného kamenného monumetu, zbudovaného v letech 1719 až 1732 na prostranství před hlavním chrudimským

---

⁴⁷ V. B. PETRŽILKA, *Nebeský Lékař*, s. 38–39.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ Mladší kopie obrazu, vzniklé povětšinou v průběhu první poloviny 18. století, nacházíme dodnes mezi uměleckým vybavením východočeských kostelů. Z nepřeberné řady zmiňme namátkou alespoň tyto – nám známé – lokality: Pohled, Petrovice, Pecka, Cerekvici nad Bystřicí, Horní Heřmanice, Rtyně v Podkrkonoší (na zadní straně plátna s datací k 21. květnu 1765 a signaturou chrudimského malíře Josefa Ceregettiho, obr. 11 v příloze studie), Nový Bydžov (polovina 19. století). Intaktní součást všech mladších replik obrazu pestré umělecké úrovně představuje nápodoba legendických šramů originálu.

⁵⁰ Čelo mensy nese reliéfní erbovou kartuš se znakem Oktaviána Ladislava z Valdštejna (†1717). Retabulum venkovního oltáře tvoří nízká predela s vytesaným nápisem: „*IMAGO SALVATORIS HONORI IESU CHRISTI RECTA ET SOTALITTA CIVITATE CHRVDIMI MIRACVLE CVLTORIS*“, z níž vyrůstá šestiúhelný blok se zkrácenými spodními rameny. Centrální reliéfní zpodobnění zázračného obrazu (i s imitací stříbrného rámu s korunkou věnovanou obrazu císařem Leopoldem I. – tedy v historicky pravdivé podobě z konce 17. století) doplňují polopostavy dalších protimorových světců sv. Šebestiána a sv. Rocha, rozesazených v zákrutách spleti akantového listoví po stranách, a sv. Rozálie Palermské, jež s růžičkovým věnečkem na hlavě usedá na nadýchané obláčkové podušce ve vrcholu oltářní kompozice. Viz M. KAPUSTKA, *Szwed – heretyk*. – Obšírněji k ikonografii barokních protimorových světců viz Ludvík SKRUŽNÝ, *Patroni proti moru na mariánských a trojičních sloupech v českých zemích*, Kámen 1, 1994, č. 2, s. 141–148; Tomáš HLADÍK, *Mor v českém baroku*, in: Milan KNÍŽÁK – Tereza DEMČÁKOVÁ (edd.), *Konec světa? (kat.)*, Národní Galerie v Praze 2000, s. 110–131; K. ČERNÝ – J. M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, zvl. s. 91–96. Řadu podnětných výkladů k ikonografii moru v umění obsahuje práce Christine M. BOECKL, *Images of Plague and Pestilence. Iconography and Iconology* (Sixteenth-Century Essays and Studies vol. 53), Truman State University Press 2000.

kostelem. Ve smlouvě s tvůrcem sloupu sochařem Giovannim Battistou Bullou⁵¹ z roku 1714 se uvádí, že chrudimský magistrát si umínil postavit z kamene pobožný sloup „*in forma pyramidis*“ v tomto „*již sice šťastně odvráceném nebezpečném čase sem i tam grassírující morové rány k ukrocení hněvu Božího ke cti nejsvětějšího zdeť v tomto chrámu Páně Rodičky Boží všelikými zázraky se stkvějícího Salvátora pro publica veneratione...*“⁵² Barokní kult sv. Salvátora nebyl v Chrudimi výrazněji potlačen kultem svatojánským,⁵³ tím méně pak kultem sv. Viktorína, který byl za patrona města zvolen až v polovině 18. století.⁵⁴

S předstihem stoletého výročí zázračného ronění krve obrazem Chrudimského Krista v roce 1748 vyzval chrudimský magistrát děkana Františka z Vlkanova, aby si vyžádal od pražské arcibiskupské konsistoře povolení ke slavení srpnového svátku „*Primi saeculi Salvatoris*“. Osmidenní slavnost, trvající od 11. srpna až do 18. srpna, měla bohatý průběh.⁵⁵ Hned první den oslav přivedl četná procesí z okolních měst a vsí shromážděná u kostela sv. Michala až na náměstí před hlavní mariánský chrám, jehož přední fronta byla k té příležitosti „*na fresko omalována*“, královéhradecký biskup Jan Josef hrabě Vratislav z Mitrovic. U obláčkové statue Proměnění Páně po mši proslovil kázání horlivý salvátorský kultor, královéhradecký děkan Petr Lyr (Lýr).⁵⁶ V další dny oktávu se střídala vystoupení kazatelů z okolních měst a osad (Běstviny, Hlinska, Chroustovic, České Svatky ad.).⁵⁷ Turnus homiletických chvalořečí na chrudimského Spasitele zakončila v poslední den slavnosti nápaditá salvátorská homilie „*Kazatel podivný, Proto: že Stoletý...*“, sepsaná skutečským děkanem Františkem Jeronýmem Bartoněm.⁵⁸ Při slavnosti

⁵¹ Základní informaci o východočeském působení G. B. Bully podává Oldřich J. BLAŽÍČEK, *Sochařství baroku v Čechách*, Praha 1958, s. 165.

⁵² Pro komentovaný přepis smlouvy tamtéž, s. 286–287; Vratislav NEJEDLÝ – Pavel ZAHRADNÍK, *Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a pilíře v Pardubickém kraji*, Praha 2008, s. 145–147. Přirozené prolnutí barokního christologického kultu s kultem mariánským naznačuje v Chrudimi fakt, že obláčkový monument byl označován také za „*statui ke cti a chvále neposkvrněného početí Panny Marie a Proměnění Krista Pána*“. Viz Č. FLORIÁN, *Morový sloup*, s. 106.

⁵³ S kladnou odezvou se salvátorská úcta nadále setkávala i v lokální drobné uměleckořemeslné produkci, jak dokládá např. mosazné pečeti dlo mlynářského chrudimského cechu z roku 1764.

⁵⁴ Ostatky sv. Viktorína byly podle autentiky datované 9. srpnem 1754 dovezeny nejprve do Prahy a odtud pak záhy dopraveny do Chrudimi.

⁵⁵ Čeněk FLORIÁN, *O salvátorské úctě a stoleté oslavě jejího trvání v Chrudimi*, Chrudimský kraj 29, 1940, č. 6 (3. srpna), s. 1–3.

⁵⁶ Právě bývalý chrudimský děkan Benedikt Lýr, který do Chrudimi pravidelně vždy na svátek sv. Prokopa přiváděl procesí s členy jezuitské koleje, salvátorský kult podporoval a šířil v „*srdci*“ diecéze – Hradci Králové.

⁵⁷ Antonín PODLAHA, *Kázání při osmidenní jubilejní slavnosti ke cti obrazu sv. Salvátora v Chrudimi r. 1748*, Časopis Musea království českého 84, 1910, s. 149–150.

⁵⁸ František Jeroným Bartoň (1702–1780) prožil začátek své duchovní dráhy jako kaplan v Budyni, v létě 1728 se stal farářem v Charvátcích, odkud se přemístil do Skutče, kde byl v listopadu roku 1736 jmenován děkanem. Od února 1749 působil jako svatovítský kanovník. Pro jeho životní data a literární dílo viz Josef JUNGMAN, *Historie literatury české aneb Soustavný přehled spisů českých...*, Praha 1825, Část II, s. 420, č. 734; Antonín PODLAHA, *Dodatky a opravy k biografickým starších spisovatelů českých*, Časopis Musea království českého 65, 1891, s. 306; *Knihopis čes-*

k příležitosti dvousetletého výročí pohany a zázračné reakce obrazu Chrudimského Krista byl k účtě vystaven také údajný originál trnožového stolu, na němž se prvotní zázrak s obrazem sv. Salvátora při jeho poškození švédskými luterány odehrál. Legendární relikvii musela chránit městská stráž, neboť nábožní poutníci pietu k prastaré mobilii již dříve projevovali svérázným způsobem, když „*málem sobě „na památku“ celou plotnu ořezali, tak, že musely býti později okraje [stolu – pozn. P. P.] měděným plechem pobity...*“⁵⁹

Navzdory procesu postupné sekularizace společnosti od poslední čtvrti 18. století⁶⁰ setrval salvátorský kult v roli duchovního pilíře města i na prahu moderní doby. Mimoděk to postihuje kdysi oblíbené rčení, že dobrá pověst Chrudimi je udržována jen salvátorskými poutěmi⁶¹ a koňskými trhy.⁶²

---

kých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století (red. Zdeněk TOBOLKA), Díl II, Část II, Praha 1941, s. 19 n.

⁵⁹ Bez zajímavosti není ani „druhý“ život památečného stolu. V poslední třetině 19. století se stůl dostal do vlastnictví kantora Emanuela Klimpla, po jeho smrti se majitelkou legendární mobilie stala vdova Anna, již náležela rolnická usedlost v Práchevích. Z důvodu, „*aby stůl pro Chrudim ztracen nebyl*“, pustil se v roce 1905 chrudimský arciděkan Josef Mršík do pátrání po jeho stopách. Obeslal učitelovu vdovu žijící v Čáslavi s dotazem, vlastní-li „*historický stůl, týkající se události se sv. Salvátorem*“ a „*poněvadž by byla škoda, aby snad památka tak vzácná časem nepřišla ve zmar*“, zda by „*byla ochotna stůl ten buď zdarma neb za náhradu peněžitou odevzdati ve vlastnictví obci chrudimské*“. V polovině roku obdržel odpověď, jejíž obsah napovídá tomu, že se někdejší kultovní předmět stal na prahu moderní doby objektem prozaického peněžitého smlouvání. Vdova Klimplová v ní sděluje: „*...onen stůl mám, jakož i kupců je a bylo na něj dost. Byli tu již různí lidé z Chrudimi kvůli té koupí. O darování stolu, nemůže býti řeči, kdybych neměla dluhy a k tomu tři nezaopatřené děti, z nichž jedno jest trvale nemocné záchvaty křečovými, tak bych jej vůbec neprodala nikdy a za žádnou cenu. Velmi těžko jest se mi rozhodnouti onen stůl prodati, který již tolik let chován jest v rodině naší. Nutila bych se k tomu jen v tom případě, že bych za něj utrhla značnější obnos, jímž bych svým dětem trochu pomoci mohla. Mému manželovi nyní již zemřelému, bylo za stůl ten nabízeno 600 zl., ale on ho za ně nedal, ježto vlastní majitel stolu, toho času, totiž jeho otec, také nyní již zemřelý, požadoval sám od syna za něj plný 1.000 zlatých. Z důvodů shora uvedených ráčiti zajisté naznati že darovati onen stůl a neb za pár zlatých jej jinému přenechati nemohu – moje postavení jako vdovy, která živiti se musí vyučováním ruč [ních] prací a peněžní moje poměry toho nedovolují. Je nesporno, že pro obec chrudimskou má ten stůl daleko větší cenu. Jím by zvýšila se značně návštěva poutí v Chrudimi...*“ Viz materiály uložené v SOKA Chrudim, fond Děkanství Chrudim, kart. 59, inv. č. 337.

⁶⁰ Byrokratizaci nábožných salvátorských poutí v osvětské „*ěře rozumu*“ dokládá případ z roku 1773, kdy nenadálá epidemie zvířecího moru zasáhla na Pardubicku hospodářský dobytek. K odvrácení nepřízně vybilhl hejtman pardubického panství Emanuel Gretzl z Gränzensteinu poddané ke společné prosebné pouti k zázračnému obrazu s žádostí o odvrácení nastalé pohromy. Magistrát města, který se na tomto záchranném kroku „*úředně*“ usnesl, se přitom rozhodl vyplácet šesti radním jdoucím s procesím do Chrudimi diety po 45 kr., jako obvyklý plat za denní náhradu při služební cestě. Viz A. BLAŽEK, *Salvátorské pouti*, s. 138. Srov. Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem*, Díl II, Část I, Pardubice 1924, s. 24.

⁶¹ Viz A. BLAŽEK, *Salvátorské pouti*, s. 113–148. Tradice náboženských salvátorských festivit sic postupně slábla, ale povědomí o zázračné historii chrudimského obrazu se stále udržovalo, např. prostřednictvím lidové písňové tvorby. Viz Josef PETRÝL, *Salvátorská tradice v kramářských písňích*, Chrudimské noviny 5, 1942, č. 21 (30. května), s. 1–2; Ludmila KOPALOVÁ – Markéta HOLUBOVÁ (eds.), *Katalog kramářských tisků*, Praha 2008, s. tisky č. 399, 874, 900, 2229, 2423–2425, 2739, 2771–2772, 3058.

Summary:

Chrudim's Christ and Miraculous Context of his Legend

The paper deals with the St. Salvator's painting kept in the Church of the Assumption of the Virgin Mary in Chrudim, which became worshipped as an antiplague *Paladium* of baroque Bohemia and Moravia during the pestilence epidemics in years 1680 and 1713–1715. Early Modern Ages created several opposite theories on its historical origin – the scholars looked for its provenance in the Biblical Era, within the artistic collections of the emperors and Bohemian kings Charles IV. and Rudolf II., or they made a groundless direct connection between the oil-painting and the works of German Renaissance painter Lucas Cranach the Elder. But this late mannerist oil-on-wood influenced by Dutch naturalism and representing an impressive replica of *Vera Effigies* won't be coming from an earlier period than the turn of the 16th and the 17th Centuries. The picture came to Chrudim a bit later and in 1648 it played a lead role in the brutal vituperation acted by Swedish Lutherans. The result of this physical iconoclastic disgrace made on the artwork was an ineffaceable bloody hack on the temple of St. Salvator and some other transformations of his face. This moment in the history of the painting has stimulated a strong private piety which has been consequently changed to the strong public worship during the last quarter of the 17th Century. The main promoter of Chrudim's St. Salvator cult was the dean Samuel Hataš (†1685) and later it was excited by the baroque book *Nebeský Lékař Kristus Ježíš (Celestial Healer Jesus Christ)* by Václav Baltazar Petržilka, printed in Czech language (1718 and 1735) and later in German (1764). The proposed paper also deals with several other baroque sculptures and paintings, influenced by the picture of Chrudim's St. Salvator, which later officially propagated its miraculous legend.

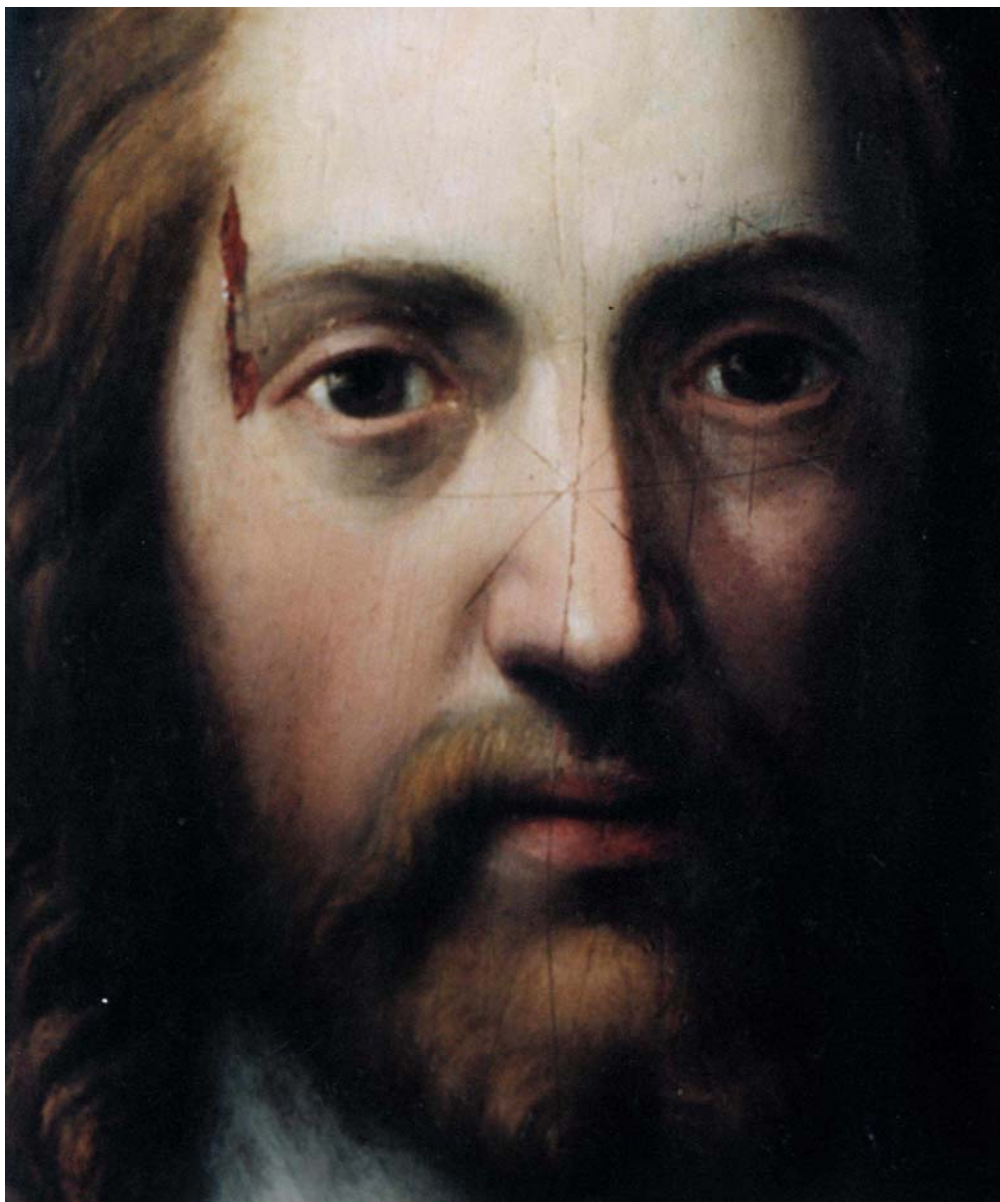
---

⁶² *Čechy, Díl 13 Východní Čechy*. J. Otto, Praha 1905, s. 248.

Obrazová příloha:

Obr. 1: Chrudimský Kristus, kolem 1600, neznámý malíř, olejomalba na dřevěné desce, Chrudim, kostel Nanebevzetí Panny Marie. Reprofoto z: restaurátorské zprávy ak. mal. Petra Bareše (1995).

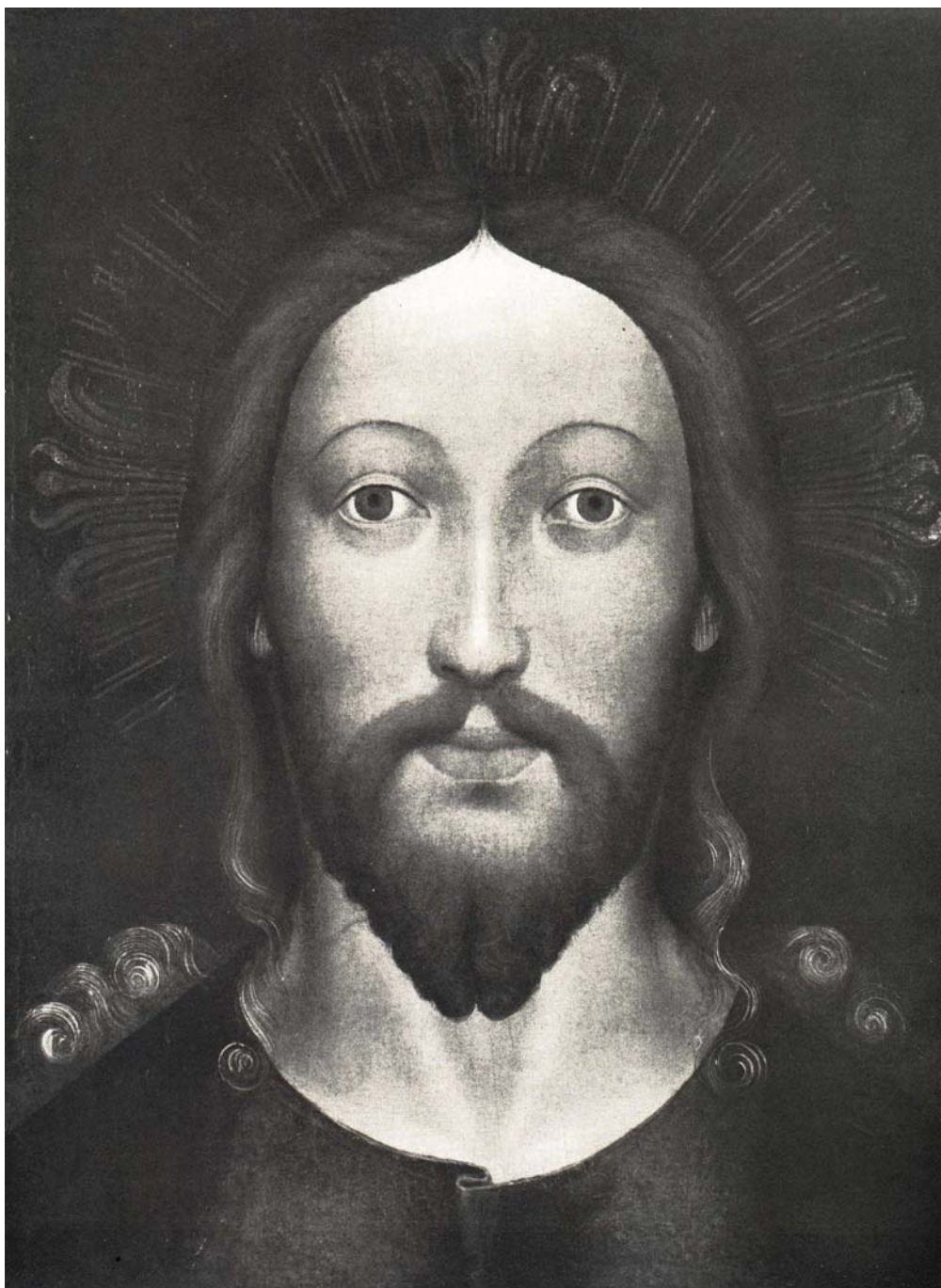
Obr. 2: Chrudimský Kristus, kolem 1600, neznámý malíř, olejomalba na dřevěné desce, Chrudim, kostel Nanebevzetí Panny Marie, detail Spasitelovy tváře s legendárními poraněními: hvězdící vrypů přes partii nosu a domněle krvavým šrámem na Kristově pravé skrání. Reprofoto z: restaurátorské zprávy ak. mal. Petra Bareše (1995).

Obr. 3: Chrudimský Kristus, kolem 1600, neznámý malíř, olejomalba na dřevěné desce, Chrudim, kostel Nanebevzetí Panny Marie, zadní strana lipové desky s pečetěmi z 18. století. Reprofoto z: restaurátorské zprávy ak. mal. Petra Bareše (1995).

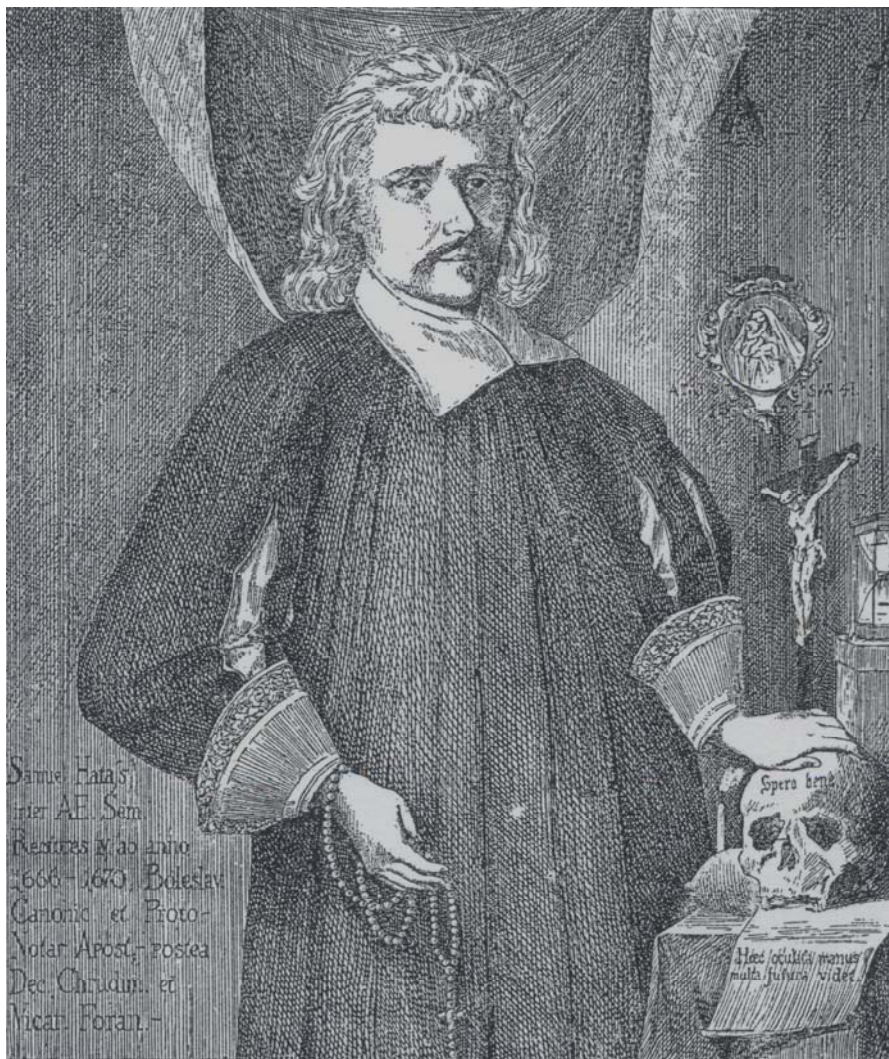

Obr. 11: Kopie obrazu Chrudimského Krista, 1765, Josef Ceregetti, Rtnyně v Podkrkonoší (církevní depozitář), detail nápisu s datací a signaturou chrudimského malíře na zadní straně rámu. Foto archiv Národního památkového ústavu, úz. odb. pracoviště v Pardubicích.

Obr. 4: Obraz Krista z tzv. Kapucínského cyklu, před 1410, tempera na dřevě. Národní galerie v Praze. Reprofoto z: Antonín Matějček (ed.), *Česká malba gotická. Deskové malířství 1350–1450*, Praha 1950.

Obr. 5: Chrudimský děkan Samuel Hataš ve věku jednačtyřiceti let, rytina dle barokní olejomalby na plátně z 2. poloviny 17. století, neznámý autor. Reprofoto z: Jan Svoboda, *Nebeský lékař Kristus Ježíš ...*, Kolín nad Labem 1880.

Obr. 6: Oltář protimorových patronů, 1673, Chrudim, kostel sv. Michala, detail středu retabula s ústředním obrazem od malíře Samuela Gindtera a s nápisem o fundaci Samuela Hataše. Foto archiv Národního památkového ústavu, úz. odb. pracoviště v Pardubicích.

Obr. 7: Tupení obrazu sv. Salvátora švédskými vojáky roku 1648, snad 1680, neznámý malíř (Samuel Andres?), olej na plátně, Chrudim, kostel Nanebevzetí Panny Marie. Foto Pavel Panoch.

Obr. 8: Votivní obraz Slatiňanských za odvrácení moru prostřednictvím obrazu Chrudimského Krista, 1681, Samuel Andres, olejomalba na dřevěné desce, Chrudim, kostel Nanebevzetí Panny Marie. Foto Pavel Panoch.

Obr. 9: Salvátorský procesní pískovcový oltář u obce Osenice na Jičínsku, pískovec, neznámý sochař, 1713, celkový pohled. Foto archiv Národního památkového ústavu, úz. odb. pracoviště v Pardubicích.

Obr. 10: Salvátorský procesní pískovcový oltář u obce Osenici na Jičínsku, pískovec, neznámý sochař, 1713, detail střední části oltáře s reliéfem zázračného obrazu Chrudimského Krista. Foto Pavel Panoch.

Kristina SWIDEROVÁ

Testamenty urozených žen doby baroka. Několik poznámek k tématu

Testamenty a kodicily jsou sice prameny, kterým se v českém badatelském prostředí v posledních desetiletích alespoň minimální pozornosti dostávalo, katalog jim pokládaných otázek však zůstával poněkud omezen. Pro šlechtické i měštcké prostředí byly jedním z dlouhodobě opomíjených témat otázky zbožnosti a víry, ačkoliv právě v této oblasti je zejména při sériově koncipovaném výzkumu výpovědní hodnota posledních pořízení značná. To nejlépe dokládají v nedávné době vzniklé práce vzešlé z per mladší badatelské generace,¹ které jasně připomínají, že tyto dokumenty jsou vstupní branou k rekonstrukci kolektivních mentalit. Pro období, v němž se pramenná základna skládá převážně z evidenčních materiálů, což činí přístup ke konkrétnímu jedinci poměrně obtížný, pokud vůbec možný, zůstávají dějiny mentalit významným metodologickým nástrojem. Je pochopitelně nutné přijmout určité limity a smířit se s faktem, že se životy jejich pisatelů a pisatelek během výzkumu povětšinou přetaví do víceméně jednodité hmoty, v níž individuální aspekty zanikají. Nikoliv však docela. Při správném zacházení dovedou soubory posledních vůlí totiž do jisté míry suplovat prameny osobní povahy, jichž je pro období 17. a 18. století pouze poskrovnu. Při práci s testamenty je za tuto možnost nutné mimo jiné poděkovat relativně časté existenci testamentárních doplňků zvaných kodicily. Ty na rozdíl od samotných posledních vůlí, které měl kšafující ideálně pořídit během aktivního života, vznikaly na smrtelném loži a jejich úkolem bylo na poslední chvíli zrušit či změnit původní ustanovení. Kodicily jsou tak často sepsány doslova na útrzcích papíru, oproštěny od jakýchkoliv formalit a propojení jejich textu s obsahem dříve pořízené poslední vůle dává při vzájemném srovnání možnost nahlédnout do mechanismů smýšlení, odkrýt motivy určitě-

---

¹ Patrně nejnověji se s tématem testamentární zbožnosti vypořádává Tomáš Malý, srov. Tomáš MALÝ, *Smrt a spása duše v 17. – 18. století: Brněnští měšťané a osudy potridentské zbožnosti*, disertační práce, Brno 2008. Pro šlechtické prostředí pak nelze opomenout především práce Pavla Krále, který se vedle náboženských otázek při rozboru posledních vůlí věnuje též životním cyklům, rodinným vztahům a přechodovým rituálům, srov. Pavel KRÁL, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550–1650*, České Budějovice 2002 a TÝŽ, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004.

ho jednání a obzvláště ve šlechtickém prostředí částečně i míru vlastní stylizace. Nespornou výhodou posledních pořízení je taktéž jejich dochovanost ve velkých celcích a dlouhých časových řadách, což umožňuje nahlížet na problematiku z mnoha úhlů a skrze nejrůznější prizmata, případně se zaměřit na poznávání změn, které testamentární praxi provázely v jednotlivých epochách.²

Tento příspěvek, přinášející výsledky výzkumu posledních pořízení urozených žen druhé poloviny 17. a první poloviny 18. století, nechce a vlastně ani nemůže přinést byť jen základní přehled literatury na téma umírání a smrt v raném novověku – podobné pokusy by při dnešním stavu bádání blížily spíše rozměru monografie. I o samotných testamentech bylo v posledních letech napsáno mnohé. Mnohokrát rozebrány byly po formální i obsahové stránce a bylo by pouhým opakováním znovu se zde takovými tématy zabývat.³ V možnostech tohoto článku ovšem bohužel není ani dotknout se v patřičné šíři celé problematiky ženských šlechtických testamentů, proto se bude věnovat pouze některým otázkám souvisejícím s přípravou na smrt u urozených žen v Českém království mezi lety 1650–1753. Přitom se alespoň rámcově pokusí zasadit problematiku do širšího kontextu středoevropské historiografie zprostředkovaného zejména výsledky rakouského a maďarského bádání.⁴ V obou těchto zemích totiž představují testamenty a potažmo i pozůstalostní inventáře významný pramen pro gender studies, v obou případech zaměřených na výzkum postavení a způsobu života urozených žen přesahující hranici 18. století. Možnost srovnání procesu a okolností vzniku posledních vůlí v různých zemích podunajské monar-

² Článek vychází z diplomové práce *Testamenty urozených žen v Čechách 1650–1753. Gender a legitimizační strategie šlechty v testamentárním diskurzu*, obhájené v roce 2009 na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Heuristické východisko diplomové práce tvoří soubor posledních vůlí a kodicilů příslušnic české šlechty obsažených ve sbírce listin, které se dochovaly při Úřadu desk zemských. Z tohoto souboru byl náhodně vybrán každý třetí rok jednotlivých decenníí stanoveného časového rozmezí let 1650–1750 a vytvořena sonda zahrnující v sobě poslední pořízení 89 urozených žen. Ve všech případech, v nichž se dochovaly, byly k testamentům dohledány rovněž kodicily – jednalo se v deseti případech o jeden a u dvou dalších testujících žen dokonce o dva kodicily. Celkový objem zkoumaných testamentů a kodicilů tak dosáhl počtu 103. Kromě souboru testamentů autorka využila rovněž některé dobové tisky zabývající se umíráním a přípravou na smrt – v jejich případě byla kritériem výběru možnost doložit, že k těmto knihám měly šlechtičny dobrý přístup. Vybrány tedy byly takové, které byly ve sledovaném období opakovaně vydávány či přímo obsahovaly dedikaci některé ze šlechtičen.

³ Detailní rozbor jednotlivých částí posledních pořízení ve šlechtickém prostředí zejm. P. KRÁL, *Mezi životem a smrtí*. Pro prostředí měšťanské jsou významné studie Michaely Hrubé, srov. např. Michaela HRUBÁ, *Možnosti (a limity) studia měšťanských testamentů 15. a 16. století na příkladu měst severozápadních Čech*, in: Kateřina Jišová – Eva Doležalová (edd.), *Pozdně středověké testamenty v českých městech*. Prameny, metodologie a formy využití, Praha 2006, s. 29–39.

⁴ Považuji za nutné zmínit především rozsáhlé dílo historičky Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre. Der adelige Frau in der frühen Neuzeit*, Wien – Köln – Weimar 2000 a dále výzkum trojice maďarských badatelek Horn Ildikó, Kinga Tüdös a Enikő Rűsz-Fogarasi, které se soustředily na výzkum posledních vůlí šlechtičen ze sedmihradského knížectví. Pro české prostředí je stručně a přehledně zprostředkován článkem Horn ILDIKÓ, *Testamenty aristokratických žen v Sedmihradskom kniežatstve*, in: Tűnde Lengyelová (ed.), *Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*, Bratislava 2004, s. 126–141.

chie navíc též dokládá, že rozdílný vývoj v západní a východní části habsburského soustátí našel svůj odraz i v tak intimní oblasti, jakou bylo poslední zaopatření svých pozemských statků.

Ve šlechtickém prostředí stál v této době vznik testamentu v průsečíku dvou významných aspektů: prvním bylo zaopatření majetku z důvodu kontinuity rodové držby a zároveň zajištění patřičné manifestace vlastního sociálního postavení, jednoho ze základních pilířů šlechtictví. Druhým pak naplnění křesťanského imperativu včas se v rámci přípravy na smrt vypořádat s pozemskými statky a umožnit duši poklidný odchod na onen svět. Tento styčný bod násobí v českém prostředí svou přitažlivost zejména při překročení mezníku tvořeného rokem 1620, který s konečnou platností přinesl vítězství katolické strany, a ještě více pak po roce 1627, kdy byl Obnoveným zřízením zemským a posléze vydáním patentu o vystěhování nekatolické šlechty plošně zaveden katolicismus.⁵ Ten se nadále stal určujícím faktorem ve všech oblastech života a tedy i v přípravě na odchod z něj.

Nelze přitom samozřejmě předpokládat okamžitou a opravdovou konverzi v rámci celé šlechtické populace, zejména pak u potomků tradičně evangelických rodů či urozených nevěst pocházejících z některých zemí mimo habsburskou monarchii. Ostatně právě proti ženám „*setrvávajícím ve víře svých otců*“ byl primárně namířen poslední patent k vypuzení nekatolíků, jenž se datuje do roku 1665.⁶ Nejen tato premisa činí z ženské části šlechtické populace skupinu hodnou badatelského zájmu při výzkumu období rekatolizace. Bylo by pošetilé se domnívat, že ženská složka urozené společnosti, ač nedisponovala přímým politickým vlivem, s mocenskými událostmi nikterak nesouvisela v době, kdy přední oblast panovníkova zájmu i společenského života představovalo náboženství, přesněji řečeno katolická konfese. Kdy značnou část politické síly v rámci monarchie převzali členové světského kléru či některých řeholních společenstev a kdy institucionalizované církevní obřady katolického ritu provázely téměř každé zákoutí života jednotlivce. Je naopak nanejvýš zajímavé pozorovat reflexi těchto změn na stránkách posledních vůlí žen. Rekatolizační kurs proměnil způsob pojmání náboženství a postavil do popředí vztah k panovnícké dynastii – katolicismus se stal pro obyvatele Království českého nadále závazným principem, neboť byl vtělen do zemské ústavy. Tato dalekosáhlá kodifikace procesu soustředění moci do rukou katolického panovníka, jenž představoval ztělesnění křesťanských ctností a za svou prvořadou povinnost považoval přivést své poddané k pravé víře, měla dopad na strategie smýšlení a jednání celé společnosti urozenců.

---

⁵ Obnovenému zřízení zemskému, které se stalo pro České království jedinou platnou právní normou, plně podléhala i instituce kšaftování. Zaopatření majetku prostředkem poslední vůle bylo nadále možné pouze na základě předpisů obsažených v tomto zákoníku.

⁶ Až na několik zarputilých starých panen a vdov žijících na svých venkovských sídlech se česká urozená společnost v této době zdála být přinejmenším formálně katolická, srov. Marie-Elisabeth DUCREAU, *Několik úvah o barokní zbožnosti a rekatolizaci Čech*, FHB 22, 2006, s. 143–177, zde s. 152.

Je zajímavým zjištěním, že na rozdíl od předchozích období, v nichž ženy v testamtech ve valné většině vystupovaly výhradně jako něčí dcery, sestry a budoucí manželky, se v testamtech sledovaného období už taková identifikace pomocí blízké příbuzné osoby mužského pohlaví neobjevuje⁷ a zůstává vyhrazena především svatebním smlouvám, jimiž ženy de facto vstupovaly do dospělého života. Testament v tomto smyslu naopak představuje završení žité sociální praxe a ženy, ať už svobodné, vdané či vdovy, v něm vystupovaly jako plně svéprávné a samostatné držitelky často až pozoruhodně rozsáhlých majetků.⁸ Řada z nich doložila znalost soudobých právních norem odkazy na konkrétní články Obnoveného zřízení zemského. Jejich přesná citace samozřejmě může být dílem písaře či některého z příbuzných, s jejichž pomocí poslední pořízení sepsaly,⁹ zůstává však patrné, že přinejmenším se základními závaznými pravidly odkazu majetku testátorky obeznámeny byly. Nejčastěji zmiňovanými body byl povinný mateřský díl ve vztahu odkazu vlastním dětem a rovněž skutečnost, že svému manželovi žena žádným odkazem povinována nebyla.

Existovala tedy poměrně velká volnost v nakládání s majetkem, která otvírá zejména u bezdětných a neprovdaných žen široké pole výzkumu sítě sociálních vztahů, v nichž žily. Právě tyto ženy totiž mohly se svými statky nakládat naprosto svobodně a rozdělit jej pouze podle svého vlastního uvážení – jejich odkazy nejčastěji směřovaly jednak sourozencům a z větší části pak nepříbuzným osobám, k nimž byly vázány přátelskými či klientelskými vztahy. Na rozdíl od mužských testátorů, kteří museli zaopatřit rodový majetek a vše či alespoň valnou část zpravidla odkazovali svému mužskému nástupci, ženy své ve srovnání s nimi o poznání menší majetky dělily na mnoho menších částí. Ženské testamty často připomínají spíše seznamy drobných předmětů či menších finančních částek, vesměs vždy je však možné určit jednoho hlavního dědice, často zvaného „univerzální“. Někteří badatelé zmiňují ve spojitosti s ním teorii „ženské solidarity“.¹⁰ Podle této

---

⁷ Tento poznatek je poněkud v rozporu s výsledky Pavla Krále, který při výzkumu posledních vůlí předchozích sta let došel k závěru, že naopak téměř výhradně testují něčí manželky, dcery či pozůstalé vdovy, které se na příslušného příbuzného muže v rámci své identifikace odkazují, srov. P. KRÁL, *Mezi životem a smrtí*, s. 29.

⁸ Ke kumulaci majetku docházelo nejčastěji u ovdovělých žen. Celkem běžná praxe totiž byla, že umírající manžel své ženě odkázal mnohem větší díl svého jmění, než jaký mu byl předepsán ze zákona. Takzvané „obvňení“, které mělo být o třetinu vyšší než věno, s nímž nevěsta do partnerského svazku přicházela, mělo sloužit k zaopatření vdovy a udržení její stávající životní úrovně. Majetek odkázaný nad zákonem stanovenou výší byl označován jako „darovaný z lásky manželský“, k tomu srov. poslední vůli Maxmiliány z Klenovéhoho a z Janovic ze dne 25. 10. 1703 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2128, kart. 63): „...zvlášť capitalu z lásky manželský darovaného a na statku Žinkovech pojištěného od mého někdy nejmilejšího pana manžela Františka Hartmana (titul.) hraběte z Klenovéhoho a z Janovic“.

⁹ O účasti písaře v procesu sepsání poslední vůle svědčí fakt, že naprostá většina testamntů tohoto období je allografních, tj. sepsaných jinou osobou, a zůstavitelkou pouze signovaných.

¹⁰ Tezi ženské solidarity původně zmiňuje Pavel Král, srov. P. KRÁL, *Mezi životem a smrtí*, s. 51. Patrně teprve v návaznosti na něj tento jev popisuje také Marie Ryantová, srov. Marie RYAN-

teorie ženy, které měly ve svém vlastnictví určitý majetek, se jej snažily předat opět nejčastěji ženám, a zajistit jim tak do jisté míry nezávislé a ekonomicky zajištěné postavení. Jen pro úplnost je zapotřebí dodat, že se jednalo nejčastěji o ženy blízkce příbuzné – dcery, vnučky nebo sestry.

S touto tezí je však na základě vybraných testamentů z let 1650–1753 možno souhlasit pouze částečně. Ženy se bezpochyby snažily alespoň část svého majetku předat dcerám, pokud je měly, a rozhodně je nenechávaly bez zajištění. Ovšem hlavní dědic byl téměř vždy mužského pohlaví. Tedy syn, manžel či jiný blízkce příbuzný muž, jehož testátorky ve svých kšaftech zavazovaly, aby ze svého dědictví podělil ostatní osoby stanoveným způsobem.¹¹ Snad pouze v několika případech, z nichž velkou část tvoří nikdy neprovdané ženy, se na místě univerzálního dědice objevila žena.¹² V takovém případě je však nutné dobrat se na základě komparace s dalšími prameny pohnutek smýšlení a náklonností dotyčné testátorky,¹³ protože odkaz muži přece jenom více odpovídá principům držby a předávání majetku v urozené společnosti. Právě muž byl totiž hlavním nositelem rodové kontinuity a paměti. Mužští příslušníci byli určujícími elementy rodinných strategií, což ženy podle svědectví

TOVÁ, *Život raně novověké šlechtičny v Českém království (právní limity a skutečném možnosti)*, in: T. Lengyelová (ed.), *Žena a právo*, s. 106–117, zde s. 111.

¹¹ Srov. např. poslední vůli Zuzany Maxmiliány Smrčkové ze dne 19. 8. 1713 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2339, kart. 67): „...*tímto kšafem za pravého univerzálního dědice syna mého jediného urozeného a statečného rytíře pana Václava Arnošta Markverta z Hrádku [...] jmenuji a ustanovuji, kterýžto ale ustanovený dědic bude povinen z též mé pozůstalosti své dcery a na vnuky urozené paní Josefie Chanovské Markvertce z Hrádku na penězích v hotovosti sedm tisíc vyplatit.*“

¹² Srov. poslední vůli Marie Bohumily Bořkové Dohalské z Dohalic sepsanou dne 29. 10. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1929, kart. 60): „...*statku a jmění mého malého, mohovitého i nemoovitého, kterejž mám neb ještě míti mohu, na čem ten koliv záleží, buď na zápisích, aneb jiných spravedlnostech mých, toho všeho ustanovuji a nařizuji urozenou pannu Barboru Veroniku Bořkovou z Dohalic mou nejmilejší pannu strejnu, s kterou společně bydlím za univerzální dědičku a executorkyni kšaftu mého.*“ V ostatních případech, kdy žena zastává pozici univerzálního dědice, bývá stanovena za exekutora kšaftu osoba mužského pohlaví, která má z pozice arbitra svou vážností zajistit správné rozdělení a nakládání s pozůstalým majetkem, k tomu srov. např. nedatovanou poslední vůli Anny Juliany Alžběty z Vršovce z roku 1753 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3230, kart. 85): „...*also setze ein zu meinen universalen Erben mein Tochter oder Enikel Maria Crescentia Cagerin von Stampach Dominicanerin in Pilsen [...] zu Essecutorem aber meines Testaments erführe ich der wohlgebohren Herrn Herrn Johann Wentzel Przychowski frey Herrn von Przychowitz.*“

¹³ V tomto směru je třeba kromě případných ekonomických a demografických faktorů, které mohly negativně ovlivnit možnost sňatku, vzít v úvahu například i sexuální orientaci, jež – jakkoliv latentní – rovněž mohla stát v pozadí rozhodnutí šlechtičny zůstat neprovdána. K této problematice blíže Artur E. IMHOF, *Geschichte der Sexualität – Sexualität in der Geschichte*, in: Christoph Wulf (Hg.), *Lust und Liebe. Wandlungen der Sexualität*, München 1985, s. 181–215. Ke specifickému tématu (nejen) v minulosti „povinné heterosexuality“ se vyjadřuje Adrienne RICH, *Compulsory heterosexuality and Lesbian Existence*, *Signs* 5, 1980, s. 631–660 a přímo k lesbickým vztahům pak Lillian FADERMAN, *Krásnější než láska mužů. Romantické přátelství a láska mezi ženami od renesance po současnost*, Praha 2002.

svých testamentů akceptovaly.¹⁴ Ostatně právě z mužských rukou také nejčastěji pocházel majetek, jímž samy disponovaly – pouze výjimečně se lze v posledních vůlích setkat se statky, které obdržely od jiné ženy.

Přes jedinečnou možnost proniknout do struktury rodinných vztahů, míru citové náklonnosti z tohoto druhu pramene namnoze rekonstruovat nelze. Poněkud formalizovaná oslovení typu „*můj nejmilovanější manžel*“¹⁵ či „*nejmilejší syn*“¹⁶ nedovolují proniknout ke kvalitativní bázi vztahového soužití.¹⁷ Na povrch se v rámci finálního uspořádání majetkoprávních vztahů bohužel dostávají pouze obecně platné principy související se společenským řádem a aktuálně platným hodnotovým systémem. V případě žen – matek jím je vyžadování poslušnosti od synů a dcer, která se stala podmínkou pro faktický převod odkázaného majetku do rukou pozůstalých potomků. Tato poslušnost, zdá se, vyplývala z poválečných proměn, kde autorita stáří vlivem stoupajícího průměrného věku a rostoucí naděje na dožití v tradiční společnosti od počátku 18. století rapidně nabývala na významu.¹⁸

Možná nejmýlněji vypovídá testament v rámci distributivního oddílu o služebných osobách. Řešení této oblasti každodenního života žen zřejmě nacházelo v testamentu nejpříhodnější prostor. Po celé sledované období jsou totiž mezi kšaftovníky téměř nejhojněji zastoupeny právě služebné.¹⁹ Ač často zmíněné pouhou větou „*dívce, která u mě v čas mé smrti v službě bude*“,²⁰ svědčí relativně vysoký finanční obnos, kterým na ně jejich paní pamatovaly, o tom, že testující ženy skutečně chtěly tyto své poddané za jejich služby odměnit. Krom finančních darů

¹⁴ K rozdílnému postavení potomků mužského a ženského pohlaví v rámci rodiny více Susanne Claudine PILS, *Gender/Spiel/Räume. Zur Konstruktion weiblicher und männlicher Rollen in der frühen Neuzeit*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*, České Budějovice 2006 (= OH 11), s. 441–459.

¹⁵ Srov. např. poslední vůli Marie Alžběty Audrčské z 7. 11. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1920, kart. 59): „...*můj nejmilejší pan manžel urozený a statečný rytíř pan Adam Fridrich Audrčský z Audrče ke mně a pro mě měl a věrně zachoval tu lásku a poslušnost*“.

¹⁶ Srov. poslední vůli Kateřiny z Rosenwaldu pořízenou dne 5. 11. 1733 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2795, kart. 76): „...*setze mein lieben eltern Sohn Anton von Rosenwaldt zum universal Erben*“.

¹⁷ V tomto ohledu se, na rozdíl od rakouských a českých, zdají být nad míru sdílné testamentsy příslušnic sedmihradské šlechty, v nichž prakticky nikdy nechybí reflexe prožitých manželství, ačkoliv ženy stav věci spíše idealizovaly, zatímco jejich mužské protějšky si často neodpustily britkou kritiku, srov. H. ILDIKÓ, *Testaments aristokratických žen*, s. 133–136.

¹⁸ Srov. Peter BORSCHEID, *Geschichte des Alters. Vom Spätmittelalter zum 18. Jahrhundert*, München 1989. Srov. také např. poslední vůli Marie Poxiny z Engelflussu z 14. 4. 1723 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2546, kart. 71): „...*synu mému jmilému Ignatiusovi Pavlovi Svobodnému pánu z Engelflussu z upřímné mateřské lásky a z ohledu mě prokazovaných synovských poslušných služeb a dobrého ke mě chování*“.

¹⁹ Nejčastěji se dar dostane jedné či dvěma služebným osobám. Zmínění či obdarování většího počtu služebnictva není zcela běžné, nicméně se lze s takovými případy setkat. Jako příklad může posloužit poslední vůle Anny Marie Trauttmansdorffové z 22. 3. 1703 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2112, kart. 63), v níž se vedle dvou komorných a děvečky v odkazech objevuje ještě kucharka, starý sluha, pacholek a kočí.

²⁰ Srov. testament Terezie Josefy Baullerové ze dne 21. 5. 1743 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3024, kart. 80).

tvorí velkou část odkazů směřovaných k služebným osobám jednotlivé kousky garderoby zůstavitelky, případně předměty každodenní potřeby, které patrně tvořily jádro styku obou stran, a jejich darování více než finanční neslo hodnotu symbolickou – „na památku“.²¹ Vyskytující se absence konkrétních jmen svědčí spíše než o neosobním vztahu o vysoké fluktuaci na těchto pozicích, zvláště pak šlo-li o mladé dívky. V nejednom případě byla však služba více než dlouhodobá, šlechtičny znaly sociální poměry svých služebných a snažily se je odpovídajícím způsobem zaopatřit.²² Služebné osoby se rovněž samy čas od času stávaly „odkazy“, bývaly totiž umírajícími šlechtičny předány do poddanství jiné příslušnici šlechtického stavu.²³ Častější jsou ale případy, kdy byla služebným věnována osobní svoboda. Osoby stojící ve službě jednotlivých šlechtičen představují samy o sobě badatelsky zajímavé téma, poněvadž žily v úzkém denním kontaktu s urozceni a tvořily nedílnou a nepostradatelnou část jejich světů, což se pak různými způsoby promítalo do jejich vlastních životů a přispívalo k budování jejich „kariér“. Bohužel jsou jejich stopy v pramenech žalostně mizivé a kategorie šlechtických služebných odkázána do temného badatelského stínu.²⁴

Nejen vztah urozené ženy a jejího služebného personálu zůstává však poněkud nepochopitelně stranou zájmu. Podobně stinné stránky se vyskytují i v dalších oblastech života šlechtičen prosvítajícího skrze jejich poslední vůle, ačkoliv zde je celá věc badatelsky neporovnatelně přívětivější. Akt sepsání, stvrzení a intabulace posledních vůlí v sobě skrývá aspekty, které mohou při důkladném výzkumu významně přispět mimo jiné k poznání stratifikace šlechtické společnosti pobělohorské doby. Zde se jedná především o již jmenované nepřibuzné osoby, jimž směřovaly některé odkazy, a zejména pak o testamentární svědky, jejichž existence byla pro řádný vznik a nabytí právní platnosti u každého jednotlivého testamentu nezbytností. Obě tyto jmenované skupiny skýtají možnost identifikovat

²¹ Srov. např. poslední vůli Alžběty Františky Mladotové ze Solopisk z 29. 4. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1923, kart. 60): „...*mej komornej Anně 50 zlatých. Na památku mý bílý šatý a dvoje sprostší chodící šatý*“.

²² Srov. poslední vůli Anny Antonie Rašínové z Rýznburka ze dne 10. 9. 1713 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2348, kart. 67): „*Dáleji co se šatů a peřin dotýče podle libosti Dorotě věrný služebnici moji co by se pro ni sprostou ženu hodilo uděliti*“, tamtéž i „*Dorotě věrný služebnici mý, která mě přes 25 let věrně sloužila s dcerou její Annou Zuzanou odkazují a poroučím 50 zlatých. Vějhost její aby se jí také obzvláště dal*“.

²³ Srov. např. poslední pořizení Anny Barbory Pernklové ze dne 30. 11. 1733 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2798, kart. 76): „*Co se pak ale mejch poddaných týče totižto Jana Kubíka zahradníka s manželkou jeho Dorotou, synami Josefem, Janem a Barborou dcerou, dáleji Zuzanu Kubíkovou též jeho vlastní dceru, /titul/ urozenej paní paní Barboře Kateřině ovdovělej Berkovej též urozenej Pernklovce za poddaný odevzdávám*“. V případě předávání služebných osob platí teorie ženské solidarity naopak ve stoprocentní míře, což je pravděpodobně zapříčiněno jejich specifickým postavením v životě urozených žen a povahou služby ženě.

²⁴ K neutěšenému stavu výzkumu šlechtického služebnictva v českém prostředí srov. zejm. Eduard MAUR, *Šlechtic a jeho sluha v barokní Praze. Několik poznámek na okraj opomíjené problematiky*, in: Kateřina Jiřová a kol. (edd.), *V komnatách paláců – v ulicích měst. Sborník příspěvků věnovaných Václavu Ledvinkovi k šedesátým narozeninám*, Praha 2007, s. 259–271.

sít' pánů a přátel, respektive paní a přítelkyň, jimiž se urozené ženy obklopovaly. Zejména pohled na skladbu testamentárních svědků, tedy mužů, které šlechtičny o tuto službu požádaly,²⁵ vypovídá mnohé o jejich skutečném sociálním statutu a o strategiích, které využívaly k jeho udržení či případnému posílení. V nepřehledné situaci v období druhé poloviny 17. století, kdy do Čech přišli příslušníci mnoha větších či menších rodů, z nichž se leckteré nezdržely více než jednu či dvě generace, je taková metoda cenným vodítkem při výzkumu příbuzenských, mocenských a přátelských vazeb, stejně jako při bádání soustředícím se na problematiku sociální mobility příslušníků urozené společnosti.²⁶ Související otázkou při výzkumu zaměřeném na postavení žen navíc je, zdali ženy při výběru okruhu svých pánů a přátel kopírovaly směr, kterým své vazby budovali mužští členové rodu, či zda si vytvářely vlastní.

V urozené společnosti fungovaly osoby, které svým podpisem a pečeti stvrdily poslední vůli, jako určitý distinktivní znak. Jejich přítomnost znamenala pro umírajícího záruku, že ve společnosti sobě rovných zůstává nejen v poslední fázi svého života, nýbrž i po smrti. Tedy v době, kdy docházelo k faktickému řízení nad pozůstalým jměním. Na řádné zpečetění své poslední vůle dbaly všechny testátorky ve snaze pojistit tomuto dokumentu nespornou právní moc. Nicméně nelze přehlédnout, že u žen z prominentních hraběcích rodů byli za testamentární svědky zvaní rovněž příslušníci hraběcího stavu,²⁷ ovšem pouze výjimečně členové vlastní rodiny či nanejvýš pouze jeden z minimálního předepsaného počtu tří.²⁸ Testátorky pocházející z nejvyšších pater urozené společnosti také tento předepsaný počet obvykle překračovaly a výjimečné tak nejsou kšafy stvrzené ze přítomnosti pěti či sedmi svědků. V ostatních případech méně urozených žen se naopak objevovali svědci, jejichž příjmení se ve dvou či všech třech případech shodovalo s rodným či vyvdaným predikátem testátorky,²⁹ na což může být nahlíženo jako na známku nedostatku sociální prestiže takové ženy. Této teorii napovídá i zjištění, že právě příslušnice špiček šlechtické společnosti, případně těch rodů,

²⁵ Pozici testamentárního svědka mohl běžně zastávat pouze muž. Žena mohla takový dokument osvědčit pouze v nejkrajnějším případě, kupříkladu v době morové epidemie. Srov. Anděla KO-ZÁKOVÁ, *Postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926, s. 3.

²⁶ Prosopografické zpracování testamentárních svědků provedla při svém výzkumu Beatrix Bastl, které se tak podařilo odhalit vzájemné vazby některých rodů a rovněž přiblížit skupinku osob, které byly v blízkosti umírajících šlechtičen – kupříkladu v rakouských zemích se na pozici testamentárního svědka běžně vyskytují doktoři medicíny a osoby duchovního stavu. Ty v českém prostředí naopak tuto funkci plnily pouze výjimečně. Srov. B. BASTL, *Tugend*, s. 100–146.

²⁷ Srov. např. poslední vůli Anny Marie Amabilie Götzové, rozené Šternberkové ze dne 14. 7. 1713 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2775, kart. 75) stvrzenou hrabaty z Valdštejna, z Millesimo a z Lichtensteinu.

²⁸ „A vedle pečeti kšaftujícího mají tři nebo čtyry osoby z pánův a rytířstva, kterýchž se kšaftující bud' oustně nebo skrze psaní a pod pečeti svou k tomu dožádati má, spolu zároveň u přítomnosti kšaftujícího na svědomí kšaftu pečeti své přitisknouti“. Srov. Hermenegild JIREČEK (ed.), *Obnovené Právo a Zřízení Zemské dědičného království Českého*, Praha 1888, s. 406 (článek O.III).

²⁹ Srov. např. testament Lidmily Svatkovské z Dobrohoště ze dne 9. 10. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1931, kart. 60), v němž jsou dva ze tří svědků podepsáni „...z Dobrohoště“.

kterým se dostalo nového titulu po zavedení Obnoveného zřízení zemského v testamentech sepsaných kolem roku 1700 a později, téměř nikdy neopomněly tento titul zmínit. V souvislosti s proměnami titulární hierarchie zavedenými za vlády Ferdinanda II. se totiž uvádění titulů stalo jedním z hlavních ukazatelů společenské prestiže.³⁰ Naopak šlechtičny z rodin, které takové štěstí neměly či navzdory honosnému titulu prožily určitou recesi, buď ve smyslu majetkovém či způsobeném právě devalvací své šlechtické hodnosti,³¹ se spokojily s prostým uvedením jména. Jejich testamenty svým obsahem ostatně leckdy vypovídají o podmínkách mnohem skromnějších, blízcím se k životnímu stylu zámožnějšího měšťanstva nežli společnosti urozených.

Postupné sblížení měšťanské a šlechtické kultury je jedním z procesů pozorovatelných hluboko do 19. století,³² v tomto případě však lze ono „poměšťanštění“ přičítat prozatím nanejvýš právě ekonomické situaci jednotlivých urozených žen, protože svět šlechty barokní doby, jehož krize se naplno projevila až po polovině 18. století, byl po celé sledované období stále živý.³³ Přesto je při výzkumu testamentů již v této době možné pozorovat náznaky, jež lze považovat za zárodek proměny jejich charakteru během 19. století, kdy tyto dokumenty získaly poměrně civilnější ráz.³⁴ Při sériovém výzkumu totiž nelze přehlédnout, že šlechtičny během zkoumaného století čím dál tím více upouštěly od uvádění jakýchkoliv bližších důvodů a pohnutek, které je k sepsání poslední vůle přivedly.

---

³⁰ Srov. Petr MAŤA, *Aristokratisches Prestige und der böhmische Adel (1500–1700)*, Frühneuzeit Info 10, 1999, 1, s. 43–52, zde s. 45. K vnímání významu titulů očima soudobých urozenců srov. Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna*, Praha 1997.

³¹ Již v polovině 17. století se v držení vyšší šlechty nacházelo 80% veškerého šlechtického majetku, většina rytířů přešla do panského stavu. Obnovené zřízení zemské zavedlo změněnou titulaturu, která narušila dosavadní stabilitu a řád šlechtictví, srov. Václav BŮŽEK, *Urozenec*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 79–110. K „inflaci titulů“ také Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 67–76.

³² Bibliografický přehled bádání o vztahu mezi měšťanstvem a šlechtou, tedy vrstvami, které od 18. století prošly významnou transformací, přináší Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století*, Praha 2007, s. 21–22.

³³ Podle periodizace 18. století, jíž navrhl Karl Vocelka, přetrvává nejméně ještě kolem roku 1740 období baroka a „starých“ Habsburků, srov. Karl VOCELKA, *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat. Österreichische Geschichte 1699–1815*, Wien 2001.

³⁴ Nejvýznamnější práce zabývající se procesem zesvětštění posledních vůlí v měšťanském prostředí, jimž se dostalo přídomek „klasické“, pocházejí od francouzských badatelů Michela Vovella a Pierra Chaunu, srov. Michel VOVELLE, *Piété baroque et déchristianization en Provence au XVIIIe siècle. Des attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, Paris 1973 a Pierre CHAUNU, *La Mort à Paris, XVIe – XVIIe – XVIIIe siècles*, Paris 1978. Zatímco Michel Vovelle nazývá tento jev dechristianizací, Pierre Chaunu změny přičítá procesu individualizace uvnitř společnosti. Obdobná interpretace, která postupné zesvětšťování testamentů nepřičítá ústupu křesťanství, nýbrž ji vnímá jako důsledek proměny citových vztahů v rodině, se objevuje také u Philippa Ariése, srov. Philippe ARIÉS – Roger CHARTIER (Hg.), *Geschichte des privaten Lebens III. Von der Renaissance zur Aufklärung*, Frankfurt am Main 1991.

Bohatě se košaticí arengy posledních pořízení 16. a počátku 17. století, v nichž se testátoři rozšafně vypořádávali s údělem konečnosti lidského života, se v následujících letech zřetelně zkrátily. Běžně tak zůstala poslední pořízení uvozena pouze stálým důvodem nevyhnutelné lidské smrtelnosti,³⁵ ať už v jakékoliv ze svých příčin, nejčastěji nemoci či stáří. Téměř zcela se v této době vytratilo výslovné vyřčení důvodu spočívajícího v naplnění požadavků dobré smrti, tedy důvod ryze náboženského charakteru, stejně jako zmínění nejistoty a nestálosti okolního světa. Šlechtičny zřejmě už necitily tak silnou potřebu považovat svět za nestálý. Žily ostatně v období relativního klidu – poslední přímá reflexe války se v testamentu objevila v roce 1654.³⁶ Do popředí myšlenkových strategií testátorek se v tomto období dostávaly záležitosti rázu zcela odlišného. Urozené ženy tvořily nedílnou součást svých rodin a jako takové se do značné míry musely přizpůsobit vývoji v oblasti politické i sociální. O tom více než výmluvně vypovídá kupříkladu jazyková orientace a od ní se odvíjející podoba vlastních intitulačních formulací v jednotlivých testamentech.³⁷ Silný trend germanizace a s ní spojené přechylování jmen jednotlivých rodů z české podoby do německé bezpochyby souvisí s již zmíněným vývojem a směřováním české stavovské obce v pobělohorském období.³⁸

Strohost provází i již letmo zmíněné distributivní části posledních pořízení. Je do očí bijící, že se tyto oddíly posledních vůlí během času stávají pouhou řadou jmen a částek, které mají být jednotlivým osobám určitým způsobem vyplaceny. Uvedení jakýchkoliv bližších důvodů, osobních pohnutek, osvětlení postojů a odhalení příčin si testující ženy stále častěji nechávaly pro sebe. Jejich odkazy byly z drtivé části tvořeny různými výšemi peněžních obnosů, drobné předměty osobní povahy se na stránkách posledních testamentů ocitaly pouze výjimečně, a když už,

³⁵ Zejména po roce 1700 narůstají odkazy na prvotní hřích: Srov. např. poslední vůli Zuzany Terezie Globitzové ze dne 3. 6. 1723 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2550, kart. 71) „...und dass nachdem man auf dieser Welt gelebt, endlich alles die Schuld der Natur bezahlen muss“, podobně i Alžběta Polyxena Buquoyová v poslední vůli 25. 1. 1703 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2107, kart. 63): „...wann nach dem Willen Gottes eine Schuld der Natur zu bezahlen ist“.

³⁶ Anna Čábuská ustavuje náhradního dědice pro případ, že by „pan bratr z vojny nepřijel a prostředkem smrti z světa sešel“, na dalším místě zmiňuje, že „pan bratr můj nejmilejší v nebezpečnosti daleko jest“, srov. její poslední vůli ze dne 20. 1. 1654 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1670, kart. 55).

³⁷ Při spodní hranici zkoumaného období mezi lety 1650–1753 se většina příslušnic původně českých rodů označuje česky, např. „Straková z Nedabylic“, „Kocová z Dobrše“ či „Berková z Dubé a Lipé“. O několik let později jejich příbuzné z téhož rodu používají své jméno výhradně v poněmčené podobě: „Strakin von Nedabylic“, „Kotzin von Dobrsch“ či „Berkin von Daub und Leippe“. Výjimku tvoří příslušnice menších rodů často žijící mimo Prahu, jejichž testamentsy jsou i v polovině 18. století stále české, srov. např. česky psanou závěť Terezie Josefy Baullerové ze dne 21. 5. 1743 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3024, kart. 80).

³⁸ Zde podle vymezení Petra Matě, který za příslušníka české stavovské obce považuje každého šlechtiče, jenž na území Českého království drží majetek, srov. P. MATĚ, *Svět české aristokracie*, s. 33. K oslabování českého jazykového uvědomění původní domácí šlechty, na němž se zcela jistě podepsaly rovněž sňatkové strategie, srov. také Zdeněk KALISTA, *Století andělů a d'áblů. Jihočeský barok*, Jinočany 1994, s. 115.

pak zcela prosty udání bližšího popisu či odůvodnění. Náušnice, stříbrné křížky, zlaté tabatěrky či dokonce oděvní součástky se navíc objevovaly spíše v těch testamentech, v nichž tvořily podstatnou část odkazovaného jmění a dalších odkazů nemovitých či finančních zde bylo více než poskrovnu.³⁹ Zdá se, že pro náklonnosti či naopak antipatie poslední pořízení nepředstavovalo příhodný prostor a šlechtičny takové emoce projevovaly raději přímo při osobním jednání s dotyčnými či je ukrývaly na stránky dopisů a deníků, pramene tak typického pro pozdní 18. a celé následující 19. století.⁴⁰

Při absenci podrobnějšího popisu odkazovaných zejména hmotných předmětů a také důvodu vykonání konkrétního odkazu zůstává u historicko-antropologicky orientovaného výzkumu posledních vůlí sledovaného období významným polem působnosti testamentární zbožnost. Ta totiž nachází své vyjádření téměř ve všech částech posledních vůlí, což je dáno skutečností, že imperativ včasné se vypořádat s majetkovými, potažmo dalšími světskými záležitostmi vycházel z požadavků, které na věřící v této době kladla stále především církev. Umírání, coby jeden z hlavních přechodových rituálů rámujiících život každého člověka, bylo již přinejmenším od středověku podřízeno určitým pravidlům nazývaným „uměním umírat“ – ars moriendi.⁴¹ Tato pravidla spočívající v dosažení šťastné smrti přitom nebyla považována za schopnost, které by bylo možné se naučit. Základním postulátem zůstávala neustálá připravenost, protože smrt mohla nastat kdykoliv,⁴²

---

³⁹ Výjimku tvoří stolní náčiní, většinou zlaté či stříbrné, které odkazují i nejzámožnější šlechtičny. Tato hodnotná výbava zřejmě náležela k jejich věnnému majetku, a proto bylo nutno ji zaopatřit. Srov. např. testament Anny Marie z Trauttmansdorfu u 22. 3. 1703 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2112, kart. 63), která odkazuje „Ein Tutzet vergoldnete Lefeln undt Messer, ein Tutzet silberne Schlisl, Messer und Lefeln“ a „vier Tutzet zinnene Täller“ dokonce ještě před „die groste ganz Diamanten Nadel, ein Armhandl mit Diamanten und zwey Rubine, undt anderen mein gerigen Geschmuck“.

⁴⁰ Srov. Alfred MESSERLI, *Der papierene Freund. Literarische Anregungen und Modelle für das Tagenbuchführen*, in: Kaspar von Greyerz – Hans Medick – Patrice Veit (Hg.), *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich. Europäische Selbstzeugnisse ale historische Quellen (1500–1850)*, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 299–322. Pro české prostředí je pak významný sborník dvojice autorů Milena Lenderová a Jiří Kubeš, srov. Milena LENDEROVÁ – Jiří KUBEŠ (edd.), *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*, Pardubice 2004.

⁴¹ Srov. Mary O'CONNOR, *The Art of Dying well. The Development of the Ars moriendi*, New York 1942. Badatelka se přiklání k později mnohokrát znovu přijímané tezi, že za vznikem spisů s tématem ars moriendi stály především středověké morové epidemie, srov. s. 6–8. Není tedy překvapující, že po odeznění tohoto nebezpečí v první polovině 18. století zájem o tyto příručky postupně ochaboval a ars moriendi se z běžného života vytratilo.

⁴² Srov. např. Petr KANISIUS, *O víře a vyznání víry*, Stará Říše 1920, s. 113: „Jsme tudíž napomínání, aby chom tím ostražitěji a řádněji živi byli, čím pevněji za jisté máme, že naše činy, myšlenky a způsob života všecek před očima vše zřícího a nejspravedlivěji soudícího Boha pořád trvá“. Tamtéž, s. 117: „Bdětež tedy každého času modlíte se, abyste za hodné jmíni byli ujíti všeho toho, co se dítí bude, a státi před Synem člověka“, v díle citováno podle Lukášova evangelia. Neustále zpřítomňovaná smrt se objevuje i v distributivních oddílech – u řady odkazů testátorky určují posloupnost dědiců, kterým by měl odkaz připadnout v případě smrti dědice předchozího. Takové

přičemž samotný závěr života měl patřit pouze zbožnému rozjímání. Umírajícímu bylo uloženo trpět spolu s Kristem na kalvárii a důstojně přijmout své utrpení po vzoru Vykupitele.⁴³

Pro časovou a geografickou oblast, v níž se pohybujeme, však náplň procesu umírání ovlivňovalo ještě několik dalších závažných faktorů. Při absenci jasné hranice veřejného a soukromého života zůstává jedním z nich neoddelitelnost myšlenkového světa a potažmo chování jedince od jeho sociální a genderové role. Ať už při myšlenkách na smrt během aktivního života či přímo během poslední hodinky, musel příslušník šlechtické společnosti dbát především na tento svůj stav – prokázat příslušnost k němu a patřičně se před svým okolím prezentovat. To znamená, že při výzkumu testamentární zbožnosti ve šlechtickém prostředí je nutné vyrovnat se rovněž s kategoriemi, jakými jsou paměť, urozenost či ctnost, které jsou do testamentární praxe organicky vrostlé a od ní neoddelitelné.

Při pohledu do testamentárních textů je jasně zřetelné, že středobod procesu přípravy na smrt představovala spása. Lépe řečeno snaha dosáhnout spásy za pomoci prostředků, kterými příslušník konkrétní sociální skupiny disponoval. Spásy nemohl „obyčejný“ člověk dosáhnout sám o sobě, tato možnost byla dosažitelná pouze pro světce žijící neposkvrněně. Každodenní život žen vdaných či dokonce vdov byl už v jistém smyslu hříšný, což tyto ženy chápaly a samy přiznávaly.⁴⁴ Nicméně jistou míru hříchů bylo podle soudobého povědomí možné promítnout. Tak se mělo udát hned při osobním soudu, který následoval přímo po smrti „*když se duše s tělem rozloučí*“.⁴⁵ Při takovém soudu zaznívaly přímlyvné hlasy vzývaných „*patronů*“,⁴⁶ „*milých svatých*“,⁴⁷ případně „*anděla strážce*“⁴⁸ a zejména „*orodování rodičky Boží, blahoslavené Panny Marie*“.⁴⁹ Jejím úkolem bylo přimět

posloupnosti nazývá přímo genealogiemi – „*Genealogien von ersetzenden Erben*“, srov. B. BASTL, *Tugend*, s. 87

⁴³ Miloš SLÁDEK (ed.), *Vitr jest život člověka*, Praha 2000, s. 105–106.

⁴⁴ Srov. např. poslední vůli Marie Josefy Věžníkové z 27. 5. 1733 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2785, kart. 75): „...*alle meine begangene Sünden, die ich zuerkenne und schmerzlich bereue*“ či poslední vůli Markéty Salomeny Vrabské z 24. 2. 1683 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1776, kart. 57): „...*hříchy mé přetěžké, jichž jsem se po všechem čas života mého proti božské milosti dopustila*“.

⁴⁵ Srov. poslední vůli Maxmiliány z Klenového a z Janovic ze dne 25. 10. 1703 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2128, kart. 1703).

⁴⁶ Srov. např. poslední vůli Josefy Anny z Cönens sepsanou dne 5. 12. 1753 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3246, kart. 85): „...*bitte ich meiner heylige Patrone*“.

⁴⁷ Srov. např. poslední vůli Anny Haugwitzové z 23. 10. 1743 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3029, kart. 81): „...*alle liebe Heyligen*“.

⁴⁸ Zde srov. poslední vůli Johany Františky Krakovské z Kolovrat z 29. 8. 1683 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1783, kart. 57).

⁴⁹ Srov. např. poslední vůli Johany Zárubové z 5. 2. 1673 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1724, kart. 56) či poslední vůli Marie Antonie Berkové z Dubé a Lipé ze dne 22. 12. 1703 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2131, kart. 63): „*Himmels Königin und Mutter Gottes*“ a „*unbefleckte Jungfrau Maria*“.

v očích šlechtičen „nekonečně milosrdného“⁵⁰ Boha, aby duši zemřelé coby ten, který „ji stvořiti ráčil“⁵¹, „opět ve své svaté ruce přijal“⁵² a ta mohla čekání na poslední soud strávit v jeho přítomnosti, tedy na nebesích. Jakýsi nárok,⁵³ z kterého vysoká míra, v níž byl tento postup v testamentech uplatňován, činí již skoro samozřejmost či pravidlo, plynul ze „zásluh Pána Ježíše Vykupitele a Spasitele, který skrze hořkou smrt a utrpení duši milou předrahou vykoupil“.⁵⁴ Stav nekonečné nebeské blaženosti měl trvat, nežli se duše bude moci „v den Blahoslaveného vzkříšení zase k tělu připojit“.⁵⁵ Takto vypadá základní princip, jímž šlechtičny uvozovaly svá poslední pořízení. Samozřejmě některé obširněji⁵⁶ a některé poměrně stručně,⁵⁷ přesto vždy shodně podle nejzákladnějšího katechetického modelu katolické víry.⁵⁸ Žádná z testujících dam si možnost jiného scénáře odchodu z pozem-

⁵⁰ Srov. poslední vůli Anny Marie Amabilie Götzové ze dne 17. 7. 1713 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2333, kart. 67): „...unendlich Barmhertzigkeit Gottes“.

⁵¹ Srov. poslední vůli Lidmily Svatkovské z Dobrohoště z 9. 10. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1931, kart. 60).

⁵² Srov. poslední vůli Kateřiny Malanottové z Caldesu z 21. 2. 1733 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2774, kart. 75): „...und meine arme Seele in seine heilige Hände an und zu nehmen“.

⁵³ „Pán Ježíš Kristus umřev za tebe, to způsobiti jest ráčil, aby smrt, kteráž prve byla jíti do pekla, již nyní tobě byla brána do nebeské slávy“, srov. Desiderius ERASMUS, *Kniha Erasma Roterodámského*, Praha 1786, s. 45. Obdobně také P. KANISIUS, *O víře*, s. 126: „...umyl nás od hříchů krví svou“. Postřehy k motivům Boží milosti v rámci barokní zbožnosti přináší Václav ČERNÝ, *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*, Praha 1996, zde s. 89–105 (kapitola Myšlenka milosti Boží, jeden z klíčů k baroku).

⁵⁴ Zde podle poslední vůle Maximiliany Rosalie Vančurové ze dne 18. 1. 1723 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2543, kart. 71), srov. např. také poslední vůli Anny Juliany Alžběty z Vršovce, z roku 1753, v níž není uvedeno přesné datum vzniku (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3230, kart. 85): „...sein bitters leyden und kostbares Bluth an Stamen des heiligen Creutzes so theuer verkauft und erlöset hat“.

⁵⁵ Srov. poslední vůli Marie Alžběty Audrčské ze dne 17. 1. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1920, kart. 59).

⁵⁶ Srov. např. poslední vůli Leopoldiny Magdaleny z Millesimo ze dne 28. 7. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1925, kart. 60): „Předně: duši svou milou Bohu všemohoucimu jakožto stvořiteli mému poroučím a na věčnost odevzdávám, kterou aby skrze syna svého jediného a spasitele našeho zásluhy, skrze mocné a neoslyšené nejsvětější rodičky Boží orodování a přimluvy všech věčných a milých svatých a světic, na milost přijíti a z milosrdenství svého nesmírného v počet vyvolených pojíti ráčil nejpokorněji prosím“.

⁵⁷ V tomto ohledu zřejmě hrály významnou roli vnější okolnosti. Velmi stručné jsou testamenty, v nichž pisatelky otevřeně přiznávají těžkou nemoc. Ty se pak svým vzezřením blíží formě kodíciů, srov. např. poslední vůli Anny Antonie Rašínové z Rýznburka ze dne 10. 9. 1713 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2348, kart. 76): „Já Anna Antonia slečna Rašínová rozená z Rýznburgu, jsoucí v těžké nemoci postavená (však ještě při dobrým rozumu a paměti), nemajíce nic jiného před očima svýma jedině smrt. Duši mou předně Bohu a blahoslavené rodičce Boží Panně Marie odevzdávám. Za druhé kdyby mě pán Bůh z tohoto bidného světa povolati ráčil, poslední vůle má jest dům můj městský...“

⁵⁸ Skutečnou výjimku v tomto ohledu v celém souboru testamentů představuje poslední vůle Zuzany Antonie z Vrtby z 20. 7. 1699 (NA Praha, ÚDZ – listiny, kart. 61), v níž testátorka zmiňuje pět ran Kristových: „Meine Seele die ich von Gott meinen Schepfer und Seeligmacher erhielt, bestelle ich in die alleheiligste fünf Wunden Christi“. S takovými podrobnějšími tématy katolické nauky se mohly šlechtičny setkat v dobové literatuře, srov. William STANYHURTS, *Boha ne-*

ského života evidentně nepřipouštěla, respektive nedala mu průchod přinejmenším při sepsání poslední vůle.

Takový poznatek je poměrně zarážející při srovnání s mnohostí témat objevujících se v soudobé katechetice a homiletice a podporuje tezi o velmi účelové výstavbě posledních vůlí podřízené jedinému cíli. O významu spásy v rámci testamentární praxe hovoří i skutečnost, že duše představovala v jednom každém posledním pořízení statek odkazovaný na prvním místě. Ačkoliv byla v souladu s premisou apriorní hříšnosti často označována za „ubohou“⁵⁹ či přímo „hříšnou“,⁶⁰ jedním dechem testátorky dodávaly, že jim je „milá“ a přisuzovaly jí atribut nesmrtelnosti.⁶¹ Po smrti fyzického těla měla duše předstoupit k soudu, nikoliv ovšem poslednímu. Soud nad duší měl být totiž dvojitý: Poslednímu soudu měl předcházet soud malý, osobní, odehrávající se okamžitě po smrti. K němu testátorky obracely veškerou pozornost a právě on de facto shrnoval a zastupoval veškerou eschatologii objevující se na stránkách testamentů. Další místa zásvětního prostoru, poslední soud, peklo a očištec nacházely v testamentárním diskurzu své vyjádření jen velmi obtížně a pouze výjimečně. Poslední soud byl zmiňován vždy výhradně ve spojitosti se vzkříšením.⁶² Pro muka pekelná v testamentech nezbylo ani nejmenšího prostoru – při umírání mocných jako by toto zásvětní místo vůbec neexistovalo. Velmi podobně je na tom i kategorie, která jako doplněk pekla někdy bývala rovněž řazena mezi čtyři poslední věci člověka a která se v křesťanské věrouce zrodila poměrně pozdě, totiž očištec.⁶³ Výskyt tohoto slova je v celém souboru testamentů více než ojedinělý, ve všech případech pak navíc shodně vystupuje ve zcela specifických souvislostech. Vždy jde totiž o očištec pro „ty druhé“. Toto místo bylo považováno za jakýsi žalář pro duše, velmi podobný peklu, odlišný pouze svou konečností. V očištcu mělo docházet k smývání „špíny hříchův svých, kterých nezmyly

---

smrtného v těle smrtelném trpícího historie, Praha 1708 (knihopis č. 15663), ke Kristově utrpení na kříži a pěti ranám pak také Miloš SLÁDEK – Lucie PEISERTOVÁ – Tomáš BŘEŇ (edd.), *Martin z Kochemu, Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*, Praha 2007, s. 713–767.

⁵⁹ „*Meine arme Seel befehle ich...*“, srov. poslední vůli Ludmily z Bubna z 2. 5. 1733 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2781, kart. 75).

⁶⁰ Srov. např. poslední vůli Marie Terezie Kadetové ze 7. 7. 1723 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2552, kart. 71): „...duše má milá mnohejma hřichy obtěžkána jest...“.

⁶¹ „*Předně duši mou milou, když k života věčnému přehořkou smrti Krysta Ježíše vykoupěna byla*“, srov. poslední vůli Eufrosiny Sidonie Zumrové z Herštotic ze dne 11. 6. 1703 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2121, kart. 63).

⁶² Srov. např. poslední vůli Marie Alžběty Audrčské ze dne 17. 1. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1920, kart. 59): „...duši mé hřichy odpustiti a ji v pořad vyvolených svých přijíti, v den Blahoslaveného vzkříšení zase k tělu připojiti, to obe oslaviti Milostivě obdariti ráci. Tělo pak mé, jak z prachu země pošlo, v prach a popel země obrácené býti musí“.

⁶³ Srov. Jacques LE GOFF, *Zrození očištcu*, Praha 2003, zde zejm. s. 134, dogmatizace purgatoria proběhla již v roce 1274 na zasedání lyonského koncilu. K tomu také Peter DINZELBACHER, *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očištec ve středověku*, Praha 2004, s. 63, podle nějž dogmatizaci vyvolaly heretické proudy (např. kataři), které vystoupily proti možnosti, že by živí mohli pomáhat mrtvým.

na tomto světě“.⁶⁴ V podstatě jediné vyjádření, které očištěc v testamentech nalezl, spočívalo v pomoci duším, které již na tomto místě byly: „Dálejší mši svatých co jen možné, z nich polovic za mou ubohou duši, druhá pak polovina za duše v očištěci“.⁶⁵ Samy testátorky se totiž pobytu v očištěci snažily předejít požadavkem na sloužení zádušních mší.

Právě u zádušních mší, které si testátorky přály či pojišťovaly, je oproti minulým obdobím patrný strmý nárůst, co se týče počtu. Pro barokní zbožnost charakteristický důraz na kvantitu způsobil,⁶⁶ že oproti řádům stovek,⁶⁷ se nyní požadované mše běžně pohybovaly v počtu několika tisíc, a to i u šlechticů, které nenáležely k elitním vrstvám soudobé nobility.⁶⁸ Nutné je na tomto místě podotknout, že na sebe samotné testátorky jen málokdy pamatovaly formou „věčné donace“ některému kostelu či příslušníkům určitého řádu.⁶⁹ Zpravidla si předplatily pouze omezený počet mší, jež měly být odslouženy co nejdříve po smrti dotčené,⁷⁰ či stanovily dobu, po kterou měly být na konkrétním místě čteny.⁷¹ V některých případech si dokonce pojišťovaly zádušní mše pouze pro čas pohřbu svého těla.⁷² Jako by předpokládaly, že další již díky instituci „osobního soudu“ zapotřebí nebudou, či v tomto ohledu spoléhaly na aktivitu svých blízkých. Důvodem v řadě případů může být i to, že příslušníci a příslušnice urozené společnosti hojně poskytovali zbožné donace již za svého života, a proto na tuto položku v testamentu již nikterak výrazně pamatovat nemuseli.

⁶⁴ Valentin Bernard JESTŘÁBSKÝ, *Kazatel domácí*, Brno 1709, s. 323.

⁶⁵ Srov. poslední vůli Terezie Josefy Baullerové ze dne 21. 5. 1743 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3024, kart. 80).

⁶⁶ Významu počtu hodin strávených na modlitbách, množství odříkaných modliteb či slyšených mší v soudobé zbožnosti se věnuje Jiří MIKULEC, *31. 7. 1627. Rekatolizace šlechty v Čechách. Či je země, toho je i náboženství*, Praha 2005, s. 85–86.

⁶⁷ K nárůstu počtu zádušních mší, které se měly za zemřelého odsloužit, srov. P. KRÁL, *Mezi životem a smrtí*, s. 96–97.

⁶⁸ Srov. např. poslední vůli Marie Eleonory Řepické ze Sudoměře ze dne 4. 12. 1753 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3245, kart. 85): „...dann heyligen Messen drey Tausend lesen“.

⁶⁹ Srov. např. v tomto ohledu výjimečnou poslední vůli Alžběty Kateřiny Čábelické z 2. 5. 1713 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2330, kart. 67): „Za čtvrté vejš jmenovanému kostelu sv. Ignatia odkazují pět set zlatých by se pod aurok daly a z aurokův světla k mším svatým se kupovaly a od něho pana dědice který také je kupovati bude se odvozovaly a za mou duši na budoucí věčné časy hořivaly“.

⁷⁰ Srov. např. poslední vůli Kateřiny Alžběty Bauerové ze dne 16. 1. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1918, kart. 59): „...sollen nach meinen Tot zu meiner armen Seele Trost und Heyl zwey Tausend heyliger Messen ohne Ambt sobalt möglichen in der Stadt Prag von denen P.P. Jesovitertern gelesen“.

⁷¹ Srov. např. poslední vůli Augusty Sofie Peinhöferové z 28. 7. 1753 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3241, kart. 85): „...bey st. Georgi durch den Ganze Jahr alletag mir heyl. Messe gelesen werden“.

⁷² Srov. např. poslední vůli Zuzany Maxmiliány Smrčkové ze dne 19. 8. 1713 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2339, kart. 67): „...chci tomu aby pokudž bych v městech pražských umřela u velebných pánuv páterův dominikánův v kostele svatě Máří Magdalény v Novém městě pražském křesťanským způsobem pohřbeno a pochováno a přitom co nejvíce mši svatých slouženo bylo na kterážto k vydání poroučím a nařizují pět set zlatých“.

Tělo tvořilo v pořadí obvykle druhý odkazovaný statek.⁷³ Na rozdíl od duše, o jejíž posmrtné zaopatření urozené ženy přímo úzkostně dbaly, ponechávaly své tělo pozoruhodně téměř až bez povšimnutí.⁷⁴ Přesné instrukce k pohřbu se v testamentech nevyskytují nijak často⁷⁵ a je samozřejmě otázkou, zdali pro vypravení pohřbu šlechtičny nesestavovaly zvláštní nařízení.⁷⁶ V úvahu nicméně připadá i možnost, že akt posledního rozloučení přenechávaly zcela režií pozůstalých.⁷⁷ Běžné je v tomto ohledu pouze zmínění místa, na němž měly ostatky spočinout,⁷⁸ málokdy je však toto přání jakkoliv zdůvodněno, a je proto nemožné soudit, ke komu byly testátorky vázány tak silným emocionálním poutem, že jej upřednostnily před ostatními ve věci výběru místa posledního odpočinku.⁷⁹ Stejně jako

⁷³ Srov. např. poslední vůli Uršuly Sofie z Aschau z 2. 4. 1683 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1778, kart. 57): „*Zweytens meinen Leib verschaffe ich selbigen der Erden*“. Srov. také např. poslední vůli Marie Terezie Kadetové z 7. 7. 1723 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2552, kart. 71): „...*tělo pak mé k křesťanskému pohřbení mému ustanovenému dědici u tohoto mého posledního porřízení Executoru zanechávám*“. Některé šlechtičny se o svém zemřelém těle skutečně nezmiňují ani slůvkem, k tomu srov. např. poslední vůli Alžběty Vitanovské z 28. 4. 1659 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1676, kart. 55).

⁷⁴ Srov. poslední vůli Johany Zárubové ze dne 5. 2. 1673 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1724, kart. 56): „*Za druhé, smrtedlné toto tělo mé, jež při konci života mého, aby dle obyčeje, všemi svátostmi pokudž možno bude zaopatřeno, a když by se s duší svou již rozloučilo, (poněvadž mrtvo jest, nic jiného nepotřebuje, než aby do země, odkudž vzato jest, tím dříve se navrátilo a obráceno bylo), to aby v kostele s. Mikuláše na statku svojanovským ležícím pohřbeno bylo*“.

⁷⁵ Jako jedna z mála testátorek se pohřbem podrobně zabývá Marie Josefa Eusebie Hartigová, srov. její poslední vůli sepsanou dne 28. 9. 1703 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2126, kart. 63): „*Andertens solle mein Körper bey denen ehewürdigen P.P. Augustinern bey St. Thomas in der königl. Kleinen Stadt Prag bey dem Tag zwischen zehm und elf Uhr (jedoch wan ich solte zur Prag sterben) begraben und derselbe durch die Bettel Leute getragen, wie auch von folgenden Bruderschafften, undt Ordens Leuten...*“.

⁷⁶ Srov. poslední vůli Anny Marie Amabilie Götzové z 17. 7. 1713 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2333, kart. 67): „*Den Leib verschaffe ich der Erden welcher solle dem christlichen catholischen Gebrauch bey dennen Patribus Dominicanus begraben und bey der Begrabnis wie ich es in mit eigener Hand geschriebenen Zettel verzeichnen werde verfahren werden*“.

⁷⁷ Zde srov. např. testament Marie Poxiny z Engelflusu z 14. 4. 1723 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2546, kart. 75): „*Za druhé tělo mé mrtvé, dětem mým jmilým poroučím a tomu chci, aby prostředkem počestného a příslušejícího pohřbu dle způsobu křesťanského v chrámu Páně a neb v kryptě velebných páňův páterův z Tovaryšstva Pana Ježíše v král. městě Klatovech položeno bylo*“.

⁷⁸ V této souvislosti jsou zajímavé testamenty, v nichž šlechtičny podávají instrukce k pohřbu pro případ, že by zemřely v určitém městě, v případě smrti jinde si však nepřejí téměř žádný ceremoniál. Ty navíc dokládají běžně praktikovanou a zřejmě také vysokou mobilitu urozených žen, srov. např. testament Barbary Františky Thunové z 1. 5. 1701 (NA Praha, ÚDZ – listiny, kart. 62): „*Was andertens meinen toten Leichnamb betrifft, solchen will ich in einen weis- und blau schon verfertigt Habit angelegt zu ehewürdigen P.P. Capucinern in Prag auf Hratschin allernaht Meinen in Gott ruhenden Ehegemahl beigesetzen haben, welcher wann ich in Prag mit Todt abgehe, 12 Bettelleythe in Bekleydung, 12 anderer Bettler mit Windtlichtern dahin tragen sollen, sollte ich aber auser Prag sterben, würdt man ihn in der Still ohne allen Pracht geprägt begraben*“.

⁷⁹ Některé šlechtičny si přály spočinout vedle svého manžela, srov. např. poslední vůli Evy Efrosiny Týřovské z 17. 7. 1663 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1687, kart. 56): „...*strany pohřbu mého to nařizují, aby tělo mé mrtvé, když by se s duší rozloučilo, v kostele farním svatého Vavřince kdež také nebožtík pan manžel odpočívá a pohřben jest...*“, jiné chtěly být pohřbeny vedle svých ze-

v distributivní části posledních pořízení, i zde nacházely jasně artikulované city, ať už pozitivní⁸⁰ či negativní,⁸¹ své místo zřídka. Mnohem větší důraz byl kladen na „stavovskou čest“.⁸² Ta v souvislosti s pohřbem došla naplnění hned v několika momentech. První spočíval v uložení mrtvého těla v prostoru kostela, často poblíž oltáře, či do krypty náležící některému z řeholních řádů.⁸³ Obzvláště velké uplatnění v tomto směru patřilo jezuitům a dominikánům, jimž své tělo šlechtičny k pohřbení svěřovaly poměrně hojně.⁸⁴ Druhým souvisejícím aspektem jsou stanovy upravující průběh pohřbu, jehož se měli účastnit právě řeholníci, zbožná bratrstva a také chudina, která měla být při této příležitosti obdarována speciálně stanovenou částkou peněz a případně také na útraty testátorky pohoštěna.⁸⁵ Naposledy se stavovská čest zrcadlí ve zbožných odkazech, ať už v pojištěných zádušních mších za sebe či své blízké, či ve finančních či hmotných donacích.

---

mřelých dětí, srov. např. poslední vůli Vilemíny Kateřiny Talackové sepsanou 20. 5. 1733 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2784, kart.75): „...*mein Leib nachdem meine liebe Tochter Leichnamb in der selbiger Todt-Capell bey Mariam Magd. begraben soll und durch drei folgende Tage zwei Tausend Leich-messen für meine arme Seele und Seel meiner liebe Tochter gelesen werden.*“ Objevují se i případy, kdy šlechtičny chtěly spočinout po boku své matky, k tomu srov. např. poslední vůli Marie Ernestiny Hochberkové z Hennendorfu ze dne 6. 3. 1753 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2332, kart. 85): „...*wo auch meine arme Mutter begraben ist*“. Žádná z variant ale není výrazněji zastoupena a bohužel převažují situace, kdy ohledně pohřbu šlechtičny žádnou blízkou osobu nezmiňují. Výzkum tedy prozatím nelze v těchto intencích porovnat s poznatkem z maďarského prostředí, totiž že pohřeb vedle posledního manžela nebyl u šlechtičen vůbec běžný, protože testátorky nejčastěji volily místo posledního odpočinku po boku svých rodičů, srov. H. ILDIKÓ, *Testamenty aristokratických žen*, s. 133.

⁸⁰ Srov. např. testament Marie Alžběty Audrčské z 17. 1. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1920, kart. 59): „*Mýmu nejmilejšímu panu manželu poručím a jej prosím pro tu lásku manžel-skou mezi sebou tolik milou*“.

⁸¹ Jako jediný příklad explicitně vyjádřené antipatie srov. poslední vůli Anny Antonie Rašínové z Rýznburku z 10. 9. 1713 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2348, kart.67): „...*bratru mému Ladislavovi, nebo on mě jak živo málo co dobrého udělal*“.

⁸² „*Standegemäsig Begrabnis*“ si přeje např. Alžběta Polyxena Buquoyová ve své poslední vůli z 25. 1. 1703 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2107, kart. 63), naprosto stejně vyjádření je však možné najít v drtivé většině soudobých testamentů.

⁸³ Takový způsob pohřbu v 17. či 18. století náležel pouze společnosti urozených či zámožným měšťanům, srov. Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti I*, Praha 2000, s. 106.

⁸⁴ Srov. např. testament Marie Bohumily Bořkové Dohalské z Dohalic z 29. 10. 1693 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1929, kart. 60): „*Za druhé těla pak mého co se dotýče, jestli by mě Pan Bůh v tomto městě Jičíně z tohoto světa pojítí ráčil, žádám ponížene velebného Pána Patera Rektora kdo koliv bude a celou kolej jičínskou Tovaryšstva Ježíšova (poněvadž já od mladosti vždy k tomu svatýmu řádu svou náchylnost chovám a mnoho dobrého od něho užila), aby tělo mé v chrámu Páně sv. Ignatia v sklípku mých milejch panen strejn v městě Jičíně odpočívalo*“. Dominikánům své tělo pak v poslední vůli dne 30. 11. 1733 svěřuje např. Anna Barbora Pernklová (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2798, kart. 76): „...*z těch jmenovaných 400 kop budou P.P. Dominicani povinni můj funus vypraviti a co by koliv za vypravení mého funusu nětco víceji pozůstávalo, tehdy na všecken způsob hleděti za duši mou za ostatní takové peníze mše svatý sloužiti dáti*“.

⁸⁵ Srov. např. testament Terezie Josefy Baullerové z 21. 5. 1743 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3024, kart. 80): „...*chudým almužny padesáte zlatých a na hostinu sedm zlatých rein. dáno bylo nařizují*“.

Všechny tyto aspekty samozřejmě primárně představují projevy zbožnosti, jak lze ukázat na příkladě almužny pro chudé: Od nemajetných se očekávalo, že se na oplátku za dar pomodlí za duši zemřelé, přičemž modlitby potřebných byly považovány za obzvláště mocné ve věci spásy.⁸⁶ V těchto souvislostech ale není však možné zapomínat ani na fakt, že u šlechty hrála významnou roli její vnější prezentace, která se zejména v době rekatolizace s náboženskými projevy úzce prolínala.⁸⁷ Je zvláštní náhodou, že ze všech momentů katolické věrouky jsou v testamenech nejhojnější a nejvýraznější ty, které korespondují s tak zvanou „pietas austriaca“.⁸⁸ Tyto momenty patrně sloužily zároveň jako manifest šlechtictví, které bylo chápáno jako soubor určitých vlastností – symbolických zdrojů vyšší prestiže. Tu bylo nutné prokazovat o to více, že šlechta přišla Obnoveným zřízením zemským přišla o své stavovské prvenství v rámci Českého království, což způsobilo narušení tradičního systému hodnot.⁸⁹

V invokacích zdůrazňovaná trojjediná podstata Boha⁹⁰, neotřesitelná víra v jeho všemohoucnost a význam připisovaný Panně Marii, stejně jako protěžování určitých řeholních řádů, které představují největší proměnu v obsahu testamentů oproti minulým obdobím,⁹¹ to vše může být vnímáno jako jeden ze způsobů, jakým šlechtičny sledovaly dynastický politický kult. Ten pro pobělohorské období představoval významnou cestu legitimizace vlastní nobility. Již Balbín definoval šlechtictví jako neustálé projevování se ctnosti, kterou v baroku podněcovala vznešená krev předků a jejich stále připomínaný příklad. Později byla sice jeho definice do-

⁸⁶ P. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 207–210.

⁸⁷ Ke klíčové pozici, kterou zaujímala náboženská problematika v panovnícko-stavovských vztazích, a nutnosti „srovnat se s Jeho Milostí císařskou ve víře“, stejně jako k dalším politickým rozměrům rekatolizace srov. J. MIKULEC, *31. 7. 1627. Rekatolizace šlechty*, s. 77–86. Srov. také Alessandro CATALANO, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008, s. 80–93.

⁸⁸ Pietas austriaca, rakouská zbožnost, se vyznačovala především zdůrazňováním určitých věroučných momentů, zejm. mariánského kultu, kultu kříže a eucharistie. K jejímu prolínání i do ostatních společenských vrstev srov. Karl VOCELKA, *Habsburská zbožnost a lidová zbožnost. K mnohovrstevnatosti vztahů mezi elitní a lidovou kulturou*, FHB 18, 1997, s. 225–240.

⁸⁹ Srov. H. JIREČEK (ed.), *Obnovené právo a zřízení*, (články A.XXIV a A.XXVII). K proměně systému šlechtických hodnot po Bílé hoře srov. také V. BŮŽEK, *Urozenec*, s. 79–110 a Ivo CERMAN, *Panovník*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk*, s. 46–68.

⁹⁰ Drtivá většina testamentů začíná kratičkou trinitární modlitbou, srov. např. poslední vůli Joanny Benedikty z Bünau z 13. 7. 1733 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2789, kart. 76): „In Nahmen der allerhailigsten und Unvertheilten Dreifaltigkeit, Gottes Vathers, Sohns, und heiligen Geistes. Amen“. Invokace mířená např. k zemským patronům se v celém souboru posledních vůlí dochovaných ve sbírce listin při Úřadu desk zemských mezi lety 1650–1750 objevuje pouze jedinkrát, srov. poslední vůli Magdaleny Markéty Františky z Erbeville z 16. 6. 1705 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. , kart. 64), která je uvedena slovy: „Jesus, Maria, Joseph, S. Joannes, S. Wenzel. In Nahmen der Allerheyl. Dreyfaltigkeit, Gott des Vathers, Gottes Sohns, und Gott des heiligen Geistes, Amen.“

⁹¹ Srov. edici šlechtických testamentů z let 1550–1650, již připravil k vydání Pavel Král, srov. P. KRÁL, *Mezi životem a smrtí*, s. 115–559.

plněná o atributy spravedlnosti, péči o chudé a zbožnost,⁹² přesto stále nebyla zcela přesná. Domnívám se, že zejména formy zbožnosti je třeba nazírat jako projev disciplinace života šlechty a výsledek zvažování mezi opravdovým osobním přesvědčením a politickým a religijním oportunismem.⁹³ To působí značné těžkosti při pátrání po skutečné konfesní identitě.

Při povolávání příslušníků řeholních společenstev, která se měla účastnit pietního aktu, padla volba často na jezuity, dominikány či kapucíny. Tedy na řády velmi agilní v procesu rekatolizace a těšící se po celé sledované období zvláštní přízni vládnoucí dynastie. To spolu s odkazy „ad pias causas“, které šlechtičny nejčastěji ve formě peněžních úroků směřovaly opět buď těmto řádům či jednotlivým kostelům a které měly sloužit k pojištění svatých mší či oltářních svic, vcelku napovídá snaze o potvrzení výhradnosti sociální skupiny, k níž testátorky patřily. Takovým projevem samozřejmě opět mohly být i ony peníze speciálně vyčleňované pro chudé. Mezi jedny z nejčastějších příjemců finančních darů v rámci testamentu patřila zbožná bratrstva, která šlechtičny zapojovaly i do účasti na posledním rozloučení. Tento jev měl v čase vzestupnou tendenci. Zejména ke konci sledovaného období v souvislosti s pohřbem šlechtičny ve svých posledních pořízeních projevovaly přání, aby se jejich pohřbu zúčastnila různá „bratrstva“. Ta pak v distributivní části podarovaly obvykle pouze symbolickými částkami. Zpravidla přitom nešlo o bratrstva působící v městech, kde šlechtičny za svého života žily, nýbrž o bratrstva na místech, kde se měl konat pohřeb.⁹⁴ Testátorky tedy velmi pravděpodobně nebyly členkami těchto zbožných uskupení, nýbrž je angažovaly pouze pro čas konání pohřbu.⁹⁵ Je tudíž otázkou, zdali hojná účast bratrstev v pohřebních průvodech náleží mezi genderově specifické projevy zbožnosti a zda měla jejich účast i jinou funkci, než napomoci realizovat šlechtický barokní pohřeb jako akt teatrality a v jeho průběhu obzvláště akcentovat konfesi zemřelého a zejména pozůstalé rodiny.⁹⁶

⁹² „*Virtutis quedam professio maiorum illustri sanguine et exemplis propositis animata*“, srov. Z. KALISTA, *Století andělů*, s. 128.

⁹³ Problematiku skutečné konfesní identity řeší Ronald G. ASCH, *Adlige Religiosität zwischen Dissimulation und Glaubenseifer im Konfessionellen Zeitalter*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Společnost*, s. 321–345, zde s. 325.

⁹⁴ Výjimkou potvrzující pravidlo může být poslední vůle Benigny z Ottenfeldu z 25. 4. 1753 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3236, kart. 85): „...*deren Bruderschaften, wo ich eingeschrieben bin, legire ich fünf und fünfzig Gulden*“.

⁹⁵ To samozřejmě nevylučuje členství v bratrstvech fungujících na domovských panstvích testátorek. Ke skladbě bratrstev srov. Jiří MIKULEC, *Proměny náboženských bratrstev v raném novověku*, in: Tomáš Jiránek – Jiří Kubeš (edd.), *Bratrstva. Světská a církevní sdružení a jejich role v kulturních a společenských strukturách od středověku do moderní doby*, Pardubice 2005, s. 19–36, zde zejm. s. 29–30. Urozené osoby byly hojně donátory zbožných bratrstev, k tomu více Michaela HRUBÁ, *Donátoři bratrstev v prostředí královských měst severozápadních Čech v raném novověku*, in: T. Jiránek – J. Kubeš (edd.), *Bratrstva*, s. 141–148.

⁹⁶ Velkolepé a okázalé pohřby byly záležitostí spíše mužských příslušníků rodu – vladařů a jejich následníků, podobné tendence se však dají vystopovat i v případě šlechtičen, ačkoliv běžně v jejich případech k honosným pohřbům nedocházelo, srov. Heide WUNDER, *Frauen in der Leichenpredigten des 16. und 17. Jahrhunderts*, in: Rudolf Lenz (Hg.), *Leichenpredigten als Quelle histo-*

V tomto kontextu je nadmíru zajímavé, že pouze jediný testament z celého studovaného vzorku se explicitně hlásí k evangelické víře⁹⁷ a že pozoruhodně velká část testátorek svou konfesi v posledním pořízení nijak nevyjádřila. Prakticky jediným bodem testamentární praxe, kde bylo nutné víru pojmenovat, byla ustanovení ohledně pohřbu, v nichž šlechtičny vyjadřovaly přání, aby jejich tělo bylo zaopatřeno ritem „*křesťansko-katolickým*“⁹⁸ či pouze prostě „*po způsobu křesťanským*“.⁹⁹ Právě posledně zmíněná varianta bývá považována za jakýsi „úhybný manévr“, neboť užívání tohoto spojení totiž časem postupně ubývalo, nikdy ale zcela nevymizelo.¹⁰⁰ Slovo „křesťanský“ samozřejmě mohlo skrývat i smýšlení evangelické, což připadá v úvahu zejména při spodní časové hranici.¹⁰¹ Poslední vůle, v nichž nejsou zřetelné žádné další znaky, na jejichž základě by se dala určit příslušnost k některému z vyznání (oficiálně pochopitelně vždy katolickému), se však vyskytují v rozmezí celého období mezi lety 1650–1753.¹⁰² Při nedostatku historických pramenů, které by se vyjádřily k soukromým pobožnostem, stejně jako poměrně malé základně ostatních pramenů soukromé povahy, s jejichž pomocí by bylo možné leccos objasnit,¹⁰³ zůstávají i takové testamenty, v nichž se si-

---

rischer Wissenschaften, Marburg 1984, s. 57–68. Velmi okázalý pohřeb si ve své poslední vůli z 20. 5. 1733 přála např. Vilemína Kateřina Talacková (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2784, kart. 75).

⁹⁷ Testátorka Žofie Křinecká z Ronova rozená Lukavecká z Lukavce (†1659) jej pořídila v Drážďanech na samém počátku období studovaného v rozsahu této práce, tedy v roce 1650. Do desek zemských byl zapsán pouze díky výjimce, která byla Žofii Křinecké udělena na základě přímluvy saského kurfiřta a již jí byl v roce 1656 opětovně pojištěn věnný majetek. Více k rodu Křineckých z Ronova viz *Ottův slovník naučný* XV, s. 173–174. Srov. také poslední vůli Žofie Křinecké z Ronova z 8. 7. 1650 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1665, kart. 55).

⁹⁸ Srov. např. testament ze stejného roku, který dne 17. 4. sepsala Johana Schusterová (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2115, kart. 63): „...und will womit er nach meinen zeitlichen hinscheyden nach christ-katholischen Gebrauch begraben soll“.

⁹⁹ Srov. např. poslední vůli Marie Eleonory Haugwitzové z 28. 3. 1703 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 2113, kart. 63): „...tělo pak mé, když se duše od něho oddělí chci aby křesťanským způsobem pohřbeno a pochováno bylo“.

¹⁰⁰ Tento jev je pozorovatelný shodně v českém i rakouském prostředí, tedy zemích, které prošly nucenou rekatolizací, srov. B. BASTL, *Tugend*, s. 140. V maďarském výzkumu testamentární praxe se tato problematika naopak nevyskytuje vůbec, na rozdíl např. od reflexe soužití manželů s odlišným vyznáním. Ve zde přítomném souboru testamentů srov. také poslední vůle ze samého konce sledovaného časového období, např. testament Marie Kláry Terezie z Pottpusch z 4. 4. 1753 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3235, kart. 85): „*Mein Leib verschaffe ich der Erden und will damit derselbe christl. Gebrauch nach begraben*“ či testament Antonie Putzové z Breitenbachu ze 7. 5. 1753 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3237, kart. 85): „...will ich, das er in der Pfarr-Kirchen ruhen soll, jedoch christ. Gebrauch nach zu Erden bestattet werdt“.

¹⁰¹ Jako příklad poslední vůle, v níž se konfese testátorky nijak neodráží, může sloužit testament Anny Strojeticke z 20. 8. 1683 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 1782, kart. 75).

¹⁰² Zde srov. např. již v této souvislosti zmiňovaný testament Marie Kláry Terezie z Pottpusch z 4. 4. 1753 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3235, kart. 85).

¹⁰³ V případě menších rodů, ale často i těch významných avšak nepřehledně rozvětvených, je velmi obtížné konkrétní testátorky vůbec identifikovat či k nim dohledat alespoň jakékoliv, byť nejzákladnější, údaje. Výzkum proto nelze koncipovat tak, jak jej pojala například Beatrix Bastl (srov.

ce šlechtičny hlásí ke křesťansko-katolickému vyznání, ale kde zároveň chybí jakékoliv další projevy této víry,¹⁰⁴ prostorem pro dohady o skutečném náboženském zápalu šlechtických žen, respektive celé společnosti urozenců.

Názorem, který bývá v tomto kontextu v případě šlechty zmiňován, je její nespolehlivost ve věcech víry zejména v rekatolizačním období.¹⁰⁵ Ta vyplývala z politických a dynastických cílů šlechtických rodin a podle některých badatelů dokonce způsobila nevyhraněnost a neurčitost celé české barokní zbožnosti, jež tak bývá užívána spíše v periodizačním smyslu.¹⁰⁶ I výše naznačené body týkající se testamentární praxe mohou vzbudit dojem, že šlechtická barokní „pietas“ byla v českém prostředí ovlivněna tím, o co se jako o „corpus mysticum“ opíral státní zájem rakouských Habsburků let 1620–1740. Je třeba mít ale na paměti, že tyto body testament představují jako dokument bezpodmínečně spjatý s vědomím neodvratného konce lidského života. Bylo v něm nutné skloubit vlastní svědomí ve věci poctivosti víry, z níž se bude zpovídat před Bohem, s nutností být katolíkem za účelem udržení si stávajícího sociálního statutu. Testamenty jsou navíc pouze jedním z řady pramenů, které spoluutvářejí diskurz o dané problematice, a pouze na základě rozboru testamentární praxe není možné vynést jakékoliv hodnotící stanovisko. Poslední vůle samy o sobě působí v tomto ohledu rozpačitě a jejich výpovědní hodnota coby pramene historického poznání zůstává v půli cesty. Tento krátký příspěvek ostatně ani rozřešení jakýchkoliv teorií přinést nechtěl. Cílem bylo pouze poukázat na možnosti využití testamentů, respektive i dalších pramenů hromadné povahy pro genderové bádání, jehož stav je v Čechách přes veškerou snahu stále nedostatečný. Nedostatek je citelný obzvláště pro období raného novověku, kde badatelé na ženy nejčastěji nahlíží prostřednictvím výzkumu diskurzivních textů,¹⁰⁷ z nichž vlivem literárního ztvárnění či mravokárného účelu skutečné „živé“ bytosti unikají.

B. BASTL, *Tugend*) či maďarské badatelky Horn Ildikó, Kinga Tudós a Enikő Rűsz-Fogarasi (srov. H. ILDIKÓ, *Testamenty aristokratických žen*), které testamenty vhodně doplnily svědecktvými získanými z řady dalších pramenů, čím vznikl plastický obraz s mnohem širším záběrem, než náleží tomuto výzkumu.

¹⁰⁴ Zde srov. např. testament Rosy Kajetány Cramerové z 11. 11. 1753 (NA Praha, ÚDZ – listiny, inv. č. 3242, kart. 85), v němž si pisatelka sice přála pohřeb podle katolického ritu, zbytek pořízení však věnovala pouze zaopatření hmotných statků.

¹⁰⁵ Už Josef Válka si všiml, že náboženství Albrechta z Valdštejna nebylo zakotveno v morálce, teologii, ani v tradici, nýbrž fungovalo jako pouhý mocenský nástroj, srov. Josef VÁLKA, *Manýrismus a baroko v české kultuře 17. a 1. polovině 18. století*, SCeH 19, 1978, s. 155–214, zde s. 160. K otázce politicky motivovaných konverzí srov. též Thomas WINKELBAUER, *Konfese a konverze. Šlechtické proměny vyznání v českých a rakouských zemích od sklonku 16. století do poloviny 17. století*, ČCH 98, 2000, s. 476–540, dále srov. rovněž R. G. ASCH, *Adlige Religiosität*, s. 321–345.

¹⁰⁶ Srov. M.-E. DUCREUX, *Několik úvah o barokní zbožnosti*, s. 147.

¹⁰⁷ Nejnověji ediční řada *Gender v českých preskriptivních diskurzech raného novověku (v literatuře o ženství, panenství, vdovství, manželství a ženském těle)*, prozatím zastoupená pouze prvním z plánovaných čtyř svazků, srov. Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.

Soubory testamentů a dalších pramenů spjatých s jednotlivými fázemi života naopak odkazují ke konkrétní sociální praxi. Lze se přitom domnívat, že jejich vzájemná kombinace s dalšími prameny dovolí nejen odpovědět na výše položené otázky, nýbrž i napomůže odhalit míru stylizace a strategie legitimizování vlastní nobility napříč celým spektrem urozené společnosti. Nemělo by jít pouze o výzkum pozice žen v mocenských a dynastických vztazích, ač je takový záměr bezesporu přínosný.¹⁰⁸ Díky dostatečně široké pramenné základně je při takto koncipovaném výzkumu možné vedle pozice ženy v sociálním řádu postihnout nejen genderové rozdíly, nýbrž i principy jeho utváření a fungování v rámci rodiny i v kontextu soudobé společnosti.¹⁰⁹

Summary:

Testaments of noble women from the Baroque Age. Some remarks to the topic

The article is based on set of accounts left by noblewomen of the Bohemian Kingdom in the period of 1650–1753. Using a combination of quantitative and qualitative analysis confronted with prescriptive document's point of view, it tries to find out the meaning of testament in noblewomen's lives. It deals with the formal structure and terms of last wills, such as property settlement, which was usually the main reason for testaments being composed. Particular attention is paid to the matter of servants, for the testament could have meant a complete change of their existence. In the early modern period, however, last will was the document standing on the very edge of one's life, dealing with both the past and the future – the afterlife. The main emphasis is therefore laid on the testamentary piety, which is perceived among others as a means of the legitimization of the nobility itself, for which the process of the adjustments before death was well suited.

---

¹⁰⁸ Srov. zejm. dílo B. BASTL, *Tugend a dále práce* Katrin KELLER, *Kommunikationsraum altes Reich. Zur Funktionalität der Korrespondenznetze von Fürstinnen im 16. Jahrhundert*, *Zeitschrift für historische Forschung* 31, 2004, s. 65–230 a Pauline PUPPEL, *Die Regentin. Vormundschaftliche Herrschaft in Hessen 1500–1700*, Kassel 2004.

¹⁰⁹ Absenci celistvého genderového bádání v Čechách vyzdvihuje např. Milena LENDEROVÁ, *Gender history v českých zemích*, in: Česko-slovenská historická ročenka, Brno 2001, s. 139–148, obdobně stav české gender history hodnotí i V. BŮŽEK, *Der Weg zur Synthese. Die Gesellschaft der böhmischen Länder 1526–1740 in der Historiographie des letzten Jahrzehnts*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Společnost*, s. 13. S absencí nosného genderového konceptu, který by vedl k syntetickému zpracování, se potýká např. i sousední slovenská historiografie – k tomu podrobněji Tünde LENGYELOVÁ, *Žena jako téma slovenskej historiografie*, in: Česko-slovenská historická ročenka, Brno 2001, s. 149–156.

Pavla JANÁČKOVÁ

Deníky Marie Jany hraběnky Harbuval von Chamaré¹ (1722-1792)

Úvod

Ač se otázka dějin „něžného pohlaví“ raného novověku pro teritorium zemí Koruny české dočkala řady statí,² 18. století z hlediska dané problematiky neustále zaostává.³ Ženy o sobě začínají více promlouvat skrze nově objevené archiválie až na sklonku zmiňovaného věku.⁴ Zejména písemnosti vzniklé působením významných i neznámých žen se dočkaly svého využití v oblasti výzkumu gender history, dějin každodennosti a dějin mentalit.

---

¹ V literatuře i pramenech se objevují různé formy jména rodu. V literatuře užívá Bohumír Smutný, který se intenzivněji zabýval dějinami rodu, formu Harbuval a Chamaré, objevuje se i Harbuval-Chamaré. V pramenech lze nejčastěji nalézt „von Chamaré“, „de Harbuval von Chamaré“, dále „Harbuval et Chamaré“. Já jsem zvolila nejfrekventovanější formu „Harbuval von Chamaré“.

² Pozornosti se dostalo nejen urozeným ženám, jako byly např. Polyxena z Lobkovic, Alžběta Lidmila z Lisova (viz Jana RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova. Rodinné paměti*, Praha 2002.) nebo dcery Františka Antonína Šporka (viz Jitka RADIMSKÁ – Milena LENDEROVÁ, *Barokní čtenářky: Eleonora a Kateřina Anna Šporkovy, Marie Arnoštka Eggenbergová*, in: Milena LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002, s. 131–154), ale i ženám venkovským. Viz Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku*, in: *Česko-slovenská historická ročenka*, Brno 2001, s. 223–235. Dále srov. práce Alice Velkové.

³ Milena LENDEROVÁ, *Dny všední a sváteční Filippiny Ludmily hraběnky Schlickové a Pauliny kněžny ze Schwarzenbergu*, in: *Proměny elit v moderní době. Sborník k narozeninám docenta Roberta Saka*, České Budějovice 2003, s. 103–136.

⁴ Například Milena LENDEROVÁ – Jarmila PLŠKOVÁ (edd.), *Gabriela ze Schwarzenbergu: krátká cesta životem a Evropou*, Praha 2006; Štěpán MRÁZEK, *Výchova a cestování schwarzenberských šlechticů*, diplomová práce HÚ JU, České Budějovice 2000. Do 18. století zasahuje více život Filippiny Ludmily Šlikové, jejíž osoba se také dočkala pozornosti. Viz M. LENDEROVÁ, *Dny všední a sváteční*, s. 103–136. Dále Lynn ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*, Brno 2005. Pro oblast habsburské monarchie např. Christa DIEMEL, *Adelige Frauen in bürgerlicher Jahrhundert (Hofdamen, Stiftsdamen, Salondamen 1800–1870)*, Frankfurt am Main 1998. Tato práce také částečně zasahuje do starší doby.

Autorky deníků, memoárů a dopisů nám nabízí trochu jiný obraz „druhé poloviny lidstva“, a to z pohledu vzorných manželek, sester a matek. Zároveň nás pouští do vlastního světa...

Předkládaný text si klade za cíl nastínit slasti a strasti života jedné urozené ženy, která žila v Českém království v 18. století. Rekonstrukce jejího života bude provedena na základě rozboru dochovaných pramenů osobní povahy. Jedná se o šlechtičnu, které jsem věnovala pozornost ve své bakalářské práci.⁵ Marie Jana Harbuval von Chamaré, roz. z Valdštejna se roku 1764 provdala za Jana Antonína Harbuval von Chamaré, známého hraběte z Jiráskovy povídky *Poklad*, a strávila s ním zbytek svého života v poklidném, nicméně bezdětném manželství. Kdyby se nedochovaly a neobjevily její osobní deníky, patrně by upadla do zapomnění.

Ženské osobní deníky

Osobní deník se řadí do skupiny tzv. ego-dokumentů, což jsou prameny osobní povahy, které se dostaly do centra zájmu historiků ve vcelku nedávné době v souvislosti s rozvojem badatelské činnosti v oblasti dějin mentalit a dějin každodennosti.⁶ Právě zde má totiž osobní deník společně s osobní korespondencí, pamětní nebo památníky nezastupitelné místo, a to zejména proto, že z těchto pramenů můžeme čerpat množství informací o osobě pisatele, které bychom sotva hledali jinde.

První deníky se vyskytují v 15. století v souvislosti s nástupem renesance a stoupajícím zájmem o člověka. Na území Českého království se deník objevuje až od poloviny 16. století.⁷ Je ale nutné dodat, že až do 18. století se jedná pouze o deníky mužské.⁸ Doklady o ženských osobních denících v této oblasti máme až pro druhou polovinu 18. století a jejich autorky spočítáme na prstech jedné ruky. Doposud se objevily osobní deníky Marie Jany Harbuval von Chamaré a její tchyně Anny Barbory Harbuval Chamaré,⁹ dále Marie Sidonie Chotkové¹⁰ a mladší

⁵ Pavla JANÁČKOVÁ, *Deníky Johanky Harbuval-Chamaré, rozené z Valdštejna*, bakalářská práce FF Univerzity Pardubice, Pardubice 2008.

⁶ Petr MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky (Kultura každodenního života v raném novověku a některé nové perspektivní prameny)*, Folia historica Bohemica (dále jen FHB) 18, Praha 1997, s. 99–120.

⁷ Milena LENDEROVÁ, *Ženské deníky jako pramen k poznání mentality elit*, in: Studie k sociálním dějinám 3, Kutná Hora 1999, s. 39–54.

⁸ P. MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky*, s. 99–120. Pro mladší období viz např. Ludmila SOCHOROVÁ, *Každodennost v deníkových záznamech Jana Josefa hraběte z Vrtby*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 34, 1994, s. 129–142.

⁹ V případě Anny Barbory se jedná o deníky z let 1763, 1764–1765, 1766–1767, 1769–1770 a 1771 uložené v SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 6, karton č. 31, inv. č. 1115–1119. U Johanky z let 1769–1773, 1782 a 1791, viz tamtéž, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1475–1477.

¹⁰ Hana MIXÁNKOVÁ, *Cestovní deník Marie Sidonie Chotkové z cest po Benátkách a Milánu (1782)*, bakalářská práce FF Univerzity Pardubice, Pardubice 2008.

Pavliny ze Schwarzenberku.¹¹ Hojně se ženský osobní deník začíná vyskytovat od 19. století v souvislosti s nastupujícím romantismem. Zde jde již nejen o deníky šlechtičen, nýbrž i o deníky měšťanek.¹²

Autorky deníků spojuje touha zaznamenat běh vlastního života na listy papíru, poněvadž si uvědomovaly vlastní pomíjivou existenci. Každý člověk je ale jedinečný. Osobní písemnosti v sobě nesou tuto stopu unikátnosti, a proto nelze všechny deníky považovat za stejné. Tak, jak se liší jejich obsah, může se lišit i důvod, proč se tyto osoby rozhodly svěřit se papíru. Jaký mohl být tedy motiv zaznamenání vlastní každodennosti a jedinečnosti? Uvědomění si faktu, že náš čas na tomto světě je vyměřen a pozvolna, ale neúprosně, směřuje ke svému konci, mohlo „donutit“ autorku, aby doklad o své existenci pojistila zapisováním vlastní přítomnosti pro možné (často předpokládané) čtenáře. Stejně tak mohlo být spouštěcím mechanismem „pouhé“ vlastní potěšení ze zapisování svých aktivit. Ať je to tak, či onak, pro nás je podstatné už jen to, že nějaký, často těžko definovatelný důvod, vedl pisatelku k této chvályhodné činnosti. Nám se tím naskytuje příležitost podívat se na život ženy raného novověku z „jiného“ pohledu. K rekonstrukci života žen nestačí pouze informace vytěžené z osobních písemností lidí, kteří dotyčnou osobu znali (tedy hlavně příbuzných a přátel).¹³ Za takových okolností by byl výsledný obraz značně jednostranný, a tudíž i neúplný. Je proto třeba nabyté vědomosti doplnit o další fakta z písemností, v nichž žena vystupuje jako subjekt, je tedy přímo autorkou daného textu.¹⁴ A zde lze (pro raný novověk) využít předně osobní korespondence. Psaní dopisů bylo běžnou náplní dne a aristokratky se v tomto ohledu opravdu činily. Úskalím je ale fakt, že ženy se zde obracejí na jinou osobu, na adresáta, a podávají mu víceméně stylizovaný obraz sebe samých v rolích, které jim náležely – v rolích vzorných manželek, matek, případně svědomitých hospodářek.¹⁵ Jednoduše řečeno, často se prezentovaly v takových rolích, jaké jim soudobá společnost přisuzovala.¹⁶

Osobní deník představuje na druhé straně bezprostřednější písemný pramen, poněvadž obsahuje relativně pravidelně vedené poznámky o životě autora, který si je psal především pro sebe a nečinil tak za účelem pobavení či poučení někoho jiného. Navíc zapsané události, názory či pocity byly zaznamenávány jen

---

¹¹ Milena LENDEROVÁ, *Chvála deníků a dopisů*, in: Jiří KUBEŠ – Milena LENDEROVÁ (edd.), *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*, Pardubice 2004, s. 21–30.

¹² M. LENDEROVÁ, *Ženské deníky*. Nově i viz TÁŽ, *A ptáš se knížko má... Ženské deníky 19. století*, Praha 2008.

¹³ Marie KOLDINSKÁ, *Nepřítomné i všudypřítomné. Obraz žen ve šlechtických ego-dokumentech 16. a první poloviny 17. století*, in: J. KUBEŠ – M. LENDEROVÁ (edd.), *Osobní deník a korespondence*, s. 9–20.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Dobrým příkladem takové hospodářky byla například Polyxena z Lobkovic. Viz např. Marie RYANTOVÁ, *Polyxena z Lobkovic, rozená z Pernštejna, a její hospodářská činnost*, in: Petr VOREL (ed.), *Pernštejnové v českých dějinách*, Pardubice 1995, s. 105–114.

¹⁶ M. KOLDINSKÁ, *Nepřítomné i všudypřítomné*, s. 9–20.

s malým časovým odstupem (na rozdíl od pamětí, jež mnohdy vycházely z předešlé deníkové tvorby). Navíc zatímco osobní korespondence podléhala určitým dobovým pravidlům tvorby, měla závazné součásti, vzhled osobního deníku byl (i přes možnou autocenzuru) odrazem povahy autora.¹⁷

Předností osobního deníku je to, že v něm nejsou zaznamenány pouze výjimečné okamžiky ze života pisatelky. Poskytuje nám tak skvělé svědectví o zdánlivě nudných, denně opakovaných aktivitách, z nichž po důkladném rozboru vystává ucelenější obraz o životě člověka, který si jej vedl.¹⁸ Dozvíme se o jeho zvycích, názorech, strastech i o jeho radostech, sympatiích či antipatiích vůči okolí a mnoho dalšího.

Jak již ale bylo zmíněno, ženské osobní deníky jsou záležitostí hlavně 19. století.¹⁹ Pro nějaké zobecnění toho, do jaké míry se liší deník století devatenáctého od deníku století předcházejícího, máme bohužel málo materiálu pro porovnání. Rozbor deníků Marie Jany hraběnky Harbuval von Chamaré, rozené z Valdštejna, by v tomto ohledu mohl pomoci osvětlit stále ještě nedostatečně probádané dějiny každodennosti a mentality urozených žen 18. století. Svým příspěvkem se pokusím o co nejdůkladnější rozbor toho unikátního pramene.

Marie Jana z Valdštejna a její původ

Osoba Marie Jany Harbuval von Chamaré, rozené z Valdštejna, byla v doposud vydané literatuře dotýkající se rodu Harbuval von Chamaré jaksi opomíjena. Jedním z důvodů bude zřejmě to, že vydaná literatura se zabývala zejména hospodářskou činností rodu,²⁰ a s touto oblastí měla pramálo společného. Dalším vysvětlením je zřejmě fakt, že vzhledem ke svému vysokému věku v době uzavření sňatku (v té době jí bylo 42 let!) s Janem Antonínem Harbuval von Chamaré nebyla s největší pravděpodobností schopna dát mu potomka, a tudíž jí nemohla být věnována pozornost alespoň jako matce Antonínových dětí a pokračovatelů rodu. Proto se spíše dočteme o Antonínově druhé manželce, Anně Marii Dobřenské z Dobřenic, která tento, ve své době velmi podstatný požadavek, splnila hned desetkrát.²¹ Podobně se o ní nedočteme ani v povídce *Poklad* romanopisce Aloise Ji-

¹⁷ M. LENDEROVÁ, *Chvála deníků a dopisů*, s. 21–32.

¹⁸ Marie KOLDINSKÁ, *Svět Adama mladšího z Valdštejna optikou jeho deníků*, FHB 18, Praha 1997, s. 121–142.

¹⁹ Milena LENDEROVÁ, *Deníky aristokratek: pramen k dějinám každodennosti. Praha a Vídeň za časů Bonaparta*, in: *Cour d'honneur 3*, Praha 1999, s. 63–69.

²⁰ Bohumír SMUTNÝ, *Potštejnská manufaktura na česko-kladském pomezí: Studie o východočeském plátenictví v letech 1754–1761*, Hradec Králové 2002; TÝŽ, *Loscani a Chamaré o východočeském plátenictví. Studie o hospodářské politice habsburské monarchie mezi slezskými válkami a válkou sedmiletou a edice z korespondence z let 1754–1757*, Zámorsk 1998.

²¹ Avšak dospělosti se dožily pouze tři děti: Bohumír SMUTNÝ, *Rodinný archiv Harbuval-Chamaré Potštejn. (1584) 1701–1848. Inventář*, Zámorsk 2005, s. 10.

ráska, který ji zaměnil za Antonínovu druhou ženu, ač se příběh odehrává v období, kdy byl Jan Antonín stále ženatý s Marií Janou.

Marie Jana sice nedala rodu následovníka, ale zanechala nám po sobě jiné velice důležité dědictví – tři téměř kompletně dochované deníky, ve kterých zaznamenala řadu cenných poznatků nejen ze svého soukromého života.

Marie Johanna Nepomucena přišla na svět jako sedmý potomek Václava Josefa hraběte z Valdštejna a Marie Barbory hraběnky z Valdštejna, rozené hraběnky Pálffyové z Erdödu, a to 4. července 1722. Dostala na tehdejší dobu běžné jméno vyjadřující úctu k Panně Marii a nově blahorečenému Janu Nepomukovi.²² Její rodiče tehdy žili na zámku v Rožďalovicích a společně měli celkem patnáct dětí, z toho čtyři chlapce a jedenáct dívek. Děti spatřily světlo světa v rozmezí let 1714–1729. Přes velkou dětskou úmrtnost,²³ která se nevyhnula ani šlechtickým rodinám, se dospělosti dožilo poměrně dost dětí – celkem devět dosáhlo věku 30 let a více, zbylé děti zemřely v prvních letech života.

Johanka²⁴ se narodila jako sedmé dítě, avšak byla poslední, která se dočkala svatby. Výjimkou byla její starší sestra Eleonora (nar. 1721), která zasvětila svůj nepříliš dlouhý život (zemřela již roku 1754) službě Bohu. Její ostatní sestry vstoupily do svazku manželského v letech 1736–1750, bratr František Josef přibližně roku 1744 a Ota Václav 1762. Velké množství dcer bylo pro rodinu značnou finanční zátěží vzhledem k tomu, že každá dcera měla nárok na stejné věno, a tak si na vhodného partnera musela počkat.²⁵ Ale všechny dívky, s výjimkou zmíněné Eleonory, se své svatby dočkaly. Je to zajímavá skutečnost, poněvadž bývalo častým jevem, že se „přebytečné“ šlechtické dívky umísťovaly do klášterů jako jepitšky, aby se tak rodiny vyhnuly problémům se sháněním vhodného věna.²⁶ Marii Barboře se podařilo umístit tři starší dcery na císařský dvůr jako dvorní dámy a za manžela jim našla dobré „partie“. Například její dcera Marie Karolina si vzala roku 1746 za manžela Františka Josefa hr. Libštejnského z Kolovrat, dvorního radu a komořího.²⁷

Johančin otec zemřel již roku 1731, a nedožil se tedy svatby ani jednoho ze svých potomků. Výběr vhodných partnerů proto zajišťovala asi jejich matka Marie Barbora, která se rozhodla zůstat vdovou a znovu se již neprovdala. Johanka se

---

²² Jan Nepomucký byl blahorečen 31. května 1721 a osm let poté, 19. března 1729, byl kanonizován z rozhodnutí papeže Benedikta XIII. Viz Vít VLNAS, *Jan Nepomucký, česká legenda*, Praha 1993.

²³ Jen do prvního roku života ještě v první polovině 19. století zemřela čtvrtina novorozenců. Viz *Počátky českého národního obrození: Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha 1990.

²⁴ Jako „Johandel“ jí nazývala ve svých denících i její tchyně Anna Barbora Harbuval von Chamaré, v následujícím textu budu používat tuto formu jejího jména.

²⁵ Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926.

²⁶ J. RADIMSKÁ – M. LENDEROVÁ, *Barokní čtenářky*, s. 131–154.

²⁷ <http://genealogy.euweb.cz>, 20. 3. 2007. Dále viz Jaroslav TOVAČOVSKÝ, *Rodové vztahy Valdštejnů, Nosticů a Dietrichštejnů s ruskou šlechtou*, Heraldika a genealogie 30, 1997, s. 199–229.

vdala pět let před smrtí matky a vyvoleným se jí stal Jan Antonín hrabě Harbuval von Chamaré.

Rod Harbuval von Chamaré má své kořeny v hrabství Artois, které se nachází se na pomezí Flander a Picardie. Počátkem 18. století se rod usadil ve Slezsku. Z Pruskem zabraného Slezska definitivně odešel Jan Ludvík Harbuval von Chamaré po roce 1742 do Čech, kde zakoupil roku 1746 panství Potštejn a jeho manželka Anna Barbora roku 1750 Nové Hrady u Skutče. Právě oni šli na Štědrý den roku 1763 žádat Marii Barboru o ruku Johanky pro svého syna Jana Antonína. Ihned se jim dostalo kladné odezvy a následujícího dne byla sepsána svatební smlouva.²⁸ Byli oddáni v Praze 27. února roku 1764. Nevěsta byla o 15 let starší než ženich.²⁹

Krátce po jejich sňatku odešel na onen svět Johančin tchán Jan Ludvík (v dubnu 1764). Jan Antonín převzal řízení potštejnského plátenického podniku a rozvíjel zde své další aktivity. O Johančině životě v následujících letech nás zpravuje několik pramenů uložených v rodovém archivu Harbuval von Chamaré ve Státním oblastním archivu v Zámrsku.³⁰ Jedná se vesměs o různé majetkové a jiné účetní doklady a pak o její výjimečné deníky. Ty jsou nejlepším (a de facto jediným) svědkem o jejím životě v manželství. Zachycují každodenní situace a pocity, které by stěží nějaký jiný pramen mohl zachytit, poněvadž kromě čtyř dopisů adresovaných tchyni Anně Barboře Harbuval von Chamaré se nic z její osobní korespondence nedochovalo. Následující fakta proto budou vycházet především z tohoto pramene.

Vnější kritika osobních deníků Marie Jany

Johanka po sobě zanechala celkem tři podomácku svázané, velmi drobným a úhledným kurentem hustě popsané sešity. Paginace byla provedena až dodatečně archiváři. Vzhledem k časovému zařazení předpokládám, že se jedná pouze o torzo původního množství osobních deníků. První deník spadá do období 1769–1773, druhý se váže k roku 1782 a třetí si psala v roce 1791, tedy rok před svou smrtí. Nejméně stran obsahuje deník první (celkem 13 stran), za ním stojí deník druhý s celkem 54 stranami a nejobsáhlejší je deník poslední, který obsahuje 110 stran.

Bohužel se na jejích denících znatelně podepsal čas. Papír je místy děravý, někde nám čtení ztížila asi i sama pisatelka rozpitým inkoustem, na mnoha stránkách prosáklým naskrz. Škrty se objevují jen minimálně. Vazba v prvním sešitě zcela povolila, v druhém prokazatelně chybí jeho začátek, nemluvě o chybném dodatečném seříznutí počátečních listů deníku.

---

²⁸ Viz deník Anny Barbory Harbuval-Chamaré z roku 1763 uložený v SOA Zámrsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 6, karton č. 31, inv. č. 1115.

²⁹ B. SMUTNÝ, *Rodinný archiv Harbuval-Chamaré Potštejn*.

³⁰ Viz SOA Zámrsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 6 a D IV 10.

Porozumění ztěžuje i to, že zápisy jsou vlastně dlouhým rozvětveným souvětím, které je ukončené až datem dalšího dne. Z interpunkčních znamének používá hraběnka pouze hojně čárky, tečky úplně chybí. Velká písmena psala zcela výjimečně (i většina vlastních jmen a geografických názvů je psána s malým začátečním písmenem). Na druhou stranu zkratky se v jejích poznámkách objevují jen minimálně.

První a třetí deník započala Johanka krátkým úvodem, neboli „protokolem“, jak jej sama nazývá. Oba jsou tvořeny stručnou deskripcí událostí, které předcházely samotnému započetí toho kterého deníku. U druhého sešitu se nám bohužel tento protokol nedochoval z důvodu již uvedeného – začátek deníku chybí. Je možné, že se ztratil již za života pisatelky, poněvadž na první dochované straně dole je poznamenáno „*protocól [sic!] von gantzen jahr 1782*“.³¹ První dochovaná strana tohoto druhého sešitu začíná v půlce věty,³² tudíž si tuto poznámku udělala Johanka později dodatečně, a dá se tedy vyloučit možnost, že by na „protokol“ pouze zapomněla.

Z hlediska jazykového se jedná o deníky psané německy, ve kterých se vyskytují též slova z francouzštiny, jež v tomto období mezi českou šlechtou hrála vedle němčiny při komunikaci s elitou prim.³³ Francouzské výrazy jsou místy poněmčené, jako například „*soupiren*“ (tedy večeret), „*discouriren*“ (značící zpravidla diskuzi v kroužku aristokratických přátel) či „*revertiren*“ (vrátit se).

Důvod, proč si deník Johanka začala vést, zmíněn není. Určitě zde ale nepřicházejí v úvahu jedny z nejčastějších podnětů, jako bylo mateřství, či že by nevstoupila do svazku manželského.³⁴ Jak již víme, vdaná byla a děti s manželem neměli. Ale právě fakt, že nebyla schopna splnit základní křesťanskou povinnost manželství, kterou by zaručila nepřetržité pokračování rodu,³⁵ spolu s velmi častou nepřítomností (tedy alespoň do konce sedmdesátých let) chotě Jana Antonína, jenž byl buď zaneprázdňen vedením manufaktury, nebo svými koníčky, ji mohl přimět k psaní deníku, v jehož vedení mohla nacházet útěchu v každodenní samotě. Hypotéz se nabízí ale víc. Stejně tak dobře si mohla vést deník pod vlivem své tchýně Anny Barbory Harbuval von Chamaré, která byla rovněž čilou pisatelkou. Její deníky spadají do období od první poloviny šedesátých do počátku sedmdesátých let. Jedná se dohromady o pět deníků, mezi nimiž se téměř nevyskytují časové prodlevy.³⁶ Pokud podnětem pro její psaní byla druhá možnost, snad se o tom dočteme v poznámkách Anny Barbory. Vzhledem k tomu, že se vzájemná korespondence

³¹ Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1476.

³² „*der gantze abend war auch so garstig in der wütterung wür solchen zugebracht in der täglichen unterhaltung [...]*“, viz tamtéž.

³³ *Počátky českého národního obrození*, s. 87.

³⁴ M. LENDEROVÁ, *Ženské deníky jako pramen*, s. 40.

³⁵ Václav BŮŽEK, *Těhotenství ve šlechtické domácnosti na prahu novověku*, in: Česko-slovenská historická ročenka 2001, s. 169.

³⁶ Jedná se o deníky z let 1763, 1764–1765, 1766–1767, 1769–1770 a 1771 uložené v SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 6, karton č. 31, inv. č. 1115–1119.

obou žen dochovala pouze ve fragmentech zachycujících období let 1771–1772, a to jen ve formě čtyř Johanciných dopisů,³⁷ jsou Barbořiny deníky asi nejpravděpodobnějším místem, kde bychom mohli po případných zmínkách pátrat.

Co se formy zápisů týče, je nutno podotknout, že každý byl veden trochu odlišně. První deník z let 1769–1773 byl psán nepravidelně a skládá se ze stručných záznamů zachycujících zpětně události jednotlivých měsíců. Tuto verzi podporuje fakt, že poznámky jsou psány do řádku bez jakéhokoliv členění (data ale uvádí). Vždy je nadsazen měsíc, případně rok. Převažují události nevšedního rázu. Například cesty, na kterých doprovázela manžela (pokud jí to zdraví dovoľovalo), státní události (kupříkladu návštěva Prahy císařem Josefem II.), dále některé tragické momenty, o něž tehdy nebyla nouze (hladomor z let 1771–1772, epidemie černých neštovic, jež se objevila zároveň s hladomorem, povodeň v Praze ...)

Důvodem, proč jsou její zápisy tak nepravidelné, může být právě více aktivit než v pozdějších letech, ale i vleklé a vracející se onemocnění, které ji velmi omezovalo, mnohokrát jí psaní přímo znemožňovalo.³⁸

Oproti tomu deníky z let 1782 a 1791 jsou podrobnější a systematictější. Dá se říci, že čím byla Johanka starší, tím podrobněji se snažila zachytit vše, čemu se věnovala nejen ona, ale i její nejbližší okolí. Její poznámky jsou tím samozřejmě obsáhlejší. Na druhou stranu se ale jedná o zápisy značně stereotypní, poněvadž život starší dámy, trávený zejména na venkovském sídle, nebyl vyplňován nijak zvlášť pestrými aktivitami. Kromě stejného zvýraznění měsíce tu věnuje každému dni zvláštní odstavec, zřídka vynechá byť jediný den.

Ve všech denících užívá dataci číslovkou, kterou zdůrazňuje podtržením, a název dne v týdnu tak, jak jej používáme i dnes. Její zápisky jsou chronologické, jednotlivé události mají své pořadí. Z jejich obsahu vyplývá, že si je zaznamenávala pravidelně, možná během dopoledne, kdy se věnovala rozličným pracím a psaní. Dále poznámky nenaznačují, že by je autorka psala s větším časovým odstupem, poněvadž uvádí i přesné časové údaje u řady činností či událostí (v kolik hodin se manžel vypravil za hledáním pokladu, nebo kdy se zatáhlo nebe a začalo pršet, jak dlouho déšť trval apod.), které by si po delší časové prodlevě tak přesně nepamatovala.

Ve třetím deníku se objevuje další inovace, a to jakýsi heslovitý popis dne umístěný v pravém horním rohu každého odstavce. Někde je charakteristika denního zápisu nahrazena uvedením místa aktuálního pobytu, jindy jsou to pak hesla naznačující vybočení ze stereotypnosti. Další novinkou jsou zde fráze, kterými odkazuje na předešlé poznámky. Ať měli Johanka s Janem Antonínem na svém sídle hosty, anebo trávili dny pouze ve dvou, jejich aktivity se nijak významně neměnily, a proto si Johanka pro zjednodušení zvykla v deníku z roku 1791 používat odkaz na konkrétní den jiného předcházejícího měsíce, který se svou náplní shodoval s momentálně za-

---

³⁷ Tamtéž, karton č. 33, inv. č. 1196.

³⁸ Jednalo se určitě o hemeroidy, pak také o tzv. zánět pohrudnice a další blíže nespecifikované nemoci. O těchto problémech bude řeč později.

pisovaným. Nahradila tím vlastně neustálé popisy jiným opakujícím se odkázáním na již uvedený záznam, „aby to nemusela pořád opakovat“.³⁹

Většina běžných dní byla poznamenána vykonáváním stále stejných činností. Jaké záležitosti byly pro urozenou ženu trávící většinu času na venkovských sídlech běžnou náplní dní a co pro ni bylo zaznamenáníhodné?

Dny všední

Počasí

Přestože se první deník od dalších dvou liší (dominují především méně obvyklé události let 1769–1773 a je veden nepravidelně), lze za jeden ze stěžejních bodů hraběnčina zájmu pokládat počasí. Ať už se jednalo o vylíčení jeho proměnlivosti během dne, pozorování měsíčního svitu a hvězd v noci, či zvláštějších meteorologických úkazů (jakým bylo například částečné zatmění Slunce pozorované 3. dubna 1791, jež podle ní začalo kolem 13. hodiny a 42 minut).⁴⁰

Jeho dosti detailní popis můžeme vysvětlit tím, že počasí mělo v minulosti pro lidi (bez rozdílu sociálního postavení ve společnosti) zásadní význam.⁴¹ Vůbec není divu, že mu věnovala velkou pozornost, vždyť druhá polovina století sama byla z hlediska klimatického vývoje velmi nepříznivou dobou, na jejímž vrcholu stál ničivý hladomor z let 1771–1772.⁴² Kromě faktu, že počasí podmiňovalo kvalitní úrodu, bylo důležité také pro pohodlnější cestování a z části ovlivňovalo způsob trávení volných okamžiků zejména šlechty.⁴³ Na jaře a v létě to byly v tomto případě procházky a vyjížďky s manželem Janem Antonínem, na podzim lov, kterého se aktivně účastnila, a nakonec v zimě velmi oblíbené výlety na saních. Celodenní pozorování počasí se navíc jeví jako očividná záliba, ne pouze jako nutnost spjatá se zažitými zvyklostmi.

Manžel Jan Antonín a „jeho svět“

Podstatnou součástí každodenních zápisků byly poznámky o činnosti hraběnčina manžela Jana Antonína. Mužské a ženské povinnosti se lišily. Zatímco muž se staral o chod svých statků, jeho manželka pečovala o chod domácnosti. Ostatně vedení domácnosti bylo součástí dívčího vzdělání vštěpovaného guver-

³⁹ Například 3. února 1791: „[...] dem übrigen nachmittag [...] im unserer alltäglichen als gewöhnlichen unterhaltung zugebracht, so zu suchen ist dem 19ten monath jener tag woh wir gäste gehabt, worinnen alles außführlichen beschreiben stehet, umb es nicht zu wiederhollen.“ Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

⁴⁰ Viz tamtéž.

⁴¹ P. MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky*, s. 99–120.

⁴² Pavel BĚLINA – Jirí KAŠE – Jan P. KUČERA, *Velké dějiny země Koruny české. X. 1740–1792*, Praha – Litomyšl 2001, s. 330.

⁴³ Tamtéž.

nantkami a domácími učiteli.⁴⁴ Bylo tedy zcela běžné, že se cesty manželů během dne rozcházely. Zatímco Marie Jana se věnovala psaní korespondence, deníku či účtů a dohledu nad služebnictvem, Jan Antonín zařizoval všelijaké panské záležitosti týkající se správy panství Potštejn a Nové Hradu u Skutče.⁴⁵ Johanka se ve svých denících zmiňuje například o přípravě opravy silnice, o stavbě školy v Nových Hradech u Skutče a častých schůzkách se správci panství apod. Do roku 1770 navíc řídil potštejnskou manufakturu.⁴⁶ Ač se těchto aktivit neúčastnila, vždy věděla, kde se její choť nacházel a čím se zaobíral.

Jan Antonín byl velmi zajímavou osobností. Jednalo se o bezpochyby vzdělaného muže, jenž pobýval v semináři řádu piaristů v Bílé Vodě ve Slezsku v letech 1750–1751⁴⁷ a poté patrně vystudoval ve Vídni práva. Pod vlivem osvětenství se zajímal o činnost svobodných zednářů, jak svědčí jeho opisy a výpisy z prací svobodných zednářů, jakož i o právní literaturu. K tomu všemu měl řadu pozoruhodných koníčků.

Už Jirásek zpopularizoval hraběte Chamaré jako vášnivého hledače pokladu a je zajímavé, že poklad se intenzivně pokoušel najít i skutečný hrabě. Jeho manželka byla tomuto snažení přítomna a podala nám o něm zprávu. Z deníků vyplývá zejména to, že pátrání po pokladu na středověkém hradě Potštejně a vrchu Velešově věnoval tolik času, kolik jen bylo možné. Trávil zde celé hodiny, a to i v zimě a za špatného počasí. Pečlivě si vše zaznamenával a sepisoval dílo o výsledcích svého dlouholetého snažení.⁴⁸ Johanka ale jeho zálibu komentuje pouze zápisem, že její muž vyjel opět nahoru kvůli kopání, další detaily k naší škodě neuvádí. Jeho víru v nalezení bohatství, ukrytého v podzemí zříceniny, nesdílela.

Občas mu ale dopřeje více pozornosti, zejména v obdobích, kdy býval plamínek naděje na nalezení kdysi ztraceného pokladu znovu rozžehnut náhodnými nálezy předmětů, používaných v dávných dobách obyvateli starého hradu. Tyto drobnosti mu dávaly zapomenout na dřívější neúspěchy a posilovaly jeho přesvědčení o brzkém splnění jeho snu. Avšak většinou byly jeho naděje opět rychle utlumeny. Nikdy netrvaly více než pár dní.

Přestože tedy šlo spíše o fantazírování, občas povzbuzené nějakým drobným objevem (z toho Johanka do svých deníků nepopsala ani jeden), v pátrání pokračoval. A podobně jako Jiráskův hrabě, tak i ten skutečný prováděl své hosty po „svém“ hradě, resp. v chodbách, kde se po pokladě pátralo. Mezi šťastlivce, kteří měli tu čest prohlédnout si jeho podzemní království, patřil například hrabě

⁴⁴ Ch. DIEMEL, *Adelige Frauen*.

⁴⁵ Zde nechal Jan Antonín v letech 1774–78 vybudovat nový rokokový zámek. Pavel VLČEK, *Encyklopedie českých zámků*, Praha 2006, s. 490–491.

⁴⁶ Tuto funkci převzal po svém otci Janu Ludvíkovi, který skonal roku 1764. Viz B. SMUTNÝ, *Potštejnská manufaktura*, s. 248.

⁴⁷ SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 9, karton č. 35, inv. č. 1244.

⁴⁸ Koncept, rukopis a opis díla Jana Antonína hr. Harbuval-Chamaré o vykopávkách v letech 1747–1782 na hradě Potštejně a Velešově je dochován v rodovém archivu rodu Harbuval-Chamaré: SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 9, karton č. 35, inv. č. 1250.

van der Nath (Wandernath). Jednalo se o manžela Marie Tekly van der Nath, rozené Libštejnské z Kolovrat,⁴⁹ Johančiny neteře, jež navštívila se svých chotěm Potštejn v dubnu roku 1782. Podzemí ale spatřili i duchovní sloužící mše na panství a jiní příležitostní hosté.

K tomuto koníčku uvedme na závěr jednu zcela ojedinělou a trefnou Johančinu poznámku, která vystihuje Johančinu představu o manželově práci pod starým hradem: „[...] *mein herr dannach dem perg per schlitten hienauf gefahren, in seiner alldortigen täglichen arbeith, sitz[t] unten in der unterirdischen weldt [...] mit ein lichtel, wie der diogenes in seiner faaß [...]*“.⁵⁰

Antonín zcela vzdal neúspěšnou honbu za svým snem v roce 1783.⁵¹ O jeho další vášni Johanka informuje poprvé 17. ledna 1791. Tehdy (a podle jiných zdrojů již od roku 1787, kdy se věnoval četbě odborné literatury vztahující se k jeho novému koníčku)⁵² se nadchl pro nový módní hit, vzduchoplavectví, kterým se proslavili francouzští bratři – vynálezci Joseph Michel a Jacques Etienne Montgolfierové.⁵³

Jan Antonín si zajistil vše potřebné pro to, aby mohl své pokusy s horkovzdušným balónem realizovat na Potštejně a měl o zábavu postaráno. V době, kdy se začal studiu kompozice balónů věnovat, zaváděl na Potštejně též výrobu hedvábí, pro jejíž realizaci nechal vysadit v okolí zámku moruše a choval bource morušové. Tito „červi“⁵⁴ a „*filatorium*“ se stali novou atrakcí pro všechny návštěvníky manželů. Johanka se několikrát zmiňuje, že „*její pán*“⁵⁵ si s tím či oným hostem prohlížel „*filatorium*“, protože ten či oný ještě nic takového neviděl. Johanka se starala, obdobně jako v případě hledání pokladu, o to, aby Jan Antonín nepřišel o peníze. O jeho koníčcích a potřebách s nimi spojených byla značně informovaná, zdá se ale, že veškeré informace čerpala od svého muže, ne z odborné literatury, jak to činil Jan Antonín.

⁴⁹ Viz <http://www.genealogy.euweb.cz/kolowrat/kolowart2.html>, 30. 5. 2007.

⁵⁰ „[...] *můj pán potom vyjel v saních na horu za svou tamní denní práci, sedí v podzemním světě [...] se světélkem jako Diogenes ve svém sudu [...]*“, 17. prosince, SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1476.

⁵¹ Jeho práce o hledání pokladu je datovaná do roku 1782; ještě v prosinci t. r. ho určitě hledal, jak vyplývá z hraběnčina deníku.

⁵² B. SMUTNÝ, *Rodinný archiv Harbuval-Chamaré Potštejn*, s. 11.

⁵³ Bratři Montgolfierové byli původně majitelé papírny v Annonay. Jejich první úspěšný pokus s horkovzdušným balónem proběhl 5. června 1783, další uskutečnili v Paříži 19. září t. r. v přítomnosti královské rodiny, kdy byla k balónu zavěšena klec s ovci, kachnou a kohoutem, a posléze, když zvířata živá poklidně přistála opět na zemi, se rozhodli pro první pokus o let s člověkem. Šťastlivcem, který se ho zúčastnil a v říjnu se vzněs nad zem (nejprve s balónem pro jistotu za provaz připevněným k zemi, pak již zcela na volno), se stal markýz d'Arlandes. Krom vynálezu tohoto typu balónu, který je též někdy nazýván „montgolfiéra“, mají „na svědomí“ vynález padáku roku 1784 a vodního trkače (hydraulického berana). *Ottova naučná encyklopedie* (elektronická verze), svazek 1, s. 281 (heslo „aéronautika“), tamtéž, svazek 17, s. 583 (heslo „Montgolfier“).

⁵⁴ Termín bourec morušový („*Maulbeer*“) se vyskytuje mnohem méně častěji, než zjednodušený výraz „*würme*“, tedy červi.

⁵⁵ Ve svých denících Jana Antonína vždy nazývá jako „*mein herr*“.

Kromě zmíněného chovu pak mnohdy Jan Antonín trávil večery „*pletením síte*“⁵⁶ pro svůj balón. Každý den (pokud byl přítomen na svém potštejnském sídle) s ním prováděl pokusy, po příchodu jara se přesunul na louku a pilně ve svých experimentech pokračoval. Několikrát demonstroval plody svého úsilí i před svými blízkými, které doslova nahnal na louku, aby se mohl pochlubit. Johanka konstatovala, že jí „*její pán*“ nedal pokoj, dokud mu neslíbila, že za ním přijde na louku, kde s balónem pracoval. Na její účasti mu tedy očividně záleželo. Také se zdá, že neměl pouze jeden balón, ale minimálně tři. Johanka se zmiňuje, že v červnu 1791 bylo před urozenou společností uspořádáno představení, ve kterém Jan Antonín vypustil tři různě velké balóny.⁵⁷

Ač nám jeho činnost připadá zajímavá, pro jeho manželku to byla další všední aktivita jejího chotě, která ho ve volných chvílích zcela pohlcovala, a přestože o ní občas píše se zájmem, žádné velké zanícení v ní tento moderní trend pravděpodobně nezbudil – tedy kromě prvních zmínek o balónech, kdy ji vzduchoplavectví zaujalo, poněvadž to pro ni byla novinka. Více prostoru na stránkách deníku věnovala hlavně úspěšnějším pokusům s balóny a pak také nepřilíh úspěšnému pokusu francouzského měšťana z Calais Jean-Pierra Blancharda, známého svým přeletem kanálu La Manche, který se v Praze poprvé vznesl společně s hrabětem Jáchymem ze Šternberku, jenž chtěl jakožto člen pražské učené společnosti z balónu učinit určitá meteorologická pozorování.⁵⁸ Avšak jejich let nedopadl příliš slavně. Hraběnka si poznamenala mimo jiné i to, že vzduchoplavec musel do balónu udělat díru, aby se nezřítily a nedošlo k neštěstí. Oba vzduchoplavci se zřítily k zemi, avšak pád přežili.⁵⁹ Již mnohem lépe se Blanchard vyznamenal v září 1791 v předvečer stavovského bálu, kdy se jeho let stal součástí velkých slavností uspořádaných na počest čerstvě korunovaného českého krále Leopolda II. a jeho choti Marie Ludviky.

Blanchardův neúspěšný pokus v Praze patrně přiměl Jana Antonína k nápadu naučit se ovládat balón. Jeho manželka si poznamenala, že mu šlo hlavně o to, naučit se balón řídit ze země, ne se v něm proletět. Šlo mu tedy čistě o technickou zvědavost. A tak se jedna posedlost vyměnila za jinou a Jan Antonín měl opět plné ruce práce. Nutno dodat, že nebyl prvním urozeným nadšencem. Předstihla ho Marie Kristýna, kněžna z Ditrichštejna v roce 1784. Ta iniciovala první vzlet balónu na Moravě v Židlochovicích. Tato kněžna oplývala řadou pestrých zájmů.⁶⁰ Pro Janu Marii však nemáme doložené žádné zájmy, které by se podobaly koníčkům

⁵⁶ „*netz strücken*“, například 14. ledna 1791: „*mein herr schreibe, zu weihlen netz strückte, auch oft schlafte [...]*“. Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

⁵⁷ 15. června 1791, viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

⁵⁸ Josef PETRÁŇ, *Kalendář, aneb čtení o velkém korunovačním plese v pražském Nosticově divadle 12. září 1791 v časech Francouzské revoluce*, Praha 2004, s. 180–181.

⁵⁹ 17. ledna 1791, viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

⁶⁰ Sbírala přírodniny a minerály, věnovala se péči o hospodářství na jižní Moravě, svému synovi zařídila výchovu v duchu osvícenství. Viz Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*, Brno 2006, s. 37–42.

kněžny z Ditrichštejna. Z jejich deníků spíše vyplývá, že veškeré aktivity manžela sledovala z povzdálí a sama se nijak neangažovala.

Manželovu neustálou nepřítomnost jí do jisté míry mohl nahradit její psík Milady, o kterém se ale dočteme jen málo. Z jejich poznámek lze vytušit citový vztah, který k němu chovala. Domácí mazlíček nebyl ničím výjimečným. Byl jejím potěšením, rozptýlením a možná i jakousi náhradou za dítě, kterého se nedočkala. Johanka měla pravděpodobně psíka, který nesl stejné jméno, již v šedesátých a sedmdesátých letech. Je s ním portrétovaná na obraze z roku 1763 a taktéž se o něm zmiňuje v dopise z roku 1772 tchýni Anně Barboře.⁶¹

Hosté, práce a prezentace domu

Běžný den nebyl vyplněn pouze radovánkami. Nepěstovala se ani zahálka. Čím se tedy urozená žena, jakou byla hraběnka Harbuval von Chamaré, během dne zabývala?

Jak již bylo uvedeno, žena měla na starost především domácnost a část domácího personálu, jemuž zadávala práci. Mnohdy však žena mohla zastávat i jiné činnosti – například hospodařit na panství, když byl manžel dlouho nepřítomen, či jako vdova mohla spravovat své vdovské statky, případně se realizovat jako poručnice za nezletilé potomky, jak jí to umožňovalo české zemské právo.⁶² Pokud se šlechtická dívka neprodala a strávila život ve zdech kláštera, mohla zde dokonce působit i jako abatyše, jež měla pod svým dohledem chod celého zařízení.⁶³

Johančina každodenní práce spočívala zejména ve vedení domácnosti a s tím spojeným sepisováním účtů, psala hojně dopisy a přijímala hosty ve svých pokojích. Na základě uvedených skutečností lze její den rozčlenit následujícím způsobem.

Vstávalo se zpravidla velmi brzy a kolem deváté hodiny se šlo na mši. Následovala společná snídaně s manželem, po které se jejich cesty rozdělily a každý se šel věnovat svým záležitostem, jimiž se zabíral až do oběda. Johanka si zaznamenává, že tento čas trávila všelijakými domácími pracemi, psaním a počítáním různých výdajů. Dále předpokládám, že během této doby zvládala i péči o svůj zevnějšek. Pěstování tělesné a duchovní estetiky bylo totiž součástí výchovy urozených dívek.⁶⁴ Zmiňuje se například o stříhání nehtů a práci v šatníku.⁶⁵ Nic ale není rozvedeno do podrobností.

Oběd býval zpravidla podáván kolem třetí až čtvrté hodiny odpolední, někdy však přišel na řadu i dříve. Pokud nebyli na zámku přítomni žádní hosté, následovala činnost podobná dopolední. Navečer se jelo na projížďku – v teplých

⁶¹ Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 6, karton č. 33, inv. č. 1196.

⁶² Pavel KRÁL, *Žena a smrt v 16. a 17. století*, in: M. LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 105–130; A. KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy*.

⁶³ J. RADIMSKÁ – M. LENDEROVÁ, *Barokní čtenářky*, s. 131–154.

⁶⁴ Ch. DIEMEL, *Adelige Frauen*.

⁶⁵ 4. a 7. června 1791. Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

měsících v kočáře, v zimě na saních. Velice oblíbené byly i pěší procházky. V časech, kdy byl Jan Antonín ještě zapálen pro hledání „svého“ pokladu na Potštejně, ho Johanka vyzvedávala u zříceniny a procházeli se dolů směrem k zámku. V posledním roce jejího života však byly procházky podmiňovány počasím, Johanka si vychvaluje jarní počasí, kdy ani nemrzlo, ani nepálilo slunce a chození bylo příjemné. Zejména s dýcháním mívala patrně problémy.

Po provětrání následoval večer trávený společně až do pozdní večere, jež se servírovala často kolem deváté až desáté hodiny. Po ní následovala rozličná zábava a spánek. Čas ulehání ke spánku bývá zapisován málo, ale chodilo se spát (podle toho, co občas uvedla) před půlnocí. Občas však Jan Antonín podřimoval už při své činnosti před večeří.

Dále bylo na každodenním pořádku přijímání náhodných i zvaných hostů. Bylo celkem běžné, že přátelé a příbuzní před samotnou návštěvou zasílali pánům rezidence dopis po postiliónovi.⁶⁶ Díky předem ohlášené návštěvě se tak stihlo vždy vše náležitě připravit pro to, aby se žena mohla coby paní domu náležitě blýsknout. Komentáře v denících se nejčastěji omezují na konstatování o přítomnosti společnosti u odpolední či večerní tabule (zřídka bývá uvedeno, že by přijížděli hosté na snídani). Z toho téměř vždy ti samí hosté zůstávali na návštěvě po delší dobu.

Zde je jistě nutné podotknout, že bylo běžné zajíždět „alespoň“ na jídlo k lidem, s nimiž se udržovaly ať již přátelské, nebo jen formální styky.⁶⁷ Oběd či večere tak primárně nesloužily pouze k zahnání hladu (svědčí o tom i fakt, že Johanka se s námi ve svých poznámkách ani jednou nepodělila o to, jaké chody byly k tabuli podávány), ale hlavně plnily společenskou úlohu. Používalo se jich k udržování či navazování známostí, k zjišťování novinek a klepů, ale i k prezentaci hostitelských schopností a vlastního domu.⁶⁸ V tomto posledním ohledu našly své pole působnosti ženy, které se jako „paní domu“ staraly o chod domácností vyhotovováním různých instrukcí a nařízení pro služebnictvo a dohledem na vzorné plnění jejich povinností. V případě Johanky o tom máme dochované doklady v podobě podrobného soupisu veškerého nádobí, jež sestávalo především z tehdy oblíbeného porcelánu, z obou zámků (Potštejna i Nových Hradů) a pražského paláce.⁶⁹ Součástí soupisu tvořila též instrukce pro komornou, která měla dohlížet na jeho počet, denně ho vyndávat z truhel, aby na něm mohly být servírovány pokrmy. Jednalo se nejen

---

⁶⁶ Milan HLAVAČKA, *Cestování v éře dostavníku*, Praha 1996.

⁶⁷ M. KOLDINSKÁ, *Svět Adama mladšího z Valdštejna*, s. 121–142; Josef HRDLIČKA, *Slavnostní stolování na aristokratickém dvoře v raném novověku*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku*, České Budějovice 2000, s. 293–314.

⁶⁸ M. KOLDINSKÁ, *Svět Adama mladšího z Valdštejna*, s. 121–142.

⁶⁹ Jeho přesná lokalita se mi bohužel nepodařila určit. Rod Harbuval-Chamaré vlastnil dva paláce. Jeden na Malé Straně (č. p. 891/II) a druhý se nacházel v Novém Městě (č. p. 380/III). Avšak u obou je rod označován jako vlastník až od 19. století. Viz Pavel VLČEK, *Umělecké památky Prahy. 3. díl. Malá Strana*, Praha 1999, s. 482–483; TÝŽ, *Umělecké památky Prahy. 2. díl. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady*, Praha 1998, s. 494–496.

o nádobí z panských kredencí, ale zřejmě i o cennější kusy, které měla Johanka zamčené ve svých truhlách, a k nimž měla z personálu přístup pouze její komorná.⁷⁰

O chod zámecké domácnosti se Johanka starala běžně (ostatně lze předpokládat, že k tomu byla vedena, podobně jako každá aristokratická dívka, od útlého dětství).⁷¹ Vyplývá to z jejích zápisků v denících, kam si poznamenávala, kdy se věnovala záležitostem týkajícím se domu. Těmto starostem o domácnost, jako i jiným běžným činnostem, byla vyhrazena doba po ranní mši a snídani (obojí se většinou stihlo mezi 9. a 11. hodinou, pořadí záviselo na momentální situaci) a trvalo až do oběda, který se běžně podával mezi 15. a 16. hodinou.⁷²

Kromě obědů a večeří se v 18. století navíc ve vyšších kruzích české společnosti rozšiřuje pití kávy. To se stává distinktivním znakem aristokratické, později i zámožné měšťanské společnosti.⁷³ První kavárna v českých zemích byla založena roku 1705 Arménem Gorgosem Hatalahem pocházejícím z Damašku.⁷⁴ Káva byla podávána po obědě při konverzaci s hosty. Je ale také možné, že se běžně podávala i k snídani. O tom jsou ale konkrétní zápisy spíše výjimečné.

S kým kávu nejčastěji popíjela? V prvé řadě to byli duchovní, kteří jezdili na Potštejn sloužit mši. Ta od barokní epochy stála v každodenním programu zbožného katolíka.⁷⁵ Dojížděli sem duchovní z Kostelce nad Orlicí a Sopotnice, střídal se kaplan s farářem. Často zůstávali na oběd a pohovořili s panstvem, pak opět rychle odjeli za dalšími povinnostmi. K dalším hostům, kteří se vzhledem ke svým povinnostem nezdržovali dlouho, patřil královéhradecký hejtman baron Hillebrand, dále správce novohradského panství, který jezdil za Janem Antonínem ve věci vyřizování účtů, informování o stavu panství atd.

Mezi hosty, jejichž návštěva se mnohdy protáhla na několik dní, patřili pak urození přátelé a příbuzní. Nejčastěji se Johanka a Jan Antonín stýkali s členy rodu Libštejnských z Kolovrat sídlícími na zámku v Rychnově nad Kněžnou, s nimiž

---

⁷⁰ Viz jednotlivé poznámky v inventáři uloženém v SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1479.

⁷¹ Vzdělávání urozené dívky probíhalo většinou v rezidenci rodičů. Krom trivie se učily aristokratky konverzaci v moderních jazycích (v 17. a 18. století zejména italštině a francouzštině), dále ručním pracím, hudbě a tanci, též malování. Od 18. století měly mít též povědomí o antické kultuře. Jejich vzdělání bylo zakončeno pobytem v klášteře. Pokud dívka nebyla předurčena pro církevní dráhu, měla jí její výchova připravit na život v manželství, v němž měla svého manžela nejen dobře reprezentovat na veřejnosti, ale i pečovat o jeho domácnost. Milena LENDEROVÁ, *Tragický bál: Život a smrt Pavlína ze Schwarzenbergu*, Praha 2004, s. 68–69. Dále viz Josef PETRÁŇ a kol. (ed.), *Dějiny hmotné kultury*. II/1, Praha 1995.

⁷² Veškeré tyto údaje odpovídají záznamům v deníku z roku 1791.

⁷³ Tento nápoj se dostal do Evropy v druhé polovině 16. století díky benátským kupcům, kteří pěstovali obchodní styky s islámským světem. Na jeho velkém rozšíření měla však hlavní zásluhu Paříž kolem poloviny 17. století, z níž se zvyk zakládat podniky, kde se dal nápoj ochutnat či koupit, rozšířil po celé Evropě. Massimo MONTANARI, *Hlad a hojnost: Dějiny stravování v Evropě*, Praha 2003, s. 122–126.

⁷⁴ Během století se nápoj rozšířil i do samotných aristokratických rezidencí a osvicenských salónů. Viz J. PETRÁŇ a kol. (ed.), *Dějiny hmotné kultury*.

⁷⁵ Tamtéž.

byli pokrevně spřízněni,⁷⁶ s Karlem a Františkem hrabaty Cavriani a Terezií hraběnkou z Bredy a její sestrou, žijícími na zámku v Letohradě.⁷⁷ Dále přijížděli členové blíže bohužel neznámého rodu baronů Montfraulů.⁷⁸ Jediné bližší údaje, které se o nich z deníků dozvíme, jsou, že měli minimálně dvě dcery, z nichž jedna se jmenovala Elise, a že mnoho času trávili nejen na Potštejně, ale také v Kostelci a v Litomyšli. Pokud Johanka zmiňuje jakoukoliv charakteristiku hostů, jedná se vesměs o chválu a vyzdvihování kvalit. Jakýkoliv projev antipatie se nikde na papíře nevyskytuje.

Až do roku 1773 byly časté styky s Johančinou tchýní Annou Barborou Harbuval von Chamaré, která pobývala na panství v Nových Hradech u Skutče (zakoupila jej v roce 1750).⁷⁹ Na sklonku svého života (zemřela v roce 1773) trávila na doporučení svého doktora Roudnického hodně času též na léčebných kúrách v teplických lázních.⁸⁰ Do Teplic zajela podle Johančiných poznámek v roce 1771 hned dvakrát a následujícího roku pak minimálně jednou a zdá se, že si je velice oblíbila. Její syn Jan Antonín ji tam občas navštívil.⁸¹

V neposlední řadě byl důležitým Johančíným společníkem její chirurg Johann Helfert trávící s ní řadu měsíců, během nichž se stal velice blízkým společníkem obou manželů. A právě s osobou Helferta (a později dalšího chirurga Weyrauch, jenž zaujal jeho místo) je spojena další, již ne tak příjemná část jejího života – ta, v níž se netěšila dobrému zdraví a byla téměř neustále pod odborným dohledem.

Zdraví

Zdraví stálo v popředí jejího zájmu zcela pochopitelně, poněvadž se jí ho příliš nedostávalo. Prošla si i některými v 18. století stále smrtelnými chorobami, jako byla například prsní vodnatelnost, jež se u ní objevila v srpnu roku 1771. Stejná nemoc, kterou Johanka přežila, sklátila jejího tchána Jana Ludvíka i její sestru Marii Karolinu Libštejnskou z Kolovrat, provdanou za Františka Josefa I. Libštejnského z Kolovrat, královského komořího a radu.

---

⁷⁶ J. TOVAČOVSKÝ, *Rodové vztahy*, s. 199–229.

⁷⁷ Tehdy však nesoucím název Geiersperg (česky Kyšperk). Dnešní jméno města vzniklo v rámci přejmenování německých obcí v Československu uskutečněném roku 1950, kdy se město navíc spojilo s okolními obcemi Orlice, Kunčice a Rotnek. Viz <http://www.mu.letohrad.cz>, 30. 5. 2007.

⁷⁸ O Evženovi svob. pánovi Montfraulovi se zmiňuje biografický slovník všech rakouských generálů působících v armádě během Velké francouzské revoluce a napoleonských válek. Je možné, že se jedná o tu samou osobu. Johanka Montfraulta nejdříve tituluje jako majora (v deníku z roku 1782), později v roce 1791 jako plukovníka. Tuto hodnost získal Evžen Montfrault někdy během roku 1784. Viz http://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsIndexL.html, 19. 10. 2008.

⁷⁹ *Zámek Nové Hradky: Stavebně-historický průzkum*, Praha 1981.

⁸⁰ V deníku zkomoleně nazýván jako „Hradnický“. Nikde v archiváliích bohužel nenalezneme jeho křestní jméno. Hraběnka píše o jeho doporučeních k pobytu v lázních např. 22. srpna 1771. Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1475.

⁸¹ Např. v srpnu 1771. Tamtéž.

Krom zažívacích potíží, jež nebyly v dané době nic výjimečného vzhledem k nezdravým stravovacím návykům šlechty (velmi často psala Johanka o problémech s průjmy a bolestech žaludku), trpěla Johanka především kvůli hemoroidům. Její potíže se „zlatou žilou“, jak sama svou chorobu nazývala,⁸² spadají již do roku 1771. Několikrát se kvůli nim podrobila léčebným kúrám – jednak navštívila pravděpodobně někdy během roku 1770 Jánské Lázně, Teplice a Karlovy Vary, jednak byla nucena podrobit se velkému počtu chirurgických zákroků. Ještě v 18. století spadaly operace do kompetence chirurgů, řemesla svým způsobem nedoceneného, poněvadž chirurg stál v lékařské hierarchii níže než lékař, který jím často opovrhoval a jehož specializace se týkala určování a léčby zejména vnitřních nemocí. Tyto činnosti mohli pak chirurgové vykonávat až od sedmdesátých let 19. století.⁸³

Johanka se dostala do péče zmíněného (blíže však neznámého) Johanna Helferta, krajského chirurga královéhradeckého kraje. Seznámila se s ním prostřednictvím krajského hejtmána barona Vančury koncem roku 1770, kdy se o něm zmiňuje poprvé.

Chirurgická profese však ještě nepočítala s žádnou ordinací, kam by pacienti v případě potřeby docházeli (k tomu došlo až během 19. století),⁸⁴ a tak chirurg musel své pacienty objíždět a léčit doma. Podobně navštěvoval i potštejnský zámek, avšak domnívám se, že bydlel (alespoň v roce 1782) poblíž, poněvadž Johanka ho velmi často v jeho domě spolu se svým chotěm navštěvovala při svých pěších procházkách.

Její zdravotní obtíže trvaly několik let. Podle Jana Antonína, který starostlivě líčil stav své ženy v dopise své matce, byly nejkritičtější asi v první polovině roku 1772,⁸⁵ kdy byla Johanka nucena během několika týdnů podstoupit řadu operací a na Antonínovo naléhání musela na pět týdnů (Johanka však uvádí, že na čtyři týdny) přesídlit kvůli léčbě do Hradce Králové, poněvadž ve stejné době měl Helfert jako krajský chirurg mnoho práce.⁸⁶ Tou dobou se totiž společně s trvajícím hladomorem vypuknuvším v Čechách roku 1771 rozšířila epidemie černých neštovic („*peteschen*“ podle Johanky, hovoří též o „*mode kranckheit*“). Po zmíněném chirurgickém zásahu „*slavného chirurga Helferta*“,⁸⁷ jak svého „zachránce“ na jednom místě svého prvního deníku nazývá, se sice problémy na čas ztratily, ale zcela nevymizely.

Její zdravotní komplikace jí velmi omezovaly, nemohla si užívat žádných šlechtických radovánek, jako byly například plesy či hony, nemohla též hlavně cestovat spolu se svým manželem. Cestování bylo při tehdejších špatném stavu

---

⁸² V denících je označuje jako „*Goldene ader*“.

⁸³ Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004.

⁸⁴ Tamtéž.

⁸⁵ Jedná se konkrétně o dopis z 13. února 1772, viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 6, karton č. 33, inv. č. 1192.

⁸⁶ Tak si poznamenala 28. května 1772. Kde byla ubytovaná se neuvádí. Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1475.

⁸⁷ „*die beckantschaft mit dem famosen chirurgus helfert*“. Viz zápis z listopadu 1770. Tamtéž.

silnic velmi náročné.⁸⁸ Většinu dne musela trávit na pohovce a nechávala se nosit, neboť nebyla schopna pohybu.

Helfert setrval ve společnosti manželů až do svého skonu, zapříčiněného zápallem plic 30. července 1782. Jeho smrt oba manžele tak citelně zasáhla, že nebyli schopni zúčastnit se ani jeho pohřbu.⁸⁹

Jeho místo zaujal chirurg nový, Weyrauch, jenž se pohyboval ve společnosti rodiny Harbuval von Chamaré od 21. prosince 1782.⁹⁰ Johanka se zmiňuje, že pocházel z Uher a byl evangelického vyznání, což manžele, jak je vidět, netrápilo, poněvadž v jejich společnosti pobýval následujících devět let, tedy minimálně do Johančiny smrti, poněvadž je uváděn ve vyúčtování nákladů za Johančiny léky a pohřeb.⁹¹ Johanka se zpočátku zmiňuje o jeho vyznání s rezervou. Avšak Jan Antonín byl v těchto otázkách tolerantní člověk, vždyť inklinoval ke svobodnému zednářství, a Johanka se jeho vůli patrně přizpůsobila. Záhy si na Weyrauchovu společnost zvykla a on se stal jejím věrným společníkem. Otázku jeho víry již nikdy na stránkách deníku řešit nebude. Podobně jako Johann Helfert ji i Weyrauch doprovázel na procházkách a trávil s ní čas konverzací. Zdá se, že nejčastějším námětem bylo samozřejmě zdraví a nemoci. Nejednalo se pouze o zdraví Johanky, Weyraucha či Jana Antonína. Weyrauch ji seznamoval s problémy svých pacientů a zdá se, že Johanku zdravotní stav jiných lidí taktéž zajímal. Často popisuje komplikace prostých lidí, které musel Weyrauch řešit. Například popisuje smutnou smrt lokajova syna a bezmocnost jeho rodičů neblahý osud zvrátit, nebo průběh onemocnění jakési „*staré Terezy*“.⁹² U ní zaznamenává, že již několik týdnů jí jako malé dítě, že její puls není zcela v pořádku a že pomalu ztrácí apetit atd.⁹³ Netečná k problémům ostatních tedy rozhodně nebyla. Různé náznaky soucitu či vyjadřování sympatií, případně antipatií, se tu a tam mihnou během běžných zdlouhavých popisů běžných činností. Jinak řečeno, na srdci jí neležela pouze její osoba, ale dotýkaly se jí i osudy druhých a bylo jedno, jestli šlo o smrt něčího dítěte, či křidu probošta Stampy, „*velmi ušlechtilého a učeného člověka*“.⁹⁴

---

⁸⁸ K výraznější modernizaci komunikací na území Českého království došlo až po napoleonských válkách, kdy se začaly budovat kvalitní tzv. štětované silnice. K určitým krokům sice došlo již za vlády Karla VI., ale stav silnic se po celé 18. století de facto nezměnil. M. HLAVÁČKA, *Cestování*, s. 11–23.

⁸⁹ Viz 1. srpna 1782, SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1476.

⁹⁰ Jeho křestní jméno není nikde v deníku ani v lékařských účtech zmíněno.

⁹¹ Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1493.

⁹² Možná se jednalo o její komornou, poněvadž své komorné Tereze ve svém testamentu z roku 1779 odkazuje 50 zlatých, a to, že nespécifikuje ani její povolání, značí, že se jednalo o osobu, se kterou přicházela běžně do styku.

⁹³ 15. dubna 1791. Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

⁹⁴ „[...] *Prelath oder Probst Stampa, in die crida verfallen, greuliche schulden gemacht [...] schade umb dem man, ware ein feiner als sehr gelehter mann.*“ 1. března 1791. Tamtéž.

Hry a četba

Když se v sídle objevil nějaký urozený host, bylo zvykem poskytnout mu reprezentativní pohoštění a podiskutovat s ním u šálku kávy. Krom kávových dýchánek stoupala navíc v 18. století obliba karetních her, jež zaujaly místo starších vrhcábů a šachů.⁹⁵ I šachy a dáma byly hrávány, ale zdaleka méně než karetní hry, zejména pak tarok („*darock*“), hojně zmiňovaný jako oblíbená společenská zábava. Hned po taroku je druhou nejuváděnější hrou „*tick-tack*“. Patrně se jedná o hru *trick track*, jinými slovy francouzskou obdobu vrhcábů, jež vešla ve Francii 19. století do povědomí lidu pod názvem *jacquet*.⁹⁶ Tak si Johanka často zapisuje, že Jan Antonín se svými hosty hrál tarok či jinou hru, zatímco ona diskutovala se svými hosty ve svém pokoji.

Další ryze módní hrou 18. století byla hra „*lotto dauphin*“, což je jedna z variant loterie, jež dostala svůj název podle syna francouzského krále, tedy dauphina, Ludvíka XVI., pro kterého byla vymyšlena.⁹⁷

Za jinou zábavou se panstvo přesouvalo do biliárového salónku, zcela běžné součástí panského sídla.⁹⁸ Biliár byl další nepostradatelnou kratochvílí. Pro úplnost uveďme ještě konkrétněji nespécifikovanou hru „*voyeta*“ nebo „*voyta*“.⁹⁹

Tím však není repertoár zábavy vyčerpaný. Je třeba se zmínit i o četbě. Četlo se jak potichu, tak i nahlas. Předčítání bylo populární, předčítaly se noviny, o čemž Johanka píše velice často. O reflexi čteného bude ještě řeč. Kromě četby byly večery a odpoledne vyplňovány diskuzí, o tématech bohužel nic nevíme, dále typicky ženskými ručními pracemi – především pletením (pravděpodobně pro chudé děti).¹⁰⁰

V kontrastu vůči výše zmíněným slastem a strastem dnů obyčejných stála období života, která mohla znamenat zpestření a vybočení ze stereotypu. Nebo sem lze též zařadit momenty „velkých dějin“, jež upoutávaly s jistou samozřejmostí pozornost nejen těch, jichž se přímo dotýkaly.

Dny sváteční

Hudba a zpěv

Hudba provázela Johanku podobně jako každého jiného člověka během dne běžně. Slýchávala ji v kostele při mších, během slavností, ale také si ji vychutnávala u večere nebo jako příjemné rozptýlení po večerech. Zdá se, že stálá zámecká kapela na dvoře Harbuval von Chamaré nebyla. Sporadicky jsou popisováni

⁹⁵ J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury*.

⁹⁶ Le Louvre des antiquaires. *Jeux et divertissements de salons*, Paris 1994, s. 104.

⁹⁷ Pro bližší pravidla hry viz https://www.european-lotteries.org/pdf/history_of_gaming.pdf, 20. 5. 2007.

⁹⁸ P. VLČEK, *Encyklopedie*, s. 17.

⁹⁹ 8. října 1782. Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

¹⁰⁰ J. RADIMSKÁ – M. LENDEROVÁ, *Barokní čtenářky*, s. 131–154.

„výteční“ hudebníci, kteří urozenou společnost potěšili hrou na dechové nástroje při večeři, která se tím významně protáhla jen proto, aby si mohli stolovníci krásnou hudbu co nejdéle vychutnávat.¹⁰¹

Dále byla hudba nepostradatelná při bálech. O těchto momentech se píše ale jen velmi málo. Jen párkrát se dočteme, že si Johanka zatančila menuet.¹⁰²

Krom zpěvu v kostele se vyskytuje i popis zpěvu během běžných činností. Píše si, že si hosté zazpívali jen proto, že uslyšeli, jak krásně jeden z nich zpívá, a ihned se k přidali.

Slavnosti spjaté s ročním cyklem

Slavností rodinné povahy, jež se rozmohla v raném novověku díky postupnému převládání lineárního pojetí času, je připomínání si narozenin i svátků.

Na rozdíl od času cyklického, jež byl závislý na pravidelném opakování ročních období či určitých situací v životě jedince zafixovaných rituály, lineární čas chápe lidskou existenci jako pomíjivou, čas plyne kupředu a člověk si je toho (také díky obrovskému rozšíření hodin a kalendářů do domácností nejen šlechty, ale i měšťanstva) plně vědom.¹⁰³ S tímto pojetím souvisí i fakt, že člověk si uvědomuje svůj věk a začíná si ho každoročně připomínat. Narozeninové oslavy byly běžné zpočátku jen v okruhu aristokracie. I Johanka se zmiňuje o návštěvě příbuzných, kteří ji navštívili v den jejích narozenin a společně pojedli. Nepamatovalo se ale jen na narozeniny, zaznamenány jsou i gratulace ke jmeninám (dokonce i o návštěvách, jež jí přišly gratulovat ke jmeninám, které ten den zrovna neslavila, což jí možná trochu přivedlo do rozpaků).¹⁰⁴ Podobně připomíná Johanka svátek snad Kateřiny, roz. Krakovské z Kolovrat, manželky Johančina synovce Františka Josefa II. Libštejnského z Kolovrat.

Další informace týkající se slavností překračují hranici rodinných oslav. Šlechta zpravidla trávila zimní měsíce ve své městské rezidenci (pokud takovou měla), zatímco na zbytek roku se přesouvala na venkovská sídla.

Co se bálů týče, jsou zápisky velmi skoupé. Dá se ale předpokládat, že v první polovině sedmdesátých let se jich příliš často neúčastnila kvůli již uvedeným zdravotním komplikacím. Když už o nějakém plese píše, jde o pouhé konstatování, že jim byla doručena pozvánka na masopustní slavnost či ples pořádaný na rezidenci známého aristokrata. Na rozdíl od deníků ale o bálech informuje v dopisech z let 1771–1773 svou tchýni Annu Barboru. Kupříkladu 18. února 1773 jí popisovala masopustní maškarní slavnost s „*nejkurióznějšími maskami*“, dále s baletem a divadlem.¹⁰⁵ Kde se ples pořádal, však neuvádí.

¹⁰¹ 5. února 1791. Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

¹⁰² 14. listopadu 1782. Tamtéž, inv. č. 1476.

¹⁰³ J. PETRÁŇ a kol. (ed.), *Dějiny hmotné kultury*.

¹⁰⁴ 24. května 1791, viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

¹⁰⁵ „*couriosisten masquen*“, viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 6, karton č. 33, inv. č. 1196.

Takovéto masopustní radovánky byly mezi šlechtou velice oblíbené. V 18. století nabyly poněkud odlišnější podoby od maškarních plesů pořádaných v předchozích stoletích, důraz byl kladen na zachování anonymity zamaskovaných tanečnicků a volnější taneční zábavu.¹⁰⁶ Další zápisky týkající se těchto slavností vypráví o masopustních bálech, které roku 1791 pořádala Johanka s Antonínem pro své služebnictvo (ve dnech 6. a 7. března) v domě svého správce a v hostinci. Sami radovánkám přihlíželi až do dvou hodin do rána.¹⁰⁷

Pro příjemné rozptýlení šlechtické společnosti bylo využíváno i předvádění letu balónů řízených (a zpravidla jištěných na hedvábných šňůrách) Janem Antonínem. Mimořádně je uveden i ohňostroj.¹⁰⁸

Pobyť v pražském domě byl z hlediska možností kulturního vyžití pestrý. Praha sice nebyla královskou rezidencí, její místo v tomto ohledu převzala od dob českého stavovského povstání Vídeň, přesto sem směřovala řada umělců, vždyť stačí jen vzpomenout na Vídní opovrhovaného Wolfganga Amadea Mozarta.¹⁰⁹

S pobytem v Praze (hlavně v období zimních měsíců) souvisí bohatší kulturní vyžití, než jaké nabízela venkovská rezidence. Šlechta navštěvovala paláce jiných aristokratů, v nichž se pořádaly plesy, nebo se dostavovala do divadel na nejrůznější představení. Chodilo se nejen na opery, ale i na komedie. Jestli byla Johanka přítomna například na premiéře Mozartova *Dona Giovanniho* uskutečněné v srpnu 1787¹¹⁰ či při jiných podobných událostech, bohužel nevíme, v těchto oblastech byla velmi skoupá na slovo a deníkové informace jsou velice všeobecné. A zatímco o plesech se v deníku nepíše, návštěva divadla je doložena. Hraběnka nás konkrétně zpravuje o divadle v malostranském paláci Václava Josefa hraběte Thuna. Kromě této formy divadla zde existovala i divadla kočovná, čímž se přesouváme opět na venkovské rezidence, kde se s touto formou divadla Johanka setkávala. Provozovatelé „pojízdných divadel“ se objevovali každoročně na přelomu jara a léta. Novým trendem poslední čtvrtiny 18. století, který se do Evropy dostal z Dálného Východu, především z Číny, prostřednictvím misijních cest katolických řádů, zejména jezuitů, se stalo stínové divadlo,¹¹¹ neboli „*Schattenspiel*“ či „*Ombres chinoises*“, jak bylo ve své době Evropany nazýváno. Tento typ divadla získal svou oblibu nejdříve ve Francii, kde v sedmdesátých letech 18. století představil své hry Dominique Séraphin.¹¹² Velký zájem vzbudilo též v Anglii, pak se rozšířilo

¹⁰⁶ V 17. století byly ještě balety pořádané na maškarádách pojímány jako secvičené představení. Viz P. MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky*, s. 99–120.

¹⁰⁷ Viz. SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

¹⁰⁸ 15. června 1791. Tamtéž.

¹⁰⁹ Pavel BĚLINA – Alena VALŠUBOVÁ, *Mozart a jeho Praha*, Slovo k historii 1991, č. 31, Praha 1991.

¹¹⁰ Tamtéž.

¹¹¹ Častěji se v divadelních slovnících vyskytuje pod svým originálním názvem „Wayang“, více o jeho technikách např. viz Oscar Gross BROCKETT, *Dějiny divadla*, Praha 1999.

¹¹² Francois Dominique Séraphin (1747–1800) své stínové divadlo poprvé představil v Paříži v roce 1776. V roce 1781 svými hrami bavil pařížský dvůr ve Versailles a za pár let založil loutkové di-

i do ostatních evropských zemí.¹¹³ Je zajímavé, s jakou rychlostí se dostalo i do českých zemí, snad je toho příčinou všeobecná obliba francouzské kultury. Johanka nás o něm poprvé zpravuje již na přelomu května a června v roce 1782, kdy je na Potštejně a záhy i v Nových Hradech představili kočovní umělci. Představení zhlédla jak urozená společnost, tak i služebnictvo. O obsahu her nevíme nic bližšího.

O honech jakožto zábavě realizované na podzim píše více. Účastnila se jich ráda, se zájmem uvádí trofeje ostatních přítomných, sama patrně v lovu nevynikala, avšak tato skutečnost jí tyto podzimní lovecké radovánky nikdy nepokazila.

Z úryvků z deníků vyplývá, že v popředí stál zejména hon na zajíce a lišky. Tato skutečnost souvisí s faktem, že lov jako tradiční zábava privilegovaných vrstev společnosti vedl k postupnému mizení kanců a medvědů, a tak, aby šlechta nepřišla o svou oblíbenou honitbu úplně, bylo nutné zaměřit se na jiné druhy zvířat – zejména lišky, vysokou a v 18. století k nim přibyly i zajíci a koroptve.¹¹⁴

Dalším druhem slavností byly bezesporu církevní svátky, jak pevné, tak i pohyblivé, kterými byl rok až do zásahů v této sféře nekompromisního Josefa II. doslova protkán.¹¹⁵ Poznámky o nich jsou zcela strohé, Johanka zaznamenává pouze, že zrovna nějaká církevní slavnost probíhala, a proto se dostavili preláti, již sloužili mši. Na Potštejně samotné mši přecházelo obvykle procházení křížové cesty vedoucí nahoru k rozvalině starého hradu. Avšak tím její popis končí, nejsou zde popsána případná regionální specifika, ani se nezaobírá tím, jak byly jednotlivé církevní slavnosti organizovány.

Reflexe soudobých událostí

Johanka žila v době plně vážných konfliktů. České země bezprostředně zasáhly války o rakouské dědictví v letech 1740–1748 a sedmiletá válka v letech 1756–1763.¹¹⁶ O jejím životě do roku 1769 ale nejsou k dispozici žádné záznamy, jež by nám mohly přiblížit Johančiny vlastní dojmy. V následujících třiceti letech však již alespoň kusé informace k dispozici jsou. Budeme-li postupovat chronologicky, zjistíme, že Johanka zvláště citlivě vnímala následující události. V sedmdesátých letech propukl v důsledku neúrodných let v Čechách hladomor doprovázený epidemiemi. Celkem zahubily asi desetinu obyvatelstva.¹¹⁷ Nebylo to však jediné neštěstí, které lid v těchto letech potkalo. Johanka se zmiňuje o povodních, jež za-

---

vadlo v Paříži. Viz <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/428284/ombres-chinoises#ref=ref179659>, 22. 11. 2008., <http://www.precinemahistory.net/1750.htm>, 22. 11. 2008.

¹¹³ *The new encyklopaedia Britannica*. Vol. 8, Chicago 1991, s. 684 (heslo „shadow play“), Vol. 10, Chicago 1991, s. 946 (heslo „ombres chinoises“). Dále viz *Der grosse Brockhaus: Handbuch des Wissens in zwanzig Bänden*, 16. svazek, Leipzig 1933, s. 541 (heslo „Schattenspiel“).

¹¹⁴ J. PETRÁŇ a kol. (ed.), *Dějiny hmotné kultury*.

¹¹⁵ P. BĚLINA – J. KAŠE – J. P. KUČERA, *Velké dějiny*.

¹¹⁶ K této problematice viz například: Eduard MAUR, *12. 5. 1743. Marie Terezie. Korunovace na usmířenou*, Praha 2003; Franz HERRE, *Marie Terezie: Velká žena na habsburském trůně*, Praha 2004; P. BĚLINA – J. KAŠE – J. P. KUČERA, *Velké dějiny*.

¹¹⁷ Viz P. BĚLINA – J. KAŠE – J. P. KUČERA, *Velké dějiny*, s. 320–331. Dále též viz P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*.

sáhly Prahu v roce 1771 (zápis z 16. března 1771).¹¹⁸ Špatné počasí neštěstí přiživovalo. Nedostatek jídla byl neúnosný, v Praze vedl dokonce k bouři poddaných, zoufale toužících po mouce na chléb. Nemoci nepostihly jen lid, ale i dobytek. Císař a zároveň český král Josef II. se snažil situaci zmírnit, osobně se dostavil do Prahy, zpřístupnil státní zásoby obilí a nařídil napéct chléb pro poddané. Situaci za hladových roků Johanka zvětšila na stránkách svého prvního deníku, v němž utrpení lidu popisuje. Navíc se zármutkem uvádí, že k předešlým tragédiím se přidal úhyn dobytka, který společně s umíráním lidí trval i v dalších měsících. Popisy utrpení lidí i zvířat na panstvích Potštejn a Nové Hrady končí v říjnu 1772. Pravděpodobně tedy došlo k uklidnění situace.

Žádné jiné velké události v letech 1769–1773 Johanka nekomentovala. Tedy až na jednu výjimku. Poznámka se týká pochodu oddílů generála Luszinskeho (v deníku „*Lutzinsky*“) přes potštejnské panství v dubnu roku 1772.¹¹⁹ Zmiňuje se, že u ní generál spolu s některými dalšími pohlaváry poobědval i povečeřel a pokračoval dále směrem na Polsko. Po nich prošly Potštejnem další oddíly, které pochodovaly stejným směrem.¹²⁰ Tím ale její zájem o akci, která na dlouhou dobu poznamenala dějiny Polska, končí.¹²¹

Pro rok 1782, tedy období zachycené v druhém deníku, nemáme od Johanky žádné zprávy podobné předešlým. Opačně tomu je však roku 1791, kdy si vedla poslední deník. Zde nacházíme hned několik zajímavých momentů. V době od ukončení druhého a započetí třetího deníku, pro kterou se od Johanky nedochovaly žádné písemné doklady, se přece jen událo mnoho nového. Tehdy totiž již samostatně vládnoucí císař a král Josef II. snaživě podpořil velkolepý plán ruské carevny Kateřiny II. na zničení osmanské říše a společně uzavřeli v roce 1781 dohodu o rozdělení osmanské říše mezi sebe. Nepočítali však s tím, že jim dobře připravený sultán Abdülhamid I. roku 1787 vyhlásí válku, která se povleče až do roku 1792 (habsburská monarchie však uzavřela s osmanskou říší mír již v srpnu roku 1791 ve Svištově).¹²² Jako křesťanka viděla v Turkovi stále ještě pohanského nepřítele, který proléval křesťanskou krev. Všichni, kteří osmanskou říši proti Rusku a habsburské monarchii podpořili (jedná se o Prusko a Anglii), byli pro ni zrádci stavící vlastní zájmy nad zájmy celého křesťanstva.

O mezinárodní situaci měla hraběnka informace jednak díky debatám s urozenými přáteli, jednak z novin, které se četly (anebo také předčítaly) zpravidla

¹¹⁸ Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1475.

¹¹⁹ Patrně se jedná o Josefa svob. pána Luszinského de Reglicze et Lusna. Viz http://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsIndexL.html, 19. 10. 2008.

¹²⁰ Zde je jasné, že se jedná o tzv. první dělení Polska – tedy první ze tří dohod evropských mocností o zaboru značné části polského území, uskutečněného mezi Ruskem, Pruskem a habsburskou říší v srpnu roku 1772.

¹²¹ Viz P. BĚLINA – J. KAŠE – J. P. KUČERA, *Velké dějiny*, s. 68–69.

¹²² Viz Frédéric HITZEL, *Osmanská říše 15.–18. století*, Praha 2005, s. 25–43; Franco CARDINI, *Evropa a islám*, Praha 2004, s. 222–224.

večer při diskuzích. Jak již bylo zmíněno, během těchto diskuzí nejen s urozenou společností (vždyť se jí účastnil kromě hostů z řad aristokracie a duchovenstva také například chirurg Weyrauch) se rozebíraly nejrůznější aktuality, hrály se různé stolní hry, popíjela káva, ale našlo se i místo pro hudbu. Možná, že tyto „dýchánky“ nebyly tolik vzdálené prvním šlechtickým salónům, které se již v této době na území českých zemí nacházely.¹²³ Není to zcela nemožné, poněvadž osobnost Jana Antonína byla pro takovou aktivitu jako stvořená – bylo řečeno, že to byl člověk podnikavý, velmi tolerantní, zajímající se o svobodné zednářství a vědu.

Stejně negativně jako Turky vnímala jejich spojence, například Prusko, k němuž byl obzvláště kritická. Nemůžeme se jí divit. Již v jejích 18 letech začalo být Prusko vnímáno jako velmi nebezpečný a dravý soused. Bylo tomu tak díky jeho agresivní politice vůči habsburské monarchii, jež vedla hned k několika válečným konfliktům, které zasáhly i české země (vzpomeňme jen na pruský vpád do Čech a obléhání Prahy, nebo sedmiletou a bramborovou válku). Johanka měla díky svým životním zkušenostem zajisté právo stavět se vůči Prusku, jak za Fridricha II., tak i jeho nástupce Fridricha Viléma II., odmítavě. V jejích názorech je cítit silná antipatie vůči tomuto sousedu. Prusko u ní nyní nemohlo stoupnout, když se stavělo na stranu „pohanského lidu“ („*heydenische volck*“) proti „spravedlivému“ a „mírumilovnému“ císaři Leopoldovi („*gerecht friedlich keyser*“), a proto je i pruský Ewald Friedrich hrabě Hertzberg, muž, který měl na starost pruskou zahraniční politiku, posuzován jako „nelidský“ a „neslušný“ („*unmenschlich*“, „*unarthig*“).¹²⁴

Její zápisky jsou plné přání, aby si spojenci Turků, tedy Prusko, Anglie a Polsko, uvědomili svou chybu, která spočívala v podpoře pohanů, a přestali prolévat křesťanskou krev. Utěšuje se vírou v to, že je odplata nemine a že se „o jejich hanbě jednou bude v knihách psát.“¹²⁵

Leopold II. byl vůbec její oblíbenec. O něm a jeho choti Marii Ludvice, dceři španělského krále Karla III., nemluví jinak než v dobrém. Některé soudy jsme již měli možnost číst v souvislosti s řešením války proti osmanské říši. Stejně tak přeje i Marii Ludvice, „*dobré jako i křesťanské ženě*“.¹²⁶

Jakou radostí pro ní asi byla korunovace císařského páru, jež se se vši pompézností uskutečnila v Praze během měsíce září? Takovou událost si samozřejmě nemohli Johanka s Janem Antonínem nechat ujít a přesunuli se do Prahy již během léta roku 1791. Johanka bohužel neměla kvůli zranění nohy to štěstí účastnit se osobně radovánek podobných velkému stavovskému bálu uspořádanému v Nosťovicově divadle 12. září. A tak se dozvídala o většině událostí od svého manžela

¹²³ Milena LENDEROVÁ et al., *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. 2. díl. Dny všední a sváteční*, Pardubice 2005, s. 104–106.

¹²⁴ 18. a 20. února 1791, viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1477.

¹²⁵ „[...] und zur schande einmahl im büchern zu lesen sein wird Von ihm als seinem minister hertzberg, ja die gerechte strafe, als rache so vieller vergossenen unschuldiges bluth kan nicht ihnen ungestraft bleiben[...]“ Viz tamtéž.

¹²⁶ „[...]die keyserin [...] ist ein gutte, als kristliche frau [...]“ Zápisk z 1. dubna 1791. Viz tamtéž.

a dalších urozených společníků, kteří ji v rodovém paláci na Starém Městě navštěvovali. Na opery se ovšem nechávala nosit. Jestli ale na ní zanechala premiéra Mozartovy opery *La clemenza di Tito*, uskutečněné 6. září, dojem podobný údajnému výroku císařovi choti, nevíme.¹²⁷

Počátek roku 1792 nebyl příznivý ani pro milovaného císaře, ani pro samotnou Johanku. Ta pravděpodobně během prvních tří měsíců onemocněla a dne 26. března, tedy necelý měsíc po smrti Leopolda II., skonala na zápal plic a píchání v boku, jak praví její parte. Prozrazuje též, že rozloučení s ní proběhlo v Nových Hradech, kde byla uložena do rodinné hrobky v tamním kostele Sv. Jakuba Většího.¹²⁸ Zádušní mše za ní nechal Jan Antonín sloužit ve dnech 2. až 4. dubna 1792. Naštěstí nejen pro Johančinu duši, ale i pro pozůstalé příbuzné, byla umírající v přítomnosti kněze řádně vyzpovídána, tudíž se její duše mohla v klidu odporučit na onen svět a v dobové představě se tak splnila představa „dobré smrti“.¹²⁹

Zesnulá Marie Jana po sobě nechala testament, ve kterém rozdělila svůj „skromný majetek“ mezi své nejbližší.¹³⁰ Peněžní částku 10 000 zlatých odkázala dětem svých sourozenců. Zbytek jejího majetku byl tvořen vesměs šaty, šperky a jiným mobiliářem. S těmito věcmi pamatovala zejména na své neteře, mezi něž je rozdělila. Menšími finančními částkami obdarovala pak své věrné služebnictvo. V době sepisování svých posledních věcí, zaznamenávaných s velikou pečlivostí, jistě netušila, že i její deníky se jednou stanou velmi cenným odkazem.

Závěr

Text pojednává o denících Marie Jany (Johanky) Harbuval von Chamaré, roz. z Valdštejna. Byla urozenou ženou pocházející ze dvou významných šlechtických rodů – hrabat z Valdštejna a Pálffyů z Erdödu. Narodila se jako sedmý potomek Anně Barboře z Valdštejna, roz. Pálffyové z Erdödu, a Václavu Josefovi z Valdštejna 4. července 1722 na jejich panství Rožďalovice. O jejím dětství a dospívání bohužel nic nevíme. Jasnější obraz Johančina života se rýsuje až po jejím sňatku s hrabětem Janem Antonínem Harbuval von Chamaré, synem slezského emigranta Jana Ludvíka hraběte Harbuval von Chamaré. Ten uprchl z domovského Slezska po jeho záboru pruskými vojsky za tzv. slezských válek. Jan Ludvík zakoupil na území Českého království panství Potštejn a jeho choť Anna Barbora později panství Nové Hrady u Skutče. Na těchto statcích pak Johanka po sňatku roku 1764 (v té době jí bylo téměř 42 let, zatímco ženich oslavil 27. narozeniny) strávila zbytek svého poměrně dlouhého života (zemřela v březnu roku 1792), jenž nabyl jasnějších kontur po roz-

---

¹²⁷ J. PETRÁŇ, *Kalendář*, s. 155.

¹²⁸ Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1482.

¹²⁹ Marie KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha – Litomyšl 2001.

¹³⁰ Viz SOA Zámorsk, RA Harbuval-Chamaré, sing. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1481.

boru Johančiny písemné pozůstalosti, uchovávané společně s písemnostmi celého rodu Harbuval von Chamaré ve Státním oblastním archivu v Zámrsku.

Co se pramenů dochovaných po Johance týče, k dispozici jsou, kromě účetního materiálu, tři téměř kompletně dochované deníky z let 1769–1773, 1782 a 1791 (Státní oblastní archiv Zámorsk, Rodinný archiv Harbuval a Chamaré, sign. D IV 10, karton č. 42, inv. č. 1475–1477). Společně s několika málo dalšími deníky urozených žen 18. století jsou pro raný novověk jedinečným pramenem, podávajícím svědectví o životě urozené ženy. Nabízí nám pohled na všední i nevšední problémy šlechtičny, jež ona sama reflektuje v mnohem méně zkreslené podobě.

Na stránkách zachovaných Johančiných deníků jsou podrobně popsány každodenní strasti i slasti (nejen) jejího života. Rozbor těchto skutečností se stal hlavním námětem mé studie. Kromě tradiční péče o domácnost a vedení rozsáhlé korespondence (bohužel se nedochovala), stálo na každodenním programu šlechtičny přijímání hostů, rozptýlení v podobě diskuzí, četby novin, procházek nebo projížděk, ale také hry jako například biliár, tarok či lotto. Běžný je i popis aktivit jejího chotě Jana Antonína, který kromě péče o panství a plátenický podnik, věnoval množství času nejprve honbě za pokladem, ukrytým údajně ve starém hradě Potštejně, později pak pouštění balónů a chovu bource morušového. Z méně šťastných momentů jejího života je třeba zdůraznit zdravotní komplikace, kterými Johanka dlouhodobě trpěla, a proto se v její blízkosti velice často pohybovali chirurgové, kteří se jí snažili vyléčit.

Dny sváteční, na druhé straně, charakterizovaly zejména oslavy narozenin, návštěvy čítající více hostů, dále sezónní aktivity jako lovy, plesy či opery. Těchto příkladů je zaznamenáno ale žalostně málo. Narodil například od své tchyně Anny Barbory, která trávila dny návštěvami pražských aristokratických paláců a téměř každý večer byla přítomna v divadle, Janě Marii pravděpodobně více vyhovoval pobyt na venkovské rezidenci. Stejně jako všední dny, nebyly ani dny sváteční tvořeny pouze zábavou. Na stránkách deníků nalezneme i reflexi války s osmanskou říší, popis hladových let 1771–1772, ale i veselejší události – např. zmínky o korunovaci císaře Leopolda II. na českého krále v Praze v září roku 1791.

Summary:

Diaries of Maria Johanna Harbuval von Chamaré (1722-1792)

Diaries of aristocratic women who lived in the Bohemian kingdom in the 18th century are rather rare. Three diaries of Maria Johanna Harbuval von Chamaré (from years 1769-1773, 1782 and 1791) and five diaries of her mother-in-law Anna Barbora Harbuval von Chamaré (from years 1763-1771) are the oldest ones preserved for the Bohemian kingdom. The authoress tries to describe everyday life of Maria Johanna Harbuval von Chamaré (1722-1792) using this unique ego-documents and compare it with other kinds of resources connected with her life (correspondence, inventories, accounts, testament, etc.). She intends to resume all themes which Maria Johanna was writing in her diaries and private correspondence about. Among the most important points of her interest belonged her relationship with her husband Johann Anton Harbuval von Chamaré who is known for his unusual hobbies (for example searching for treasure under the old castle in Potštejn), relationship with other persons of noble origin and reflection of political events of the 18th century. Her everyday notes also inform us about her everyday activities, such as care about household and representation, accountig, travelling, typical aristocratic seasonal entertainmet (going out to theatres, balls, hunting, etc.) and everyday entertainment (visiting other noble persons, playing billiard, card games, chess, etc.). She did not spend every day being in a noble company, she was very often alone passing time with writing letters or knitting. The authoress also mentions her serious health troubles that often disabled her for taking part in many of above mentioned activities. Finally, she summarizes that Maria Johanna was an interesting personality and the example of a noble woman who was married but did not give birth to any child. Her diaries show us what a life could such a woman live. On the other hand, she might have done many other things in her lifetime. Some of other aristocratic women became meacenases, enjoyed being in company all the time, meeting other noble women. However, Maria Johanna probably prefered a quiet way of living, but it is also possible that the lack of other archive material disallows us to reveal all her life. We must not forget that her personal diaries reflect only its shorter part.

Pavla JANÁČKOVÁ

Zbyněk VYDRA

Na stráži samoděržaví.

Vladimir Andrejevič Gringmut a Ruská monarchistická strana, 1905–1907¹

Rok 1905 přinesl zásadní změny do politického života Ruska. Během několika měsíců byl završen proces konstituování liberálních politických stran, proběhly volby do Státní dumy a země se vydala cestou parlamentní monarchie.² Legalizace politických stran ale přivedla k životu též radikální pravici hájící *ancien régime*, Státní dumu buď zcela odmítající, nebo prohlašující, že Duma vznikla z vůle cara a nikterak neomezuje jeho samoděržavnou moc. Jednou z prvních ultrapravicových stran byla Ruská monarchistická strana (Russkaja monarchičeskaja partija, dále RMP), založená v dubnu 1905 v Moskvě Vladimírem Andrejevičem Gringmutem.³

Archiv RMP zmizel. Poslední předseda RMP Sergej A. Kelcev vypovídal před vyšetřovací komisí Prozatímní vlády 17. března 1917: „*Archiv strany v rozsahu 47 složek za léta 1905–1913 se nachází u Vostorgova (druhý předseda Svazu, po smrti Gringmuta). Za rok 1914, až do srpna, u plukovníka Tomilina (v pořadí třetí předseda). A dopisy z posledních let v sídle Svazu.*“⁴ Ani jednu z těchto tří

---

¹ Studie vznikla jako součást grantového projektu č. 409/07/P028 GAČR Radikální pravice v Rusku, 1900–1917.

² Pro přehled obecného vývoje ve sledovaných letech 1905–1907 srov. *Pervaja revolucija v Rossii. Vzgljad čerez stoletije*, red. A. P. Korelin – S. V. Tjutjukin, Moskva 2005; Abraham ASCHER, *The Revolution of 1905*, 2 vols., Stanford 1988, 1992.

³ V textu operujeme s pojmy „ultrapravice“, „radikální pravice“, „krajní pravice“. Vztahují se k RMP a dalším podobně orientovaným stranám ruského politického spektra (Svaz ruských lidí, Svaz ruského lidu). V tehdejší době se ovšem žádná z oněch stran neoznačovala za „ultra“, „radikální“ či „extrémní“, používala pojmenování „pravice“ nebo „monarchisté“. Pro dnešního čtenáře by ovšem prosté označení pravice bylo matoucí. Standardní pravici byl v Rusku např. Svaz 17. října (tzv. okťabristé), konzervativně-liberální strana vyslovující se za ústavní pořádek, striktně hájící nedotknutelnost soukromého vlastnictví, ale současně i nacionalistická. Základním odlišováním znakem „ultrapravice“ byla bezvýhradná věrnost principům „samoděržaví, pravoslaví, národnost“; v praxi to znamenalo obranu samoděržaví, stavovského uspořádání společnosti, vládnoucího postavení pravoslavné církve, hlásání nadřazenosti ruského etnika v impériu. Za jeden ze základních rozlišovacích znaků ultrapravice od pravice (např. *okťabristů* nebo Strany právního pořádku) pokládáme antisemitismus.

⁴ *Pravyje partii. Dokumenty i materialy*, vol. 1, Moskva 1998, s. 61–62.

části se nepodařilo najít, podle historika Kirjanova se dochovaly pouze dokumenty ve fondu Policejního oddělení, případně materiály publikované v novinách a časopisech.⁵ Materiály ve fondu Policejního oddělení jsou nahodilého charakteru, neexistuje samostatná složka pro RMP. Dílčí informace lze excerpovat z osobního fondu Borise V. Nikolského, který s Gringmutem úzce spolupracoval a byl jeho „petěrburskou spojkou“.⁶ I v tomto případě jsou prameny torzovité. Letmé zmínky o Gringmutovi obsahují prameny osobní povahy. Jelikož při svých návštěvách Petrohradu byl pravidelným návštěvníkem salónu Alexandry Bogdanovičové, v jejím deníku je zmiňován relativně často.⁷ Cenné postřehy nalezneme také v deníku Lva Tichomirova, člena redakce Gringmutových *Moskovskich Vedomostí*.⁸

Literatura byla ke Gringmutovi velmi skoupá. O jeho životě, zejména před rokem 1905, se lze dočíst pouze ze dvou dobových oslavných publikací.⁹ Ale i politická činnost se dočkala jen několika skutečně objektivních zpracování.¹⁰ V obecnějších pojednáních o ruské revoluci většinou jméno Gringmut zcela chybí. Důvodů můžeme jmenovat několik: celkově menší zájem o radikální pravici u ruských i západních historiků, lokální význam RMP s vlivem omezeným na Moskvu a Moskevskou gubernii. Gringmut ale působil coby inspirátor i určitý živoucí symbol radikální pravice a jako jeden z mála jejích vrcholných představitelů se snažil o efektivní propojení pravicových organizací v jednu celoruskou stranu. V tomto ohledu bylo jeho postavení mezi vzájemně soupeřícími politiky výjimečné.

Dobová oslavná publikace uvádí „německý původ“ Gringmuta. Současná pravicová historiografie píše, že jeho „předkové z otcovy strany patřili k starému slovanskému rodu z pruského Slezska“.¹¹ Generál Džunkovskij v memoárech nic-

⁵ Tamtéž.

⁶ Gosudarstvennyj Archiv Rossijskoj Federacii (GARF), f. 588, op. 1, d. 222 (dopisy Gringmuta B. V. Nikolskému z let 1905–1906); op. 1, d. 968 (telegramy Gringmuta Nikolskému z let 1906–1907); op. 1, d. 1091 (dopisy Nikolského Gringmutovi), op. 1, d. 1145 (telegramy Nikolského Gringmutovi).

⁷ Alexandra V. BOGDANOVIČ, *Tri poslednich samoderžca*, Moskva 1990. Salón A. V. Bogdanovičové byl jedním z míst, kde se v Petěrburgu scházeli konzervativní šlechtici a byrokraté, osoby blízké carskému dvoru. Manžel Alexandry Viktorovny generál Jevgenij Vasiljevič Bogdanovič byl členem rady ministra vnitra. Srov. Dmitrij Igorevič ŠTOGOV, *Salon Bogdanovičej v sisteme političeskoj vlasti Rossijskoj imperii na rubeže XIX–XX. veka*, in: Rossijskaja gosudarstvennosť: istorija i sovremennost', St. Petěrburg 2003.

⁸ Lev TICHOMIROV, *25 let nazad*, KA I (XXXVIII), 1930, s. 20–69; II (XXXIX), 1930, s. 59–96; III (XL), 1930, s. 47–75, IV–V (XLI–XLII), 1930, s. 103–147; *Iz dnevnika L. Tichomirova*, KA VI (LXI), 1933, s. 82–128; V (LXXII), 1935, s. 120–159; VI (LXXIII), 1935, s. 170–190; I (LXXIV), 1936, s. 162–191; II (LXXV), 1936, s. 171–184).

⁹ *Bogatyr mysli i děla. Pamjati Vladimira Andrejeviča Gringmuta*. Moskva 1909; *Vladimir Andrejevič Gringmut. Očerki jeho žizni i dejatelnosti*, Moskva 1913.

¹⁰ Don C. RAWSON, *Russian Rightists and the Revolution of 1905*, Cambridge 1995 (zvl. 2. kapitola, s. 21–33); Sergej A. STĚPANOV, *Černaja sotňa v Rossii, 1905–1914 gg.*, Moskva 1992.

¹¹ Anatolij D. STĚPANOV, *Bogatyr mysli i děla. Vladimir Andrejevič Gringmut (1851–1907)*, in: *Voinstvo svjatogo Georgija*, St. Petěrburg 2006, s. 144–146; TÝŽ, *Černaja sotňa. Vzgljad čerez stoletije*, Sankt-Petěrburg 2000, s. 21; *Černaja sotňa. Istoričeskaja enciklopedija*, Moskva 2008.

méně zmiňuje židovský původ Gringmuta,¹² což dnes opakuje Jurij Kirjanov – jako jediný.¹³ Podle pravicových autorů pustá pomluva, kterou vypustil ministerský předseda Sergej Witte, nesnášející Gringmuta za jeho kritické články.¹⁴ Tak či onak, Gringmutova rodina se do Ruska přistěhovala ve čtyřicátých letech 19. století, jeho otec Wilibald-Heinrich Gringmuth, profesor klasické filologie na univerzitě v Breslau, přijal pozvání hraběte Sergeje V. Stroganova a stal se domácím učitelem jeho dětí. Vedle toho vyučoval němčinu, latinu, řečtinu, mezi jeho žáky patřil hrabě Pavel A. Kapnist, budoucí správce moskevského školského okruhu. Natrvalo se usadil v Moskvě, porušil své jméno na Andrej Ivanovič Gringmut a oženil se Bertou Petrovnou Sokolovskou z Vilna. V roce 1851 se jim narodil syn Vladimír Andrejevič.

Všechny zprávy o Gringmutově dětství a mládí nešetří obdivem k jeho bystré mysli, přirozené inteligenci. Díky otcově dohledu získal pečlivé domácí vzdělání, záhy se u něho projevil výjimečný talent na jazyky (francouzština, ruština, němčina, angličtina, latina, řečtina). Rodina žila pestrým kulturním životem, na dospívajícího Vladimíra Andrejeviče silně působil rozmach ruské kultury v šedesátých letech, s otcem navštěvoval muzea, knihovny, výstavy *peredvižníků* (k oblíbeným malířům patřili Perov, Ajvazovskij, Ivanov). Chtěl studovat na historicko-filologické fakultě Moskevské univerzity, jelikož ale neměl dokončené studium na státním gymnáziu, mohl se na podzim 1866 zapsat na přednášky pouze jako „volný posluchač“. Nejčastěji si volil kursy katedry klasických jazyků.

V roce 1870 zemřel Gringmutovi otec. Nezanechal penzi, vdova a čtyři děti (Vladimír měl bratra a dvě sestry) zůstaly bez prostředků. Gringmut starší krátce před smrtí odmítl místo ředitele nově otevřeného Lycea careviče Nikolaje, nyní na stejném institutu jeho syn získal místo mladšího učitelského pomocníka. Patrně sehrála roli i známost se spoluzakladatelem lycea, univerzitním profesorem Pavlem M. Leontjevem. Gringmut začal na lyceu vyučovat němčinu, už v roce 1871 se stal starším učitelským pomocníkem a v roce 1872 odjel na stáž do Německa. Seznamoval se úrovní výuky klasických jazyků na německých gymnáziích, vedle toho si našel čas navštívit egyptologické přednášky na univerzitách v Berlíně a Lipsku. Po návratu do Ruska začal od jara 1874 vyučovat také na Ženském klasickém gymnáziu S. N. Fišerové, kde učil řečtinu a němčinu v letech 1883–1892.

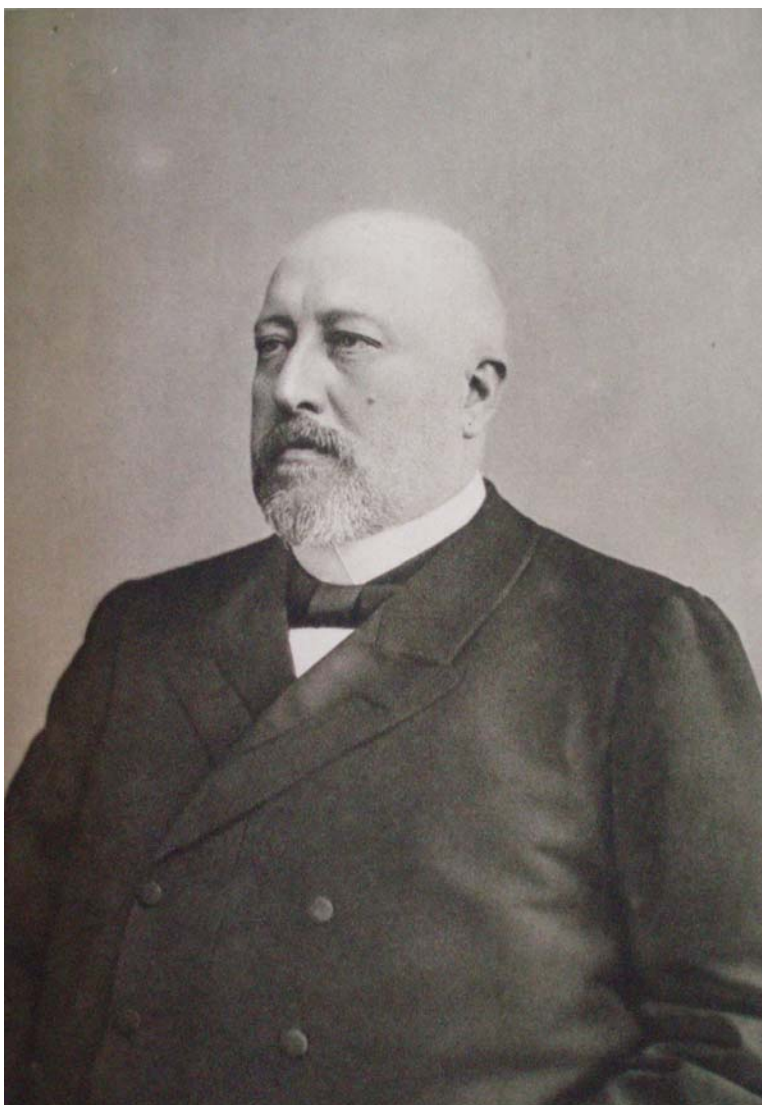

Tato encyklopedická příručka je faktograficky bohatá, nicméně otevřeně oslavuje ultrapravicové strany a jejich představitele. Hodnotové soudy a interpretace v ní prezentované nelze akceptovat.

¹² Vladimír F. DŽUNKOVSKIJ, *Vospominanija*, vol. 1, Moskva 1997, s. 238.

¹³ Jurij KIRJANOV, *Pravyje partii v Rossii 1911–1917*, Moskva 2001, s. 90, 429.

¹⁴ *Černaja soťna*, s. 337.

Vladimir Andrejevič Gringmut (1851–1907), převzato z *Vladimir Andrejevič Gringmut. Očerk jeho žizni i dejatelnosti*, Moskva 1913, s. 1.

Po smrti Leontjeva na jaře 1875 se stal „starším učitelem“. 2. června 1875 se oženil s Ljubov Dmitrijevovou Zmijevovou, šlechtičnou z Rjazaňské gubernie. O rok později získal ruské občanství a v létě 1878, zjevně pod vlivem silně zbožné manželky, přestoupil na pravoslavnou víru (Gringmutové byli luteráni). Příklon k pravoslaví měl pro něho zásadní význam, v náboženství spatřoval základní životní jistotu a jeden ze znaků ruské jedinečnosti vůči okolnímu světu.

Učitelství kariéra de facto formovala Gringmutovy názory na politiku a společnost a ideově předurčila jeho pozdější politickou dráhu. Vstupem do Lycea careviče Nikolaje se ocitl v intelektuálním prostředí, jež formoval Michail Nikiforovič Katkov, spoluzakladatel školy a nejvýraznější představitel konzervativního myšlení v Rusku šedesátých až osmdesátých let. Katkov, šéfredaktor nejstarších ruských novin *Moskovskija Vedomosti*, byl hlavním exponentem ruského nacionalismu, přesvědčeným stoupencem samoděržaví a silné centrální vlády. Po nástupu Alexandra III. (1881) byl neoficiálním ideologem nového konzervativního politického kursu, spolu s Konstantinem P. Pobědonoscevem, hrabětem Dmitrijem I. Tolstým a knížetem Vladimírem P. Meščerským nejvíce symbolizoval protireformního, antiliberalistického ducha doby.¹⁵

Pro *Moskovskija Vedomosti* začal psát už na začátku sedmdesátých let. Publikoval také v týdeníku *Sovremennaja letopis* a měsíčníku *Russkij Vestnik* (též kontrolovaném Katkovem). Jeho články z té doby pojednávaly o zahraniční literatuře, školských otázkách, příležitostně o jeho koníčku, egyptologii. Zvláštní zájem projevoval o klasickou řeckou literaturu a jazyk. Od osmdesátých let věnoval více pozornosti současné ruské literatuře. Jeho literární vkus byl hodně konzervativní, preferoval klasiky (hraběte A. K. Tolstého, Fonvizina, Krylova, Puškina, Lermontova) před současnými autory. Kritizoval nastupující naturalismus a oblibu Emila Zoly. V devadesátých letech se začal častěji vyjadřovat k společenským a politickým tématům. Nejprve vedl v časopisu *Ruskoje obozrenije* rubriku *Současné otázky mezinárodní politiky*, později rubriku *Kronika současné beletristiky*. Profiloval se jako přední konzervativní publicista, věrný následovník Katkova, jehož památku ctil. V roce 1897 ho car potvrdil jako redaktora-vydavatele *Moskovskich Vedomostí*.¹⁶ Současně byl Gringmut jmenován řádným státním radou, což znamenalo povýšení mezi dědičné šlechtice. Z časových důvodů se vzdal ředitelského místa v lyceu a věnoval se plně redaktorské práci.¹⁷ Pravidelně psal úvodníky, celý jeho život se odehrával kolem novin. V redakci trávil většinu dne, blízkým spolupracovníkem mu byl bratr Dmitrij, vedoucí redakci a tiskárnu. Zástupcem šéfredaktora byl Lev Tichomirov, tajemníkem redakce baron A. E. Nolde.

Konzervativní učitel, pro kterého bylo vrcholem úspěchu, když jeho žákyne sehrály Sofoklovu *Antigonu* a Euripidovu *Ifigenii na Aulidě* v řečtině, byl předurčen stát se praporečnickem pravice, hájící carské samoděržaví. *Moskovskija Vedomosti* pod jeho vedením představovaly baštu konzervativních společenských, kulturních, politických vizí. Triáda „pravoslaví, samoděržaví, národnost“ se mu stala devízou, s níž vstoupil do víru revolučních událostí.

¹⁵ Přehledně o životě Katkova srov. Galina P. IZMESTJEVA, *Michail Nikiforovič Katkov*, *Voprosy istorii* 4, 2004, s. 71–92. O „konzervativní čtyřce“ viz Petr A. ZAJONČKOVSKIJ, *Aleksandr III i jeho bližajšeje okruženije*, *Voprosy istorii* 8, 1966, s. 130–146; Jevgenij TOLMAČEV, *Aleksandr III. i jego vremja*, Moskva 2007, s. 498–500.

¹⁶ Vystřídal S. A. Petrovského, za jehož působení noviny stagnovaly. *Gringmut*, s. 51; *Bogatyr mysli i děla*, s. 147; *Černaja sotňa*, s. 336–338.

¹⁷ *Gringmut*, s. 65–70.

Ruští konzervativci se na počátku 20. století obtížně vyrovnávali s dominantním postavením ministra financí Sergeje Witteho. Nesouhlasili s jeho hospodářskou politikou, kritizovali industrializaci, nezamlouval se jim příliv zahraničního kapitálu do Ruska. Z kritických názorů vyjadřovaných v petěrburgských a moskevských salonech a klubech vyrostlo na přelomu let 1900–1901 v Petěrburgu Ruské shromáždění (Russkoje sobranije). Původně kulturně-osvětový spolek chtěl reagovat na kosmopolitní vlivy v ruské společnosti a kultuře, vyjadřoval určitou krizi ruské identity a snažil se o návrat ke konzervativním, národním hodnotám.¹⁸ Jeho vliv na veřejnost byl okrajový, aktivity liberálního hnutí vyrůstajícího ze zemstev a radikálních socialistů praktikujících politický teror byly v letech 1900–1904 mnohem výraznější.

Gringmut byl příznivcem Russkogo sobranija, také patřil k ostrým kritikům Witteho politiky. Z vlády mu nejvíce imponoval ministr vnitra Pleve, byť ho soukromě kritizoval za špatnou personální politiku.¹⁹ Vyhovoval mu ale jeho rázný styl a hlavně schopnost postavit se Wittemu. Když Pleve padl za oběť atentátu a nastalo „liberální období“ knížete Svjatopolka-Mirského, nebyl Gringmut nijak zvlášť nadšen. K nesmělým pokusům o reformy choval značnou skepsi a stejně jako mnoho dalších konzervativců se obával budoucího vývoje. Kontantin Pobědonoscev předvídal, že „*vše skončí řeží v Petěrburgu a stejně tak v guberniích.*“²⁰

Předpověď se naplnila 9. ledna 1905. Zbytečný zásah proti demonstrantům v Petěrburgu aktivizoval všechny proudy opozice. Revoluce postoupila do další, radikální fáze. Zatímco liberálové v zemstvech jednali na schůzích a kongresech, radikální socialisté házeli bomby. Vlna teroru zasáhla i carovo nejbližší okolí, zavražděn byl velkokníže Sergej Alexandrovič, moskevský generální gubernátor. Navíc pokračující válka s Japonskem se naprosto nevyvíjela podle předpokladů (v únoru porážka u Mukdenu).²¹ Car zareagoval 18. února. Nejprve reskriptem pověřil nového ministra Alexandra Bulygina, aby vypracoval projekt „poradního shromáždění“. Poté vydal *ukaz* vyzývající vládu, aby vzala v potaz návrhy soukromých osob a skupin na „*zlepšení organizace státu a zlepšení veřejného blaha*“.²² Čistě teoreticky, kdokoli mohl poradit carovi jak vládnout. A nakonec přišel manifest, vzkaz cara obyvatelstvu, jehož hlavní myšlenkou bylo sjednocení se proti vnějšímu i vnitřnímu nepříteli. Klíčová byla následující slova: „*V neustálých myšlenkách na blaho lidu a v pevné víře, že Bůh, soucítící s našim utrpením, požehná naše zbraně vítězstvím, vyzýváme všechny lid dobré vůle, bez ohledu na původ, majetek, titul a povolání, aby se spojil a družně nás podpořil v svatém a velkém boji proti houževnatému vnějšímu nepříteli, v potlačení vzpoury v naší zemi a v rozumném odporu proti vnitřnímu chaosu. Neboť pouze při klidném a cílém duševním stavu všeho obyvatelstva můžeme dosáhnout úspěšného uskutečnění našich záměrů,*

¹⁸ Jurij I. KIRJANOV, *Russkoje Sobranije 1900–1917*, Moskva 2003, s. 4, 25–26.

¹⁹ A. V. BOGDANOVIČ, *Tri posledních samoderžca*, s. 316.

²⁰ Tamtéž, s. 295.

²¹ Srov. Václav VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět*, Praha 1999, s. 165–166.

²² D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 13–14.

směřujících k oživení duchovního života lidu, posílení blahobytu a zvýšení státního pořádku.²³

Manifest, vyzývající „všechny věrné Rusy, aby povstali pevně kolem trůnu“, vyvolal překvapení a rozporuplné reakce. Liberálové většinou odmítli vlasteneckou výzvu; dokumenty si podle nich vzájemně protirečily.²⁴ Zatímco reskript hovořil o „přípravenosti lidu vyjádřit názor“, manifest právě toto odsuzoval jako „rozkladné hnutí“. V každém případě šlo o zásadní moment, vždyť vláda přímo zákonem vyzývala lid, aby se svými názory podílel na organizaci věcí veřejných.

Pro monarchisty nebyl v zákonech rozpor, všechny měly ruský lid sjednotit kolem trůnu.²⁵ Gringmut předvídal, že opozice reskript využije pro své „sobecké cíle“ a výsledkem bude chaos.²⁶ K témuž povede i manifest, protože vláda bude „bombardována“ různými názory, zemstva a městské rady se změní v politické kluby. V tom se příliš nemýlil, neboť liberálové stupňovali své aktivity a zemstva stále otevřeněji hrála politickou roli protivládní opozice (v dubnu se konal II. všeruský sjezd zemstev v Moskvě). Gringmut ale současně manifest přivítal jako výzvu k jednotě a jako poslední šanci zachránit samoděržaví. 18. únor pokládal za bod obratu, kdy byly jasně stanoveny „bitevní linie“. Tímto dnem pro něho začala nová životní etapa, „byl nucen stát se politikem, protože ho k tomu vyzval car“.²⁷

Gringmut založil 24. dubna Ruskou monarchistickou stranu (Russkaja monarchičeskaja partija, RMP). Většina z 38 zakládajících členů byla z redakce *Moskovskich Vedomostí*. Nejvýznamnější vedle Gringmuta byli baron A. E. Nolde, Vasilij G. Orlov, Klavdij N. Paschalov, Boris V. Nazarevskij, Alexej S. Šmakov.²⁸ Mužem číslo dvě se stal protojerej Ioann I. Vostorgov, obratný manipulátor, zjevně využívající zanícenosti Gringmuta pro pravoslaví.²⁹ Volně byl na RMP napojen Lev Tichomirov.³⁰ Stranický prapor navrhl slavný malíř Viktor M. Vasněcov.³¹

Legálně sice mohly politické strany vznikat až po 17. říjnu 1905, samotní monarchisté odvozovali ale zakládání stran od carského manifestu z 18. února, který byl pro ně zákonem. Vyložili si ho jako carův souhlas, respektive příkaz k vytváření politických uskupení. Fakticky také státní moc vzniku monarchistic-

²³ *Polnoje Sobranije Zakonov Rossijskoj Imperii*, Sobranije Tretije. Svazek XXV, oddíl 1, 1905, č. 25 852, St. Petěrburg 1908, s. 132–133.

²⁴ Vasilij A. MAKLAKOV, *Vlast' i obščestvennost' na zakate staroj Rossii. Vospominanija sovremennika*, vol. 2, Paris 1932, s. 355–357; Ivan I. PETRUKIČIČ, *Iz zapisok obščestvennogo dejatelja: vospominanija*, Archiv ruskolj revoljucii 20, 1934, s. 365–370; Josif V. GESSEN, *V dvuch vekach*, Archiv ruskolj revoljucii 22, 1927, s. 195–198; Dmitrij I. ŠIPOV, *Vospominanija i dumy o perežitom*, Moskva 2007, s. 308–309.

²⁵ Intepretace Alexeje S. Suvorina in: *Novoje vremja*, 19. 2. 1905, s. 3.

²⁶ *Moskovskija Vedomosti*, 22. 2. 1905, s. 1–2.

²⁷ A. D. STĚPANOV, *Bogatyr mysli i děla*, s. 149.

²⁸ *Černaja sotňa*, s. 367–371, 384–387, 339–340, 607–609.

²⁹ Tamtéž, s. 117–123.

³⁰ Tamtéž, s. 543–547. Jeho složitý vztah k RMP viz Zbyněk VYDRA, *Z deníku rozzlobeného muže. Lev Tichomirov a první ruská revoluce*, Slovánské historické studie 32, 2007, s. 237–250.

³¹ Vasněcov byl jedním z mála špičkových umělců, který otevřeně podporoval ultrapravicí. Do žádné strany nicméně nevstoupil. Srov. *Černaja sotňa*, s. 86–88, 451.

kých sdružení nekladla žádné překážky. Už v březnu založil v Moskvě hrabě Pavel Šeremetěv Svaz ruských lidí (Sojuz russkich ljudej, SRL). V dubnu vznikl v Petěrburgu Vlastenecký svaz (Otečestvennyj sojuz), iniciativa vzešla převážně od členů Russkogo Sobranija a jednalo se výrazně elitářskou organizací s převahou šlechty a vysokých státních úředníků.

Šeremetěv a s ním hlavně ideolog SRL Sergej F. Šarapov vnášeli do pravicového hnutí slavjanofilské prvky.³² Prosazovali „lidové samoděržaví“, v němž by lidé mohli volně vyjádřit názory a rady panovníkovi. Manifest uvítali, ovšem za podmínky, že se nestane krokem k parlamentarismu. Ideálem jim byl *Zemskij sobor* (*Zemský sněm*), stavovská instituce fungující v Moskevské Rusi v 16. a 17. století.³³ Gringmut nesdílel slavjanofilské nadšení pro *zemskij sobor*. Volal po vysoce centralizované moci, kompetentní byrokracii a neomezené osobní vládě cara ve stylu Alexandra III.³⁴

Manifest z 18. února pro Gringmuta znamenal de iure uznání existence *politických stran*; jestliže se formovali liberálové (na sjezdu zemstev vznikl Svaz svazů jako centrální instituce sjednocující liberální opozici), monarchisté měli udělat to samé.³⁵ V na první pohled logické úvaze ale byla kontradikce, upozornil na ni třeba i kníže Meščerskij. Úmysl vést „*lidové, nezávislé hnutí*“, byť na obranu a posílení samoděržaví, znamenal zásah do carských záležitostí. Měnil se obraz carské moci, ve své podstatě nezávislé na vnější podpoře.³⁶ Jak sladit „*lidovou politiku*“ a „*samoděržavnou moc*“, z toho se stalo dilema pro všechny pravicové organizace. Gringmut na jednu stranu byl pro „*široké monarchistické hnutí*“, současně měl výhrady k participaci veřejnosti v politice. „*Ctěné osoby*“, zmiňované v ukazu z 18. února, které měly radit carovi, měly být vybrány z lidu, ne lidem. Vybírat měl car „*s Boží pomocí*“.³⁷ Gringmut tedy odmítal slavjanofilský *zemskij sobor*, evropský parlamentarismus, vystupoval principiálně proti sdílení politické odpovědnosti mezi carem, vládou a lidem. Když 6. srpna byla ohlášena tzv. Bulyginova дума, těžko ji mohl akceptovat. V podstatě se dostával do „*opozice zprava*“.³⁸

³² O Šarapovovi viz *Černaja sotňa*, s. 589–595; Zbyněk VYDRA, *Židovská otázka v carském Rusku, 1881–1906. Vláda, Židé a antisemitismus*, Pardubice 2006, s. 134–139.

³³ *Russkoje dělo*, 31. 3. 1905, s. 2–3. *Zemskij sobor* byl fixní ideou slavjanofilů po celou druhou polovinu 19. století. V první generaci ho nejvíce prosazoval Konstantin Aksakov, poté jeho bratr Ivan Aksakov. Ten se i pokusil ve spolupráci s ministrem vnitra Nikolajem P. Ignatěvem uvést ho do politické praxe v letech 1881–1882. Srov. Zbyněk VYDRA, *N. P. Ignatěv, I. S. Aksakov a Zemský sněm*, Slovánský přehled 87, 2001, s. 111–124.

³⁴ Jeho opakovaně vyjadřovaný nesouhlas k Šarapovovým koncepcím: *Moskovskija Vedomosti*, 1. 2. 1905, s. 1–2; 18. 5., s. 1; 12. 7., s. 1–2.

³⁵ *Moskovskija Vedomosti*, 3. 3. 1905, s. 1–2; 5. 5. 1905, s. 1–2.

³⁶ *Graždanin*, 12. 5. 1908, s. 18–19.

³⁷ *Moskovskija Vedomosti*, 28. 3. 1905, s. 1.

³⁸ Text manifestu: *Polnoje Sobranije Zakonov Rossijskoj Imperii*, Sobranije Tretije. Svazek XXV, oddíl 1, č. 26 661, 1905, St. Petěrburg 1908, s. 640–651 (přílohy k manifestu, svazek XXV, oddíl 2, s. 383–386). K Bulyginově dumě přehledně: *Pervaja russkaja revolucija*, s. 259–262.

Vysoká politika se ale utvářela v Petěrburgu u carského dvora, ne v redakci *Moskovskich Vedomostí* ani na schůzích RMP. Ta nebyla v létě 1905 v pozici, z níž by ovlivnila rozhodnutí cara a jeho poradců. Strana sice rostla, podle jejích členů „nezadržitelně“, a na začátku podzimu měla více než 60 organizací, většina ale fungovala spíše symbolicky. Baron Nolde hovořil o tisícovce členů, na schůze ale docházely jen desítky.³⁹ Většinou se k RMP přidávali šlechtici z Moskvy, státní úředníci, kupci, duchovní, příležitostně právníci, akademici. Historik Štěpanov označil Ruskou monarchistickou stranu za „elitářskou organizaci“, podobně jako Russkoje sobranije nebo SRL.⁴⁰ RMP rozhodně nebyla masovou lidovou stranou, jakou se později stal Svaz ruského lidu, nebyla ale ani stranou aristokracie. Titulovaná šlechta v ní byla zastoupena minimálně.

Ač neochotně, Gringmut se musel smiřovat s tím, že v nějaké podobě Státní дума vznikne. Bylo tedy nutné formulovat stranický program pro blížící se volby. Stranické vedení o programu jednalo od začátku září, představen byl na veřejném shromáždění RMP 6. října.⁴¹ Po schválení jej otiskly *Moskovskija Vedomosti* 15. října (text programu viz příloha). Hlavní myšlenkou bylo obnovení pořádku, teprve poté měly přijít reformy.⁴² Díváme-li se na program RMP, povšimneme si několika základních charakteristik. V popředí stála „svatá trojice“ pravoslavlí, samoděržaví, národ. Program oficiálně přijal Dumu, neměla ale znamenat omezení samodržavné moci cara. I proto jako pojistka měla fungovat Státní rada, schvalující, respektive vetující návrhy Dumy. Ideálem bylo, aby všechny členy Státní rady jmenoval car. Koncepce hospodářské politiky byla jednoduchá, v mnohém podobná neoslavjanofilským představám Šarapova a SRL: nedotknutelnost soukromého vlastnictví, ochránářská politika, rozšíření možnosti úvěru pro rolníky prostřednictvím Rolnické banky, podpora osídlování periferních oblastí impéria (Kavkaz, Sibiř, Střední Asie) a podpora ruských rolníků na úkor neruského obyvatelstva. Program byl silně nacionalistický, obhajoval rusifikační politiku. Podle Gringmuta se menšiny staraly jen o sebe, k Rusku se chovaly neloajálně. Nejhorší ze všeho byli Židé.⁴³

Historik Kirjanov označuje antisemitismus za „slabé místo v programech, stanovách a propagandě pravicových stran“.⁴⁴ Více než eufemistické označení, uvážíme-li míru antisemitských výpadů. Antisemitismus byl integrální součástí světového názoru ruské radikální pravice a měl velmi komplexní podobu. Gringmut i Šarapov hovořili a psali o světovém spiknutí Židů, o škodlivém vlivu Židů na národní hospodářství, o „židovském tisku“, o revolučním hnutí řízeném Židy. V programových ustanoveních ultrapravice pravidelně nacházíme návrhy a požadavky na další

³⁹ 25 let nazad. Iz dnevnikov L. Tichomirova, Krasnyj Archiv III (XL), 1930, s. 59–60, 73.

⁴⁰ S. STĚPANOV, *Černaja sotňa*, s. 95.

⁴¹ Gringmut, s. 75–76; A. D. STĚPANOV, *Bogatyr mysli i děla*, s. 149.

⁴² *Moskovskija Vedomosti* 15. 10. 1905, s. 1–2; V. IVANOVIC (ed.), *Rossijskija partii, sojuzy i ligi*, St. Peterburg 1906, s. 110–117.

⁴³ *Moskovskija Vedomosti* 8. 10. 1905; 15. 10. 1905, 4. 6. 1905.

⁴⁴ J. KIRJANOV, *Pravyje partii 1911–1917*, s. 428.

omezování občanských práv Židů, přičemž jejich cílem již nebyla asimilace, ale spíše vyhnání z Ruska. Návist k Židům se promítla i do volební kandidátky RMP, jako muž č. 1 byl v říjnu 1905 nominován „ušlechtilý a nebojácný bojovník“, fanatický antisemita Alexej Šmakov.⁴⁵

Stranický program RMP vznikl v době, kdy politická krize v Rusku vrcholila a zemi ochromovala generální stávka. Car pod jejím tlakem ustoupil a vydal 17. října manifest rozšiřující občanské svobody a podstatně zvyšující legislativní pravomoci budoucí Státní dumy.⁴⁶ Říjnový manifest se pro monarchisty stal zásadní výzvou. Rusko se vydalo cestou parlamentarismu, a pravověrní monarchisté klesali na duchu. 18. října večer se konala mimořádná schůze RMP, její průběh přibližují vzpomínky anonymního účastníka: „*Bojovým křestem prošla Monarchistická strana 18. 10. 1905: řádná veřejná schůze byla ohlášena ještě v době, kdy nikdo nečekal, že 17. října vyjde Manifest. Tlupa opilců s rudými hadry vyváděla pod okny... Dalo se čekat, že každou minutu zničí celou redakci i byt Vladimíra Andrejeviče. Naše historická schůze, řízená napohled klidným a jako vždy sebevědomým Vladimírem Andrejevičem, probíhala za zvuků Marseillaisy, pískotu a halekání. Přítomno bylo čtyřicet až padesát lidí. Ozval se osamoceny, nejistý hlas: ‚Když se sám car vzdal svého samoděržaví, máme my právo bránit ho, nestavíme se proti carově vůli?‘ Gringmut odpověděl: ‚Strážný stál na stráži u nejdrahocennějšího pokladu světa; zloději ukradli poklad, využili nedbalosti nebo únavy strážného... Co má dělat strážný? Měl by složit zbraň a jít na odpočinek? Ukradli poklad, znamená to, že už nemá co na práci. Ne! Jestli je tomu tak, potom je to zločinec a zrádce! Aby odčinil svou vinu, musí se sebrat a pronásledovat zloděje; musí je honit, musí s nimi bojovat a třeba i hlavu položit v boji, nebo se vrátit s pokladem, který mu ukradli. Nám ukradli cara, ukradli Rusko! Jděte, hledejte, běžte, nalezněte znovu cara, vraťte ho k záchraně Ruska.‘ Tak nám tehdy odpověděl Vladimír Andrejevič. Byla to nový bojový program Monarchistické strany. Vzpomínám, že s tím válečným heslem jsme se tehdy rozešli ze schůze, vyšli na ulici vstříci řádící sebrance šilenců a v srdci si nesli záruku boje, záruku vítězství.*“⁴⁷

Patetické projevy k pravici neodmyslitelně patřily, zvláště pak v případě vzpomínek na zesnulé vůdce. Důležitá jsou ale slova o *bojovém programu*, zvláště v kontextu událostí, kdy kontrarevoluční teror nabýval na síle. „*Z naší strany šlo o program nenásilného boje. Byli jsme připraveni zemřít, ale zabíjet jsme nikoho nechtěli.*“⁴⁸ Tolik anonymní pamětník. Násilí odmítal i sám Gringmut, neboť prolévání krve by pošpinilo čistou ideu, za kterou monarchisté bojovali. Jurij Kirjanov v této souvislosti píše o „*rázném odsouzení*“ vraždy liberálního poslance G. B. Iollose, jež Gringmut veřejně pronesl v březnu 1907. Na schůzi Russkogo Sobranija odmítl, že by ultrapravice, konkrétně Svaz ruského lidu (Sojuz ruskogo naroda,

⁴⁵ *Moskovskija Vedomosti*, 7. 10. 1905, s. 1.

⁴⁶ České znění manifestu viz V. VEBER, *Mikuláš II.*, s. 177.

⁴⁷ *Gringmut*, s. 80.

⁴⁸ Tamtéž.

SRN), měla s vraždou cokoli společného.⁴⁹ Gringmut skutečně nemusel vědět o pozadí atentátu, jelikož ten připravili lidé kolem Alexandra I. Dubrovina, předsedy SRN, a organizační centrum bylo v Petěrburgu. Gringmut se, podle vyšetřování tajné policie, sice znal s lidmi zapojenými do atentátu, nic to ale nedokazovalo.⁵⁰

Podle historika Dona Rawsona se Gringmut nepřipojil k násilné rétorice SRN, s nímž spolupracoval jen na legitimní politické činnosti.⁵¹ Zde ale vidíme obecný znak ultrapravicových stran – oficiálně jakoby násilí odmítaly, užívaly ale soustavně násilnou rétoriku a podněcovaly rasovou, náboženskou a ideologickou nenávist. *Moskovskija Vedomosti* vedly trvalou kampaň proti Židům, v květnu a červnu 1906 Gringmut napadal konstitučně demokratického poslance Gercenštejna za jeho vystoupení v Dumě.⁵² Když byl Gercenštejn v červenci zavražděn, Gringmut atentát odsoudil.⁵³ Málo vzdělaným členům místních oddílů, často negramotným, kterým stranické výzvy někdo předčítal nebo parafrázoval, postačovala slova o „bojové straně“, vysvětlili si je po svém a vyrazili na „nepřátele Ruska a cara“ s holí nebo sekerou v ruce.

S některými Gringmutovými projevy nesouhlasili ani jeho spolupracovníci a sympatizanti. Lev Tichomirov jako člen redakce *Moskovskich Vedomostí* musel sledovat oficiální linii deníku, ke stylu agitace ale měl výhrady. Přičily se mu bojovné výzvy, jež se na stránkách novin objevovaly a přispívaly k vlně kontrarevolučního násilí po 17. říjnu: „*Je to netaktické a pouze to podporuje nové bouře! I bez toho je přítom všude anarchie.*“⁵⁴ „*Dnes jsem velmi ostře dokazoval Gringmutovi naprostou nevhodnost jeho článků vyzývajících k násilí. Souhlasil s mými argumenty a ujišťoval, že to už přestane. Bohužel pozdě.*“⁵⁵

I revoluci upřímně znechucená Alexandra Bogdanovičová reagovala na Gringmutův radikalismus záporně; psala, že „*nezná míru*“.⁵⁶ S „*bojovým programem*“ nesouhlasil ani kníže Meščerskij, jinak přední konzervativec. „*Nelze nevidět, že díky obecnému pomatení smyslů takové společnosti jako Svaz ruského lidu se svými místními oddíly, jsoucí pod přímou ochranou vlády, či takové manifesty, jako výzva monarchické strany v Moskvě, při nejlepších úmyslech „svazu“ i „strany“ dostávají charakter spoluúčastníka pogromů. Do svých programů zasadily výzvy proniknuté nenávistí k jinorodcům – což je jako kdyby hasič svěřil žháři zápalky (...). Dopustit, aby obrana carského samoděržaví spočívala na uskutečňování po-*

⁴⁹ J. KIRJANOV, *Pravyje partii 1911–1917*, s. 353; *Vestnik Russkogo sobranija* 23. 3. 1907, č. 11, s. 3.

⁵⁰ GARF, f. 102, Department policii, Ochrannoje otdelenije, op. 316 (1905), d. 999, č. 39 (Sojuz ruskich ljudej), l. 126.

⁵¹ D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 32.

⁵² Gercenštejn byl agrárním expertem konstitučních demokratů, navrhoval radikální pozemkovou reformu, což bylo v rozporu s konzervativním programem RMP. *Moskovskija Vedomosti*, 31. 5. 1906, s. 1; 1. 6. 1906, s. 1.

⁵³ *Moskovskija Vedomosti*, 20. 7. 1906, s. 2.

⁵⁴ *25 let nazad*, KA III (XL), 1930, s. 79, zápis z 16. 10. 1905.

⁵⁵ Tamtéž, s. 83, zápis z 19. 10. 1905.

⁵⁶ A. V. BOGDANOVIČ, *Tri poslednich samoděržca*, s. 375–376.

*gromů proti komukoli, znamená podléhat šílené představě, že anarchie může být silou bránící pořádek a trůn.*⁵⁷

Gringmut se příliš nezaobíral tím, kde všude jeho slova vznítí požár nekontrolovatelného „vlastenectví“. Na 20. listopadu svolal monarchistické shromáždění, na kterém se projednávala otázka spojení RMP s příbuznými stranami a svazy. Ty rostly jako houby po dešti, v Moskvě ale zůstávala RMP hodně izolována. Její pozici ještě zhoršilo moskevské povstání, zorganizované levicí. V Moskvě se na konci listopadu rozhořela malá městská válka, po určitém váhání vládou razantně ukončená.⁵⁸ Konec roku 1905 byl tedy pro Gringmuta obzvláště složitý. Jeden ze spolupracovníků vzpomínal: *„Těžko si lze představit, co vytrpěl kvůli svému přesvědčení a pevnosti charakteru... Během moskevského povstání žil Gringmut neustále pod hrozbou atentátu a zničení redakce. A ta takřka každodenní štvance v téměř všech ruských novinách! Ukažte mi třeba jen jedno číslo sebenicotnějšího újezdního liberálního plátku (a takových je neúnosná většina), které by nehanilo Gringmuta. Nemohl zvednout telefon bez rizika, že uslyší ty nejhrubější urážky, výhružky smrti atp.*⁵⁹

Úsilí hájit samoděržaví v něm rozhodně neuhasl. 1. prosince 1905 se účastnil deputace monarchistů k carovi. Při té příležitosti se setkal s předsedou nově vzniklého SRN, doktorem Alexandrem I. Dubrovinem. Nic nenamítal proti vzniku pobočky SRN v Moskvě, naopak: *„Čím více našich spolků bude, tím lépe. Všichni sledujeme stejný cíl a soutěžení je duší úspěchu; naše energie nebude vynaložena na sváry, ale naopak. Každá z našich organizací se bude snažit, aby nezůstala pozadu v boji za naši velkou ideu. Tím pádem čím více bude organizací, tím správnější bude náš boj.*⁶⁰ S vedoucím oddílu SRN v Moskvě Nikolajem N. Oznobišinem úzce spolupracovali.⁶¹

První tři měsíce roku 1906 se nesly ve znamení volební kampaně. Protože *Moskovskija Vedomosti* měly omezený dosah, Gringmut se snažil o novou strategii oslovování veřejnosti. RMP tiskla letáky, pamflety, nejrozšířenější brožurkou se stala *Rukověť černosotněnce – monarchisty*, napsaná přímo Gringmutem. Přimočařejší, srozumitelnější a ještě primitivnější než stranický program.⁶² Gringmut měl ambiciózní plány, chtěl rozšířit aktivity RMP, narážel ale na objektivní překážky. Neměl, narozdíl třeba od Russkogo Sobranija, kontakty ve vládě a provinční správě, omezoval ho malý počet lidí schopných cestovat a organizovat. Strana se rozvíjela pomalu. V průběhu roku 1906 vznikly oddíly v moskevské a sousední rjazaňské gubernii. Většina místních oddílů byla založena v okruhu sta kilometrů od

⁵⁷ *Graždanim*, 11. 6. 1906, č. 43, s. 6. Další kritika viz *Graždanim*, 22. 5. 1905, č. 40, s. 22–23.

⁵⁸ Vladimír F. DŽUNKOVSKIJ, *Vospominanija*, vol. 1, Moskva 1997, s. 106–130; *Pervaja revoljucija v Rossii*, s. 360–376.

⁵⁹ *Gringmut*, s. 84.

⁶⁰ *Gringmut*, s. 98.

⁶¹ D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 32; *Vestnik Russkogo sobranija*, 2. 3. 1907, s. 7.

⁶² *Moskovskija Vedomosti*, 3. 6. 1906, s. 1–2. Vycházelo také jako samostatná brožura i mimo Moskvu: *Rukovodstvo černosotenca-monarchista*, Saratov 1906.

Moskvy (Bogorodsk, Sergijev Posad, Bronnicy, Jegorevsk) a Gringmut byl obvykle osobně přítomen jejich otevření. Výjimečně se podařilo založit stranickou buňku ve vzdálenějších lokalitách (Voroněž, Tambov, Vladimir). *Moskovskija Vedomosti* oznamovaly existenci 450 poboček, což bylo extrémně přehnané.⁶³ V dubnu 1906 měla strana mimo Moskvu prokazatelně jen čtyři oddíly.⁶⁴

Na veřejných shromážděních Gringmut dominoval. Podle Alexandry Bogdanovičové „elektrizoval dav“.⁶⁵ Jiným připomínal „biblického patriarchu“, nadšení posluchači ho nosili na rukou, „vyzařoval mocné osobní kouzlo“.⁶⁶ Lev Tichomirov ho viděl trochu jinak: „*Vl. Andr. Gringmut – oblíbený řečník. Bouřlivý souhlas a potlesk se vznáší nad jeho projevy a posluchárna je nabitá k prasknutí. A přitom hovoří velmi vulgárně, s křikem, afektovaně, gestikuluje a strašně přehání. Vidět a slyšet všechno to pitvoření mně bylo nepříjemné. Ale stovky posluchačů běsní nadšením.*“⁶⁷

Řečnické umění mohl plně rozvinout na celoruských sjezdech monarchistů. Tzv. Všeruské sjezdy ruských lidí byly nejvýznamnějšími akcemi ultrapravice, typově srovnatelnými s celoruskými sjezdy liberálů. Gringmut se účastnil čtyř Všeruských sjezdů ruských lidí (8. – 11. února 1906 v Petěrburgu, 6. – 12. dubna 1906 v Moskvě, 1. – 7. října 1906 v Kyjevě a 26. dubna – 1. května 1907 v Moskvě). Na sjezdech vystupoval jako jedna z vůdčích postav monarchistického hnutí, disponoval velkou autoritou. Později na něho bylo vzpomínáno jako postavu schopnou tlumit sváry a integrující pravici. „*Účastníci sjezdů vědí, že mnohokrát pouze díky němu slovná slovanská svárliвість nevedla k těžce napravitelnému a ruské věci škodlivého rozkolu. Jako zkušený kormidelník vůdce Monarchistické strany dokázal se vyhnout skaliskům povrchní ješitnosti a ctižádosti, hlavních překážek sjednocení ruského lidu milujícího vlast.*“⁶⁸

První dva sjezdy proběhly v době volební kampaně, respektive krátce po konci voleb. Na obou sjezdech Gringmut vystupoval proti Dumě. Jeho principiálně negativní postoj se opět nelíbil některým konzervativcům (kníže Meščerskij), kteří viděli v Dumě šanci na uklidnění poměrů.⁶⁹ Petěrburský sjezd řešil důležitou otázku volební spolupráce s dalšími stranami. Závěrečná ustanovení stanovila, že monarchisté nemají spolupracovat s žádnou stranou, která by plně nepřijala zásady „pravoslaví, samoděržaví, národ“ a která by za členy přijímala Židy. Znamenalo to

⁶³ D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 31; S. STĚPANOV, *Černaja soťna*, s. 86. *Moskovskija Vedomosti*, 17. 4. 1906, s. 2; 2. 7. 1906, s. 3; 14. 11. 1906, s. 4; 15. 11. 1906, s. 4; 17. 11. 1906, s. 3; *Gringmut*, s. 114.

⁶⁴ D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 155.

⁶⁵ A. V. BOGDANOVIČ, *Tri poslednich samoděržca*, s. 370.

⁶⁶ *Gringmut*, s. 87, 88, 91, 92.

⁶⁷ *25 let nazad*, KA IV–V (XLI–XLII), 1930, s. 139–40, zápis z 9. 4. 1906.

⁶⁸ *Gringmut*, s. 90–91.

⁶⁹ S. STĚPANOV, *Černaja soťna*, s. 124; *Graždanim*, č. 5, 1906, s. 8.

nevstupovat do koalic s okt'abristy (Sojuz 17. oktjabrja) ani se Stranou právního pořádku (Partija pravovogo porjadka).⁷⁰

V Moskvě vznikla volná koalice RMP, SRL a SRN, připojily se k ní ještě menší spolky. Gringmut zaštitil předvolební kampaň. Jen za první polovinu března zorganizoval sedm mítinků. Všude řečnil o „*nutnosti hájit pevné a neochvějné základy ruského života, to je pravoslavi, samoděržaví a ruskou národnost.*“⁷¹ V *Moskovskich Vedomostich* varoval čtenáře před manipulacemi liberálů, kteří jsou „*vlky v rouše beránčím*“, když se prohlašují za „*zástupce lidu*“. Lidé měli podle Gringmuta volit pouze skutečné představitele ruského lidu – křesťany loajální carovi.⁷² Důraz na samoděržaví byl ještě posílen poté, co Mikuláš II. řekl deputaci monarchistů z Ivanova-Vozněnsku (18. února 1906): „*Mé samoděržaví zůstane takovým, jakým bylo dosud.*“⁷³

Pravice sice byla během voleb vidět a slyšet, výsledek ale znamenal hořkou prohru. Monarchisté uspěli pouze v několika guberniích (Tula, Orel), v Dumě měli osm poslanců ze 448.⁷⁴ Nepřekvapí, že II. všeruský sjezd ruských lidí v Moskvě odmítl akceptovat Dumu jako „*skutečného reprezentanta ruského lidu*“.⁷⁵

Duma s jasně opoziční většinou požadovala po vládě nemožné – zrušení trestu smrti, amnestii politických vězňů. Rozpracovala návrh radikální pozemkové reformy. A v neposlední řadě se na svých jednáních dotkla i skandálního tématu spolupráce policie s ultrapravicí. Opozice interpelovala vládu ve věci tajné tiskárny Policejního oddělení v Petěrburgu.⁷⁶ Tiskárna vyráběla „*vlastenecké letáky*“, výzvy k pogromům a různé další pamflety proti liberálům, Židům a socialistům. Podle bývalého ředitele Policejního oddělení Lopuchina byly tyto materiály šířeny přes Dubrovina a Gringmuta.⁷⁷ Ministr vnitra Stolypin se od těchto aktivit distancoval, snažil se popřít svazky mezi policií a SRN. Opoziční poslance příliš nepřesvědčil. Osud Dumy byl ale v zásadě zpečetěn. Rozčarovaný Mikuláš II. ji rozpustil 9. července. Současně byl Stolypin jmenován ministerským předsedou (zůstal i ministrem vnitra). Téhož dne shromáždění RMP oslavilo rozpuštění Dumy a Gringmut zaslal carovi děkovný telegram.⁷⁸

Vedle ryze politických aktivit RMP vyvíjela i kulturně-osvětovou činnost. Gringmut se snažil o vytváření moskevské obdoby petěrberského Russkogo Sobranija. Ruské monarchistické shromáždění (Russkoje monarchičeskoje sobranije, RMS) vzniklo jako politický klub, v němž se moskevští monarchisté měli scházet

⁷⁰ GARF, f. 588, op. 1, d. 1263 (Materialy k Vserossijskim sjezdam russkich monarchičeskich organizacij), l. 4.

⁷¹ Gringmut, s. 88.

⁷² *Moskovskija Vedomosti*, 4. 1. 1906, s. 1; D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 155.

⁷³ A. STĚPANOV, *Bogatyř mysli i děla*, s. 152.

⁷⁴ *Pervaja revoljucija v Rossii*, s. 437.

⁷⁵ *Pravyje partii*, vol. 1, s. 149.

⁷⁶ S. STĚPANOV, *Černaja sotňa*, s. 129–130. *Gosudarstvennaja Duma. Stenografičeskije otčety*, Zasedanije 23, 8. 6. 1906, sl. 1129–1132.

⁷⁷ S. STĚPANOV, *Černaja sotňa*, s. 126–130.

⁷⁸ *Pravyje partii*, vol. 1., s. 175.

každý týden ve stanovený den. Založení RMS bylo plánováno již v létě 1906, stanovy vypracované Gringmutem schválil moskevský hejtman Rejnbot 2. září 1906.⁷⁹ Slavnostní otevření klubu proběhlo 11. října. RMS se profilovalo jako elitářská organizace, mělo 233 členů – zakladatelů, k nim přibýlo za první rok existence dalších 215 řádných členů. Na rozdíl od RMP zde figurovala řada aristokratů: kněžna Sofja Alexandrovna Golicyna, kněžna Taťana Alexandrovna Golicyna, kníže Dmitrij Nikolajevič Dolgorukov, baronesa Anna Stěpanovna Jomini, Jelizaveta Ivanovna Musin-Puškina, kníže Dmitrij Alexandrovič Muruzi, hraběnka Jelena Fjodorovna Sollogub, kníže Michajl Lvovič Šachovskoj. Až po Gringmutově smrti vznikl u RMS *Kroužek ruských žen*, na konci roku 1907 měl 55 členek. Stejně jako RMP ani RMS nepřijímalo Židy za členy. Cíle organizace byly v první řadě agitační. S cílem sjednotit monarchisty se na půdě RMS měly konat besedy, výstavy, literární a hudební večery. RMS chtělo poskytovat materiální pomoc při zakládání knihoven, čítáren, škol, nemocnic, vydávat knihy, brožury apod. Organizace měla utužovat ducha i tělo, stanovy zakazovaly na půdě RMS hazardní hry a požívání alkoholu.⁸⁰ Nakonec se aktivity RMS soustředily především na přednáškovou činnost. Pro většinu přednášek bylo společným motivem uctívání „svaté trojice“: pravoslaví, samoděržaví, národ. Neaktivnější byl Gringmut, za první rok existence RMS vystoupil pětadvacetkrát, naposledy přednášel ještě 20. září 1907. K častým řečníkům patřili Boris Nazarevskij, Ioann Vostorgov, Fjodor N. Berg, Jurij P. Barteněv.⁸¹

Neměli bychom pominout vztah státní správy k ultrapravicí, konkrétně k RMP. V celoruském měřítku úřady neměly jednotný postoj, nicméně v Moskvě jí byly spíše nakloněny. Generální gubernátor S. K. Geršelman „*pokládal ze jednoznačně prospěšné využívat SRN jako jednu z opor státní moci*“.⁸² Podporoval černosotněnce i při otevřeně teroristických činech, jako byla vražda kadetského poslance Genricha B. Iollose, redaktora *Russkich Vedomostej*. Atentát organizoval úředník pro zvláštní úkoly při generálním gubernátorovi hrabě Alexandr A. Buksgevden.⁸³ Moskevský hejtman generál Anatolij A. Rejnbot, jemu byla podřízena veškerá moskevská policie a ochranné oddělení a zastupoval generálního gubernátora v nepřítomnosti, měl rezervovanější postoj. Velitele moskevského Ochranného oddělení Jevgenije K. Klimoviče instruoval: „*Neposlouchejte je, ale ani je nevyháňejte*.“⁸⁴ Rejnbot tvrdil, že na rozdíl od Geršelmana byl vždy proti levému, ale i pravému teroru, a snažil se o přísné vyšetření vražd. Když na IV. všeruském sjezdu ruského lidu v dubnu 1907 jeromonach Illiodor veřejně kritizoval gubernátory, Rejnbot zakázal pravicovou manifestaci v ulicích Moskvy. Zákaz, byť potvrzený

⁷⁹ *Ruskoje monarchičeskoje sobranije. Sbornik 1906–1907 goda*, Moskva 1907, s. 1.

⁸⁰ Tamtéž, s. 30.

⁸¹ Kompletní seznam přednášek a přednášejících za rok 1906–1907 viz tamtéž, s. 33–51.

⁸² Isaak S. ROZENTAL, *Moskva na pereputě. Vlast' i obščestvo v 1905–1914 gg.*, Moskva 2004, s. 63.

⁸³ *Paděnije carskogo režima*, 7 vols., Moskva 1924–1927, vol. 1, s. 351–353; vol. 2, s. 43–45; vol. 6, s. 120–123.

⁸⁴ I. S. ROZENTAL, *Moskva*, s. 63.

Stolypinem, zhoršil jeho vztahy s Geršelmanem. Podobně ale Rejnbot ve stejném roce zakázal masovou účast na pohřbu liberála Iollose.⁸⁵

Pravice se nechtěla ani nemohla výlučně spoléhat na vrtkavou podporu úřadů. Aby si zajistila výraznější volební úspěch, snažila se vytvořit sjednocenou frontu. Právě Gringmut nejhorečněji propagoval sjednocení pravicových stran, snažil se ho prosadit na III. všeruském sjezdu monarchistů v Kyjevě 1. – 7. října 1906. Nakonec byl závěrečným usnesením Gringmut požádán o vytvoření společného politického programu pro různé organizace, zatímco Alexandr Dubrovin měl koordinovat pravicové volební aktivity.⁸⁶ Integrace se neuskutečnila, neboť jednotlivé organizace žárlivě střežily své individuální zájmy a výhody, každá se snažila zachovat si plnou administrativní nezávislost. Proto se nakonec průběh voleb velmi přiblížil kampani do I. dумы, kdy vznikaly pouze dočasné bloky na lokální úrovni.⁸⁷ Projevil se zde kardinální problém pravice: neschopnost sjednotit se v jednu celoruskou stranu, nebo alespoň vytvořit pevnější volební koalici. Osobní zášti, ambice i rozdílné názory na politickou taktiku oslabovaly pravici a byly jejím poznávacím znamením až do pádu monarchie. Nejblíže sjednocení byla na III. sjezdu, především díky Gringmutovi.

Opět zde ale byla otázka, zda spolupracovat s jinými politickými stranami. Diskuze proběhla v Ruskom Sobraniji 10. ledna 1907, a tentokrát přistoupili monarchisté ke kompromisu, zjevně poučení minulými volbami. Spolupráce s umírněně pravicovou Stranou právního pořádku (Partija pravovogo porjadka) byla schválena.⁸⁸ Gringmut se vyslovil i pro spolupráci s konkrétními okt'abristy. Kritériem měl být postoj k židovské otázce – pokud daný člověk vystupoval proti zrovnoprávnění Židů, bylo možné pro něho hlasovat.⁸⁹ Spolupráce s okt'abristy ale nesla pouze místní charakter, vedení ultrapravicových stran vedlo jako dříve anti-okt'abristickou rétoriku.⁹⁰ I další událost ukazuje na složitý vztah k okt'abristům. Moskevský hejtman generál Rejnbot se na příkaz ministerského předsedy Stolypina pokusil zorganizovat dohodu mezi okt'abristy a krajní pravici – zařídil ve svém domě schůzku Alexandra Gučkova s protojerejem Vostorgovem, jen aby ve volbách do III. dумы nevyhráli kadeti. Schůzku se nepodařilo utajit a Vostorgov se musel ospravedlňovat před spolustraníky.⁹¹

Volby do II. státní dумы se konaly v lednu a únoru 1907. Výchozí pozice ultrapravice byla na jednu stranu lepší, protože oproti prvním volbám byla lépe zorganizována, zejména SRN rychle expandoval po celém Rusku. Na druhou stranu se voleb účastnily i socialistické strany, což šance na úspěch snižovalo. Ne nadarmo pravice vytrvale žádala změnu volebního zákona. Vláda ale odmítla. „Stoly-

⁸⁵ *Padenije carskogo režima*, vol. 6, Moskva 1927, s. 121–123.

⁸⁶ *Pravyje partii*, vol. 1, s. 203–227.

⁸⁷ D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 171–172, S. STĚPANOV, *Černaja sotňa*, s. 88–89.

⁸⁸ *Pravyje partii*, s. 291.

⁸⁹ Tamtéž, s. 289.

⁹⁰ Tamtéž, s. 295.

⁹¹ I. S. ROZENTAL, *Moskva*, s. 63.

pin řekl Gringmutovi, že volby do nové Dumy proběhnou podle stejného zákona jako do první s tím rozdílem, že tehdy se vláda od voleb zcela distancovala, a nyní naopak se postará, aby byli zvoleni správní lidé.⁹²

Přes toto prohlášení ultrapravice v Moskvě znovu neuspěla, získala 7,9% hlasů. Ve srovnání s předchozími volbami si polepšila minimálně – o 2,8%. Nejúspěšnějšími kandidáty byli – A. S. Šmakov (224 hlasů), Fjodor D. Samarin (170 hlasů), Dmitrij I. Ilovajskij (169 hlasů). Gringmut získal jeden jediný hlas. Doka-
zuje to nejen slabý vliv pravice, ale zejména chabé vedení volební kampaně.⁹³ Ve třech moskevských okrscích se ultrapravici sice podařilo porazit levici, ale ani v bloku s oktábristy nevyhrála nad kadety. Ve výsledku všech 160 volitelů za Moskvu patřilo k Straně národní svobody.⁹⁴ Gringmut kritizoval volební výsledek a vítězství kadetů na společné schůzi RMP a SRN 18. února 1907.⁹⁵ Byť jejich koalice neuspěla, došlo na téže schůzi ke sjednocení RMP a moskevské pobočky SRN pod Gringmutovým vedením.

Třebaže v celoruském měřítku ultrapravice posílila a získala přes dvacet poslaneckých mandátů, II. дума byla ještě více opozičně naladěna než I. дума.⁹⁶ Gringmut už 2. března napsal článek odsuzující její „revoluční aktivity“ a počínaje 24. březnem pravidelně jeho noviny začínaly titulkem „Prvně musí být rozpuštěna Дума!“ Rozpuštění Dumy žádal i IV. monarchistický sjezd v Moskvě.⁹⁷ Tváří v tvář nové revoluční vlně Gringmut vystoupil s myšlenkou zavedení vojenské diktatury v Rusku.⁹⁸ Nebylo to poprvé. Záhy po 9. lednu 1905 chtěl diktaturu generála Trepova.⁹⁹ O rok později plédoval za admirála Dubasova, vítěze nad moskevskými povstalci, a znovu nebyl vyslyšen. Nyní opět hovořil o Dubasovovi jako nejvhodnější osobě, na téma diktatury se diskutovalo i na IV. všeruském sjezdu ruských lidí v Moskvě v dubnu 1907.¹⁰⁰

Vláda v té době ale měla jiné plány a premiér Stolypin se proti myšlence diktatury jasně postavil.¹⁰¹ V dubnu již existoval scénář rozpuštění II. dumy a změn-

⁹² A. V. BOGDANOVIČ, *Tri poslednich samoderžca*, s. 401.

⁹³ R. B. ROMOV, *Pravomonarchičeskoje dviženije na vyborach vo II Gosudarstvennuju dumu (1907 g.)*, Vestnik Moskovskogo Universiteta, ser. 8, Istorija, 2001, č. 5, s. 39.

⁹⁴ Tamtéž.

⁹⁵ *Vestnik Russkogo Sobranija*, 2. 3. 1907, s. 7.

⁹⁶ Statistické údaje se různí, někteří poslanci jsou označováni jednou jako konzervativci, jindy jako monarchisté nebo pravíci. Přesné zařazení komplikuje vysoký počet „bezpartijních“, přibližně kolem 50. Někdy jsou počítáni zvlášť, jindy je část z nich spojována právě s ultrapravicí. Srov. BOIOVIČ, *Členy Gosudarstvennoj Dumy. Portrety i biografii. Vtoroj sozvyv*, Moskva 1907 (22 ultrapravicových poslanců); D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 186-187 (57 ultrapravicových poslanců); S. STEPANOV, *Černaja sotnja*, s. 138 (25-30 poslanců ultrapravé frakce), Vadim A. DEMIN, *Gosudarstvennaja дума Rossii (1906-1917): mehanizm funkcionirovanija*, Moskva 1996, s. 39 (uvádí jen 10 ultrapravicových poslanců).

⁹⁷ D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 197–198.

⁹⁸ *Vestnik Russkogo Sobranija*, 13. 4. 1907, s. 2-3.

⁹⁹ A. V. BOGDANOVIČ, *Tri poslednich samoderžca*, s. 339. Zápis ze 17. 1. 1905.

¹⁰⁰ *Pravyje partii*, s. 312-316; *Vestnik Russkogo Sobranija*, 11. 5. 1907, s. 2-3.

¹⁰¹ J. KIRJANOV, *Russkoje Sobranije*, s. 143–144.

ny volebního zákona. Vláda jen čekala na vhodnou záminku. V květnu bylo odhaleno „proticarské spiknutí“, několik sociálnědemokratických poslanců mělo být zapojeno do přípravy atentátu na cara. Duma odmítla zbavit je imunity, Stolypin oznámil vydání carského manifestu 3. června 1907, kterým byla Duma rozpuštěna a volební zákon změněn.¹⁰²

Míru vlivu ultrapravice na změnu volebního zákona lze obtížně určit. Podle všeho nebyla příliš vysoká, iniciátorem byl car a Stolypin. Nevíme, jak hodně se Mikuláš II. nechal ovlivnit stovkami telegramů a prosebných listů, které k němu proudily ze všech koutů Ruska a chtěly po něm rozpuštění Dumy. Car ale poslal Dubrovinovi telegram naznačující, že tyto prosby vzal při svém rozhodování v potaz.¹⁰³

Pravice ve volbách do III. dumy v létě 1907 výrazně uspěla, především díky změně volebního zákona.¹⁰⁴ Celkem (nebudeme-li rozlišovat na extrémní, umírněnou a nacionalisty) měla 33% hlasů a skončila na druhém místě, předčili ji pouze okřabristé s 35% hlasů.¹⁰⁵

Gringmut si nestihl volební úspěch náležitě vychutnat. Práce v redakci, časté přednášky, cesty do Petěrburgu a zakládání místních oddílů RMP, vše se negativně podepsalo na jeho zdraví. Dlouhodobě byl nemocný cukrovkou, trpěl chronickým zánětem ledvin. Cesta do Rjazaně 20. září byla jeho poslední. Po návratu ještě přednášel v RMS, poté ulehl a již nevstal. Přepadla ho silná zimnice, bolesti hlavy. Lékař diagnostikoval zánět pohrudnice, 22. září se přidal zápal plic a vyčerpaný Gringmut zemřel 28. září.¹⁰⁶

Na pohřbu 1. října sloužil mši za zesnulého moskevský metropolita Vladimir. Pravicový tisk opěvoval zesnulého jako „pravého ruského bohatýra duchem i skutkem“.¹⁰⁷ Okamžitě se objevila otázka nástupce, stal se jím protojerej Vostorgov. Rozhodovalo se též o osudu *Moskovskich Vedomostí*. O noviny projevil zájem kníže Michail L. Šachovskoj, předseda Russkogo Sobranija. Kontrolu nad deníkem chtěl získat také novinář Karcev, píšíci pro liberální *Sankt Petěrburgskija Vedomosti*. Šachovskoj se obával, že vláda je nakloněna liberálům, pro jistotu tedy nominoval místo sebe na místo nového šéfredaktora Borise Nazarovského.¹⁰⁸

Gringmutovým odchodem pravice ztratila charismatického vůdce a neúnavného organizátora. Na druhé straně fanatický vyznavač „svaté trojice“ pravoslavlí, samoděržaví, národa neměl sklon ke kompromisům, a právě ty byly nyní od pravicových stran očekávány. Vláda po roce 1907 nepotřebovala v politickém životě extremismus – levicový ani pravicový. Skupiny neschopné přizpůsobit se Stolypinově „červnovému systému“ byly odsouzeny k marginalizaci.

¹⁰² *Pervaja revoljucija v Rossii*, s. 504–505.

¹⁰³ D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 199–200; *Russkoje znamja*, 4. 6. 1907, s. 1–2; *Reč*, 6. 6. 1907, s. 1–2; *Pravo*, 10. 6. 1907, s. 1717.

¹⁰⁴ Shrnutí změn viz D. C. RAWSON, *Russian Rightists*, s. 199.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 222.

¹⁰⁶ *Gringmut*, s. 116–118.

¹⁰⁷ *Bogatyr myslí*, s. 13; *Russkoje znamja*, 29. 9. 1907.

¹⁰⁸ A. V. BOGDANOVIČ, *Tri poslednich samoderžca*, s. 443–444 (zápis z 16. 10. 1907).

Podle Sergeje Kelceva, předsedy RMP (RMS) v letech 1914–1917, měla strana v době Gringmutovy smrti 10 až 12 000 členů.¹⁰⁹ Jurij Kirjanov pokládá za reálný počet 7–10 000.¹¹⁰ Skutečně aktivních členů ale bylo podstatně méně, na pravidelné schůze a přednášky chodily stovky, později jen desítky osob. Obecně vzato pozice pravicových stran v Moskvě i v moskevské gubernii nebyla nijak výrazná, za slabou ji pokládala i tajná policie: „*Monarchistické strany v Moskvě se dosud zabývaly interními záležitostmi a neměly praktický význam z důvodu svého zbídačení, malicherného hašteření a celkové absence jakýchkoli reálných výsledků jejich práce... Jednota a stupeň organizovanosti pravicových stran jsou velmi slabé a nemají téměř žádný vliv na rolnické obyvatelstvo.*“¹¹¹

Vostorgov nechal přejmenovat RMP na Ruský monarchistický svaz v roce 1908, snad tím měla být vyjádřena širší lidová základna organizace. Obecně se pravicové strany v Rusku označovaly za „svazy“. Široké lidové zázemí ale v tomto případě neexistovalo. Navíc kontroverzní, mocichtivý a autokraticky si počínající Vostorgov dovedl stranu k postupnému rozkladu. Tak alespoň soudila tajná policie: „*Ruská monarchistická strana ... za života zesnulého Gringmuta počítala členy na tisíce, na rozdíl od Svazu ruských lidí, který byl v Moskvě sotva patrný. Po Gringmutově smrti se předsedou stal protojerej Vostorgov, sjednotil moskevské pravicové organizace pod praporem „Obecného monarchistického svazu“, nejprve počet členů navýšil, ale postupně jejich počet klesá.*“¹¹² Vostorgov odešel z vedení strany v roce 1913, když Svatý synod zakázal kněžím vést politické strany. Místo sebe dosadil do předsednické funkce vysloužilého plukovníka Tomilina, což vyvolalo ve straně rozkol – na post vůdce aspiroval také V. G. Orlov, který na protest stranu opustil i se svými početnými stoupenci. Krizi se již překonat nepodařilo a RMP (RMS) až do konce monarchie pouze živořila.

Vliv RMP/RMS ale upadal souměrně s rozkolem v SRN, hlavní ultrapravicové straně. Svým způsobem bylo pro Gringmuta štěstí, že zemřel v době, kdy ultrapravice zažívala svůj vzestup a vrchol (léta 1906–1907), třebaže nedokázala zabránit politickým změnám. O deset let později byla v totálním rozkladu a nejenže nemohla monarchii zachránit, ale ani se o to nepokusila.

---

¹⁰⁹ *Pravyje i konstitucionnyje monarchisty v Rossii v 1907–1908 gg.*, Voprosy istorii 6, 1997, s. 107.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 105.

¹¹¹ Tamtéž, s. 105–106.

¹¹² Valerija V. SOLOVJEVA, *Černosotennyje organizacii Centralno-promyšlennogo rajona: Vladimirskaia, Moskovskaja, Jaroslavskaja gubernija v 1905–1914gg.*, doktorská disertace, Vladimírskij gosudarstvennyj pedagogičeskij universitet 2003, s. 73.

Textová příloha:

Program Ruské monarchistické strany

Ruská monarchistická strana má za svůj hlavní cíl ochranu samoděržavné monarchistické moci ruských carů.

V tuto chvíli si monarchistická strana klade jako první úkol snažit se všemi zákonnými prostředky zastavit vnitřní smutu,* neboť žádné vnitřní reformy, které Rusko tolik potřebuje, nepřinesou pozitivní výsledek, budou-li prováděny pod nátlakem současného revolučního hnutí.

Až Nejvyšší moc zvítězí nad vnitřní smutou, poté podle Monarchistické strany nastane nejvhodnější doba pro zásadní, dobře promyšlené státní reformy. Poté i Monarchistická strana se bude ze všech sil snažit, aby tyto reformy přinesly výsledky, vyjádřené v následujících *Základních a trvalých zásadách (ustanoveních)*, z nichž vyplývají níže uvedená *Východiska*, vztahující se především k nyní prožívané kritické době.

I. Povznesení jediné Pravoslavné církve v její křesťanské a apoštolské úloze.

Pravoslavná církev v Rusku se v současnosti nenachází na výši, která jí přísluší. V pohraničí trpí pronásledováním od jiných církví, v centru Ruska není vůdkyní ruského duchovního života a mravnosti, ale zaujímá druhořadé, podřízené místo, což rozhodně neodpovídá její velké úloze v ruském státě. Pravoslavné církvi v Rusku ale hrozí ještě větší nebezpečí, pokud se naplní snahy jejích nepřátel, přejících si zcela ji oslabit nebo změnit ve zbraň bezvěrectví a neřesti.

Monarchistická strana vidí v pravoslavné církvi nejvěrnější záštitu posílení samoděržavné moci a dobrodiní ruského lidu, a proto si klade za cíl zajistit jí přední místo v ruské říši, jež jí právem náleží. Chce jí zabezpečit takový vnitřní řád, který jí umožní získat skutečné duchovní a mravní vůdcovství v životě ruského státu a lidu, mimo jiné i cestou řádné organizace církevního farního života, spravované opravdovými pravoslavnými sluhý božími. Toto zvelebení by mělo dát církvi širokou možnost šířit svaté učení Kristovo jak v samotném Rusku, tak i za jeho hranicemi, mezi osobami i národy, které dosud nepoznaly jeho pravdu.

II. Posílení monarchistické samoděržavné moci v Rusku

Samoděržavné moci ruského monarchy hrozí v současné době veliké nebezpečí. Nepřátelé této moci ji chtějí omezit prostřednictvím Státní dumy, obrácené v konstituční parlament, jehož rozhodnutím se car bude bezvýhradně podřizovat.

Monarchistická strana bude hájit samoděržavnou moc v té nezměnné podobě, v jaké ji car zdědil po svých vznešených předcích. Ti vytvořili s pomocí

---

* *Smutnoje vremja*, zkráceně *smuta*, období vnitropolitické krize v Rusku v letech 1598–1613 (pozn. – Zb. V.)

Boží a obětavé práce ruského lidu veškerou slávu Ruska právě díky této moci, bez které Rusko nemůže existovat.

III. Svobodný rozvoj ruské národní a kulturní ideje v celé ruské říši, bez omezení místních národních zvláštností, nemajících politický význam.

Zrádci Ruska, spolčivší se s různými jinorodci žijícími v ruské říši, rozhodli se oddělit od Ruska pohraničí, a tím Rusko změnit v původní postavení nevelkého státu s pouze velkoruskými guberniemi.

Ale i v těch guberniích chtějí darovat jinorodcům a jinověrcům, zejména Židům, stejná práva jako rodnému ruskému lidu.

Monarchistická strana stojí za zachováním *jednoty a nedělitelnosti* velkého ruského impéria, nad kterým musí vládnout *jediná neomezená* samoděržavná moc ruského panovníka a svobodně a důstojně živoucí *ruská pravoslavná* církev, při *jednotném ruském státním* jazyku, *jednotném ruském* zákonu a *jednotné ruské státní* škole. Za těchto nezbytných podmínek mohou národní rysy jednotlivých skupin obyvatelstva svobodně existovat a rozvíjet se, ale jen když se nebudou snažit o narušení výše uvedených pěti zásad ruského státní jednoty.

V každém případě ruský lid se musí v centru své vlasti i v pohraničí cítit pánem domu, v němž jako hostitel přijal jak jinorodce klidné, tak i bývalé nepřátele Ruska a zabezpečil jim podmínky bezpečného, pracovitého života. Kdekoli se v Rusku nachází Rus, všude musí mít možnost pomodlit se v nádherném *ruském* pravoslavném chrámu. Může být podřízen pouze ruským zákonům vydaným *samoděržavným ruským* carem; hovořit ruským jazykem, jemuž rozumí veškeré okolní obyvatelstvo, které musí posílat své děti do státní *ruské* školy, vychovávatí věrné *ruské* občany. Nikde a v ničem nesmí Rus trpět jakákoli omezování od jinorodců a jinověrců.

IV. Neotřesitelná autorita státní moci

Ať je forma státního zřízení jakákoli, *silná státní moc* je základní podmínkou životaschopnosti státu, předpokladem jeho ochrany před vnitřním rozvratem a před ztrátou nezávislosti mezi dalšími státy.*

Monarchistická strana pokládá za nezbytné, aby silná, moudrá a spravedlivá státní moc, soustředěná v rukou samoděržavného panovníka, tvrdou rukou obnovila narušené životní podmínky ruské říše, všude navrátila zákonný řád, zabezpečila občanům klidný a bezpečný život, a přitom je energicky ochránila před návratem smuty zlepšením jejich blahobytu důkladně provedenými, prospěšnými reformami.

---

* V tomto bodě se Monarchistická strana *doslovně* shoduje se „Stranou právního pořádku“ (Partija pravovogo porjadka) s tím rozdílem, že ona vidí silnou státní moc v parlamentu, a Monarchistická strana v samoděržavném panovníkovi.

V. Účast ve vyšší státní správě, z vůle cara, ruských lidí s význačnými schopnostmi, životními zkušenostmi i oddaností samoděržaví.

Státní rada v současné podobě představuje shromáždění takřka výlučně bývalých státních úředníků, kteří kvůli vysokému věku nebo z jiných příčin nemohli již déle působit v řádné službě. Ačkoli mají nezpochybnitelné *služební* zkušenosti, z valné části nemají praktické *životní* zkušenosti. Jejich jmenování do Státní rady je pouze završením dlouholeté služební kariéry, více či méně užitečné Rusku, nikoli uznáním skutečných schopností. Proto do Státní rady zdaleka nepřináší onen užitek, jež car po právu očekává od tohoto veleváženého úřadu.

Z toho důvodu Monarchistická strana pokládá za nezbytné přetvořit Státní radu v úřad, do něhož by byli carem jmenováni pouze jemu věrní lidé, mající mezi ruským lidem zvláštní zásluhy jak na státním poli, tak i v jiných sférách ruského života, a tudíž mohou být užitečnými poradci samoděržavného ruského cara v zákonodárných záležitostech. Členové tohoto státního úřadu ale nesmějí nijak omezovat cara svými rozhodnutími. Car může souhlasit s různými přednesenými názory vyřčenými ve Státní radě, nebo řešit danou otázku čistě podle svého mínění.

VI. Zachování stavovského řádu ruského lidu

Vyznavači lživého revolučního učení o všeobecné rovnosti lidí si dali za úkol zničit stavovský řád ruského lidu, změnit ho v nepřehlednou masu jednotlivců nesvázaných ani společným původem, ani společnou rolí, kterou mají ve státě podle svého povolání, ani společnými zájmy.

Monarchistická strana vidí v tomto nedozírném rozdrobení ruského lidu v nepatrná zrnka písku strašlivé nebezpečí. Stát musí být postaven nikoli z písku, ale z pevných kamenů, a takovými kameny jsou historicky rozvinuté stavy ruského lidu, z nichž každý má svou zvláštní úlohu a své zájmy v organizmu státu, přičemž je spojuje soulad se samoděržavným ruským panovníkem.

Monarchistická strana bude proto vždy hájit zachování všech stavů ruského lidu, a zvláště – *duchovního, šlechtického a rolnického*, kterým hrozí největší nebezpečí.

V souvislosti s tím se Monarchistická strana domnívá, že lidé zvolení v zemstvech či jiných úřadech mohou být užiteční pouze v tom případě, jsou-li zvoleni stavy.

VII. Svobodný, decentralizovaný, plodný rozvoj místního hospodářského a společenského života, který není omezován ani vládou, ani zemským byrokratizmem, ale který se nevměšuje do politiky.

Místní společenský život v Rusku představuje nanejvýše nenormální jev: na jedné straně se administrativa i hospodářská tvořivost nacházejí ve zcela nepotřebné a často přímo škodlivé závislosti na petěrburské byrokracii, na druhé straně se samovolně vytrhla z této péče v podobě nezodpovědného zemstva, jež překročilo zákonem dané hranice a ukázalo se jako vědomý protivník státní moci, podřídil divší místní život svému tendenčnímu, ještě despotictejšímu byrokratizmu.

Liberálové v zemstvech i dumách otevřeně vyhlásili válku vládě a přejí si dát místnímu životu zcela nezávislou existenci na obecné státní moci, což neposílí, ale pouze oslabí místní životní prostředky.

Monarchistická strana podporuje svobodný rozvoj místní administrativní a hospodářské samosprávy, nesmí ale protirečit celkové vládní politice a musí být dobrou a věrnou pomocnicí v její těžké úloze.

VIII. Neustálá péče o hmotné a duchovní blaho křesťanského a dělnického stavu, o jeho dobrou výchovu v duchu náboženské mravnosti, k lásce k caru a vlasti a zákonnému občanskému životu

Socialisté rozsévají zločinný neklid především mezi rolníky a dělníky; využívají jejich nevzdělanosti a odvádějí je od církve Kristovy, stavějí je proti samoděržavnému carovi a popouzejí proti ostatním stavům ruského národa. Rolníkům a dělníkům slibují zcela iluzorní, neuskutečnitelné blaho, jestliže poslechnou jejich zhoubné rady.

Monarchistická strana se bude snažit osvobodit rolníky a dělníky od lží, kterými je balamutí socialisté. S tím cílem Monarchistická strana bude všemi způsoby podporovat zakládání lidových škol, které budou nejen učit děti rolníků a dělníků čtení a psaní a užitečných řemeslům, ale dají jim obecné náboženské a mravní vzdělání, probudí v nich lásku k caru a vlasti a přivedou je k plnění povinností a dodržování zákona.

Spolu s tím se Monarchistická strana bude podílet na přetvoření rolnického a dělnického zákonodárství, které musí zlepšit životní podmínky jak rolnického, tak i dělnického obyvatelstva a zajistit jim klidný a užitečný rozvoj.

IX. Státní soudnictví musí být postaveno na zásadách přísné spravedlnosti, aby čestní občané nacházeli v soudech oporu a zkažení zákonnou odplatu za své zločiny.

Alexandr II. daroval Rusku nový soud, který ku prospěchu ruského národa skončil s temným, předreformním bezprávím. S postupem doby se však i v novém soudě projevily nedostatky působící rozvratným způsobem, jež déle nemohou být trpěny. Naše soudy často, či vždy promíjejí těžké zločiny nebo je trestají minimálními tresty, v důsledku čehož kriminalita v zemi rychle stoupá, a mravnost národa stejně tak rychle upadá. Kromě toho naše soudy, jednající v tom ohledu podle návodů „liberálních“ stran, snaží se zaujmout v Rusku pozici státu ve státě, stavějí rozsudky nad carskou spravedlnost a tím omezují samoděržavnou moc panovníka.

Monarchistická strana pokládá soud za nejvážnější praktickou školu národní mravnosti a klade si za cíl napomáhat tomu, aby ruský soud byl všem dostupný, přísný, spravedlivý i rychlý, aby všichni poškození měli v zákoně záštitu a zločincům nebyla ukazována povolnost či slabost. Udílení milosti přísluší pouze panovníkovi, jedinému zdroji zemského práva, jehož tímto nikdo, a tím méně jím ustavený soud nemůže omezovat.

X. Státní služba musí být vážená a poctivá; služebníky cara mohou být pouze lidé svatě, pevně a neúplatně plnící svůj závazek vůči samoděržavnému carovi a vlasti.

Státní služba, jak ukázaly poslední události, nemá u nás patřičnou váhu. Ve všech jejích sférách se nacházejí lidé porušující zákony státu nebo pomáhající jejich narušitelům z malomyslnosti či zjištnosti. Napomáhají tím snižování vládní autority, rozvratu vlasti a činí tak státu nevyčísitelnou škodu.

Monarchistická strana s rozhočením zavrhuje tyto něvěrné a lstivé carovy služebníky. Věříme, že v carské službě nemohou být trpěny osoby pokládající službu za osudem darované privilegium, a ne za dluh a povinnost, plněnou ne kvůli strachu, ale kvůli svědomí před samoděržavným carem a vlastí.

Naši liberálové se pokoušejí ztotožnit samoděržaví s mizernou byrokracií a tvrdí, že pouze konstituční parlament může dát Rusku lepší úřednictvo. Záměrně tají ruskému lidu, že parlamentarismus sám o sobě nemůže odstranit vřed byrokratismu, jak dokazují na jedné straně parlamentní Francie a Severní Amerika, proslavivší se po celém světě svým špatným úřednictvem, a také Anglie s byrokracií zkorumpovanou za búrské války, a na druhé straně Německo, v němž úředníci byli pracovitější a čestnější před zavedením parlamentarismu.

Monarchistická strana se domnívá, že Rusko může od zlého byrokratismu osvobodit pouze ve své moci neomezený panovník, který může jedním škrtem pera nahradit špatného úředníka dobrým, a také přísný a spravedlivý soud, před který musí být pohnány bez výjimky všichni špatní a především úplatní úředníci, byť zaujímající nejvyšší služební posty ve státě. Právo žaloby v takovém případě musí být zaručeno každému věrnému občanovi.

XI. Úkolem ruské školy musí být mravní, národní výchova mládeže, kvalitní vzdělávání a zodpovědná služba skutečné vědě.

Žádná z částí ruského státního organismu neklesla v dnešní době tak nízko jako ruské školství. A přitom v ní je skryta budoucnost Ruska. Obnovení pořádku v našich školách a jejich ozdravení bude práce těžká a dlouhá vzhledem k mnohosti těžkých hříchů, spáchaných v poslední době na tomto poli státní činnosti.

„Liberální“ strany volají jedním hlasem po ještě větším rozkladu ruských škol, když jim chtějí darovat všemožná práva bez uložení jakýchkoli povinností. Chtějí, aby se školy ještě více odvrátily od vědy, ještě více se pokřivily a vychovávaly ze svých žáků budoucí revolucionáře.

Monarchistická strana bude požadovat obrodu našich středních a vyšších škol, jejich návrat k zákonnému pořádku a k jejich vznešeným úkolům, aby se kvalitou vyrovnaly nejlepším evropským školám a dávaly dospívající mládeži zdravé, nábožensky mravné a národní vzdělání.

XII. Ochrana pevného pořádku a klidného života jak ve městech, tak především na venkově.

Práce v zemědělství, představující základ blahobytu Ruska, je možná pouze při plné důvěře v zítřek, při neochvějném zajištění majetkového práva jak zemědělců, tak i statkářů; a právě tato jistota dnes zmizela; statkáři utíkají z venkova, svou práci pokládají za neúčinnou, bojí se ničivých agrárních nepokojů a rolníci se stávají obětí drzých buřičů, kteří je navedejí k zločinům.

Monarchistická strana v tomto nenormálním stavu selského života vidí zdroj vnitřního rozkladu Ruska, a proto bude napomáhat obnovení silné, spravedlivé vlády pořádku na venkově a jejímu převedení v tvrdé, zákonné normy. Stejně tak musí být obnoven pevný pořádek i ve městech, jejichž ulice a náměstí se nasmějí nacházet ve stálém nebezpečí politických demonstrací, řádění a zločinů všeho druhu.

XIII. Zlepšení rolnického života pozvednutím zemědělské kultury, pravidelnou (správnou) organizací zemědělského úvěru, zakládáním vesnických zemědělských škol a také účelnou organizací zemědělství a kolonizací, zejména rozumným přesídlováním.

Nedostatek půdy, jímž trpí mnozí rolníci centrálních gubernií, je bezesporu jedním z pramenů jejich těžké ekonomické situace. Toho využívají agitátoři – socialisté, vnucující rolníkům představu, že pro ně není jiné možnosti jak se dostat z chudoby, než vstoupit do řad výtržníků a násilně si присvojit cizí majetek.

Monarchistická strana spatřuje v nedotknutelnosti majetkových práv nejvážnější záruku zdravého rozvoje a rozkvětu státu a celkového posílení národní mravnosti, nepřipouští tedy myšlenku, aby stálý nárůst obyvatelstva v našich centrálních guberniích měl za důsledek zločinné násilí a loupeže cizího majetku nebo nucené vyvlastnění velkostatků pro uspokojení maloroelníků.

Ke zlepšení složitého postavení rolnictva existují jiné zákonné a vhodné prostředky. I poměrně malý příděl půdy může produkovat podstatně víc než dosud, jestliže je obhospodařován intenzivním a lepším způsobem, a jestliže jsou přijata opatření jako zalesnění, odvodnění, boj s erozí atd.

Rolníci taková opatření nemohou přijmout bez cizí pomoci. Vláda i zemstvo musí jim poskytnout veškerou pomoc formou úvěru na meliorace a domácí malovýrobu, zakládáním vesnických škol s přídělem půdy, v nichž se rolnické děti budou učit správné a moderní zemědělské práci.

Tím ale legální boj s nedostatkem půdy nekončí. Vláda již obrátila pozornost na nezbytnou systematickou organizaci zemědělství, která by dala rolnickému hospodaření možnost – za podmínky, že rolnická půda zůstane rolníkům – přijmout, s ohledem na místní poměry, vhodnou formu – například racionálním rozdělením příliš zhuštěných usedlostí.

I tak zůstane ještě významná část přírůstku rolnického lidu, která dá přednost přestěhování se na jiné, svobodnější místo.

K tomu slouží obrovská rozloha Ruska, zejména na východě, aby tam odcházela zbytek ruského obyvatelstva, nemající dostatek míst v centrálních guberniích.

Rozpoznal to sám ruský lid, nezadržitelně směřující k přesídlení do východních krajů Ruska.

Přesídlování se ale dlouho dělo neorganizovaně, mělo živelný charakter a zdaleka nepřinášelo rolníkům užitek, který se dal očekávat. Pouze v poslední době se vláda snaží dát přesídlování pevnou organizaci, narušenou poslední válkou na Dálném východě.

Z toho důvodu Monarchistická strana pokládá za věc prvotní důležitosti přijmout všechny výše jmenované legální způsoby ke skutečnému zlepšení života rolníků; natolik je důležité obnovení vládní péče o kolonizaci, která má důležitý státní význam nejen ve smyslu odlehčení centrálním guberniím, ale i ve smyslu připoutání dalekého pohraničí k Rusku ruským národním osídlením.

Takovým pohraničím není pouze Severní kraj, Sibiř a Střední Asie, ale také Kavkaz a jižní a jihovýchodní gubernie Ruska, které se k jejich velké škodě nacházejí v rukách Arménů, Němců a Židů. V tomto ohledu musí být reorganizována činnost Rolnické banky, aby byla systematictější a důslednější ekonomicky i politicky.

Rozumí se samo sebou, že přesídlení rolníků musí probíhat dobrovolně. Zvláště žádoucí je i přesídlení statkářů - šlechticů, protože správně fungující zemědělství je možné pouze při dobře promyšlené kombinaci velkostatků a maloroľnického hospodaření.

XIV. Pomoc při rozvoji plodné národně-lidové práce ve všech oblastech jejího uplatnění

Monarchistická strana uznává, že zdrojem hmotného blahobytu národa je produktivní práce, a proto si klade za cíl péči o její všestranný rozvoj, a to jak v oblasti soukromého, tak i státního hospodářství.

Většina ruského lidu pracuje v zemědělství, které podle sčítání z roku 1897 produkuje 70% prostředků k obživě obyvatelstva. Bohužel zemědělství nyní prožívá velmi těžkou dobu. Produkuje výrobky nejen pro vnitřní spotřebu, ale i pro vývoz na zahraniční trhy, čímž reguluje rovnováhu našeho rozpočtu. Proto finanční výsledek našeho zemědělství, statkářského i maloroľnického, do značné míry závisí na úrovni cen zemědělských produktů na mezinárodním trhu. Tyto ceny se drží pod vlivem konkurence evropských zemí a vysokých cel v evropských státech velice nízko, a tržba ruského zemědělství za jeho produkty je mizivá. Taková smutná situace pokračuje už více než dvacet let, vyčerpává síly a prostředky našeho zemědělství, které stále více slábne a chřadne. Je více než jasné, že za těchto podmínek produktivita zemědělství nestoupá, ale klesá. Svědčí o tom opakované neúrody, z kterých se u nás stala běžná věc.

Ještě nedávno se navíc vládní kruhy chovaly k zemědělství s očividnou přezíravostí, ku prospěchu nepřírozené podpory převážně zahraničního průmyslu.

Aby byla tato těžká situace zmírněna, Monarchistická strana pokládá za svoji povinnost, co jí síly a možnosti dovolí, bojovat za zvýšení produktivity našeho zemědělství, usnadnění odbytu výrobků a přivedení zemědělství a ruského průmyslu do nutné rovnováhy.

Důležitý a stále rostoucí význam v hospodářství země patří *průmyslu zpracovávajícímu suroviny*, který zaměstnává širokou část obyvatelstva a v mnoha případech se ukazuje jako nezbytná podpora pro zemědělství. V důsledku toho *zpracovatelský průmysl* ve všech podobách představuje nutnou podmínku hospodářského blahobytu Ruska. K dosažení plodných výsledků se nelze omezovat na pasivní opatření, jako například na ochranu výroby před zahraniční konkurencí. Nutný je přechod k energičtější, aktivnější politice, vyzývající k rozvoji nových odvětví národního hospodářství.

Hlavní brzdou rozvoje průmyslu, zvláště středních a malých podniků, je u nás nedostatek kapitálu a absence řádně organizovaného průmyslového úvěru. Stále u nás nejsou například průmyslové banky. Jejich povinnosti velmi špatně a k velké škodě svých hlavních cílů plní Státní banka.

Z toho důvodu se Monarchistická strana bude snažit o všemožný a široký rozvoj úvěrového podnikání, aby byla zhodnocena plodná ruská národní práce. Současně s tím, v zájmu podnikání, se bude snažit o vznik takové kombinace sil, která povede k nejvýhodnějším výsledkům bez ztráty energie.

XV. Výdaje v hospodářství a přizpůsobení daní prostředkům plátců

Státní rozpočet rostl v Rusku za poslední desetiletí, předcházející nešťastné válce s Japonskem, neobyčejně rychle. Státní výdaje za tu dobu se zdvojnásobily a bylo nutné najít prostředky na jejich pokrytí zavedením nových a navýšením stávajících daní, což padlo jako těžké břemeno na chudé i bohaté.

Přitom mnohé výdaje, často velmi vysoké, nebyly nutně potřebné a produktivní. Například stovky milionů byly ztraceny v riskantních podnicích na Dálném východě: na stavbě jižní části Čínské Východní železnice, na vybudování města Dal'nyj, na předčasné budování loďstva v Tichém oceánu. Tyto podniky nemohly mít praktický význam pro zájmy ruského průmyslu. Většina jeho odvětví zatím potřebuje celní ochranu a nemůže vstupovat do konkurenčního boje na volném trhu. Velkolepé útraty ale vyvolaly obavy ve státech soupeřících s Ruskem a vedly k těžké válce, která skončila zničením oněch poloruských podniků na Dálném východě. Neúčinné výdaje zcela ztroskotaly a vedly k množství nových ztrát, které na dlouho zatížily náš státní rozpočet.

Monarchistická strana pokládá za svoji povinnost bránit podobným nenávratným ztrátám, neodpovídajícím potřebám a zavedením hospodárnosti do rozpočtových výdajů v zájmu státního i soukromého hospodářství.

Současně s tím chudnutí mas obyvatelstva vyzdvihuje do popředí otázku reformy státního rozpočtu a mimo jiné i postupnou změnu jeho podstaty, opírající se o daň z alkoholu. Kromě toho je mnoho produktů masové spotřeby zatíženo velmi vysokými daněmi. Řada z nich má přitom přední význam, jako například čaj,

kerosín, cukr. Monarchistická strana pokládá za nezbytné snížit toto zdanění a žádá zavést do státního rozpočtu princip přizpůsobení daní možnostem plátců.

Monarchistická strana se souběžně organizuje v různých městech a vesnicích ruského impéria, její ústředí se nachází v Moskvě, kde i vychází její orgán, *Moskovskija Vedomosti*. Při redakci těchto novin vznikla Ústřední kancelář shromažďující žádosti o připojení se k Monarchistické straně řídící její záležitosti, a také Volební výbor pro vedení blížící se volební kampaně.

Členem Monarchistické strany se mohou stát ruští poddaní obojího pohlaví, dosáhnoucí plnoletosti, bez rozdílu stavu, povolání a víry, s vyloučením Židů.

Každý, kdo si přeje vstoupit do Monarchistické strany, podá písemné prohlášení o plném seznámení se s programem strany a o své připravenosti plně se podílet na realizaci programu. Prohlášení je zasíláno do Ústřední kanceláře s uvedením křestního jména, otečestva, příjmení a přesné adresy. Tam, kde vznikají oddělené skupiny sympatizantů s programem Monarchistické strany, tyto skupiny podávají kolektivní přihlášky prostřednictvím jednoho člena.

Monarchistická strana si necení ani tolik počtu členů, jako *plného souladu* a připravenosti bojovat za samoděržaví ruských carů, za pravoslavnou ruskou víru a za národní ideály ruského lidu.

Proto je Monarchistická strana složena z členů úzce spojených totožností názorů a věrností všem *základním a trvalým ustanovením* programu.

Na stranických schůzích není povoleno zásadní zpochybňování těchto *základních ustanovení*. Kdo nesouhlasí třeba jen s jedním *ustanovením*, ať nevstupuje do strany, nebo ji opustí, jestliže vstoupí z nedorozumění.

Stejně tak Ústřední kancelář je povinna vyloučit ze strany ty její členy, kteří by se svojí činností provinili proti některému ze *základních ustanovení* tohoto programu.

Ústřední kancelář oznámí odchod či vyloučení členů do nejbližšího Obecného shromáždění strany.

Posouzení a rozvoj výše uvedených *závěrů ze Základních ustanovení* programu je svobodně umožněno každému členu Monarchistické strany jak na soukromých, tak na obecných schůzích; začlenění nových *Základních ustanovení* a *Závěrů* do programu nebo jakýchkoli změn v programu je povoleno pouze z rozhodnutí Obecného shromáždění, nebo jím jmenovaných zvláštních komisí.

Ústřední kancelář rozesílá výše představený Program Monarchistické strany všem zájemcům.

Pramen: *Moskovskija Vedomosti*, 15. 10. 1905, č. 274, s. 1–2 (z ruštiny přeložil autor).

Summary

On the guard of autocracy. Vladimir Andreevich Gringmut and the Russian Monarchist Party (1905–1907)

The Russian Monarchist Party was one of the first Russian rightist parties. It was established in April 1905 as a response on the revolution and on the tsarist Manifesto of 18th February. The party was founded and headed by Vladimir Andreevich Gringmut (1851–1907), ultra-conservative journalist and editor of the Moscow newspapers *Moskovskiiia Vedomosti*. Gringmut spoke for an unlimited tsarist autocracy and refused any form of parliamentarism. His ideology was based on the principles of „orthodoxy, autocracy and nationality“. Anti-semitism, anti-liberalism, adoration of strong state power and criticism of Western influences in the Russian life was characteristic for Gringmut and its party.

After Nicholas II announced the new State Duma with legislative power on 17th October 1905, Gringmut had to change his opinion and the Russian Monarchist Party took part in the Duma elections. It was not successful in the first (1906) and second (1907) elections, same as the other rightist parties. Only after the election law was changed in June 1907, the rightist parties gained more votes and became an important faction in the State Duma. But the Russian Monarchist Party was only marginally successful. It made a substantial impact in and around Moscow, but never gained an all-Russian influence.

Contrary to the limited party's importance, Gringmut was the leading spirit of the monarchist movement in Russia during the revolution. His activity was enormous, he participated on the All-Russian Monarchist Congresses and tried to unite the rightist parties in one all-Russian organization, nonetheless without success. Gringmut died in September 1907, when the rightist movement culminated. After his death, Russian Monarchist Party was in a steady decline.

Zbyněk VYDRA

Pavel PETR

Letecká báze na Českomoravské vysočině

Na konci září roku 2008 uplynulo sedmdesát let od podpisu Mnichovské dohody, zásadního rozhodnutí čtyř velmocí, znamenajícího konec existence československé první republiky. Okupace pohraničních oblastí země německým vojskem však neznamovala jen konec dvaceti let demokratického vývoje, ale také rychlý útlum široké škály opatření, kterými se Československá republika od poloviny třicátých let minulého století systematicky připravovala na ozbrojený střet s nacistickým Německem. Kromě všeobecně známé výstavby pohraničního opevnění měla přitom v rámci zmíněných příprav své důležité místo také výstavba letišť. Většina z nich měla po svém dokončení sloužit československému vojenskému letectvu, u menší části nově budovaných letištních ploch se však již od počátku počítalo s jejich využitím letouny tehdejších spojenců Československa – tedy Francie a Sovětského svazu.

I když byla vzájemná vojenská pomoc Československa a Francie v případě napadení jednoho z těchto států znovuvybrojeným Německem obecně deklarována již ve spojenecké smlouvě z počátku dvacátých let, začala se v průběhu času na francouzské straně pozvolna vytrácet vůle a ochota prohloubit vzájemnou spolupráci dalšími kroky, směřujícími k přípravě konkrétních opatření. Naopak političtí a vojenští představitelé Československa vyvíjeli tváří v tvář nacistickému nebezpečí od počátku třicátých let značné úsilí, aby přiměli své francouzské protějšky k jednání. Na úrovni náčelníků generálních štábů tak měla být projednána konkrétní podoba francouzské ofenzívy do Porýní, která by Německo donutila vést válku na dvou frontách a odlehčila tak napadenému Československu. Návrhy k těmto jednáním však díky vnitropolitické situaci i veřejnému mínění ve Francii, prodchnutému heslem „*všechno je lepší než válka*“, narážely na hráz nezájmu a odmítání. Francouzi také většinou zpochybňovali poznatky o stále rostoucí vojenské moci nacistického Německa, které shromáždila československá zpravodajská služ-

ba. Zvláště pak odmítali věrohodnost konkrétních informací o plánech německé agrese vůči Československu.¹

Čestnou výjimku z tohoto stavu představovala smlouva upravující konkrétní podmínky pro spolupráci leteckých sil Francie a Československa v případném válečném konfliktu s Německem, připravovaná od roku 1933 a podepsaná 1. července 1935. Podepsali ji přednosta III. (leteckého) odboru MNO divizní generál Ing. Jaroslav Fajfr a zástupce náčelníka generálního štábu francouzského letectva generál René Keller. Francie se podpisem smlouvy zavázala vyslat do Československa jednu pozorovací a jednu bombardovací skupinu (Groupe). Určené stroje měla i s osádkami poskytnout 32. eskadra Armée de l'Air, náležitosti pozemního zabezpečení naopak zabezpečit československá strana. Oba zmíněné útvary pak následně figurovaly v československých mobilizačních plánech.²

Tváří v tvář stále rostoucí vojenské síle nacistického Německa a současně zřejmě neochotě Francie i Velké Británie nějakým způsobem proti němu zasáhnout obrátili nakonec českoslovenští političtí představitelé svoji pozornost také na východ, k dosavadnímu outsideru evropské politiky Sovětskému svazu. Tento „první stát dělníků a rolníků“ se v první polovině třicátých let dvacátého století pozvolna vymaňoval z mezinárodní izolace, do které ho uvrhlo předchozí desetiletí, zahájené bolševickou revolucí a občanskou válkou. Návrat Ruska do evropské politiky třicátých let přitom probíhal pod patronací lidového komisaře zahraničí Maxima Maximoviče Litvinova a jeho významným mezníkem se v roce 1934 stalo přijetí SSSR do Společnosti národů.

V návaznosti na to byl 16. května 1935, více než dva roky po nástupu nacistů k moci v Německu, v Praze podepsán pakt o vzájemné pomoci mezi Československou republikou a Sovětským svazem. Pakt navazoval na smlouvu o vzájemné vojenské pomoci krátce předtím uzavřenou mezi Sovětským svazem a Francií. Pakt tak obsahoval podmínku, že Sovětský svaz zasáhne ve prospěch Československa jedině tehdy, pokud to předtím učiní Francie.³

Je možné říci, že ve druhé polovině třicátých let navázalo Československo se Sovětským svazem pozoruhodné kontakty v oblasti průmyslu, vojenství a zpravodajských služeb. Vzájemná spolupráce měla přinést užitek oběma stranám. Sověti měli zájem o moderní dělostřelecké systémy z plzeňské Škodovky, českoslovenští odborníci zase o moderní sovětská letadla. Bylo by ovšem velkou chybou hledět na tuto spolupráci prizmatem bratrství, ideálů a optimismu, tedy tak, jak to

¹ Podrobně viz František MORAVEC, *Špión, jemuž nevěřili*, Praha 1990, s. 162–176 (kapitola nese název *Náš spojenec Francie*).

² Karel STRAKA, *Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932–1939*, Praha 2007, s. 21. Ve druhé polovině třicátých let byly skupiny tvořící 32e Escadre dislokovány na letištích v Châteauroux a Dijonu. Jejich výzbroj tvořily pozorovací letouny Mureaux 115 a bombardéry Bloch MB 200. Ty se na základě licence vyráběly i v Československu, což by případné bojové nasazení zmíněné jednotky na našem území zcela jistě značně usnadnilo po stránce logistiky.

³ Karel STRAKA, *Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932–1939*, Praha 2007, s. 52. Srov. Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, díl druhý, *Československo a České země v krizi a ohrožení (1930–1935)*, Praha 2002, s. 473–478.

v úlitbě dobové moci do roku 1989 činila většina československých historiků. Ti se v uplynulých čtyřiceti letech vesměs snažili čtenářům svých prací vsugerovat myšlenku, že orientace na SSSR byla pro Československo jediným možným a správným řešením a že pomoc, kterou ČSR ve dnech Mnichova Sovětský svaz „nezištně nabízel“, byla odmítnuta zradou domácí buržoazie.⁴

Spolupráce, kterou Československo zahájilo se Sovětským svazem, byla sice také realizací přání Edvarda Beneše, který chtěl Rusko znovu navrátit do evropské politiky, ale hlavně výsledkem realistického zhodnocení mezinárodní situace, ve které se Československo ocitlo ve druhé polovině třicátých let. Z politického hlediska lze s trochou nadsázky připodobnit toto navázání styků s jedním, levicově – totalitním státem tváří v tvář ohrožení jiným, pravicově – totalitním režimem k pověstnému vyhánění čerta d'áblem. Ryze prakticky je ovšem potřeba uznat, že Sověti měli, na rozdíl od Francouzů, zejména zpočátku o spolupráci veliký zájem. Československému vojenskému letectvu navíc zcela určitě přinesla konkrétní užitek. Dodávka jednašedesáti moderních bombardérů byla v roce 1938 pro obranu republiky jistě daleko větším příspěvkem než různá vágní slovní vyjádření francouzských či britských politiků.

Oficiální kontakty mezi nejvyššími představiteli československého a sovětského letectva započaly již v srpnu 1934, kdy se na letišti v Praze – Kbelích objevila první delegace sovětských letců. Ti se zde zastavili při zpáteční cestě ze své návštěvy Paříže. Na pražském letišti byli uvítáni sovětským vyslancem v Praze Sergejem S. Alexandrovským, poslanci Josefem Davidem a Antonínem Srbou, generály Josefem Bílým a Jaroslavem Fajfrem a také zástupci ministerstev zahraničí a veřejných prací. „*Kromě vedoucího výpravy, Unšlichta, byli na palubě letadel ještě náčelník generálního štábu letectva Rudé armády Chripin, velitel vojenského letectva ukrajinského Ingannis, šéf ústředního státního leteckého ústavu Charlamov, šéf technické služby civilního letectva Zonschein a ostatní členové výpravy, v celku 29 osob.*“⁵

V Praze se tak objevili čelní představitelé sovětského letectví. Jejich návštěva však prozatím měla spíše zdvořilostní charakter. Sověští představitelé si prohlédli pražské závody na výrobu letadel, Plzeň a lázeňská města v západních Čechách. Žádná konkrétní politická jednání však při této návštěvě neprobíhala.

Skutečná sovětská letecká mise se v Praze objevila až na jaře následujícího roku, 3. dubna 1935. Vedl ji zástupce náčelníka hlavního štábu letectva Rudé armády generál Vasilij Lavrov a jejími členy byli především techničtí odborníci na

⁴ Za všechny takto zaměřené práce lze uvést alespoň knihu Františka Nesvadby *Proč nezahrměla děla* a III. díl *Vojenských dějin Československa*: František NESVADBA, *Proč nezahrměla děla*, Praha 1986, s. 7–12 (Úvod), 348 a 349, 355, 366; KOLEKTIV, *Vojenské dějiny Československa*. III. díl (1918–1939), Praha 1987, s. 9–11 (Úvod), 465 a 466, 470 a 471, 504, 526, 528, 537 atd.

⁵ Antonín Robert HARTMAN, *Sovětské letci v Praze*, in: *Letectví č. 8/1934*, ročník XIV., Praha 1934. V případě třetího z uvedených členů sovětské letecké delegace se přitom pravděpodobně jedná o nesprávnou transkripci jména. Funkci velitele letectva Kyjevského vojenského okruhu totiž v letech 1934–1937 zastával Felix Antonovič Ingaunis (Феликс Антонович Ингаунис).

konstrukci letedel, motory a leteckou výzbroj. Druhého dne po svém příjezdu byli členové sovětské mise přijati přednostou III. (leteckého) odboru MNO divizním generálem Ing. Jaroslavem Fajfrem a dále představení ministru národní obrany Bohumíru Bradáčovi, generálnímu inspektorovi branné moci arm. generálu Janu Syrovému a náčelníkovi hlavního štábu arm. generálu Ludvíku Krejčímu. Sovětští odborníci pak s velkým zájmem přijali pozvání k návštěvě leteckých továren – Avie, Aera, Letova a leteckého oddělení ČKD. Nevynechali ani prohlídku provozů našeho nejvýznamnějšího výrobce leteckých motorů továrny Walter a hlavního pilíře čs. zbrojního průmyslu Škodových závodů v Plzni. Byly jim přítom předvedeny tehdy nové, i když už veřejně známé letouny, například Avia B – 534 nebo Letov Š – 328. „*Hosté se netajili upřímným obdivem jak nad krásami naší země, tak nad vyspělostí našeho průmyslu a technickou vyspělostí letectva a leteckého průmyslu zvláště. Zvláště přesnost a jakost naší práce neunikla jejich pozornosti. ...gen. Lavrov neustal zdůrazňovati radostnost navázaných styků mezi letectvy obou států...*“⁶

Po dvou návštěvách představitelů sovětského letectva a technických odborníků musela logicky následovat cesta československé delegace do Moskvy. Snad právě proto, že sovětští letci použili v srpnu 1934 ke své cestě do Paříže a do Prahy tři těžké bombardovací letouny Antonov ANT – 6, použila československá delegace k cestě do SSSR zbrusu nový francouzský bombardovací letoun Marcel Bloch MB. 200, dodaný do Československa krátce předtím jako vzorový kus pro licenční výrobu. Měla tím být patrně zdůrazněna rostoucí úroveň československého letectva. Československou delegaci, která do SSSR odletěla 30. května 1935, vedl divizní generál Jaroslav Fajfr. Po mezipřistáních v Užhorodu a v Kyjevě byla delegace v Moskvě přijata vedoucími představiteli Rudé armády a letectva. Českoslovenští odborníci byli pozváni také k prohlídce závodů leteckého průmyslu, výcvikových středisek vojenského letectva, ústředí civilního letectví a také obligátních pamětihodností, jako například Leninova mauzolea, Kremlu či Treťjakovské galerie.⁷

Na základě toho, co jim bylo ukázáno, nehodnotili českoslovenští odborníci úroveň sovětského leteckého průmyslu příliš vysoko. Tento úsudek přítom vycházel z návštěvy závodů na výrobu letadel a leteckých motorů, skrývajících se podle sovětských zvyklostí pod anonymními čísly 22 a 24. I když je všeobecně známo, že zahraničním delegacím byly v SSSR předváděny především vybrané provozy, odhalily přesto bystré oči našich odborníků vysoké procento zmetkovosti výrobků továren, které navštívili. Vysoce hodnocena byla naopak vědecká a výzkumná pracoviště sovětského leteckého průmyslu.⁸

V červenci 1936 navštívila oficiální delegace sovětského letectva Československo podruhé. Tentokrát ji osobně vedl sám generál Jakov Ivanovič Alksnis, velitel vojenského letectva Rudé armády. Spolu s dalšími členy delegace byl v Pra-

⁶ Antonín Robert HARTMAN, *Sovětská letecká mise v Československu*, in: *Letectví č. 4/1935*, ročník XV., Praha 1935.

⁷ Alois VICHEREK, *Čs. letecká delegace v SSSR*, in: *Letectví č. 6/1935*, ročník XV., Praha 1935.

⁸ Tamtéž.

ze přijat novým ministrem národní obrany Františkem Machníkem a dalšími představiteli armády. Znovu proběhly i exkurze v závodech leteckého průmyslu.⁹

Dodnes nejznámějším a nejhmatatelnějším výsledkem, který československo – sovětská spolupráce přinesla, však byla přímá dodávka 61 kusů moderního dvoumotorového bombardovacího letounu Tupolev SB – 2 a příprava jeho licenční výroby v Československu pod označením B – 71. Byl to dvoumotorový středoplošník pro tříčlennou osádku, vybavený zatahovacím podvozkem. Velkou výhodou tohoto stroje byla také skutečnost, že jej poháněly prakticky stejné motory jako v Československu vyráběné stíhací letouny Avia B – 534. Francouzský originál Hispano – Suiza byl v Československu licenčně vyráběn jako Avia HS – 12Ydrs, sovětská kopie nesla anonymní označení M – 100. V počtu přes 200 kusů bojovaly letouny SB – 2 na republikánské straně v občanské válce ve Španělsku. Díky své maximální rychlosti 420 km/h dokázaly hladce uniknout všem frankistickým dvouplošným stíhačkám a jejich bojové nasazení tak až do příchodu moderních Messerschmittů Bf 109 doprovázely značné úspěchy. Pokud jde o výzbroj do Československa dodaných strojů, pro svoji obranu disponovaly třemi pohyblivými kulomety a do trupové pumovnice bylo možné zavést až 600 kilogramů pum. Licenční výrobu letounu SB – 2 v počtu 161 kusů měly zajistit pražské závody Avia, v menší míře pak Aero a Letov. MNO přitom objednalo 101 letounů B – 71 v bombardovací verzi, zbylých šedesát strojů mělo být vyrobeno jako dálkové průzkumné letouny.¹⁰

⁹ Antonín Robert HARTMAN, *Sovětská vojenští letci návštěvou v Československu*, in: *Letectví č. 8/1936*, ročník XVI., Praha 1936. **Jakov Ivanovič Alksnis** (Яков Иванович Алкснис, Jěkabs Alksnis) se narodil roku 1897 v Lotyšsku v rodině zemědělského dělníka. Jako čerstvě vystudovaný učitel vstoupil v roce 1917 do řad ruské armády a absolvoval důstojnickou školu pěchoty v Oděse. Po odchodu na frontu velel jedné z čet 11. sibiřského pluku. V květnu 1919 se stal příslušníkem Rudé armády, bojoval proti bělogvardějským oddílům v Orelské gubernii a kozákům na Donu. Pak následovala strmá kariéra a rychlý postup v důstojnických hodnostech, který Alksnise vynesl z bojišť občanské války až do čela vojenského letectva Sovětského svazu. V roce 1924 úspěšně absolvoval Vojenskou akademii M. V. Frunze. V letech 1924–1926 byl náčelníkem Správy zařízení a služeb Rudé armády. V roce 1926 se stal zástupcem velitele vojenského letectva Rudé armády, od roku 1931 pak tuto funkci zastával sám. Jak je v případě elit totalitárních režimů obvyklé, i v rukou J. I. Alksise se postupně nakumulovala celá řada stranických a státních funkcí. Od 27. ledna roku 1937 byl náměstkem lidového komisaře obrany pro letectvo a zároveň také členem při tomto úřadě působícího vojenského sovětu. Konec Alksnisovy kariéry byl však díky Stalinským čistkám konce třicátých let stejně strmý, jako její průběh. V létě roku 1937 bychom sice J. I. Alksnise ještě našli mezi členy zvláštního vojenského tribunálu, který odsoudil k trestu smrti maršála M. N. Tuchačevského, na konci listopadu téhož roku byl však on sám zatčen, zbaven hodností a všech funkcí, vyloučen z komunistické strany a obviněn z vytváření „lotyšské fašistické organizace“ v dělnicko-rolnické Rudé armádě. Při následném monstrprocesu pak vedle něj na lavici obžalovaných usedl také komkor Felix Ingaunis, tedy další z členů sovětské letecké delegace, která v dubnu 1935 navštívila Československo. Po vynesení rozsudku byli oba v posledních červnových dnech roku 1938 zastřeleni. Roku 1957 byl nositel Leninova řádu i řádů Rudé hvězdy a Rudé zástavy Jakov Ivanovič Alksnis rehabilitován. Ke kruté ironii komunistického systému pak patří skutečnost, že mu zároveň bylo obnoveno také členství ve straně.

¹⁰ Problematika dodávek a licenční výroby letounu SB – 2 byla před listopadem 1989 zpracována několikrát, tehdejší autoři však spíše zneužívali technickou historii letounu k obhajobě tvrzení

Vytíženost leteckých továren jinými zakázkami a také jejich malé zkušenosti se stavbou moderních celokovových letadel však způsobily, že se licenční výrobu B – 71 v domácích leteckých závodech nepodařilo do okupace rozběhnout. Pro potřeby okupantů však bylo až do ukončení výroby 30. dubna 1941 vyrobeno 111 těchto letounů. Od školních a pomocných útvarů Luftwaffe byly poslední z nich vyřazeny až v září 1944. B – 71 tedy Němcům sloužily nejdéle ze všech typů letounů, které Luftwaffe získala z výzbroje československého vojenského letectva. Dlouhodobé používání u jednotek Luftwaffe, které jinak měly relativní dostatek cvičných letadel díky vlastní výrobě i vítězným tažením z počátku války, nepochybně dokládá vysoké kvality tohoto letadla.¹¹

Vážné ohrožení vzájemné spolupráce mezi Československem a Sovětským svazem však přinesly čistky, které na konci třicátých let v SSSR zahájil J. V. Stalin a které do celé sovětské společnosti zanesly atmosféru strachu a nedůvěry. V lednu 1938 tak mohlo MNO při sestavování Situační zprávy o letectvu a OPL pouze konstatovat: „*Technická a průmyslová spolupráce se SSSR se nedaří, zvláště pro poměry, které v zemi v poslední době zavládly, v jejichž důsledku se ještě zhustila atmosféra nedůvěřivosti mezi domácími činiteli navzájem, což má za následek nesmírné těžkosti při projednávání každé maličkosti naším vojenským přidělcem...*“¹²

Spolupráce probíhající mezi představiteli československého vojenského letectva a sovětským letectvem i leteckým průmyslem samozřejmě nemohla uniknout pozornosti Němců. Říšské ministerstvo propagandy a osvěty, řízené fanatickým Josefem Goebbelsem, tak nejprve v Německu, a později v celé západní Evropě zahájilo štvavou novinovou kampaň proti Československu, ze kterého se díky spolupráci se SSSR měla stát „*letadlová loď bolševismu*“ ve střední Evropě.

Již na jaře 1935, několik týdnů po první návštěvě sovětské letecké mise v Československu, poskytl zástupce Říšského ministerstva letectví rozhovor britskému listu New Chronicle. Uvedl v něm mimo jiné toto: „*Právě dlí v Československu sovětští letečtí odborníci, Škodovy závody vyrábějí pro Sověty moderní bombardovací letouny – sovětskému letectvu stačí přelétnouti úzký pruh území mezi Polskem a Rumunskem, aby Berlín byl v jeho dosahu.*“¹³

O něco později, počátkem roku 1936, pak říšský časopis s výstižným názvem Der Angriff a po něm i další německé časopisy zveřejnily zprávu, „*že na*

---

o „velkorysé a nezištné pomoci“, kterou chtěl Sovětský svaz v době Mnichova poskytnout. Pokusy o podrobné a objektivní zpracování této bezesporu zajímavé části naší letecké historie tak přišly na řadu až v nedávné době. Nejpodrobněji viz Josef VÁCLAVÍK, *Lehký bombardovací a zvědný letoun Avia B – 71*, in: Historie a plastikové modelářství č. 9, 10 a 11/2000, ročník X., Praha 2000. Ze starších prací lze pro srovnání doporučit poměrně objektivně zpracovaný článek Jiří VRANÝ, *Případ B – 71*, in: Letectví a kosmonautika č. 19/88, ročník LXXIV., Praha 1988.

¹¹ Igor MRKVÁNEK, *Avie B – 71, B – 71A a B – 71B ve službách Luftwaffe*, in: Revi č. 30/1999, Ostrava 1999.

¹² VÚA – VHA Praha, fond Organizační oddělení hlavního štábu, karton č. 232. Situační zpráva o letectvu a OPL, (příloha k MNO č. j. 30041 Taj. – III. / 1. odděl., 1938).

¹³ Rubrika Letecké zprávy – vojenské. –n.: *Zbytečné strachy Německa*, in: Letectví č. 5/1935, ročník XV., Praha 1935.

*území československém budují sovětští inženýři s hlídkami Rudé armády (!) letiště a sovětští učitelé létání nacvičují s československým obyvatelstvem válečné seskoky padákové (!).*¹⁴

Do této štvavé kampaně proti Československu se však Němcům nakonec bohužel podařilo vtáhnout i sdělovací prostředky ve Francii a Velké Británii. I na stránkách jinak seriózního anglického odborného časopisu *The Aeroplane* se tak mohl objevit následující text: „... *Nezdá se, že by Německo pomýšlelo na kolonizování Československa, které je již velmi zalidněno, zatím co Rusové mohou snadno zpusťošiti Československo na cestě za vínem a ženami do Paříže (?). V odporu proti ruskému postupu Československo může spoléhati na ochotnou pomoc svých německých občanů. V boji proti Němcům domácí Němci budou pomáhati Německu. Proto ... by Československo mělo navazovati styk s Německem, místo aby na něj romanticky nevrážilo pro památku Jana Husa. Existuje nebezpečně silná rusofilská strana v Československu, což se ukázalo, když celé československé divise přecházely k Rusům za války 1914–1918. ... Ačkoliv tatáž vojska dobře bojovala proti bolševikům v Sibiři, měla cosi dělat s tím, že car byl zajat (a zavražděn s celou rodinou) a ... admirál Kolčak byl prodán rudým. Tato strana je stálým nebezpečím pro Západní Evropu ...*“¹⁵

Těmito iracionálními výpady však už přece jen přetekl pohár trpělivosti československé zahraniční politiky, a ta přešla do rázného protiútoky. Československá vláda zaslala do Londýna pozvání, aby britská vláda vyslala vojenské odborníky k prohlídce všech letišť v Československu. Britové to ovšem v duchu své politiky nevměšování odmítli, „*poněvadž by v tom mohl býti spatřován zásah do sporné věci mezi dvěma cizími státy, na niž britská vláda nemá přímého zájmu.*“¹⁶ Do sporu se následně vložil i československý vyslanec ve Velké Británii Jan Masaryk, který svým typickým stylem poukázal na to, že „*naš technicky vyspělý národ nemá zapotřebí žádných cizích instruktorů, aby mu budovali věc tak jednoduchou, jako je letiště.*“¹⁷ Obvinění z viny na smrti cara a „*prodeje*“ admirála Kolčaka byla zase odmítnuta československým tiskem jako „*hnusné pomluvy*“.¹⁸ Němcům, jejichž mozky byly dnes a denně zpracovávány nacistickou propagandou, bylo určeno napomenutí, protože „*si nechají vážně věšeti takové bulíky na nos!*“¹⁹

Poslední slovo však samozřejmě nemohl mít nikdo jiný než iniciátor celé kampaně, říšský ministr propagandy a osvěty Josef Goebbels: „*Vytýká-li nám Československo, že tvrdíme, že jeho letiště jsou rudá, tedy musíme odpovéděti: Nikdo*

¹⁴ Rubrika *Letecké zprávy – vojenské*. –n.: *Podivné informace německého tisku*, in: *Letectví* č. 3/1936, ročník XVI., Praha 1936.

¹⁵ Antonín Robert HARTMAN, *Máme věřit „Ruskému nebezpečí“?*, in: *Letectví* č. 9/1936, ročník XVI., Praha 1936.

¹⁶ Rubrika *Letecké zprávy – vojenské*. –n.: *Ještě k sovětským letištím na našem území*, in: *Letectví* č. 2/1937, ročník XVII., Praha 1937.

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ Tamtéž.

¹⁹ Rubrika *Letecké zprávy – vojenské*. –n.: *Ještě k sovětským letištím na našem území*, in: *Letectví* č. 2/1937, ročník XVII., Praha 1937.

z nás odpovědných lidí netvrdí, že československá letiště jsou letiště rudá. Československo však nepopře, že uzavřelo vojenský spolek se sovětským Ruskem a že tedy v případě války dá svá letiště k dispozici bolševikům.“ K tomu mohl redaktor časopisu Letectví, skrývající se pod šifrou -n. , už jen lakonicky dodat: „*A jsme zase tam, kde jsme byli na začátku...*“²⁰

V Německu vyšla také kniha *Deutschland zur Luft*, ve které se mluvilo „*o trojúhelníku Praha – Jihlava – Brno, kde prý jsou budována ona ohromná letiště pro ruské vzdušné koráby, podzemní skladiště pro pohonné hmoty a pumy, stanoviště pro protiletadlová děla atd.*“ Ale, jak bude uvedeno dále, kdyby do těchto míst v letech 1937 a 1938 přece jen zabloudil náhodný pozorovatel, nespátřil by jen „*lány žírných polí, kde pilný zemědělec koná svoji požehnanou práci*“, což se naopak pokoušel vsugerovat svým čtenářům československý tisk. Na Vysočině se v té době letiště pro cizí letouny totiž skutečně budovala! A jak ukážou následující odstavce, variantu, že by tyto stroje v případě vypuknutí války přiletěly nikoli z Francie, ale ze Sovětského svazu, musíme vzít minimálně v úvahu.²¹

Náčelník hlavního štábu, armádní generál Ludvík Krejčí, schválil 22. června 1937 návrh předběžných opatření pro umístění posilových cizích leteckých jednotek na letištích v Československu.²²

Na území republiky byly vytipovány tři oblasti, ze kterých by mohly letouny, jejichž státní příslušnost nebyla v dokumentu nijak specifikována, v případě potřeby operovat. Byla to jednak letiště v blízkém okolí Prahy a pak také na střední Moravě, kde by byl k tomuto účelu využit komplex menších letišť, používaný dosud k výcviku žáků leteckého učiliště v Prostějově. Postupem času se však pozornost odborníků stále více obracela do východní části Českomoravské vysočiny. Kalkulovali přitom s tím, že posilové letecké jednotky obsadí v případě potřeby letiště v Pardubicích, Chrudimi, Hlinsku, Humpolci, Poličce, Baníně a v Bystřici nad Pernštejnem. Na každém z uvedených letišť mělo být umístěno po jedné peruti. Celkem mělo být těchto perutí sedm, každá o dvou letkách, což, vezmeme-li v úvahu v ČSR i v cizině obvyklá organizační schémata, mohlo představovat nezanedbatelnou sílu přibližně 150 letadel. Pokud jde o velikost uvedených letištních ploch, byly zde požadovány rozměry 1000 x 800 metrů, tedy ještě více, než byly normované rozměry ploch určených pro těžké bombardéry československého letectva.²³

Se značnou mírou pravděpodobnosti lze tedy říci, že tyto posilové letecké jednotky měly být vyzbrojeny těžkými bombardovacími letouny. Určení konkré-

---

²⁰ Tamtéž.

²¹ Antonín Robert HARTMAN, *Máme věřit „Ruskému nebezpečí“?*, in: Letectví č. 9/1936, ročník XVI., Praha 1936.

²² Mohlo se tak stát i v návaznosti na dodatek československo – francouzské smlouvy, upravující nasazení útvarů Armée de l’Air na území ČSR, podepsaný na konci dubna roku 1937 v Praze. Podle něj se v případě válečného konfliktu předpokládal přilet většiny uskupení francouzského letectva, tvořeného až deseti skupinami. Viz K. STRAKA, *Československá armáda*, s. 119.

²³ VÚA – VHA Praha, fond Organizační oddělení hlavního štábu, karton č. 150. Letiště – budování (MNO č. j. 1113 Taj. – hl. št. / 3. odděl., 1937).

ního typu strojů a země, odkud by do ČSR byly vyslány, však nebylo v dokumentu uvedeno. Jediným důležitým vodítkem je údaj, že „s každým letounem přiletne osádka v zásadě 7 mužů“. Je ale zajímavé, že všechny francouzské těžké bombardovací letouny, z nichž by patrně připadal v úvahu především typ Bloch MB – 200, zavedený na základě licenční výroby i do výzbroje československého vojenského letectva, případně i jeho modernější a výkonnější následovník MB – 210 Verdun, měly osádky čtyřčlenné, maximálně pětičlenné. Osádka sedmi, případně osmi mužů byla zato téměř pravidlem u těžkých bombardovacích letadel konstrukce A. N. Tupoleva, používaných vojenským letectvem Rudé armády! Nejrozšířenějším z nich byl ve druhé polovině třicátých let čtyřmotorový TB – 3, kterého bylo v různých verzích vyrobeno celkem 820 kusů. Jednu z verzí tohoto letounu, označenou ANT – 6, přitom použili představitelé sovětského letectva při svých návštěvách Prahy, což mohlo být jedním z důvodů, proč německá propaganda spustila výše popsanou hysterickou kampaň o sovětských letištích a letounech na území ČSR. Je ovšem pravdou, že pokud by se v případě války flotila těchto těžkých bombardérů včas objevila v Československu, mělo by to pro tyl německých armád katastrofální následky.

Letoun totiž na kratší vzdálenost unesl až 4000 kilogramů pum, s menším nákladem pak jeho dolet dosahoval 3800 kilometrů. V případě potřeby mohl nést i parašutisty. Ochranu před útoky nepřátelských stíhaček zajišťovalo osm pohyblivých kulometů, rozmístěných v nápaditě vyřešených střelištích. Maximální rychlost letounu se pečlivým vývojem podařilo zvýšit ze 178 km/h u prvních výrobních strojů až na 288 km/h u poslední série. Nebyl to ale zásadní problém – těžkým bojové činnosti letounů TB – 3 byly noční útoky. Skutečnost, že první, dosud nedokonalé noční stíhací jednotky Luftwaffe vznikly až v roce 1940, pak výmluvně napovídá, proč se Němci tolik báli sovětských letišť v Československu...²⁴

Úzké skupině zasvěcených odborníků, kteří tyto plány připravovali, muselo být záhy jasné, že se Němci za každou cenu pokusí zničit flotilu bombardérů krátce po jejím přiletu hloubkovými útoky na letiště, provedenými za denního světla. Proto měly být na pro přijetí letecké pomoci vyčleněných základnách včas rozmístěny silné jednotky protiletadlové obrany. Cizí letouny by na letištích očekávaly také zabezpečovací útvary, tvořené příslušníky československého letectva. Tento sled pozemního zabezpečení mělo na každém z letišť tvořit dvacet důstojníků a 110 vojáků.

Ti měli zajišťovat kancelářskou, ubytovací a zdravotní službu, stravování a dopravu. Letiště měla být vybavena dráhovým osvětlením, umožňujícím hladký noční provoz. V případě potřeby pak měly ve druhém sledu z ciziny přiletnout i dopravní letouny, které by přivezly pozemní specialisty, náhradní díly a munici do palubních zbraní letadel. Tu ale jen v případě, že by ji nebylo možné zajistit z domácích zdrojů. Na údržbě a opravách letadel se pod vedením prisunutých specia-

---

²⁴ Technické údaje zmíněných letadel viz Václav NĚMEČEK, *Vojenská letadla 2 – mezi dvěma světovými válkami*, Praha 1990, s. 34–36 (letoun TB – 3), 44–55 (bombardéry Bloch) a 142–145 (technická data).

listů měli podílet mechanici československého letectva. Pro zajištění hladkého průběhu činnosti cizích leteckých jednotek měly být na letištích předem uskladněny pohonné hmoty, přičemž se počítalo s měsíční spotřebou 550 000 litrů leteckého benzínu u každé peruti. Palubní zbraně letounů měly být pokud možno nahrazeny kulomety československé výroby, do pumovnic bombardérů pak měly být pomocí adaptérů zavěšovány pumy používané československým vojenským letectvem.²⁵

Po stanovení těchto prvních, obecných pravidel zabezpečení činnosti cizích leteckých jednotek v Československu rozhodl na podzim roku 1937 náčelník hlavního štábu armádní generál Ludvík Krejčí o okamžitém zahájení výstavby potřebných letišť, přičemž naprostou prioritu obdržela letecká báze na Českomoravské vysočině.

Letecká báze měla být komplexem osmi letišť, již existujících i nově projektovaných. Byla do něj zahrnuta rozestavěná vojenská letiště v Pardubicích, v Chrudimi a v Německém Brodě, připravované zastřené letiště v Poličce i dosud neexistující letiště v Baníně, Bystřici nad Pernštejnem, Senožatech a ve Skutči. Celkové náklady na výstavbu letecké báze byly odborníky MNO vykalkulovány na 37 565 497 korun. Je přitom zajímavé, že pozemky potřebné pro postavení letišť v Baníně, Bystřici nad Pernštejnem, Poličce, Senožatech a ve Skutči nebyly vojenskou správou vykoupeny, ale pouze pronajaty. Náklady na tento nájem činily pro každé letiště 50 000 Kč ročně. Spolu s náklady na úpravu letištních ploch ho mělo ze svého rozpočtu uhradit ministerstvo veřejných prací. Jako termín pro dokončení letecké báze byl stanoven konec roku 1938.²⁶

Přinejmenším podezřele by však působilo, kdyby se na těchto letištích po jejich dokončení neobjevily žádné vojenské letouny. Součástí plánu byla proto i krycí opatření, spočívající v umístění menších jednotek československého letectva na každém z nových letišť. V Pardubicích tak od října 1937 našly svůj domov tři stíhací letky, společně tvořící leteckou peruť podřízenou Leteckému pluku č. 4,

---

²⁵ VÚA – VHA Praha, fond Organizační oddělení hlavního štábu, karton č. 150. Letiště – budování (MNO č. j. 1113 Taj. – hl. št. / 3. odděl., 1937). Dokumenty týkající se opatření potřebných pro zajištění činnosti cizích leteckých jednotek na našem území zřejmě patřily k nejutajovanějším materiálům, se kterými jsem se při studiu archívních fondů VÚA – VHA v Praze setkal. Kromě razítka Tajné! obsahují i odstavce s upozorněním, jak má být s v nich obsaženými skutečnostmi nakládáno: „*Pokud bude nutno vyřizovati některé věci s jinými složkami MNO, nesmí být ze spisu vidno, pro jaké účele přípravy se konají. Rovněž tak i v III. odboru samém omezte počet na věci zúčastněných důstojníků na nejmenší míru.*“ Takto přísná bezpečnostní opatření však byla v daném případě zcela namístě. Ke zradě a špionáži ochotní důstojníci německé, maďarské a někdy i slovenské národnosti se bohužel nacházeli i v řadách předmnichovské armády.

²⁶ Letiště – budování (MNO č. j. 10434 Taj. – hl. št. / 3. odděl., 1937), VÚA – VHA Praha, fond Organizační oddělení hlavního štábu, karton č. 150. Karel Straka naproti tomu uvádí kalkulace vycházející z výše popsané československo – francouzské smlouvy. Ty počítaly s výdaji v celkové výši 28 100 000Kč, přičemž 11 738 300Kč připadlo na vlastní investiční výstavbu letišť a 16 361 300Kč na nákup pum pro francouzské bombardovací útvary. Viz K. STRAKA, *Československá armáda*, s. 119.

v Chrudimi a v Německém Brodě se počítalo se dvěma letkami bombardovacích letounů. Přitom je zřejmé, že kapacita těchto letišť byla mnohem větší.²⁷

Většinu z plánovaných letišť však zastihly události Mnichova ve větším či menším stádiu rozpracovanosti. Podle představ svých tvůrců však měla letecká báze po svém úplném dokončení být „schopna dodati vše potřebné letecké jednotce, která na letecké bázi přistane jen s létajícím sledem a nejnütnějším pomocným personálem, aby byla schopna letecké činnosti.“²⁸

Zhodnotit existenci „letišť pro cizí leteckou moc“ na území Československa a hlavně jejich přínos k obraně země v případné válce s Německem je velmi obtížné. Z archivních dokumentů i ze současného stavu věcí jednoznačně vyplývá, že se odpovědní lidé na hlavním štábu a na ministerstvu národní obrany možnosti pomoci ze strany spojeneckých letectev zabývali a pro jejich činnost na území Československa chtěli vytvořit co nejlepší podmínky. Přesvědčivým dokladem toho je skutečnost, že se v posledních měsících existence první republiky rozběhly stavební práce prakticky na všech letištích, které leteckou bázi na Českomoravské vysočině tvořily.²⁹

Na základě archivních dokumentů lze uvést například podrobnosti o stavbě letiště v Baníně (Bohnau), ležícím asi 15 kilometrů jihozápadně od Svitav v oblasti tehdy obývané převážně německým obyvatelstvem.

První vojenské letouny se v Baníně objevily již v roce 1936 při příležitosti závěrečných vojenských cvičení, konaných toho roku ve východních Čechách. Na pozemku státního dvora v Baníně bylo tehdy po dobu jednoho týdne zřízeno polní letiště. V zápisu ve školní kronice přitom není celkem typicky uveden typ ani počet nasazených letadel. Dozvíme se zde ovšem, že vojáci byli „naší českou veřejností velmi přátelsky přijati. Němci se k nim chovali chladně. Deputátníci ve dvoře dostávali z vojenské kuchyně zbylé porce (a bylo jich vždycky hodně), takže budou na vojáky ještě dlouho v dobrém vzpomínat...“³⁰

S trochou nadsázky lze tedy říci, že kronikář, kterým byl řídící učitel české školy v Baníně František Klimovič, zaměřil svou pozornost především na národnostní a sociální otázky. Faktem ovšem zůstává, že určitým „vedlejším efektem“, který armáda při pořádání závěrečných cvičení zcela jistě sledovala, bylo udržování jejího pozitivního obrazu v očích veřejnosti. Konání takovýchto cvičení v ob-

²⁷ VÚA – VHA Praha, fond Organizační oddělení hlavního štábu, karta č. 150. Letiště – budování (MNO č. j. 10434 Taj. – hl. št. / 3. odděl., 1937).

²⁸ Tamtéž.

²⁹ Stavba letišť v Pardubicích, Německém Brodě a v Chrudimi, která se po svém dokončení měla stát stálými základnami útvarů československého vojenského letectva, byla podrobně popsána v příslušných kapitolách mé rigorózní práce. Plochy u Skutče a Senožat využívaly za druhé světové války letouny Luftwaffe. Po jejím skončení pak byla dokončena úprava letištní plochy v Poličce, kde vzniklo sportovní letiště. I to však bylo až do poloviny šedesátých let příležitostně využíváno čs. vojenským letectvem pro nácvik startů a přistání na travnaté ploše. Viz Pavel PETR, *Letectví ve východních Čechách 1918–1939*, Rigorózní práce Univerzity Hradec Králové 2006.

³⁰ Kronika obecné školy v Baníně, mezifondový soubor kronik Státního okresního archivu Svitavy se sídlem v Litomyšli, sign. KR – 58.

lastech osídlených převážně německým obyvatelstvem, ke kterému docházelo zejména ve druhé polovině třicátých let lze pak chápat také jako nástroj k pozdvižení sebevědomí českého obyvatelstva a současně jako signál, zřetelně deklarující Hitlerem a Henleinem stále více ovlivněným sudetským Němcům vůli politické a vojenské elity státu aktivně vzdorovat případné agresi.

Pozitivní zkušenosti z provozu vojenských letadel a vhodnost zdejšího terénu k těmto účelům pak přispěly k tomu, že se záměr na stavbu stálého letiště v Baníně objevil ve výše popsaném projektu na výstavbu letecké báze. Vlastní stavba však byla zahájena až v průběhu letních měsíců roku 1938. V době zářijové mobilizace pak došlo k velkému zintenzivnění prací. K jejich provádění bylo na základě § 66 Zákona o obraně státu 25. září 1938 okresním úřadem v Poličce povoláno několik desítek dělníků z okolních obcí, stejně jako tažní koně. Skutečnost, že měli oficiálně nastoupit na stavbu „*státního civilního letiště v Baníně*“, pak výmluvně svědčí o tom, že v létě 1938 představovalo krytí některých vojenských opatření civilními pro československé úřady již celkem běžnou praxi. A v případě výstavby letecké báze, jejíž letiště měla jednou s velkou pravděpodobností hostit útvary některého ze spojeneckých letectev, byla opatrnost důležitá dvojnásob.³¹

Pracovních sil i koní byl však v té době velký nedostatek. Bylo to samozřejmě způsobeno probíhající všeobecnou mobilizací československé armády, do které tehdy museli nastoupit všichni záložníci. Teprve po prezentaci u mateřských útvarů mohly být zpět do civilního života vráceny (dobovým termínem vyreklamovány) osoby, jejichž přítomnost byla nezbytná pro fungování státní správy, železnice, válečného průmyslu a dalších důležitých oblastí hospodářského života. Uvedená situace se proto negativně promítla i do popisovaného budování letiště v Baníně.

Zatímco městská rada městečka Březová (Brüssau) požadovaných 20 dělníků na stavbu letiště skutečně vyslala, stejně jako obecní úřad v České Dlouhé (Böhmisch Wiesen), v Muzlově (Musslau) či české Stříteži se naopak odvolávali na výše zmíněný nedostatek pracovních sil. Obecní úřad v Muzlově do Poličky sdělil, že poskytnout dělníky na planýrování letištní plochy je nemožné, protože všechny pro tyto práce vhodné osoby narukovaly do československé branné moci.³²

³¹ SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Okresní úřad Polička, sign. Presidiální spisy 1938, karton č. 56. Stavba státního civilního letiště v Baníně (OÚ Polička č. j. 1332 ze dne 25. září 1938).

³² SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Okresní úřad Polička, sign. Presidiální spisy 1938, karton č. 56. Přípisy obecních úřadů v České Dlouhé (č. j. 741 ze dne 28. září 1938) a v Muzlově (č. j. 628/II–38 ze dne 27. září 1938) a městské rady v Březové (č. j. 3142/K ze dne 3. října 1938) okresnímu úřadu v Poličce. Jako zajímavost lze uvést, že zářijová mobilizace měla negativní dopad také na provádění podzimních prací v zemědělství, na což ve svém dopise okresnímu úřadu upozornil starosta Stříteže Josef Vopařil. Ten sice do Banína požadovaných pět dělníků vyslal, nedokázal však již zajistit náhradu za Rudolfa Janka, který stavbu letiště záhy opustil se zdůvodněním, „*že má dobývat svoje brambory*“. „*Dělníků, kteří by nebyli polně zaměstnáni ve Stříteži není, ... naopak je velký nedostatek pracovních sil ke konání některých zemědělských prací. Sklizeň bramborů, řepy, setba obilí.*“ Viz SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Okresní úřad Polička, sign. Presidiální spisy 1938, karton č. 56. Přípis obecního úřadu ve Stříteži (č. j. 313 ze dne 29. září 1938) okresnímu úřadu v Poličce.

Jen několik dnů poté, co se povolání dělníci a koně z mnoha obcí tehdejšího poličského politického okresu připojili k práci na banínském letišti, byla 29. září 1938 podepsána Mnichovská dohoda. Po Mnichovu pak následoval rychlý útlum stavebních prací nejen v Baníně, ale samozřejmě také na většině dalších letišť. Ve stavbě banínského letiště pak ještě nějakou dobu pokračovali Němci, nikdy však nesloužilo ke svému účelu.³³

Otázkou však zůstává, zda k právě popsaným konkrétním domácím opatřením existovala kromě výše zmíněné československo – francouzské dohody ještě nějaká další, konkrétní zahraničně – politická ujednání a zda tak očekávaný přilet cizích leteckých jednotek na letiště letecké báze nebyl spíše příslovečným přáním nežli skutečností. Zdá se ovšem málo pravděpodobné, že by MNO investovalo takové množství prostředků a pracovních sil do staveb, o nichž by si nebylo stoprocentně jisto, že v případě války splní svůj úkol.

Celkem jisté ale je, že při zvažování toho, jakou konkrétní podobu by případná vojenská pomoc ze strany Francie či Sovětského svazu měla mít, byla československými odborníky preferována právě varianta spočívající v mohutném nasazení vojenského letectva. Bylo to způsobeno především věcnými důvody spočívajícími v neexistenci společné hranice těchto států, problematických vztazích mezi SSSR a Polskem i Rumunskem a v neposlední řadě také tím, že takováto pomoc mohla být poskytnuta nejrychleji. Již krátce po podpisu československo – sovětské spojenecké smlouvy tak např. prohlásil československý velvyslanec v Rumunsku Jan Šeba, „že pomoc letecká je uskutečnitelná v několika hodinách“, protože „západní sovětská pohraniční letiště jsou vzdálena od východních hranic Československa jen asi 100 km, což při rychlosti letadel 300 km za hodinu je vzdálenost neznačná.“³⁴

Při jednáních, která proběhla ve dnech 30. června a 1. července 1938 v Praze, již Francouzi s přímým nasazením svých leteckých jednotek na území Československa vůbec nepočítali. Československá strana tak požadovala, aby Armée de l'Air svými útoky alespoň narušovala německý týl a napadala komunikační uzly a další významné cíle v německém zázemí. Určitou konkretizující podobu pak získal tento požadavek 22. září 1938, když náčelník štábu francouzského letectva informoval podřízené útvary, že mohou v brzké době obdržet rozkaz k úderům proti základnám Luftwaffe a německé železniční síti na území Bavorska. I tato aktivita však byla záhy zmrazena zásahem premiéra Édouarda Daladiera.³⁵

Dost možná přímo pod vlivem zklamání z výsledků jednání s francouzskou stranou, a zcela jistě pod tlakem rostoucího „sudetoněmeckého problému“ a tím

³³ Sdělení pana Antonína Bandoucha z Banína.

³⁴ KOLEKTIV, *Vojenské dějiny Československa*. III. díl (1918–1939), Praha 1987, s. 465. Konkrétní jednání o využití vzdušného prostoru Rumunska však proběhla až počátkem září 1938. Rumuni při nich nakonec souhlasili také s průchodem 100 000 vojáků Rudé armády, vzdušný prostor mohla sovětská letadla využívat od 25. září 1938. Viz Pavel ŠRÁMEK a kolektiv, *Když zemřít, tak čestně – Československá armáda v září 1938*, Brno 1998, s. 58.

³⁵ K. STRAKA, *Československá armáda*, s. 119.

pádem také zostřování vztahů mezi Československem a Německem obrátili na sklonku léta 1938 nejvyšší představitelé československého vojenského letectva svoji pozornost také na Sovětský svaz. Přednosta III. (leteckého) odboru MNO, divizní generál Jaroslav Fajfr tak na počátku září 1938 v doprovodu podplukovníka gšt. Vítězslava Rosíka odjel do Moskvy. Oba pak v rámci několik dnů trvajících pobytu jednali s náčelníkem generálního štábu Rudé armády Borisem Michailovičem Šapošnikovem, velitelem vojenského letectva Alexandrem D. Loktionovem a jeho zástupcem Jakovem V. Smuškevičem o konkrétních podmínkách sovětské letecké pomoci Československu. Ani tato jednání však nepřinesla příliš pozitivní výsledky. Postoj sovětské strany byl zdrženlivý a její zástupci také vyjádřili své obavy z očekávaných komplikací, pramenících podle nich z malého počtu a špatné připravenosti československých letišť. Po naléhání generála Fajfra však přislíbili vyslání komise, která měla prověřit stav jednotlivých letišť a projednat podmínky případné spolupráce.³⁶

Dvoučlenná komise, kterou vedl Jakov Vladimírovič Smuškevič, někdejší hlavní letecký poradce španělské republikánské vlády, se v Praze objevila těsně před vyhlášením všeobecné mobilizace, 22. nebo 23. září 1939. Do Československa ji měl z Kyjeva dovézt československý dopravní letoun, objednaný vyslancem v Moskvě Zdeňkem Fierlingerem.³⁷

---

³⁶ Pavel ŠRÁMEK, *Sovětské letci v Československu na podzim 1938*, in: Přísně tajné č. 2/2008, ročník XII., Praha 2008. Zmíněná cesta gen. Fajfra a pplk. Rosíka přitom neměla na rozdíl od předchozích návštěv oficiální charakter, do Moskvy odletěli v utajení přes Varšavu a Rigu, zpět se pak dokonce vraceli přes Rigu, Stockholm a Rotterdam.

³⁷ Tamtéž. **Jakov Vladimírovič Smuškevič** se narodil 14. dubna 1902 v městečku Rakiški, ležícím na pomezí Běloruska a Litvy. Bojů občanské války se zúčastnil jako politruk roty, později jako komisař pluku. Nakonec byl převelen k letectvu dělnicko – rolnické rudé armády, kde se stal politrukem leteckého oddílu. V poválečných letech zvolna stoupal po kariérním žebříčku, zastával funkci komisaře eskadry a od roku 1931 komisaře stíhací letecké brigády. Pilotní výcvik absolvoval v Kačinské letecké škole. Postupně si osvojil pilotáž několika typů letounů a stal se velitelem stíhací letecké brigády. Po vypuknutí občanské války ve Španělsku odjel na pyrenejský poloostrov a stal se hlavním poradcem republikánské vlády pro oblast letectva. I přes vysokou vojenskou hodnost (komdiv) osobně vedl stíhače do bojových akcí. Veřejně známým byl spíše pod přezdívkou „generál Douglas“. Mimoto také velel protivzdušné obraně Madridu. Za svou činnost ve Španělsku obdržel 21. června 1937 titul Hrdiny Sovětského svazu. Po návratu ze Španělska byl jmenován do funkce zástupce velitele vojenského letectva Rudé armády. V září roku 1938 vedl sovětskou leteckou misi do Československa, o rok později, již v hodnosti komkor, velel sovětským leteckým útvarům nasazeným do bojů na Chalchyn-golu. Nasazení letectva zde sehrálo podstatnou roli při likvidaci 6. japonské armády a Jakov V. Smuškevič byl za tento počín 17. listopadu 1939 podruhé vyznamenán titulem Hrdiny Sovětského svazu. Kromě toho byl dvakrát dekorován Leninovým řádem, obdržel také pamětní medaili k 20. výročí vzniku Rudé armády. Po sesazení Alexandra D. Loktionova nastoupil v září 1939 na místo velitele sovětského vojenského letectva. V červnu 1940 byl ustanoven jeho generálním inspektorem, povýšen do hodnosti generál-poručíka letectva a v prosinci 1940 jmenován pomocníkem náčelníka generálního štábu pro letectvo. Ani Smuškevičovi se však nevyhnul krutý osud jeho předchůdců, semletých soukolím Stalinových čistek. Těsně před německým útokem na SSSR byl 8. června 1941 zatčen přímo v nemocnici, kde se krátce před tím podrobil náročným operaci. Aniž by došlo k vynesení rozsudku, byl Jakov V. Smuškevič 28. října 1941 zastřelen. V roce 1954 byl rehabilitován.

Co přesně oba členové komise v následujících dnech dělali, kde se pohybovali a s kým jednali, bohužel stále není zcela jasné. S jistotou lze říci jen to, že se nesetkali s nejvyššími představiteli právě se mobilizující československé armády, jejíž velitelství se začalo od 23. září formovat v budově školy v Klánovicích u Prahy a v průběhu pondělí 26. září 1938 se přesunulo do zámku v Račicích u Vyškova. Hlavní velitel armádní generál Ludvík Krejčí se podle svých vlastních slov o příjezdu mise dozvěděl až dodatečně.

Podle vzpomínek podplukovníka Rosíka navštívili členové mise některá letiště na Slovensku. Dopraváčet je měl přednosta 1. oddělení III. (leteckého) odboru MNO brigádní generál Alois Vicherek, proslavený rekordním dálkovým letem do SSSR v roce 1928 a účastník většiny předchozích oficiálních jednání se sovětskými leteckými delegacemi v průběhu druhé poloviny třicátých let. V úterý 27. září 1938 pak Jakov V. Smuškevič jednal v Brně s generálem Jaroslavem Fajfrem. Veliteli čs. letectva dal na základě toho, co v ČSR viděl, několik cenných rad ke zdokonalení obrany letišť, odvolává se přitom na své zkušenosti z občanské války ve Španělsku. Podle výpovědi, kterou generál Jaroslav Fajfr učinil v roce 1947 před Národním soudem, mu Smuškevič na této schůzce nabídl také přílet sedmi stovek sovětských letadel.³⁸

Je přitom zajímavé, že ještě týž den, kolem 23. hodiny večer, se s oficiální žádostí o leteckou pomoc obrátil na Sovětský svaz prostřednictvím vyslance Zdeňka Fierlingera přímo prezident republiky Edvard Beneš.³⁹ Text žádosti měl obsahovat také sdělení, že letiště Tri Duby, Spišská Nová Ves a Užhorod budou již následujícího rána připravena k přijímání sovětských letadel.⁴⁰ Jistě nepřekvapí, že právě první dvě zmíněná letiště navštívil o několik dnů dříve Jakov V. Smuškevič se svým doprovodem.

Mnoha očitými svědky je pak doložena ještě Smuškevičova návštěva na letišti v Pardubicích.⁴¹ Ani volba této východočeské základny, která byla od října roku 1937 domovem III. peruti Leteckého pluku č. 4, jejíž letky byly vyzbrojeny

---

³⁸ V. díl. ČSR. Mnichov 1938. Č 28. <http://www.palba.cz/viewtopic.php?t=2697> (28. 11. 2009). Srov. P. ŠRÁMEK, *Sověští letci*. Členové sovětské letecké mise údajně také 23. září 1938 s pomocí vlastní radiostanice navázali spojení s několika letišti na západní Ukrajině. V dalších dnech však toto vysílání již nepokračovalo.

³⁹ P. ŠRÁMEK a kol., *Když zemřít, tak čestně*, s. 58. V novějším, zde také citovaném článku *Sověští letci v Československu na podzim 1938* však Pavel Šrámek uvádí, že se originální text této žádosti v archivech dosud nepodařilo objevit. Již v roce 1968 ale upozornila Věra Olivová na telegram vyslance Zdeňka Fierlingera z dopoledne následujícího dne (tj. 28. září 1938), ve kterém informoval prezidenta, že žádost o okamžitou leteckou pomoc byla předložena sovětské straně.

⁴⁰ V. díl. ČSR. Mnichov 1938. Č 33, <http://www.palba.cz/viewtopic.php?t=2727> (29. 11. 2009).

⁴¹ P. ŠRÁMEK, *Sověští letci* a web o historii pardubického letiště – Mnichovská krize, <http://www.pavpec.info/1938.html> (29. 11. 2009). Oba prameny se shodují v tom, že si sověští letci prohlédli letiště a jeden z nich si vyzkoušel let v československém letadle (snad v Avii B – 534). Problematičtější fakt představuje datum návštěvy – zatímco ze Šrámkovy článku vyplývá, že se tak stalo až po jednání mezi Smuškevičem a gen. Fajfrem v Brně 27. září 1938, uvádí webová stránka o historii pardubického letiště jako datum návštěvy již 20. září – tedy dva dny před pravděpodobným datem příletu sovětské letecké komise do Československa!

stíhacími dvouplošníky Avia B – 534, zřejmě nebyla náhodná. Kromě stíhačů zde totiž od poloviny září působily také ze Sovětského svazu dodané moderní dvoumotorové letouny B – 71, patřící lehkým bombardovacím letkám č. 73 a 74. Připomenout lze i v textu již uvedenou skutečnost, že pardubické letiště bylo součástí „letecké báze“. Ráznou změnu plánů, podle kterých mělo být letiště v případě mobilizace čs. jednotkami z větší části uvolněno pro spojenecké letouny, pak udělala syrová realita zářijových dnů. Letiště v nedaleké Chrudimi, budované se záměrem vytvoření mírové základny obou výše zmíněných lehkých bombardovacích letek, nebylo v září 1938 přes vysoký stupeň rozestavěnosti ještě použitelné. Lehké bombardovací letky č. 73 a 74, organizačně podřízené II. peruti Leteckého pluku č. 6, tak do počátku září 1938 působily na letišti v Hradci Králové, snaha o rozptýlení leteckých jednotek a odlehčení dost vytižené královéhradecké základně je pak 13. září 1938 přivedla do Pardubic.⁴²

Starší literatura souhrnně udává, že k bojovému nasazení bylo koncem září 1938 připraveno 30 střeleckých, 10 jezdeckých a 7 tankových divizí Rudé armády spolu se silnými jednotkami protiletecké obrany. Do bojové pohotovosti mělo být uvedeno 1100 letadel. Velení nad vojsky vyčleněnými na pomoc Československu bylo svěřeno maršálu Semjonu K. Timošenkovi. Nelze z toho ale vyvozovat nic zásadního – už kvůli době vzniku knih, ve kterých jsou tyto údaje uvedeny, a také proto, že obdobná opatření podnikla v té době řada evropských států.⁴³

Jak ale dokládají svědectví pamětníků, byla pro přilet těchto letadel i na československé straně realizována určitá opatření, spočívající především v přípravě letišť na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi.⁴⁴ Rozkazy nařizující prove-

---

⁴² P. PETR, *Letectví*, s. 327 a 342. Miloslav John i Jiří Sehnal a Jiří Rajlich ovšem udávají, že v době mobilizace, tedy v posledních zářijových dnech roku 1938 měly obě zmíněné lehké bombardovací letky působit na jižní Moravě, 73. z polního letiště v Bučovicích a 74. z Brna. Velitelství peruti však zůstalo v Pardubicích. Viz Miloslav JOHN, *Československé letectvo v roce 1938*, Beroun 1996, s. 306 (Tabulka 30, Zařazení lehkých bombardovacích letek k 29. září 1938) a Jiří RAJLICH – Jiří SEHNAL, *Vzduch je naše moře*, Praha 1993, s. 183 (Tabulka 6. Stav čs. vojenského letectva ke dni 28. září 1938 v době vrcholící Mnichovské krize)

⁴³ František NESVADBA, *Proč nezahřměla děla*, Praha 1986, s. 334. Z uvedené více než tisícovky sovětských letadel jich mělo přímo z československých letišť operovat 548. Pokud jde o taktické určení letadel, mělo se jednat o 246 rychlých bombardérů a 302 stíhací letouny, vyčleněné ze sestavy Běloruského, Kyjevského a Charkovského vojenského okruhu. O těžkých bombardérech se tedy poválečná historická literatura nezmiňuje.

⁴⁴ Příslušník stíhací letky č. 49 četař Karel Rybka tak např. ještě 5. října 1938 obdržel rozkaz k tomu, aby do Užhorodu letounem Be – 50 neprodleně přepravil poručíka Ing. Jaroslava Hurta z leteckého skladu. V Užhorodě a v Košicích měla totiž být dle jeho vzpomínek urychleně vytvořena střediska pro přebírání sovětských letadel. Let sportovního letounu choceňské výroby, který byl v té době vojenským letectvem používán jako kurýrní, však skončil dramatickým nouzovým přistáním na poli lnu 10 kilometrů jižně od Užhorodu. Jeho příčinou byla padající tma, která pilotovi znemožnila orientaci v terénu. Nouzové přistání se však naštěstí obešlo bez zranění osádky a poručík Hurt byl do Užhorodu díky laskavosti lékárníka z obce Velká Dobroň odvezen jeho autem. Sám Karel Rybka má tento dvě a čtvrt hodiny trávající let v zápisníku letů uveden jako „kompasový“. Viz Karel RYBKA, *Vzpomínky bývalého letce – Siroťci*, s. 11, rukopis a Zápisník letů četaře Karla Rybky, s. 142 (kopie v držení autora).

dení příprav pro přijetí spojeneckých letadel pak zřejmě byly vydány také pro letiště tvořící leteckou bázi.⁴⁵

Je zřejmé, že po svém dokončení by se komplex letecké báze, schopný poskytnout zázemí až 150 těžkým bombardovacím letounům, mohl stát trumfovým esem v celém systému obrany Československa. Navíc by se informace o jeho existenci, vhodně modifikované československou zpravodajskou službou a věrohodným způsobem nastrčené Němcům, mohly stát i významným prostředkem když ne k zastrašování, tak alespoň k oddalování jejich rozhodnutí o útoku na Československo. Dnes je dobře známo, že vysocí důstojníci německého generálního štábu se k možnostem ozbrojeného střetu s československou armádou stavěli mnohem skeptičtěji než Hitler a lidé z ministerstva propagandy. A informace o tom, že se spojenci Československa rozhodli tímto způsobem skutečně dostát svým závazkům, by nejvyšší velitele Wehrmachtu zcela jistě nepotěšily.

Případný přílet zejména sovětských letadel na československá letiště by se však v očích světové veřejnosti mohl stát nebezpečnou dvoječnou zbraní. Naplnilo by se tím totiž heslo o „letadlové lodi bolševismu“, hláсанé nacistickou propagandou. Ještě více by se omezil manévrovací prostor československé diplomacie, hledající v demokratických státech západní Evropy vojenskou pomoc a politickou podporu. Nasazení sovětských bombardérů by tak Československu nejspíše přineslo víc politické škody než vojenského užitku. Válka Německa pouze proti československo – sovětské koalici představovala pro politickou reprezentaci naší země naprosto nepřijatelnou variantu. Proto byly i v roce 1935 uzavřené smlouvy konstruovány na principu společného postupu Československa, Francie a Sovětského svazu.

Jak již bylo uvedeno v úvodu článku, vydaly se dějiny nakonec zcela jinou cestou. Realizace smělého projektu výstavby letecké báze, tedy de facto komplexu leteckých základen, zůstala stát na půli cesty. Ne všechna ze zmíněných letišť dožila do dnešních dnů. Ani to pardubické již nefiguruje v oficiálním seznamu leteckých základen Vzdušných sil Armády České republiky. Sídlí zde však Centrum leteckého výcviku, tedy subjekt smluvně pro armádu zajišťující výcvik jejích budoucích pilotů. Letiště v Chrudimi, které se v nedávné době úspěšně vyrovnalo s hrozbou svého zániku, pak spolu s Poličkou, Skutčí a Havlíčkovým Brodem dodnes slouží aeroklubovému i soukromému provozu běžných sportovních i ultralehkých letadel. Informace o přípravě letištních ploch v Baníně, Bystřici nad Pernštejnem či Senožatech jsou dnes známy již jen úzkému okruhu vojenských historiků, leteckých nadšenců a místních pamětníků. Výše naznačenou úvahu o případném válečném využití letecké báze je pak nutno uzavřít konstatováním, že nelze dost dobře hodnotit události, které se nestaly, a vyvozovat potvrzené závěry z obecných zmínek v archivních dokumentech.

---

⁴⁵ Pavel Šrámek uvádí jako příklad letiště v Přibyslavi, zmiňované ve vzpomínkách tehdejšího poručíka čs. letectva Jiřího Hartmana. Viz P. ŠRÁMEK, *Sovětská letci*.

Summary:

Air Bases on the Czecho-Moravian Highlands

The signing of the Munich Pact at the end of September 1938 did not only signify the demise of the first Czechoslovak Republic, but it also brought an end to a range of policies and regulations that Czechoslovakia had adopted in the second half of the 1930s in order to prepare for a potential conflict with Nazi Germany. This preparation entailed not only the well-known construction of the fortification line along the border with Germany, but also extensive construction of new airports. After their completion, most of these airports were meant to serve the needs of the Czechoslovak Air Force. However, some of them were conceptualized and built as bases for air force units of France and the Soviet Union, then Czechoslovakia's allies, in case of a war with Germany. The exact scope of French and Soviet intervention in any such conflict was defined by the first of several international treaties Czechoslovakia, France and the Soviet Union signed in 1935. The signing of a general treaty of alliance between Czechoslovakia and the Soviet Union then led to a multitude of mutual visits and meetings which culminated in 1937-1938 when the Czechoslovak Air Force was equipped with 61 modern bombers Tupolev SB-2. In exchange, the Soviets gained access to some of the modern weapon technologies developed by Škoda Plzeň. The signing of the above-mentioned treaty with the Soviet Union and the visits of representatives of the Red Army Air Force to Czechoslovakia drew severe criticism from Nazi Germany, whose Reich Ministry of Public Enlightenment and Propaganda, led by Joseph Goebbels, organized campaigns proclaiming that large airports were being built for Soviet heavy bombers on our territory. Though it is true that the information broadcast by Goebbels's ministry was purposely manipulated in order to magnify the perceived threat to Germany, it should also be noted that airports for foreign air force units did exist on Czechoslovakia's territory. Their construction, which was kept top secret, was approved on 22nd July 1937 by the then Chief of Staff, Army General Ludvík Krejčí. After considering a variety of alternatives, the so-called "Air Bases on the Czecho-moravian Highlands" project was selected. The project entailed the construction of airports in Pardubice, Chrudim, Hlinsko, Humpolec, Polička, Banín, and in Bystřice nad Pernštejnem, each of which was supposed to accommodate one Czechoslovak Air Force squadron (which roughly equalled an RAF wing in size). The land needed for the construction was either bought or rented. The airports in Chrudim and Pardubice were supposed to provide permanent bases for units of the Czechoslovak Air Force, albeit smaller ones during the period of peace. Although construction work was carried out intensively on all airports, only the bases in Pardubice and Chrudim had been finished and ready for operational use by September 1938. At the end of September 1938, a Soviet Air Mission, under the command of General J.V. Smuškevič, flew to Czechoslovakia. However, it is a well-known fact that Czechoslovakia accepted the Munich dictate to avoid a conflict with Germany, and the above-mentioned airports were never used by the Soviet or French air forces. Some of the airports were finished during the German occupation of Czechoslovakia and used for the needs of the Luftwaffe. The airports in Chrudim, Pardubice and Polička continue to serve their purpose until today.

Pavel MÜCKE

**„I Siegfried cítí zimu a vši...“ aneb Obrazy spojenců a nepřátel
v paměti vojáků druhého čs. zahraničního odboje**

Jen velmi těžko je možné analyzovat a interpretovat vzpomínky čs. zahraničních vojáků, kdybychom pominuli kontury obrazu spojenců a také nepřátel.¹ Minimálně ty druhé v pořadí jsou snad spojeny s každým konfliktem a s každou válkou, kterou si lidstvo prošlo. V dobách, kterých se týkají námi sledované vzpomínkové práce, se spojenců i nepřátel objevuje veliké množství a jejich obrazy jsou spolu úzce propojeny a někdy dokonce splývají: jak už to za válek a na kolbišti mezinárodní politiky bývá, ze zemí spřátelených se stávali protivníci a z protivníků naopak přátelé a spojenci.² Pro větší přehlednost jako základní hledisko odlišení spojenců a nepřátel by pro tuto chvíli mělo být bráno tradiční či „oficiální“ rozlišování obou táborů z pohledu poválečných vítězů a poražených. Jelikož většina pamětníků patřila k „malým kolečkům v obrovském soukolí válečné mašinerie“, „malým“ svědkům, v drtivé většině neměla možnost nahlédnout do prostředí „kuchyně“ vyšších a nejvyšších kruhů, kde se rozhodovaly a připravovaly „velké“ události a kde také vznikaly závazné „návody“ a stanoviska, jak se k té či oné zemi

---

¹ Tato studie je jednou ze součástí disertační práce s názvem *Paměť a paměti druhé světové války v českých zemích: vzpomínkové práce vojáků druhého čs. zahraničního odboje*, úspěšně obhájené v září 2009 na Ústavu českých dějin FF UK v Praze (školitelka doc. PhDr. Jana Čechurová, Ph.D.) Z teoretických konceptů, na než je v této studii do značné míry navazováno, je možné jmenovat dílo Pierra Nory (tzv. místa paměti), dále pak Maurice Halbwachse (tzv. rámce paměti) a také způsob kvalitativního výzkumu a interpretace využívaný orální historií. Viz Pierre NORA, *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*, in: Pierre NORA (dir.), *Les Lieux de mémoire*, 1. sv. La République, Paris 1981, s. 23–43; Maurice HALBWACHS, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris 1994, zejména s. 103–113 a s. 241–265; Miroslav VANĚK, *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*, Praha 2004, s. 95–159; viz též Miroslav VANĚK – Pavel MÜCKE – Hana PELIKÁNOVÁ, *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*, Praha 2007, s. 122–150.

² Teoretický pendant k obrazu vnímání „druhého“ viz např. *Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 5 – 1999. Studia historica LII, Praha 2003, s. 11–28.

a skupině obyvatel stavět.³ V první části studie budou proto načrtnuty rysy paměti všeobecných a rámcových představ spojenců a také nepřátel, v dalších částech se zastavíme u vzpomínek na vlastní válečnou činnost a nasazení na frontě a konečně část poslední bude věnována obrazu paměti vnímání civilních obyvatel v zemích cizích a potažmo i ve vlasti.

Spojenci a „spojenci“: obecné rámce sympatií a antipatií

Jak je z analýzy vzpomínkových prací patrné, budoucí čs. vojáci si představy o cizích zemích přinášeli do exilu již ze své vlasti, a tyto se mnohdy zakládaly na velmi neurčitých, zprostředkovaných vědomostech vyčtených z knih, průvodců, novin, informací vyslechnutých ve školních lavicích nebo z úst blízkých doma. Proto tyto údaje často obsahovaly spousty populárních dobových stereotypů. Jelikož pro velký počet exulantů byl jejich útěk do zahraničí vůbec premiérovou cestou mimo prostor čs. republiky a první návštěvou cizích zemí v životě, z konfrontace představ s realitou vyplynulo korigování dosavadních obrazů a názorové posuny ve směru negativním i pozitivním. V následujících odstavcích se budeme věnovat obecnému rámci představ a rysů týkajících se zahraničně-politických partií obrazu „nevlastních“ zemí, které si díky vlastním úvahám i pod vlivem oficiálních interpretací a propagandy pamětníci utvářeli do okamžiku dotvoření svých vzpomínkových děl.

Začněme poněkud banálním konstatováním, že obrazy spojeneckých zemí zachycené ve vzpomínkách různého druhu jsou velmi proměnlivé a vztahy ke spojeneckým zemím (především k Polsku, k Francii, k Velké Británii, k Sovětskému svazu a ke Spojeným státům americkým) jsou poznamenány vysokou mírou ambivalence: kolísají od naprosté adorace a zbožnění přes vědomí rovnoprávného spojeneckého vztahu až ke hranici totálně odmítavého a nepřátelského postoje. Podobně jako předešlé kontury jsou i tyto ovlivněny a formovány na základě individuálních zkušeností každého pamětníka z doby předválečné a válečné, stejně tak jako velkou roli zde hraje ideové přesvědčení a také poválečné osudy.

V historiografii i ve vzpomínkách mnohokrát zmiňovaný „mnichovský komplex“ i v této oblasti vykonal svou práci a poznamenává vnímání mnohých pamětníků.⁴ Ve středu pozornosti tohoto neuralgického místa totiž stojí otázka pomoci či nepomoci ohroženému Československu ze strany jeho spojenců. Paměť interpretuje vojenskou neangažovanost spřátelených demokratických mocností, především Francie a částečně i Velké Británie, jako obětování a zradu, což pozna-

---

³ O tzv. malých svědcích viz Danièle VOLDMAN, *Définitions et usages*, in: Danièle Voldman (dir.), *La Bouche de la vérité ? La recherche historique et les sources orales*, Les Cahiers de l'IHTP, n°31 (1992), s. 33–41. (K dispozici též na <http://www.ihtp.cnrs.fr/spip.php%3Farticle230&lang=fr.html>, citováno 20. 4. 2009).

⁴ O tzv. mnichovském komplexu viz Jan TESAR, *Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky*, Praha 2000, zejména s. 93–98 a 105–112.

menává vzpomínky čs. vojáků i do průběhu dalších měsíců, let a někdy i desetiletí.⁵ Myšlenka o neadekvátním postoji těchto zemí, které nejednají vzhledem k dalšímu mezinárodně politickému vývoji správně, se objevuje ve vzpomínkách vízicích se k přelomovým dnům září a října 1938, jak o tom hovoří jeden z tehdy mladých prvorepublikových vojáků – letců: „*V Praze mě ... zastihly tragické události spojené s Mnichovem. Nikdo z nás si nedovedl rozumně vysvětlit kapitulantské jednání západních spojenců a naší vlády. ... Zvláště silně na mě v pohnutých hodinách po podepsání mnichovského diktátu zapůsobila slova jednoho staršího letce, ... který v letectvu bojoval už v I. světové válce. „Synci,“ řekl nám se slzami v očích, „za tuto zradu naší republiky Západ drazé zaplatí!“*“⁶ Následně však někteří pamětníci podotýkají, že bylo nutné myslet ne na minulá příkoří, ale na dění současné a také budoucí, a proto i přes rozporuplné osobní dojmy odcházejí do zemí poznamenaných „mnichovanstvím“ bojovat za osvobození vlasti. Vzpomínky jednoho z letců se váží k okamžiku, kdy přijíždí do Francie, aby zde vstoupil do nově budované čs. armády: „*Francie, sladká Francie, po dvacet let země našich spojenců. Země, o níž se národ učil po celou dobu trvání první republiky jako o vzoru pořádku, spolenectví, naší záruky samostatnosti. Vzor vojenství, vzor vítěze z první světové války, přemožitel vilémovského Německa. Ale také země naší nejhanebnější potupy celého národa. Země, která přes noc přetrhala svoje závazky vůči nám. Země, která jako účastník Mnichovské dohody vydala Hitlerovi naši zemi a naši armádu s její výtečnou technikou. V nás se mísily tyto dva záporné pocity. Situace však diktovala nevzpomínat na minulost, i když to bolelo, a přidržet se současnosti.*“⁷ Ne nepodobné dojmy sdílejí vojáci i při plavbě za novou nadějí do Británie v roce 1940. Ta totiž i přes svou „mnichovskou“ minulost skýtal možnost pokračovat v odbojovém snažení.⁸

⁵ V odborné literatuře se často hovoří o fenoménu tzv. mnichovského syndromu. Přehledově o čs.-britských a čs.-francouzských zahraničně-politických vztazích mezi lety 1939–1990 viz Jindřich DEJMEK, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992). Vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky*, Praha 2002, s. 242–260 a 276–295. O vlivu Mnichova na čs.-francouzské vztahy viz též Antoine MARÈS, *Munich dans les relations franco-tchécoslovaques 1938–1968*, in: Fritz TAUBERT (ed.), *Mythos München. Le Mythe de Munich. The Myth of Munich*, München 2002, s. 203–217.

⁶ Takto vzpomíná Josef Balejka. Viz Petr KUBÁNEK, *Stíhači od 303.*, Vyškov 1993, s. 13.

⁷ Viz Národní archiv v Praze (dále NA), fond Svaz protifašistických bojovníků (resp. Svaz bojovníků za svobodu) – Ústřední výbor (dále ČSPB – ÚV), inv. č. 865. Václav KILIÁN, *Vzpomínky příslušníka 311. bombardovací perutě*, Brno 1966, 1. sv., s. 59. Velkou roli sehrávalo v těchto postojích proslulé „české frankofilství“, velmi hluboko zakořeněné zejména ve středostavovských vrstvách. Blíže viz Milena LENDEROVÁ, *České frankofilství jako sociokulturní fenomén*, ČČH 94, 1996, s. 66–81. Jak se domnívají i soudobí badatelé, Francie však obecně zdaleka nedosahovala politické, vojenské či ekonomické síly a velmocenského potenciálu, který jí nově příchozí přisuzovali. Blíže o dějinách této země mezi Mnichovem a červnem 1940 viz Jean-Pierre AZÉMA, *Nouvelle histoire de la France contemporaine* 14. *De Munich à la Libération 1938–1944*, Paris 1979, s. 9–77.

⁸ Viz např. NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 865. V. KILIÁN, *Vzpomínky příslušníka*, 1. sv., s. 73. Podobě jako česko-francouzské vztahy byly Mnichovem do značné míry poznamenány i vztahy s Velkou Británií. „Oduznání“ Mnichova ze strany britské vlády věnovala čs. politická reprezentace nemalé úsilí. Blíže o tomto procesu viz Jan KUKLÍK, *Londýnský exil a obnova čs. státu 1938–*

S velmi nelichotivým hodnocením z mnichovských událostí vycházejí současní severní sousedé České republiky, z předválečného pohledu spíše severovýchodní sousedé, tj. Polská republika.⁹ Poláci jsou odsuzováni za to, že, ač sami slovenského původu, spojili se s Hitlerem, v době pro ČSR nejtěžší se připojili na stranu agresorů, ultimativně předložili své územní požadavky a doslova tak čs. republice „vpadli do zad“. Velmi nepříjemným okamžikem, kdy čs. vojáci musí vyjevit své politické smýšlení v konfrontaci s představiteli polské oficiální moci, jsou výslechy po přechodu polsko-protektorátních hranic. Z obav před opětovným vydáním do protektorátu na otázky týkající se roku 1938 mnozí volí odpovědi velmi diplomaticky a často v rozporu s vlastním přesvědčením.¹⁰

Na problém těžké „sdělitelnosti“ a „vysvětlitelnosti“ mnichovského traumatu a událostí následujících (např. německé okupace a vzniku protektorátu) naráželi pamětníci i v jiných zemích, kterými na své cestě do zahraniční armády procházeli, jako bylo např. Rumunsko. Z obsahu vzpomínek na debaty s místními lidmi je patrné, že Čechoslováci zaujímali pod palbou nepříjemných dotazů a projevů nepochopení spíše zdrženlivé stanovisko a v duchu si takzvaně „mysleli své“.¹¹

Reminiscence na mnichovské události, na „nečinnost“ a „zradu“, se objevují i v dalších měsících a letech exilového pobytu, a to v okamžicích, které si pamětníci dávají do přímé kauzální souvislosti s domnělými chybami, které západní spojenci v minulosti učinili a za války za ně musí „pykat“.¹² Z mnichovského traumatu naopak může ve své době těžít Sovětský svaz, přičemž sympatie pamětníků umocňuje tradiční česká slabost pro slavjanofilství a především rusofilství.¹³ Ve slovníku obdivovatelů subkontinentální mocnosti se často objevují pojmy jako „bratři“ nebo „bratři Slované“, což kontrastuje s oslovenými Britů, Francouzů či Američanů, kteří nikdy takto „rodinně“ nazýváni nejsou. Přivádí mě to k domněnce, že k pocitu bratrství jakožto vyššího stadia sblížení mezi nějakými spoje-

---

1945. *Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*, Praha 1998, s. 109–135; viz též Vít SMETANA, *In the Shadow of Munich. British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938-1942)*, Praha 2008.

⁹ Kořeny samozřejmě spočívají i v odlišném pojetí zahraniční politiky i vnitropolitických poměrech meziválečné ČSR a Polské republiky. Přehledně o dějinách Polska mezi válkami a jeho tzv. sanačního režimu v éře Josefa Piłsudského viz např. Jerzy KOCHANOWSKI, *Polsko v době autoritativního režimu Piłsudského*, Historický obzor (dále HO) 10, 1999, č. 1-2, s. 22–35. Viz též Jiří FRIEDL, *Na jedné frontě. Vztahy československé a polské armády (Polskie sily zbrojne) za druhé světové války*, Praha 2005, s. 24–38.

¹⁰ Viz např. Miroslav VILD, *Osud byl mým přítelem*, Praha 1985, s. 12.

¹¹ Viz např. NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2444. Dobromila KADEČKOVÁ, *Klikatou cestou*, Praha 1977, s. 32–33.

¹² Viz např. Milan Jan HALLA, *Rozervaná dekáda 1938–1948*, Praha 1992, s. 61.

¹³ O čs.-sovětských vztazích v průběhu 20. století viz opět J. DEJMEK, *Československo*, s. 89–134. O kořenech českého slavjanofilství a rusofilství viz např. Radomír VLČEK, *Mýtus Ruska a ruského slovanství v českém prostředí 19. století*, in: Mirjam MORAVCOVÁ – David SVOBODA – František ŠÍSTEK (edd.), *Pravda, láska a ti na východě. Obrazy střeoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*, Praha 2006, s. 28–56.

neckými národy je třeba etnická a jazyková blízkost. Ještě o poznání blíže mají k „ráji dělníků a rolníků“ levicově smýšlející vojáci a také členové komunistické strany, kteří se sami považují (a jsou prý také v této zemi považováni) za „sovětské lidi“. Hodně pak záleží na individuálních osudech, jak dlouho si pozitivní obraz země, „kde zítra znamená již včera“, v paměti udržují. Slovy díky nešetří např. vybraní interbrigadisté, které zásah sovětské diplomacie vysvobozuje z internačních táborů ve Francii a jako „první bojovníci proti fašismu“ jsou se všemi počtami odvezeni na palubách lodí do Svazu.¹⁴

Ani konturám SSSR se však nevyhýbají rozporuplné a také ryze negativní konotace, které mají svůj původ ve vnitřní i v zahraniční politice „bašty světového proletariátu“. Ve vzpomínkách pamětníků se uchoval především pocit rozčarování z „dábelského“ paktu Molotov – Ribbentrop roku 1939 (a z následného průběhu polského tažení) nebo z rusko-finské války let 1939–1940.¹⁵ Na ještě větší zklamání a „vystřízlivění“ z rusofilských sympatií vzpomínají ti, kteří se ocitli v Sovětském svazu, zde byli internováni anebo dokonce odsouzeni za různé přestupky (většinou nedovolené překročení hranic) a uvězněni v táborech GULAGU: „*Duše nám rozhrzávala lítost. Co nás to jenom napadlo utíkat do Ruska! V maďarském kriminále nám rozhodně nemohlo být huř. Maďaři by přitom aspoň měli důvod nás zavřít a týrat, neboť jsme jejich odpůrci, nenáviděli jsme je jako okupanty a utlačovatele. Ale tihle Rusáci, čert je vem! Co jsme udělali, že s námi zacházejí jako s dobyt看kem? I s dobyt看kem snad zacházejí líp. Jediné provinění je, že jsme milovali bratrskou slovanskou láskou. Byl to osudový omyl. Poznenáhlu, jak mījely naplano dny, pocit křivdy a bezmocný vztek se měnily v otupělou lhostejnost. ... Byla jakousi uniformou vězňů v Stanislavi. Vlastně všude v tom falešném ráji pracujících.*“¹⁶

---

¹⁴ Viz např. NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. Rudolf ŠIMÁČEK, *Solidarita*, Břeclav 1960, s. 3. Interpretace úsilí španělských dobrovolníků se již od dob jejich nasazení stávala předmětem sporů jak oficiálních politických míst, tak i samotných aktérů. O této problematice v českém prostředí nejnověji viz Jiří NEDVĚD, *Dobrovolníci svobody, trockističtí agenti nebo žoldáci Kominterny? Interbrigadisté českýma očima*, in: České, slovenské a československé dějiny 20. století II. Sborník z mezinárodní konference mladých vědeckých pracovníků, Univerzita Hradec Králové, 7. – 8. března 2007. Ústí nad Orlicí 2007, s. 160–167.

¹⁵ O vzpomínkách na „uzavření „dábelského paktu“ viz Standa KRAUS, *Za svobodu třemi světadily. Vzpomínky z let 1939–1945*, Litomyšl 1996, s. 16. O paktu Molotov – Ribbentrop přehledově viz např. Vít SMETANA, *Vítězství geopolitiky nad ideologií: sovětsko-německý pakt 1939*, Dějiny a současnost (dále DaS) 21, 1939, č. 4, s. 22–27; o začátku druhé světové války viz např. Jaroslav HRBEK, *Polské tažení 1939*, DaS 21, 1999, č. 4, s. 34–39. Přehledově o sovětsko-finské válce viz např. Eloise ENGLE – Lauri PAANANEN, *Zimní válka. Útok SSSR proti Finsku (1939–1940)*, Brno 1996; o vztahu čs. exilu k této události viz Jan NĚMEČEK, *Československý zahraniční odboj a sovětsko-finská válka 1939–1940*, in: Jan NĚMEČEK – Josef HARNA (edd.), *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století*, č. 3. Praha 1995, s. 139–158.

¹⁶ Viz Jan DEMČÍK, *Můj útěk do gulagu*, Praha 1995, s. 13–14. Velmi komplexně se persekucí čs. občanů pocházejících z území ČSR zabýval tým vedený Mečislavem Borákem, který došel k rámcovým odhadům k číslům 37.600 persekovaných a z toho 16.250 obětí na životě. Viz Mečislav BORÁK a kol., *Persekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR. Sborník studií*, Praha 2003, s. 126.

Z takových prožitků vzniká podobně rozporuplný pocit jako v případě vztahu k západním mocnostem „zatížených“ Mnichovem. Po vypuknutí sovětsko-německé války v červnu 1941 se sympatie opět převažují na stranu východní velmoci, neboť pamětníci se domnívají, že s její pomocí bude válka vyhrána a oni se budou moci vrátit dříve domů. V této víře se i přes počáteční sovětské porážky v letech 1941–1942 na základě historických analogií navzájem utvrzují, jak o tom svědčí i zamýšlení jednoho z bývalých interbrigadistů: „*Nedám se opít rohlíkem německých vítězství. Vzpomínám nespočetných armád minulosti. Tatarů, křížových rytířů, Švédů či Francouzů. Všechny pohltila nesmírná, široká ruská země.*“¹⁷

Sovětský svaz se díky poválečnému mezinárodně-politickému vývoji a postavení stává předmětem retrospektivních úvah a hodnocení.¹⁸ Na „přetřes“ znovu přichází postoj SSSR v dobách Mnichova, přičemž se někteří domnívají, že jeho pomoc by buď byla neúčinná, nebo by se spíše realizovala v „polském stylu“ a připomínala by okupaci: „*Podle mínění některých lidí, zejména komunistů, Beneš neměl připustit Mnichov. Měl se bránit. Sovětský svaz by nám pomohl. Nedošlo jim, že stačila jen polovina wehrmachtu na to, aby celá Rudá armáda prchala až za Volhu a k Černému moři. Případně by nám pomohla asi tak, jako pomohla Polákům. Nedošlo jim, že tak zvaný protektorát se z toho vylízal s nejmenšími ztrátami oproti válčícím sousedům.*“¹⁹ Naopak řady obdivovatelů po dlouhou dobu (někdy až do dnešních časů) žárlivě střeží obraz Moskvy jako osvoboditelky a patronky čs. národní existence. Budování sovětské mocenské nadvlády ve střední Evropě, likvidování demokracie a neresppektování lidských práv se stávají předmětem kritiky, stejně tak jako údajná pasivita a přílišná tolerance západních spojenců k těmto procesům. Na tento fakt upozorňuje na konci padesátých let 20. století bývalý čs. voják a vězeň GULAGu, který si předsevzal informovat svět o zločinech sovětského systému: „*Mám za to, že svobodný svět neměl by dnes ve smrtelném souboji s komunistickou ideologií a diktaturou sledovat pouze praktické politické cíle, vedoucí jen ku shnilé koexistenci dvou mravně různorodých systémů, nýbrž ve svém životní zájmu měl by v tomto boji položit důraz na uplatnění mravních principů, na nichž svobodný svět stojí a s nimiž padá.*“²⁰ Zatímco některými je Stalin nazýván otrokářem, kavkazským banditou a krvavým vrahem, jiní ho se vši pokorou uznávají a uctívají jako „vůdce světového proletariátu“ a „generalissima“.²¹

¹⁷ Viz Zdeněk PŘIBYL *Allons enfants... Zápas pokračuje...*, Praha 1963, s. 153.

¹⁸ Mezi jednu z obhajob zahraniční politiky prezidenta Edvarda Beneše (ovšem ve střízlivém a kritickém duchu) patří např. práce bývalého prezidentova tajemníka Eduarda Táborského. Viz Eduard TÁBORSKÝ, *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, Praha 1993; naopak jako příklad velmi kritického zhodnocení Benešovi politiky je možné jmenovat práci českého historika Tomana Broda. Viz Toman BROD, *Osudný omyl Edvarda Beneše 1939–1948. Československá cesta do sovětského područí*, Praha 2002.

¹⁹ Viz Vladimír LEVORA – Zora DVORÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů do československého vojska*, Praha 1993, s. 238.

²⁰ Viz František POLÁK, *Jak žili a umírali sovětské otroci*, New York 1960, s. 4.

²¹ S respektem vzpomíná na Stalina např. Alfréd Ressel. Viz např. NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2725. Alfréd RESEL, *První a poslední slova mého velitele*, B. m. 1980, s. 23–24.

Ambivalence vzpomínek na Sovětský svaz jenom dokumentuje vliv, který na paměť čs. vojáků měly válečné, ale hlavně poválečné prožitky a vnímání nově nastalých poměrů. Ty způsobily ztrátu iluzí u spousty obdivovatelů a také vzestup nepopularity „velkého bratra“, který je vzhledem k charakteru svého režimu některými pamětníky srovnáván s nacistickým Německem a je také označován za nového nepřítele, proti kterému je nutné vést nový odboj, tentokrát již třetí v pořadí.²²

Vraťme se však ještě ke vzpomínkám na epochou válečnou. Vojáci různých národností mezi sebou přirozeně debatovali i o politických tématech a přirozeně se dostávalo i na otázku vztahu k různým dalším spojeneckým zemím. A právě přílišné sympatie či antipatie k někomu „třetímu“, o kterém byla vedena řeč, se mohly stát zdrojem rozmišek a sporů mezi diskutujícími. Jako ukázkové příklady mohou posloužit vzpomínky na dialogy mezi „slovanskými bratry ve zbrani“, Čechoslováky a Poláky, kteří se přeli a obhajovali svůj názor na Rusy a Sovětský svaz. Při těchto debatách opět přichází řeč i na události Mnichova. V nepříjemné debatě dochází často k situaci, kdy čs. vojáci konstatují, že dnes panuje jiná atmosféra než před válkou, stará nepřítelství jsou zapomenuta a že oba národy stojí bok po boku na stejné straně fronty. Někteří pamětníci ve skrytu duše obdivují hluboce zakořeněné polské vlastenectví, které i přes své negativní stránky (např. přílišná sebedůvěra dovedená ad absurdum jízdou se šavlemi proti tankům apod.) dokáže „střízlivěji“ uvažující Čechoslováky zaujmout a fascinovat. Když přichází řeč na téma ruské otázky, čs. vojáci většinou hrají roli „diplomatů“, těch „rozumnějších“ a „chápavějších“, kteří nechávají projevit radikální názory druhé strany, ale přitom sami stejně ze svého pohledu „vědí své“. Často se snaží apelovat na racionální uvažování a respektování faktu, že bez SSSR se válka vyhrát nedá. Retrospektivně pak někteří pamětníci dávají Polákům v jejich postojích k Rusům částečně za pravdu, jako tento bývalý čs. letec, který v roce 1944 při své plavbě z Británie na východní frontu rozprávěl o těchto věcech s polským důstojníkem: „*„Wie pan, vy máte proti sobě jednoho zkurwysyna, ale my Poláci máme dva. Hitlera a Stalina. My Poláci bojujeme proti Němcům, ale až je porazíme, musíme vypudit z Polska Moskaly. A pan bude na straně Moskalů, my budeme nepřátelé!“* Odvětil jsem, že to není možné, abychom se stali nepřáteli, že k tomu ani nedojde ani dojít nesmí. Ale kapitán ve svých sympatiích ke mně ochladl. Náš společenský styk se omezil jen na pozdravení a prohození několika konvenčních vět. Po válce se nejenže Poláci

---

²² V podobném duchu v americkém exilu vzpomíná např. J. V. Toman-Tománek. Viz Josef Václav TOMAN-TOMÁNEK, *Hlas českého legionáře z Volyně. Třetí čs. odboj v Americe 1950–1989*, New York – Praha 1993, s. 22. O třetím odboji přehledově viz např. Lukáš BABKA – Václav VEBER (edd.), *Za svobodu a demokracii*. III. díl. *Třetí (protikomunistický) odboj*, Praha 2002; viz též Zora DVORÁKOVÁ, *Z letopisů třetího odboje*, Praha 1992; o formování a činnosti nejvyšší politické reprezentace „třetího odboje“ v zahraničí viz Zdeněk JIRÁSEK – Miloš TRAPL, *Exilová politika v letech 1948–1956. Počátky politické organizovanosti a činnosti pounorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*, Olomouc 1996.

*svého druhého vetřelce nezavili, ale „Moskali“ roztáhli svá chapadla i na území naší republiky, Mnohokrát jsem si na Poláky později vzpomněl.*²³

Podobně jako u obrazu nadřazených a vlastní politické reprezentace také ve vztahu k spojeneckým zemím nešetří mnozí pamětníci kritikou na adresu vedoucích kruhů a někdy také „vládnoucího řádu“ obecně. Jak si ukážeme později v poslední podkapitole této části, politické elity zde v očích vojáků opět často stojí v protikladu k „prostým lidem“, takový názor však většinou převládá u pamětníků spíše politicky vyhraněných a „světaznalých“. Pro příklad uveďme názor jednoho pisatele, který strávil v meziválečném období mnoho času ve Francii jako dělník a po německé okupaci zbytku českých zemí tam znovu odchází s vírou, že po boku francouzské armády přispěje k osvobození ČSR: *„Znám Francii, znám její lidi i jazyk. Neodcházím však k ní. Jdu za svou vírou, že to její lid nedovolí, že on sám, jediný neposkrvněný ústupky a spekulací vezme osud své země do svých rukou. Jako jsem věděl, kde stojí náš lid v době Mnichova, byl jsem si jist i tím, kde dnes stojí řadoví Francouzi.*²⁴

Kromě zdrženlivých až negativních postojů vůči elitám si pamětníci v cizích zemích všímají i dalších obecně negativních rysů, které jsou jim ze zemí českých, moravských, slezských, slovenských a podkarpatoruských údajně neznámé. Spousta vojáků vzpomíná na svůj odpor ke koloniálnímu panství, „ujařmování“ domorodých národů a vůbec se staví proti pocitu nadřazenosti bílých Evropanů před lidmi z „třetího světa“. Na svůj pobyt v Singapuru a vnímání života místních etnik vzpomíná bývalý „baťovák“, pozdější voják britské armády čs. původu: *„Angličané dávali vždy najevo svoji nadřazenost vůči domorodému obyvatelstvu. Jeden takový typický příklad: Na evropské koupaliště neměla přístup jiná rasa, jenom bílá. Jelikož v Singapuru byla většina obyvatel Číňané, vybudovali si tito také pro sebe na revanš Angličanům svoje nádherné koupaliště. Malajci se ve většině případech koupávali v otevřeném moři.*²⁵ S neskrývaným překvapením byla vnímána rasová segregace Afroameričanů v americké armádě a také neskrývaný rasismus projevovaný jak bílými Američany, tak i vojáky z Jihoafrické republiky. Na určité projevy rasismu jsou Čechoslováci citliví, avšak pouze malé procento z nich se dokáže ve svých vzpomínkách oprostít od svého „českého“ a středoevropského pohledu.²⁶

Za pobytu v cizině je s podobnou nevolí vnímána absence svobodného projevu smýšlení a jednání, na které byli pamětníci doposud zvyklí. Ať už se jedná o čs. vojáky přišedší z Británie do Sovětského svazu, nebo naopak levicově smýšlející čs. občany, kteří se dostávají před válkou a za války do zemí západních. Proto

²³ Viz Stanislav REJTHAR, *Dobří vojáci padli...Ze vzpomínek válečného pilota*, Praha 1999, s. 116–117.

²⁴ Opět jde o vzpomínku Jiřího Kadečky. Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2444. D. KADEČKOVÁ, *Klikatou cestou*, s. 16.

²⁵ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 936. Josef VYHNÁLEK, *Zpráva pro historicko-dokumentační komisi OV SPB*, Gottwaldov 1966, s. 4.

²⁶ Výjimka viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2444. D. KADEČKOVÁ, *Klikatou cestou*, s. 66.

se mnozí podle vlastních slov snaží v novém prostředí „držet se na pozoru“ v obavě před možným postihem a persekucí. Nemožnost projevit názor často úzce souvisí s okolností, že některé informace nebylo možné svobodně získat. V tom se však podle mínění pamětníků západní a „nedemokratické“ země dost lišily. Jak připomíná jeden z pamětníků, velká míra neinformovanosti a kontrola informačních toků se projevovala např. nejen v Sovětském svazu, ale i v protektorátu a záhy po válce i v osvobozené ČSR.²⁷

Zcela zvláštním druhem provinění v očích Středoevropanů je neinformovanost zahraničí o jejich vlastní zemi. Tento nesporný fakt je mnohými tolerován, zlehčován a proměňován v žert (jeden z čs. vojáků skotským spolubojovníkem např. namluvil, že ČSR má stejně silné válečné loďstvo jako Velká Británie...), jinými ironizován, většina z pamětníků se však v souladu s oficiální exilovou politikou snaží Československou republiku reprezentovat a sdělit „nevědoucím“ ve svém okolí, jak se věci ve skutečnosti mají. Následující vzpomínka se však vrací do dob válečných a váže se ke způsobu, jak seznámit Brity se základními čs. realitami pomocí tradičního českého prostředku – humoru: „*Angličané věděli o politice velmi málo ... V Anglii jsme ale třeba namalovali na vrata anglický nápis „Jsem Čechoslovák, mým domovem je centrální Afrika“ a k tomu pyskatého černocho s náušnicemi. Angličané se pak tomu směli, když pochopili, co jim tím chceme říct.*“²⁸ Naopak pouze ojedinele se mezi čs. vojáky objevuje otevřené doznání vlastní nevědomosti o cizích krajinách.

Je třeba připomenout, že jako jeden z možných způsobů, jak sdělit „neodbojovému“ a „nevojenskému“ okolí své poznatky z exilu, je sepsání nebo zformulování životního příběhu do vzpomínkové práce. Právě potřeba říci, „jaké to tam tenkrát bylo“, je mnohdy cílem a smyslem jejich vzniku. Za všechny citujme slova jednoho vojáka – navrátilce, který o svých vzpomínkách z války věnovaných čtenářům „domácím“ na předsádce knihy říká: „*Po dobu šesti let strávených v zahraničí jsme se snažili informovat všechny cizince, zejména Angličany, o Československu. S hrůzou jsme zjistili, jak málo ví svět o naší zemi a o našem životě. Pobuřovala nás skutečnost, že se v cizině našli jednotlivci, kteří se na Československo dívali jako na zapadlý kout Evropy, kde se lidé žijí lovem divoké zvěře a bydlí pod koženými stany. Byly to nepatrné výjimky, ale žert stranou, i takoví se našli. ... snažili jsme se ze všech sil informovat správně a hlavně úplně. Byla to těžká práce, ale podařilo se nám to. Poznali nás, zahraniční vojáky československé, a z našeho*

²⁷ Viz S. REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 147.

²⁸ Viz Jiří KOVARÍK, *Mechanik 310. peruti*, Kladno 1990, s. 29. V podobném duchu vzpomínají čs. vojáci také na povědomí „obyčejných“ Francouzů. Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 1372. Jan OSÍČKA, *Účast v prvním a druhém odboji*, Lednice 1969, s. 4. Jinak Francouze je s jejich smýšlením a mentalitou obecně možné počítat spíše mezi národy „kontinentální“ (na rozdíl třeba od „imperálně smýšlejících Britů), což je možné dokumentovat např. na poněkud vlažném přístupu k obraně zámořských držav ve třicátých letech. Blíže o této problematice viz Martin THOMAS, *At the Heart of Things? French Imperial Defense Planning in the Late 1930s*, French Historical Studies, Vol. 21, No. 2 (Spring 1998), s. 325–361.

vyprávění si utvořili jakž takž ucelený obraz. Dnes už, doufám, Československo nebude pro nikoho na světě zemí, „o níž nic nevíme“.²⁹ Poslední slova nás opět zavádějí k mnichovskému traumatu a snaze čs. odbojářů odčiňovat ho všemi možnými způsoby. Především s puškou v ruce, ale také mluveným a psaným slovem...

Z kontrastních pocitů, které čs. exulanti zažívají po překročení různých hranic, vzniká těžko uchopitelný amalgám obecných kontur obrazu spojeneckých zemí. Vzpomínající, kteří mají sklony k hlubšímu zamýšlení, se na základě nabytých vědomostí i vlastních zkušeností pokoušejí jednotlivé národy charakterizovat (jako např. „vlastenečtí Poláci“, „zdegenerovaní Francouzi“, „hrdí Britové“, „nezdolní Rusové“, „bohatí Američané“ apod.), a nebo se dokonce dostávají do roviny úvah o kulturách a civilizacích. Proto např. bývalý vězeň GULAGu a voják 1. čs. sboru píše: „Podle mě nekončí Evropa na Urale, ale na Visle. Až sem se Tataři dostali.“³⁰ Od obecných rysů „spojeneckých“ se nyní přesuneme k obecným konturám obrazů vzpomínek na „ty druhé“, tj. na nepřátele.

Obecné rámce „nepřátelských“ obrazů

Pravděpodobně na úvod příliš nepřekvapí tvrzení, že ústřední roli mezi protivníky sehrává nacistické Německo a že příslušníci německého národa jsou příslušníky čs. zahraničního odboje považováni za úhlavní nepřátele.³¹ Při stručném představení si pomůžeme výrazy, které jsou na jejich adresu pronášeny ve vzpomínkových pracích. Začneme „tradičními“ označeními vojáků německého etnika z válek předešlých, z nichž mnohé pochází přejetím z jazyků spojeneckých: *Fridolíní, frickové, fricánkové, Germáni, Germánci, bošové* (od francouzského Boch), *džeríci* (od anglického Jerry), *Hunové, Prušáci*. Jak vidno, nejedná se o výrazy příliš lichotivé, spíše naopak. A to jsme teprve na začátku. Množství podstatných jmen často doplněných zpřesňujícími adjektivy se vztahuje jednak přímo k ideologii, ale také k touze dominovat okolí: *nacisté, náckové, fašisté, cizácké panstvo, drzý herrenvolk, nadlidé, němečtí „kulturträgeri“, doryfoři* (tj. mandelinky bramborové), *vládci světa*. Rejstřík však zdaleka není vyčerpán, neboť nyní přichází řada na slova vypovídající o vlastnostech a chování nepřátel v očích čs. vojáků: *barbaři, fanatici, žoldáci, vrazi, satanáši, stvůry, netvoři, kreatury, fašistické svině, bestie, kurvy, hrdlořezové, balíci, arogantní panáci, vyparádění frajeři, pro-*

²⁹ Viz Zdeněk VÁCLAVÍK, *Jediná hvězda domov. Cesty a osudy našich vojáků ze západu s původními dokumentárními fotografiemi*, Třebechovice pod Orebem 1946, slova na obálce.

³⁰ Viz V. LEVORA – Z. DVORÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů*, s. 96.

³¹ Neslo se to v přímé návaznosti na tradiční česko-německé soupeření se svými kořeny již v 19. století, definitivně vyvrcholilo právě v letech druhé světové války a vyústilo i v poválečné rozuzlení v podobě odsunu. O různorodém obrazu Němců v české protektorátní společnosti a v kruzích čs. domácího odboje viz Jan RATAJ, *Obraz Němce a Německa v protektorátní společnosti v československém odboji*, in: Jan KŘEN – Eva BROKLOVÁ (edd.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, Praha 1998, s. 207–235.

vokatéři.³² Němci velmi často také na nohou nosí *černé, špinavé, okované boty*, kterými „pochodují po mapě Evropy a světa“, od jedné země k druhé, a zůstává za nimi spoušť, zkáza a nákaza v podobě *hnědé* nebo někdy i *černého moru* (tj. nacistické ideologie). Dále jsou také *velkohubí, krátkozrací a zblblí ideologií*. Z dnešního pohledu pozitivní vlastnosti, jako např. smysl pro organizaci, pořádek a perfekcionismus, si s sebou v dobovém kontextu také nesou spíše negativní nádech. Snad proto, že jimi protivníci podle mínění Čechoslováků disponují až přespříliš a dávají je svému okolí okázale najevo.³³

Pamětníci v drtivé většině nemají pochyb o tom, že Němci jsou hlavními strůjci světové války, v horším případě dokonce obou. K tomuto závěru dospívá mj. šéf čs. zpravodajské služby: „*Řekl bych, že u většiny případů jsme lest rozeznali včas. Co nám v té době nejvíce pomáhalo, byl komplex vševědounosti německého lidu, hlásaný filozofy Bismarckovy éry a hlavně ovšem nacistickými teoretiky, podle něhož Němci byli nadlidi, a ostatní národnosti buď degenerované nebo druhořadé. Podceňování druhých národů, které nakonec vedlo ke dvěma světovým válkám a dvěma německým porážkám, bylo Němcům vžitě a projevil se i ve zpravodajské činnosti.*“³⁴

Již několikrát demonstrovaná nepopularita politických elit v očích zahraničních vojáků je jenom umocněna u míst paměti nepřátel. V centru vnímání těchto kontur se nachází veskrze nenáviděná a proklínaná postava, *vůdce německého národa Adolf Hitler*.³⁵ Také jemu se dostává požehnaně přezdivek, pseudonymů a charakteristik oscilujících v několika okruzích: je zdůrazňováno Hitlerovo vojenské „nevzdělání“ (*kaprál, německý frajtr, pruský korporál*); otazník je kladen za jeho lidským projevem a potažmo i duševním zdravím (*hysterik, šílenec, člověk zdegenerovaný*); vykřičník je kladen za jeho politickou činnost (*demagog, největší vrah, násilník*). Přímou románovou charakteristiku *fýrera* a jeho *Říše* v okamžiku březnové okupace českých zemí podal ve svém díle jeden z pamětníků, jinak voják ze západní i z východní fronty. Ukázka oplývá trefnými metaforami a umnými literárními obraty: „*Kaprál s klaunskou fyziognomií posunul ručičky dějin o několik století dozadu. Tma prosycená hřbitovním pachem se rozestřela nad zemí, o níž kdesi nevědí skoro nic. Hnědé monstrum, Antikristem splozené, uvedlo do pohybu figury s umrlčími lebkami, jimž hon na lidi se stal chlebem vezdejší. Továrny na velkovýrobu mrzáků a smrti se rozjely nekontrolovatelnou počáteční rychlostí, kladouce základy k stavbě tisícileté říše Nibelungů, sahající od pólu k pólu. Chimé-*

³² Specifický způsob označování protivníků, v tomto případě v hodně emotivním a vyhroceném duchu, patří mezi jeden ze základních rysů života vojáků v poli. Viz Richard HOLMES, *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle*, London 2004, s. 360–365.

³³ Jak poukazují někteří odborníci, i přes autokratické sklony k centralizovanému řízení a většímu stupni militarizace společnosti se v obou světových válkách ukázal být německý „válečný stroj“ méně efektivní než „arzenály“ a „mašinérie“ jeho protivníků, tj. především Britů a Američanů. Viz Eric HOBSBAWM, *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914-1991*, Praha 1998, s. 57.

³⁴ Viz František MORAVEC, *Špion, jemuž nevěřili*, Praha 1990, s. 63.

³⁵ O vývoji Hitlerovy „image“ a jejích vzestupech a pádech podrobněji viz Ian KERSHAW, *Hitlerův mýtus. Imaginace a skutečnost v Třetí říši*, Praha 1992.

*ry zahalené do svastiky obrozovaly středověk ad maiorem Ducis gloriam. Svět stál na hlavě dál, udržován v rovnováze bičem klauna.*³⁶ Je ovšem třeba přiznat, že ne všem pamětníkům vyvstává při vyslovení slova Němci před očima jen „hnědá“ (či „černá“) „masa“ jdoucí se svým Vyvoleným v čele za světlými zítřky. Někteří totiž stále ještě dokáží diferencovat a citlivě odlišit vedoucí elity od „prostého lidu“, což si ještě ukážeme později.

Obecné kontury nepřátel se podobně jako kontury jiné také dotýkají Mnichova a událostí následujících, přičemž vyjmenujme ve zkratce jen ty nejzákladnější: německé obyvatelstvo v Československu nebylo utlačováno, naopak bylo zfanatizováno Henleinem a jeho stranou, přičemž se z drtivé většiny jeho příslušníků stali příznivci rozbití republiky, „pátá kolona“, která zradila svůj stát.³⁷ Na tomto místě je třeba zmínit, že s fenoménem zrádců, agentů a páté kolony operují někteří pamětníci i v souvislosti s dalšími událostmi a zeměmi a domnívají se, že díky nim si Němci pomáhali v dalších výbojích (např. na Slovensku, ve Francii, na Balkáně, na Středním východě apod.). Takové jednání pamětníci opět považují za „nečestné“...

15. březen znamenal pro mnohé čs. občany často první bezprostřední kontakt s říšskými Němci a hlavně s německou armádou, jejímž konturám se budeme podrobněji věnovat v podkapitole následující. V obecně-politické rovině pamětníci soudí, že okupací a ustanovením protektorátu se uzavírá epocha samostatnosti a možnost další svobodné existence českého národa.³⁸ V mínění některých dokonce zaznívá tvrzení, že tento den udělal z Čechů otroky těch, kteří jsou jim od pradávna nepřáteli. Za pomoci ironie a černého humoru si někteří vybavují okupaci z pohledu ekonomicko-materiálního: *„Okupační živel se u nás rozpínal, kam jen jeho bota šlápla. Stále ještě byly plné obchody, někde dokonce i s česko-německými nápisy, a vyhublé „nadlidi“ v uniformách wehrmachtu lákaly víc než zdrávo. Konečně podvodný kurz nehorázně nadhodnocené říšské marky ... jim velkoryse umožňoval všechno skoupit.*³⁹

Jak již bylo zmíněno v kapitole o velkých událostech, sychravé březnové dny znamenaly velká psychická a morální traumata zejména pro vojáky z povolání, kteří museli bez ohledu na prožívané pocity ponížení odevzdat zbraně a materiál do

³⁶ Viz Ota BRÜCK, *Na průsmyku bílý kříž*, Praha 1968, s. 9–10. O image nacistické avantgardy, „reakčně-moderního“ „Řádu umrlčí lebky“ (tj. jednotek SS) viz Peter REICHEL, *Svůdný klam Třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu*, Praha 2004, s. 189–197.

³⁷ Pokud shrneme závěry odborné literatury, pak ta se shoduje na tom, že většina německého obyvatelstva „návrat do Říše“ přivítala s ulehčením a s radostí. Přehledově o Němcích v ČSR a jejich postojích k sudetské krizi a následně z mnichovským událostem viz např. Volker ZIMMERMANN, *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*, Praha 2001, s. 35–61 a 65–73.

³⁸ O událostech 15. března 1939 a jejich vnitropolitickém i zahraničně politickém pozadí viz např. Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 1999, s. 21–31. Viz též Tomáš PASÁK, *Pod ochranou Říše*, Praha 1998, s. 16–35.

³⁹ Viz Bohuslav VELVARSKÝ – Čestmír SLÁDEK, *Tobrúcká krysa stíhačem*, Praha 1996, s. 16.

rukou „nových pánů“, německých okupačních jednotek. Navíc byla také postupně likvidována čs. armáda, na což je opět vzpomínáno s velkou hořkostí.⁴⁰ Březnové datum je zkrátka pro mnohé čs. vojáky osudovým. Z bývalých protivníků a někdy dokonce z bývalých kolegů (např. letců mezinárodních leteckých společností, spolupracovníků v podnicích, důstojníků u jednotek apod.) se stávají již jen Němci, a tudíž naprosto „obyčejní“ nepřátelé. Řady pamětníků jim ve svých slibech a přísahách vyhlašují boj na život a na smrt v podobném stylu, jako se nesou následující věty, v duchu pronesené v šeru přerovského hangáru, který byl odevzdáván okupační posádce: „*Prohlašuji, že z této země prchnu, protože odmítám sloužit nepříteli. Přisahám, že budu vyhledávat příležitost, abych mu spíše škodil.*“⁴¹

Ve vzpomínkách na německou politiku vůči Čechům se nenalézá příliš prostoru pro zachovávání iluzí, spíše naopak. Čs. vojáci utíkající za hranice se záhy dozvídají o vězňích, o popravách a persekucích nejen „anonymních“ příslušníků vlastního národa, ale také osob jim blízkých.⁴² Proto se také někteří domnívají, že je i třeba lepší žít v táboře či vězení v cizí zemi než padnout Němcům do rukou.⁴³ Proto jsou také ve vzpomínkových dílech vítány novinové titulky a rozhlasové zprávy ohlašující německé porážky, proto se pamětníci neustále snaží dostat na frontu, aby si mohli „zchladit žáhu bojem“ a vyrovnat si své účty s nepřítelem „osobně“. Takové stavy se periodicky opakují i v době „klidu“, avšak s obzvláštní intenzitou vystupují v okamžicích, kdy se dozvídají, že se doma ve vlasti zdvihá vlna teroru jako např. v období heydrichiády v roce 1942.⁴⁴

Německá válečná porážka je vnímána jako spravedlivá odplata za všechna způsobená příkoří, ať již osobní či kolektivní, a je přijímána s neskrývanou radostí. Jsou vyjadřovány projevy souhlasu a zadostiučinění, když pamětníci vidí německé zajatce odklízet „stopy své kulturní činnosti“ (trosky) na půdě osvobozených zemí. Šokovým zážitkem je poznání existence a charakteru německých koncentračních

⁴⁰ Viz např. O. BRŮČEK, *Na prúsmyku bílý kříž*, s. 9. K 31. červenci 1939 byla až na výjimky ukončena likvidace čs. armády a k 1. srpnu bylo zakázáno nošení čs. stejnokroje. V prosinci 1939 pak byla ukončena likvidace ministerstva národní obrany. Viz Václav SLUKA, *Československá armáda v letech III (1935–1939)*, Historie a vojenství (dále HaV) 45, 1996, č. 1, s. 121–123.

⁴¹ Viz František FAJTL, *Dva údery pod pás*, Praha 1993, s. 12.

⁴² Podle údajů odborné literatury bylo např. po 15. březnu 1939 preventivně zatčeno 1600 osob – zejména pak levicového smýšlení – a do třetí květnové dekády se jejich počet zvýšil na 4639. Velká část z nich však byla záhy propuštěna na svobodu. Viz T. PASÁK, *Pod ochranou říše*, s. 51. Zásahy okupační správy proti nejrůznějším projevům odporu či odbojovým organizacím začaly zesilovat až od léta 1939 v souvislosti s vypuknutím polsko-německé války. K největším projevům odporu a následným represím pak došlo v souvislosti s výročím vznikem Čs. republiky. Snad nejnámější represivní akcí tohoto období se stalo uzavření většiny vysokých škol a persekuce studentů. Tamtéž, s. 182–195. Viz též D. BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, zejména s. 65–113.

⁴³ Viz např. J. DEMČÍK, *Můj útěk do gulagu*, s. 31 a 32.

⁴⁴ Viz např. NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2312. Antonín VINŠ, *O hvězdářích, misionářích a hejtmanech*, Kraslice 1976, s. 56–57. Od 28. května do 1. září 1942 bylo zatčeno 3188 Čechů a z nich 1357 bylo odsouzeno stannými soudy k trestu smrti. Viz D. BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 300–318.

táborů, který přivádí pamětníky k civilizačním úvahám nad úpadkem německého národa a potažmo celé západní civilizace: „*To, co jsme viděli v Bergen Belsenu, se vymyká lidské představitosti. Hromady mrtvých v tak zbídačeném stavu, že to byly jenom kostry potažené kůží. ... V Africe jsme se pozastavovali nad krutostí některých kmenů, ale to všechno byli lidé jenom půl kroku vzdálení od absolutního primitivismu, kdežto tohle byl národ Goetheho, Schillera a mnoha dalších pilířů civilizace. Bylo to otřesné.*“⁴⁵

Kvitován je poválečný odsun obyvatel německé národnosti z ČSR a je také avizován „staronový“ požadavek, aby Německo jako válečný viník bylo pokořeno na dlouhá léta.⁴⁶ Německé „zmrtvýchvstání“ v roce 1949 komentuje jeden z válečných veteránů, který (zatím) slouží v řadách poválečné čs. armády: „*Byla doba míru. Bude trvalý? ptal se Antonín sám sebe. Stále více bylo slyšet o revanšismu. Mnozí němečtí velitelé bývalé fašistické armády opět oblékli vojenské stejnokroje. Vinu za vojenskou porážku Německa svalují na osobu Hitlera. Tvrdí, že kdyby rozhodoval generální štáb, válka by dopadla zcela jinak. Takových úvah přibývalo. Zdálo se to neuvěřitelné. Řada bývalých spojenců z protifašistické aliance se v dubnu tohoto roku sdružila v Severoatlantický pakt, NATO. Domácí propaganda se z toho paktu snažila vytvořit největšího strašáka. Bude tomu opravdu tak?*“⁴⁷ Zdá se, že rámcový obraz Němců jako nepřátel druhou světovou válku přežívá...

Mezi čs. vojáky to nemají jednoduché tzv. „spřátelení“ příslušníci německé národnosti a mohou pocházet takřikajíc odkudkoliv a být občany jakéhokoli státu: Československa, Velkoněmecké říše, Francie či Spojených států. Možná sice stojí nebo dokonce bojují na straně spojenecké, leč v paměti čs. vojáků mají tu smůlu, že se stále jedná hlavně o NĚMCE.⁴⁸ Vzhledem k poměrům, ze kterých Českoslo-

⁴⁵ Viz Bohumil MORAVEC, *Pod třemi prapory*, Plzeň 1996, s. 124–125. Tento názor jakoby přesně zapadá do diskurzu jednoho proudu poválečných debat o německých soudobých dějinách (reprezentovaného např. historikem Friedrichem Meineckem), v rámci něhož by se období let 1914–1945 dalo shrnout pod sousloví „německá katastrofa“. Přehledově o soudobých dějinách z německého pohledu viz Martin H. GEYER, *Ve stínu nacistické epochy. Soudobé dějiny jako paradigma západoněmecké historiografie*, Soudobé dějiny (dále SD) 13, 2006, č. 1-2, s. 100–126.

⁴⁶ V české a československé poválečné společnosti a takřka napříč všemi politickými proudy se postupně ustálila představa, že je třeba vyřešit německou otázku jednou provždy, „aby se již minulost nemohla nikdy opakovat“. Viz Dieter SCHALLNER, *Obraz Němců a Německa v letech 1945 až 1947. Vznik soudobého českého stereotypu Němce a Německa*, in: J. KŘEN – E. BROKLOVÁ (edd.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa*, s. 236–252.

⁴⁷ Viz Karel BORSKÝ, *Zítřejší začne obyčejný den*, Třebíč 1998, s. 184.

⁴⁸ Např. v čs. armádě ve Francii činil na začátku roku 1940 početní stav 6534 mužů, z toho pak 265 sudetských Němců a dále pak 184 německy hovořících Židů. Dodnes se v pamětnických a historických kruzích vedou spory o to, zdali byli čs. vojáci německé národnosti diskriminováni, či nikoliv. Mnoho čs. Němců pak dalo přednost službě v britské armádě. I přes to sloužilo v čs. jednotkách ve Velké Británii cca 10% sudetských Němců. K 31. prosinci 1942 pak celková síla čs. zahraniční armády činila 8046 mužů, z nichž bylo 450 Židů a 364 Němců. Viz Francis D. RAŠKA, *Otázka služby sudetských Němců v československé armádě ve Velké Británii za druhé světové války*, HaV 53, 2004, č. 1, s. 23–33. Na problémy s přesnou identifikací čs. vojáků německé národnosti v dobových pramenech upozorňuje Zdenko Maršálek. Viz Z. MARŠÁLEK, *Českoslovenští občané německé národnosti v čs. brigádě ve Velké Británii 1940–1944*, HaV 46,

„I Siegfried cítí zimu a vši...“ *aneb Obrazy spojenců a nepřátel v paměti vojáků druhého čs. zahraničního odboje*

váci vzešli, ve kterých byli většinou vychováni, a také s přihlédnutím k válečné atmosféře, v drtivé většině pohledů zkrátka vítězí optika nacionalismu. Proto si k přechodu hranic někteří poznamenávají, že od té chvíle jsou pro ně všichni Němci nepřáteli, státotvorní či „protistátní“, do „jednoho pytle“ jsou dávání německy mluvící Židé z Československa s dlouholetými seržanty cizinecké legie německého původu a podobně. Následující řádky snad dobře budou charakterizovat pocity, které někteří čs. vojáci zažívali při kontaktu s některými německými exilovými kruhy na půdě Velké Británie v době války: „V Oxfordu jsem si jednou s letci zašli na zábavu do českého klubu a při vstupu do sálu jsme užasli. Nejenže se tam mluvilo německy, ale ženy byl oblečené v dirndlech, v nacionalistických německých krojích. Muži měli bílé punčochy a zelené kabáty, jaké nosili u nás henleinovští Němci. Připadalo mi, že jsme na nějakém jejich festu v Sudetech. Nevěděli jsme tehdy, že to byla sešlost sudetských komunistů, kteří uprchli včas před Hitlerem. Jarda Slepica se ke mně otočil a pronesl: „Odkud to mám začít bítit?“ Hned jsme raději odešli.“⁴⁹

Spíše ojediněle zaznívají hlasy (často vycházející z „internacionálního“ politického smýšlení – zejména levicového), že je třeba rozlišovat mezi „dobrymi“ a „špatnými“, že mnozí němečtí spolupojovníci bojují za svobodu svého národa, očišťují jméno své země a „odčiňují hříchy“ svých soukmenovců.⁵⁰

Spojencům po boku

V této části se podrobněji podíváme na cestu čs. vojáků do řad bojových jednotek a jejich život a koexistenci uprostřed „moře“ armád spojenců.⁵¹ Jelikož

1997, č. 2, s. 139–155. O odpůrcích nacistického režimu z řad německé národnosti viz Stanislav KOKOŠKA – Thomas OELLERMANN (edd.), *Sudetští Němci proti Hitlerovi. Sborník německých odborných studií*, Praha 2008; viz též Barbora ČERMÁKOVÁ – David WEBER (edd.), *Československu věrní zůstali. Životopisné rozhovory s německými antifašisty*, Praha 2008.

⁴⁹ Viz S. REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 105.

⁵⁰ Viz např. NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3003. Jaroslav JARY, b. n., Praha 1982, s. 6.

⁵¹ Je velmi obtížné vyčíslit vždy alespoň relativně přibližný počet čs. vojáků vzhledem k počtu jiných spojeneckých jednotek a armád, navíc když tato čísla mají jen velmi omezenou vypovídací hodnotu. Kupříkladu v průběhu polské kampaně činila síla polských ozbrojených sil cca 950.000 mužů, příslušníci čs. regionu se počítali na sílu cca 700 mužů. Francie zmobilizovala do května 1940 cca 6.000.000 mužů, z nichž se k čs. silám počítalo cca 14.000 mužů. Na půdě Velké Británie bylo v červnu 1940 připraveno čelit německé invazi cca 250.000 mužů regulérní pozemní armády a 1,5 miliónu mužů mobilizovaných do Home Guard, ve srovnání se 4.000 čs. vojáky evakuovanými z Francie. V obleženém Tobruku na podzim a v zimě 1941 byl poměr Českoslovnáků 11. pěšího praporu – Východního k celkovému počtu spojeneckých obránců zhruba 700 mužů praporu ku 26.000 dalším „tobrúckým krysám“. Na východní frontě pak na počátku nasazení do průběhu tzv. třetí bitvy u Charkova v únoru 1943 činil počet příslušníků 1. čs. samostatného polního praporu cca 1000 mužů, stojících vedle dalších 345.000 mužů sovětské armády. V době tzv. karpatsko-dukelské operace (září – říjen 1944) pak cca 17.000 Českoslovnáků bojovalo po boku cca 150.000 příslušníků spojeneckých vojsk sovětských. Na podzim 1944 pak

víra, že v cizí zemi budou konečně moci bojovat se zbraní v ruce za své cíle a podle svého přesvědčení, byla jednou ze základních konstant našich pamětníků, na cizí země a na jejich branou moc je pohlíženo především pod prizmatem tohoto pohledu. A protože v poměrech moderních válek je již velmi těžké odlišit sféru civilní od sféry „bojové“ či válečné, obrazy těchto integrálně propojených částí cizích zemí a společností v dílech splývají. V této podkapitole však bude kladen důraz na kontury, které mají blíže k armádě a k vojenskému prostředí. Jakým směrem soustředili čs. vojáci svůj pozorovací talent a jakým způsobem se dané dojmy uchovaly ve vzpomínkových pracích, o tom si povíme něco v následujících řádcích. A že dojmů se zachovalo více než dost...

Bylo by asi nošením dříví do lesa připomínat, že cesty čs. vojáků za jejich cílem byly velmi spletité a klikaté, neboť, nehledě na množství dalších překážek, vybudovat exilovou armádu není snad v žádné době záležitostí jednoduchou. Již na těchto cestách si pomáhali a spolupracovali s příslušníky tehdejších či budoucích spojeneckých národů, se kterými se v určitých případech cítili být natolik spřízněni, že se za ně v jistých cizích zemích z „konspiračních“ důvodů dokonce vydávali (např. za Poláky v Maďarsku či v SSSR nebo za Angličany ve Španělsku).

První nutný předpoklad pro vznik zahraničních jednotek, tj. vypuknutí války, se vyplnil poměrně záhy po odchodu do zahraničí, a proto na tento okamžik vzpomínají Čechoslováci paradoxně s radostí: *„Ten den vyhlásila Anglie Německu válku! Kostky byly vrženy! Každý Angličan si byl vědom, co tento den znamená pro celý jeho národ, neboť nevymizely ještě vzpomínky na bědy, utrpení a rodinné ztráty v první světové válce. ... Věřili jsme nyní, že se dočkáme! Nastoupíme tak, jako jsme nastupovali v září 1938. Tentokrátě však půjdeme bojovat! Budeme bojovat neúprosně proti těm, kteří nás tak zbaběle přepadli a oloupili o vše. Utíkali jsme přece za hranice jen proto, abychom se dočkali tohoto dne! Prožívali jsme historické, vzrušené chvíle velikých příprav k druhé světové válce, která přicházela a přijít musela, aby byla zachována svoboda národů i důstojnost člověka.“*⁵²

Ještě před tímto datem se již mnozí čs. exulanti v mezích možností rozhodovali, v řadách které armády by chtěli začít svůj boj. Výzbroj, výstroj, materiální zabezpečení, organizace, vnější dojem, geopolitická poloha, mezinárodní situace nebo osobní sympatie či antipatie, to všechno byla drobná závaží hrající roli na vahách rozhodnutí. Jedni odmítají nabídky cizích „verbířů“ a upisují se čs. armádě,

---

v západní Evropě bylo cca 4.300 příslušníků Čs. samostatné obrněné brigády součástí 1. kanadské armády, jejíž počet se v tomto období odhaduje na cca 300.000. (Primárním zdrojem těchto údajů jsou příslušné pasáže vztahující se k daným údajům na www.wikipedia.com a dále pak viz *Vojenské dějiny Československa*. IV. díl)

⁵² Viz Rudolf NEDOMA, *Bombardovali jsme Německo. Zážitky čs. letce – legionáře v anglických bombardovacích svazcích*, Vavřinec Kullil, národní správa 1946, s. 21. Zdá, jako by v myslích čs. vojáků ožil proslulý „duch roku 1914“, tj. nadšení obyvatel napříč Evropou z vypuknutí války. Právě v tomto zásadním bodu se kontury čs. kolektivní paměti září 1939 do značné míry liší od paměti jiných národů, které naopak válku přijaly spíše s rozpaky a obavami. O náladách obyvatel i vrcholných představitelů např. v Německu viz Ian KERSHAW, *Hitler. 1936–1945: Nemesis*, Praha 2004, s. 218–226.

další raději dávají přednost armádě spojenecké.⁵³ V každém případě odmítnutí nabízených služeb ze strany úředních míst znamená pro čs. rekruty nemilé překvapení, pocity zneuznání a možný zdroj dlouhodobé averze ke konkrétní armádě jako celku a potenciální pohrdnutí dalšími nabídkami.⁵⁴ Problémy z oblasti vlastenecké cti a morálky se mohly projevit v okamžiku formálního vstupu do nové armády, kdy dotyčný přísahá věrnost novému „zaměstnavateli“, jako např. britskému králi v případě čs. příslušníků RAF. Pokud se nad tímto aktem vzpomínající pozastavuje, vysvětluje si jej zpravidla „po svém“ („Já vím, za co skutečně bojuji a komu sloužím...“), výjimečně je to pro cítění potenciálních letců natolik velkou překážkou, že se možnosti sloužit v této bojové složce raději vzdávají.

Vstup do armády mohl být komplikován také faktem, že konkrétní jedinec byl shledán natolik nezbytným odborníkem v civilním sektoru, že se proti jeho odchodu v cizí zemi stavěly civilní i vojenské orgány. Pak přichází řada buď na hojně urgence u vlivných osob a na úřadech vyšší instance a také na velmi dobře promyšlenou a důrazně pronesenou obhajobu odvodní žádosti. Velmi zajímavé důvody udává ve svých vzpomínkách bývalý čs. interbrigadista, na přelomu let 1941–1942 žádající na šéfovi místní vojenské správy ve Stalingradu, aby byl převelen z traktorového závodu k nově formované čs. jednotce v Buzuluk: „*Nemohl jsem s těmito vývody, i když byly politicky správné, souhlasit, a proto jsem vytáhl poslední trumf, který jsem si nechával až naposled. Docela klidně, což u mě nebyvalo zvykem, jsem začal hovořit: „Soudruhu náčelníku. Jistě je vám známo, že v r. 1918 čsl. legie bojovaly proti mladé sovětské republice. I když většina to myslela poctivě, přesto se staly nástrojem kontrarevoluce. Došlo k tomu proto, že v čsl. legiích bylo málo komunistů a ještě méně politicky vyspělých soudruhů. ... Budeme-li mít v čsl. vojenské jednotce v SSSR kádry komunistů, pak věřím, že tato jednotka bude čestně bojovat po boku Sovětské armády.“*“⁵⁵ Dodejme jen, že povolení se mu nakonec dostalo...

V prostředí cizích zemí se čs. vojáci projevovali jako velmi čínorodé a rychle se přizpůsobující elementy, které velmi bedlivě pozorovaly své nové okolí a dokázaly z jeho výhod již velmi záhy těžit. Jen pro ukázkou jmenujme např. „zvykovou“ přizpůsobivost oděvní, které se téměř okamžitě podřídili čs. stíhači po příchodu k RAF: „*Jako stíhači jsme mohli nosit rozepnutý první knoflík u blůzy, a to podle vzoru anglického krále, který se takto jako stíhač objevil na veřejnosti. Každý nás podle toho hned poznal. Byli jsme frajeři. A nikdy jsme si ten knoflík nezapnuli.*“⁵⁶

Asi nepřekvapí konstatování, že kontakty čs. a spojeneckých vojáků se na frontě i v zázemí odehrávaly téměř každodenně a byly mnohdy velmi intenzivní.

⁵³ V létě 1939 se např. (částečně pod tlakem čs. i polského vedení) přihlásilo několik desítek čs. důstojníků a vojáků, především pak letců, kteří posléze přímo v řadách polských jednotek bojovali v záříjové kampani. Viz J. FRIEDL, *Na jedné frontě*, s. 91–93, 119–126.

⁵⁴ Viz např. Karel HORA, *Moje matka cizinecká legie*, Praha 1993, s. 168.

⁵⁵ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. R. ŠIMÁČEK, *Solidarita*, s. 42–43.

⁵⁶ Viz S. REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 78.

Mezi velmi populární akce, na něž se zachovalo množství vzpomínek, patřily okamžiky nejrůznějších oficiálních či méně oficiálních oslav. V jejich průběhu se zpravidla za konzumace různých poživatin a nápojů společně debatovalo, zpívalo, hrálo na hudební nástroje a obvykle také probíhala „internacionální“ výměna zvyků, obyčejů, různých upomínkových předmětů (odznaky, medaile, psací potřeby,...) oděvních součástí (pokrývky hlavy, blůzy uniforem,...) nebo adres. Pro našince pocházející ze střední Evropy nejktrastněji působily kolektivní anglosaské oslavy vánočních svátků, které se v čs. domovině slaví spíše v rodinném kruhu.⁵⁷ Na oslavy Vánoc na palubě lodi vzpomíná jeden z čs. vojáků plavící se přes Gibraltar do Británie. Ten také zaznamenává jednak popis velmi zajímavé společenské hry v mužském podání a zároveň pěkně vystihuje „gentlemanský“ vztah britských mužů k ženám v okamžicích, kdy vrcholí pánská zábava: *„Štědrý den byl pro nás Středoevropany zase překvapením. Angličané se oblékli do různých masek a řádili jako o posvícení. Většinu z nás samozřejmě strhli do víru oslav a mě to stálo mírně přeražený nos. Hráli jsme hru „Long horses“. To se udělá řada za sebou, první se ohne do předklonu a další přes něj přeskočí, ihned se ohne, samozřejmě ten první a ostatní za ním zůstanou. Takže je to pořádný výkon celou řadu přeskočit, a přičtou-li se k tomu určité okolnosti, není divu, že se jeden nevyhne tomu, co se přihodilo i mně. ... Dámy se samozřejmě této hry nezúčastnily, Angličané totiž mají zvláštní zvyk, že jakmile situace při party dosáhne stupně, kdy pánové cítí, že k menšímu řádění si postačí sami, začnou zpívat „Good night ladies, is time to go to bed“ a během tohoto popěvku dámy zmizí a začne pánská jízda. Zajímavé také je, že po skončení zápasu všichni zúčastnění bez rozdílu hodností musí dát místnost včetně příslušenství do původního, použitelného stavu. Nepamatuji se, ani jsem neslyšel, že by někdy někdo proti tomuto krásnému zvyku protestoval.“*⁵⁸

Mezi velmi oblíbené příležitosti k setkávání, které zároveň sloužily jako prostředek reprezentace a měření sil, patřila klání v nejrůznějších sportovních odvětvích, od kopané a volejbalu počínaje, řeckořímským zápasem a boxem konče. V mnoha případech měla tato utkání velmi vysokou sportovní úroveň a byla jak svými vlastními aktéry, tak i publikem tvořeným vojáky „družicích se“ jednotek vnímána velmi prestižně, mnohdy však řada přicházela i na „mače“ ryze společenské a přátelské povahy.⁵⁹

Z předešlých ukázek zcela jasně vyplývá na povrch známý fakt, že čs. vojáci se po dobu exilového působení vnímají jako reprezentanti své země a svého národa. V každé oblasti své činnosti, kterou vykonávají, se zpravidla snaží získat si úctu, respekt a uznání spojenců, neboť se ve valné většině domnívají, že tak činí nejen pro dobro své osobní nebo pro dobro vojenského kolektivu, ale že jejich skutky prospívají také vlasti a celému odbojovému úsilí. Věc národní cti nesnese

⁵⁷ Takovou vzpomínku zachovává např. vyprávění Karla Šedy a Drahoše Hradského. Viz František KAUCKÝ, *Stihači ohnivých nocí*, Praha 1990, s. 84.

⁵⁸ Viz Bohumír KRÉZEK, *Canso. Osudy čs. letce u kanadského letectva*, Cheb 1993, s. 62.

⁵⁹ Viz např. tamtéž, s. 49.

žádných pochybností, a proto někdy Čechoslováci „spojenec – nespojenec“ sahají i k „pěštní výměně názorů“. O zkušenostech z mezispojeneckého „zápolení“ s Angličany hovoří bývalý letec 311. peruti: „*Toleroval jsem výrazy zatracený Čech nebo parchant, ale kdo použil tuto formu (fucking Czech – pozn. P. M.), koupil ji hned na místě. ... My z Čech a Moravy jsme byli zvyklí spíš na facky, Angličané raději boxovali a uměli ji na solar nebo na bradu vypálit jako v profiringu.*“⁶⁰

Ze snahy za každých okolností se spojencům vyrovnat v bojové i nebojové činnosti pramení fakt, že mnohdy nejsou naši s vlastními dosaženými výsledky spokojeni. V případě, že snad čs. neúspěchy způsobily spojencům nesnáze nebo dokonce ztráty lidských životů, se ve vzpomínkách objevují stopy pocitů provinění, studu a následné snahy co nejrychleji si v očích spojenců i před svým vlastním svědomím „napravit reputaci“.

Naopak prakticky každá známka uznání ze strany spojenců je kladně kvitována a čs. vojáci na ni i po letech s hrdostí vzpomínají. V mnoha případech totiž čs. veteráni narážejí na fakt, že po svém návratu do vlasti dopadli podle starého českého přísloví „Doma je těžké býtí prorokem...“.

Vraťme se však ještě k obrazům spojeneckých vojáků tak, jak se jevíly jejich čs. kolegům. Konkrétní národní a národnostní charakteristiky jsou popsány různým způsobem, ať už je to výčtem konkrétních vlastností, „vztahovým“ popisem vůči Čechoslovákům, srovnávací metodou „spojenec vs. spojenec“, nebo vůbec nejčastěji za použití příkladů, po kterých si čtenář či posluchač konečný úsudek utvoří sám. Z těchto hodnocení vychází kupříkladu Francouzi jako zdvořilí, vělí a přátelští, avšak také lehkomyšní a lajdáctí. Britové jsou obdivováni mj. pro svou shovívavost, důkladnost, smysl pro „fair play“, ovšem je jim naopak vytýkána přílišná metodičnost a lpění na pravidlech, nedostatek smyslu pro improvizaci a značný osobní chlad. Proto jsou mnohem populárnější obyvatelé jiných částí Britského impéria, kteří mají údajně více temperamentu a jsou tak Čechoslovákům mnohem bližší, jako např. Australané, Kanadané nebo Jihoafričané. Pro svou otevřenost, bezstarostnost a přátelskost jsou v pozitivním smyslu hodnoceni Američané, za jejichž negativní vlastnosti je považováno přílišné sebevědomí přecházející někdy až v přezíravost a také sklon okázale dávat najevo lepší finanční ohodnocení a materiální zabezpečení. O praktických důsledcích takového vnímání hovoří jeden z bývalých vojáků 1. čs. brigády z Velké Británie: „*Několikrát jsem se s nimi utkal i proto, že mně některý Američan poručil u pultu panáka. Udělal to však takovým urážlivým způsobem, jako bych byl nějaký žebrák. ... Mimo vzpomenutého naduté-ho chování ... vadila také skutečnost, že díky vyššímu žoldu měli Američané i větší úspěch u místních děvčat.*“⁶¹ Podobnou konturu skrývá i práce vojáka prošlého východní frontou, který píše o svých dojmech z americké armády v poválečném Československu. A také on se dostává k tématu spojenečtí vojáci a něžné pohlaví:

⁶⁰ Viz Filip JÁNSKÝ, *Vzpomínky nebeského jezdce*, Praha 1999, s. 36.

⁶¹ Viz Blahoslav (Cyril) ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí... Vzpomínky příslušníka československé zahraniční armády na válečná léta 1939–1945*, Brno 1996, s. 106.

„Americká armáda žila v přepychu, byla nažehlená, bez invalidů, vypadala spíš jako výprava olympioniků. ... Do Plzně za nimi přijížděly celé vlaky prostitutek, které utíkaly ze strachu před Rusy ... To byli civilisté v uniformách, dobře vychovaní a oholení skautici, pro něž služba v armádě byla snad nějaká dobrovolná činnost. ... Samozřejmě jsem těm klukům záviděl. ... co tropily naše holky vůči Američanům, to byl otevřený útok nenažraných kobylek. Přesto se ti kluci američtí chovali slušně.“⁶²

Sovětští vojáci jsou svým čs. protějškům sympatičtí díky své prostotě, vřelosti a schopnosti sebeobětování. V přílišné koncentraci a pod jiným zorným úhlem se z těchto kladných vlastností stávají negativa v podobě neurvalosti, primitivismu a necitlivosti k plýtvání lidskými životy. Nad touto skutečností se pozastavují zejména ti čs. vojáci, kteří disponují zkušeností z „obou stran“ válčičtě proti Německu: *„Měl jsem dost příležitostí nejen pozorovat, ale i přemýšlet. Tady na východní frontě jsem nikde neviděl prilbu pro ochranu hlavy, plynové masky nebo zásobu koncentrovaného jídla, lisovaný chléb, pilulky, jak to měli ve svém vybavení vojáci na západních frontách. Když jsem o tom mluvil s naším sovětským styčným důstojníkem, říkal, že u nich má mít voják osmdesát nábojů a že nic víc nepotřebuje. V bojích dostávali vojáci jídlo jednou za den nebo jednou za dva dny. Dle sovětské normy má člověk bez jídla vydržet devět dnů. To se týkalo i transportů civilního obyvatelstva. ... Mužstvo bylo spotřebním materiálem.“⁶³*

Z amalgámu koexistence, vzájemného poznávání, spolupráce, ale i soupeření a soutěžení vzniká pocit solidarity a sounáležitosti s „druhy ve zbrani“, kteří, ač jiných národností, jsou bráni mnohdy za vlastní. Na základě sdělených prožitků můžeme usoudit, že vojáci k sobě chovali vzájemnou úctu, respekt a také sympatie, a to i přes rozdílnost jazyků, kterými hovořili, mentalit, kterými oplývali, a politických cílů, za které bojovali. Proto se pamětníci vyznávají z dojetí, když se za války loučili s nějakým spojeneckým bojovým kolektivem, proto vzpomínají a rekapitulují při odjezdech, vzpomínají na vyznamenání a vyjadřují úctu k padlým. Na otřepané frázi o „spojenectví zpečetěném krví“ je z pohledu bývalých vojáků mnoho pravdivého, a to i přes vliv poválečných „kotrmelců“ v mezinárodních vztazích v průběhu „krátkého“ 20. století a leckdy několikanásobné změny oficiálních i individuálních pohledů na tábory spojenců a nepřátel. Na pocity souznění druhoválečných veteránů poukazuje jeden v pamětníků, který již v podmínkách změněné mezinárodní konstelace po únoru 1948 hovoří jako čs. vojenský atašé při svém jmenování se svým americkým protějškem, taktéž válečným veteránem, a tehdy již představitelem „nespojenecké“, ne-li rovnou nepřátelské, země: *„Veteráni války si zavzpomínali. Když Bárek odcházel, americký plukovník mu řekl: „My vojáci by-*

---

⁶² Viz V. LEVORA – Z. DVORÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů*, s. 235.

⁶³ Viz S. REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 158–159.

„I Siegfried cítí zimu a vši...“ *aneb Obrazy spojenců a nepřátel v paměti vojáků druhého čs. zahraničního odboje*

chom si snad dobře rozuměli, kdyby se nám do toho nepletla politika.“ Bárek věděl, že to myslí upřímně. Skutečnost ale byla daleko složitější. Oba to dobře věděli...“⁶⁴

Proti nepřátelům

Jistě se mnou budete souhlasit, že konfrontace s živými lidmi a reálnými zeměmi člověka obohacuje o množství dojmů, které korigují jeho dosavadní obzory a na zcela novém kvalitativním základě formují jeho představy. Je to asi jedna z příčin, proč mnozí lidé v dobách mírových tak rádi cestují. Zahraniční vojáci si své cesty mnohdy příliš nevybírali, ovšem ona prožitá zkušenost u nich sehrávala naprosto stejnou úlohu jako u „obyčejných“ cestovatelů. V případě „zhmotnění“ představ nepřátel se zdá, že přímé setkání dává šanci na vznik mnohem větším respektu vůči protivníkům „z druhé strany zákopů“, ale také se otvírá prostor pro ještě větší zintenzivnění pocitu nepopularity a nenávisti k těmto lidem.⁶⁵

Již v předešlé podkapitole bylo stručně nastíněno, jakou roli sehrával v paměti 15. března 1939 ve vztahu k nepřátelům z hlediska obecného. Nyní se zastavíme u některých jeho dalších, spíše vojenských kontur. Vojáci ve spojitosti s tímto datem mj. docházejí k závěru, že německá armáda, jejich úhlavní protivník, kterému se doma ve vlasti nepostavili na odpor v otevřeném boji, není žádným „plechovým cirkusem“, za který byla někdy vydávána propagandou. Tanky, obrněná vozba a letectvo jsou shledávány velmi moderními a dobře uzpůsobenými pro bojové nasazení, stejně tak je také oceňován pokročilý stupeň motorizace německé armády.⁶⁶ Respekt a někdy dokonce skrytý obdiv k vysoké úrovni a kvalitě německé válečné techniky se táhne mnoha vzpomínkovými pracemi jako červená nit. Z pohledu mnichovského poskytuje toto konstatování jednu z opor před výčitkami, že se čs. armáda neutkala s nepřítelem v přímém boji („nepřítel byl moc silný a měl lepší zbraně“). V perspektivě globálního vidění války tato kontura naopak umocňuje

---

⁶⁴ Viz Karel BORSKÝ, *Pročitání do tmy*, Třebíč 2000, s. 192. Hodnoty sdílené vojenskými společenstvími jako např. příslušnost k jednotce, bojové kamarádství apod. měly často univerzální hodnotu, a to bez ohledu na momentální stav vojensko-politické situace. Blíže viz R. HOLMES, *Acts of War*, s. 290–315.

⁶⁵ Je velice těžké obecně definovat, jakým směrem se vztah k protivníkům v poli ubíral, neboť hodně záleželo na konkrétní situaci. Odborná literatura uvádí, že mnohem více se sblížili vojáci napříč frontou, pokud vedle sebe v pozicích stáli delší období a postupně mezi sebou našli jistý „modus vivendi“ vzájemné koexistence (např. nestřílení v době obědů či večerů, respekt vůči zdravotnickým hlídkám, sdílení zdrojů vody apod.). I to však mělo své meze a nelze to zdaleka generalizovat. Viz R. HOLMES, *Acts of War*, s. 365–393.

⁶⁶ Ve výzbroji německé armády se v tu dobu již nacházely takové „kusy“, jako např. tanky PzKpfw III Ausf. E nebo PzKpfw. IV Ausf. B, stíhačky Messerschmitt Bf 109 B-2 nebo Bf 110 B-1, bombardéry Junkers Ju 87 B-1, Dornier Do 17 E-1 nebo Heinkel 111 P-1. Viz Christopher CHANT, *Encyklopedie tanků*, Plzeň 1997, s. 116–119; viz Václav NĚMEČEK, *Vojenská letadla*, 2. díl. *Mezi světovými válkami*, Praha 1990, s. 140–141, 146–147, 150–151, 160–161.

fakt, že čs. vojáci nakonec stanuli mezi vítězi i přes to, že čelili kvalitnějším zbraňovým nepříteli.

Kromě více méně zmiňovaného respektu před německými okupačními jednotkami se v paměti objevují odkazy na již zmiňované pocity hanby a ponížení, jejichž původcem je „kapitulace“ čs. armády, odevzdávání jejího movitého i nemovitého majetku do rukou těch, kteří měli být v „prozatím nekonaném“ střetu nepřáteli: „*Nikdy ... nezapomenu na strašný pocit hanby, který jsem prožil, když jsem stoje s jednotkou v pozoru na prostějovském letišti musel přihlížet vztyčování německé vlajky s hákových křížem.*“⁶⁷ Takovéto zážitky se pro bývalé vojáky mohly stát opravdovým traumatem, jehož projevy čas od času vystupovaly na povrch. Proto pamětníci tolik kvitují, když mohou aktivně zasáhnout do boje a připojit svůj díl k porážce nepřátel. Jako spíše výjimečná možnost léčby nepříjemných vjemů se nabízí „prožitek v obráceném gardu“, tj. okamžik, kdy čs. vojáci stáli na straně diktující podmínky poraženým. To se pak myslím rozjitřeným dávnými ranami dostává léku v podobě zadostiučinění. Na tyto chvíle vzpomíná jeden z oblehatelů francouzského přístavu Dunkerque: „*Dne 9. května 1945 velitel pevnosti Dunkerque viceadmirál Frisius přijel na velitelství čs. obrněné brigády, aby tam podepsal bezpodmínečnou kapitulaci. Po ní pak odevzdal veškerý materiál, včetně tří ponorek. Dostal jsem rozkaz, abych byl přítomen na jednom úseku při odevzdávání zbraní, což bylo pro mne zadostiučiněním vidět, jak Němci po šesti letech nám, Čechoslovákům, odevzdávají k nohám na hromadu jejich vražedné zbraně.*“⁶⁸

Bojové střety „na poli cti a slávy“ přivádějí čs. pamětníky k pro nás možná překvapivým závěrům. Jejich němečtí protivníci jsou respektováni jako zkušení bojovníci, velmi odvážní a šikovní vojáci, vynalézaví a rafinovaní „lišáci“, které není radno v žádném případě podceňovat. Oceňována je pověstná německá disciplína, taktická vyspělost a v určitých operacích zejména z počáteční fáze války, pověstného blitzkriegu, také dobré strategické vedení.⁶⁹ Se směsí údivu a uznání jsou Němci vzpomínáni jako vojáci „boje znalí“, zachovávající si vysokou úroveň morálky i za velmi nepříznivých okolností místních i „globálních“ (např. na sklonku války v roce 1945), a také jako protivníci, kteří se jen zřídka vzdávají, zejména pokud se jedná o prostředí východní fronty.⁷⁰ Některé pamětníky vede poznání urputnosti a houževnatosti protivníků i za nepříznivých okolností sklonku války

⁶⁷ Jedná se o vzpomínku Josefa Balejky. Viz P. KUBÁNEK, *Stíhači od 303.*, s. 14.

⁶⁸ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3277. Josef KRÍSTEK, b. n., Vratimov 1980, s. 27.

⁶⁹ Obecně bývají německé branné síly z let druhé světové války považovány za jedny z bojově efektivnějších a nejučinnějších mezi válčícími stranami vůbec. Ve srovnání s např. s americkou armádou, která je pro léta 1944–1945 považována za jednu z nejsilnějších armád světa, disponovali na vrcholu svých sil v roce 1941 Němci lepším nižším velením, profesionálním elánem a soudržností malých jednotek. Naopak Američané tyto přednosti vyvažovali palebnou silou a logistikou. Viz John DESCH, *Německá armáda v roce 1941 a americká v letech 1944–1945. Srovnávací analýza dvou ozbrojených sil v době jejich vrcholu*, in: *Hitlerova armáda. Vývoj a struktura německých ozbrojených sil v letech 1933–1945*, Brno 1997, s. 79–93.

⁷⁰ Viz např. NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 1340. Rudolf BERGMAN, *Bitva o Sokolovo*, Olomouc 1968, s. 16–17.

„I Siegfried cítí zimu a vši...“ *aneb Obrazy spojenců a nepřátel v paměti vojáků druhého čs. zahraničního odboje*

k úvahám nad mentalitou německého vojáka a snaží se vcítit do jeho myslí. Autorem jedné takové „psychosondy“ je bývalý čs. důstojník přišedší na východní frontu z Británie, který v roce 1944 na Ondavě vedl pomyslný dialog s Němcem, kterého delší dobu pravidelně pozoroval dalekohledem ze své pozorovatelný: „*Stůj dál u toho zatraceného kulometu a čekej, až fýrerova intuice z tebe udělá mrtvolu. Pak z tebe stáhnou boty, však to znáš. Víš ty vůbec, proč tu stojíš? Nevíš, toť se ví. Kdysi ti řekli, že jsi předurčen budovat a šířit slávu vaterlandu, že sem musíš jít, hrdinně jako Siegfried, že z tebe bude carevič ověnčený metály, že budeš mít tucet otroků a tvoje žena tucet kožichů, že si nacpeš torbu a všechny kapsy uralským zlatem, a pak dál, dál nach Osten, a zítra bude celý svět tvůj... Ale to všechno se ti už vykouřilo z hlavy, protože ti je zima a žerou tě vši. I Siegfried cítí zimu a vši.*“⁷¹

Objevují se názory ostře kontrastující s rysy „německého“ stereotypu šířeného vlastní propagandou, který se týká údajné „tuposti“, „hlouposti“ a „zbabělosti“ českých „dědičných nepřátel“. Tento pamětník se poněkud zdráhá „muže z druhé strany“ naplno ocenit proto, aby nebyl „vlastními“ obviněn ze sympatií k nepříteli: „*Nerad o tom mluvím. Z opatrnosti, někdo by mi mohl přisoudit fůru nesprávných věcí, ale já od začátku karpatsko-dukelských operace jsem protivníka studoval a poznal jsem, že Němci jsou dobří vojáci. ... Styděl jsem se za některé články ve frontových novinách, kde Němce snižovali a málem z nich dělali zbabělce.*“⁷² Někteří pamětníci Němcům přisuzují smysl pro „fair-play“ bojové zápolení, což jim jak obecný stereotyp, tak i spousta dalších čs. veteránů spíše upírá a tvrdí opak. K tomu se však ještě dostaneme.

I přes uznání vyjadřované před nepřátelskými kvalitami se čs. vojáci v určitých chvílích cítili být v převaze, a to ani ne tak materiální nebo početní, jako spíše morální. Věřili tomu, že na rozdíl od nepřítele bojují za správnou a spravedlivou věc, za své ideály, což jim dodávalo sebevědomí mezi kulkami a šrapnelý frontových bojů. Tento pocit jistoty a zdravé sebedůvěry může být leckdy jazýčkem na vahách rozhodujících o životě a smrti. Na zvláštní motivaci v dobách Slovenského národního povstání vzpomíná jeden z bývalých letců: „*Technika souboje byl diktována zásadou „až na tělo“, a museli jsme vždy zachovat útočnou iniciativu. I když jsme již byli bez nábojů, nesměli jsme nikdy ztratit respekt, který byl předpokladem udržení převahy ve vzduchu. ... Většina z nás byl v bojích po řadu*

⁷¹ Viz O. BRŮCK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 123.

⁷² Viz Vilém SACHER, *Krvavé velikonoce*, Praha 1990, s. 117. V boji s údajnými „zbabělci“ např. v průběhu karpatsko-dukelské operace podle nejnovějších údajů ruských historiků mj. jednotky sovětského 4. ukrajinského frontu utrpěly ztráty 66.837 osob, z toho 10.060 padlých, 41.387 raněných, 1.806 nezvěstných a 13.584 nemocných. 1. čs. armádní sbor bojující v rámci tohoto frontu pak v rozmezí 8. září až 6. října 1944 utrpěl ztráty 5.318 osob, z toho 932 padlých a zemřelých, 3.826 raněných a 560 nezvěstných. Viz Josef BYSTRICKÝ, *Několko poznámok k najnovšej historiografii Karpatsko-duklianskej operácie*, in: *Moderní dějiny* 13, Praha 2005, s. 316–317.

*let, znali jsme svého nepřítele, a hlavně jsme měli velkou morální převahu. Bránili jsme domov před ničemným agresorem.*⁷³

Ze vzpomínkových prací zcela jasně vyplývá, že velmi nepopulárními nepřátele činí nerespektování mezinárodních konvencí, nehumánní způsoby vedení války a válečné zločiny. Používání „nadstandardního“ a nepřiměřeného násilí, bombardování civilních objektů, persekuce obyvatelstva okupovaných zemí, mučení nebo zabíjení zajatců, to jsou velmi často se objevující kontury, které dávají vzniknout nebo zesílit pocitům nenávisti, nesmiřitelného nepřátelství a od nich se odvíjející snahy o odplatu. Zároveň se také znalost „skutečné“ tváře protivníka stává zdrojem obav a strachu, a to zejména u těch, jimž hrozilo nebezpečí, že by mohli padnout nepříteli do rukou. Z evropských válčičť bylo nejsmutněji proslulé chování Němců na východní frontě. Pamětníci ve své době zcela reálně uvažovali o tom, že než padnout do zajetí, tak si raději sami vezmou život.⁷⁴ Co se týče evropského válčičť, u dna pomyslného žebříčku nepopularity a „na rozhraní světa pozemského a pekla“ se nacházejí příslušníci jednotek SS, z válčičť mimoevropských potom jsou neblaze proslulí vojáci japonšť. Bezcitná krutost a záliba v mučení připadá čs. vojákům natolik iracionální a nepochopitelná, že je v tomto směru někdy dokonce přivádí k „nevojenskému“ přiznání vlastní slabosti a neschopnosti vyrovnat se na tomto poli nepříteli. Snaha stále dodržovat jistá „pravidla“ vedení války je patrná i z následující vzpomínky čs. letce. Takové úvahy mohly zároveň sloužit jako ospravedlnění a morální posila v dalším jednání (ve stylu „Nejsme a nebyli jsme jako oni.“): *„Zabíjet bezbranné dole na zemi – i když to byli nepřátelé a oni sami by se v opačném případě jistě nerozmýšleli ani okamžik – mi vždy připadalo nedůstojné. Pokaždé jsem měl odporný pocit, že rozšlapávám a prsty rozmačkávám chrousty nebo jinou podobnou havěť. Nezabíjeli jsme pro vraždění, ale proto, aby už zabíjení konečně přestalo, aby mu byl konec. Možná v tom byl kus idealismu ... A třeba to byla i naše slabost a chyba, že jsme nedokázali odpovídat fašistům stejnou mincí. Na hrubý pytel by přece měla patřit hrubá záplata...“*⁷⁵ K ožívování vzpomínek na prožité hrůzy dochází v pozdějších letech, kdy jsou s činy bývalých nepřátel srovnávána zvěrstva páchaná jinými armádami v dalších válečných konfliktech 20. století. Za podobnými aktualizacemi však často prosvítá ideologický podtext jako v následující ukázce: *„Mluvit dnes o zvěrstvech, kterých se tehdy němečtí fašisté dopouštěli, není třeba, stačí se podívat na nová zvěrstva,*

⁷³ Takto vzpomíná Stanislav Hlučka. Viz Petr RADOSTA, *V uniformě RAF*, Praha 1991, s. 113.

⁷⁴ Viz např. K. BORSKÝ, *Zítř začne obyčejný den*, s. 78. Jinak německá armáda dlouhou dobu stála v „ochranném stínu“ tzv. legendy o čistém Wehrmachtu, přičemž válečné zločiny páchané vůči vojákům i civilnímu obyvatelstvu na frontách (zejména pak na té východní) byly přičítány jiným ozbrojeným a bezpečnostním složkám (jako byly např. SS). Teprve na základě intenzivních výzkumů a na základě vývoje společenských poměrů v Německu i v zahraničí (např. konec studené války) bylo toto tabu prolomeno a začalo se ukazovat, že německá armáda hrála v této „svaté válce“ velice významnou úlohu, od nejvýše postavených generálů až po prosté vojáky. Přehledně viz Wolfram WETTE, *Wehrmacht. Obrazy nepřítel, vyhlazovací válka a legendy*, Praha 2006, s. 177–251.

⁷⁵ Viz Jan SKOPAL, *Trojúhelník naděje*, Praha 1990, s. 149.

„I Siegfried cítí zimu a vši...“ *aneb Obrazy spojenců a nepřátel v paměti vojáků druhého čs. zahraničního odboje*

*kterých se dopouští americká soldateska ve Vietnamu, fašistická vláda v Chile, a každý pochopí, že rozdíl není žádný.*⁷⁶

Specifický druh konfrontace se odehrával v již zmiňovaném prostředí věznic a táborů, ve kterém vojáci zneprátených stran sice vůči protivníkům stáli opět „na jiné lodi“, ovšem úroveň kontaktů byla mnohem bezprostřednější a intenzivnější, než tomu bylo na frontě. Podobně jako okamžik kapitulace a skládání zbraní ze strany nepřátel může také pohled na zástupy zajatců probudit pocit uspokojení z vlastní převahy, stejně tak jako mohou těšit eventuální obavy nebo dokonce strach cizích vojáků před nejistou budoucností.⁷⁷ Někdy dokonce mezi čs. vojáky vyvstávají pochybnosti, zdali se zajatými nepřáteli nejednají „příliš ohleduplně“ a jestli by podle biblické zásady „oko za oko“ neměli pocítit tvrdší režim odvetou za to, jak se chovají jejich soukmenovci k příslušníkům čs. národa ve vězeních a táborech okupované Evropy.⁷⁸ Jiným naopak nabytá životní zkušenost velí, aby se na bývalé protivníky pochoduující do zázemí v doprovodu stráží dívali s pochopením a snad i jistou dávkou lítosti, neboť často sami velmi dobře vědí, jak to např. v táborech na půdě Sovětského svazu chodí. Vojáci, kteří po delší čas osobně vykonávají ostrahu nad zajatými (převážně na půdě severní Afriky), přicházejí ve vzpomínkových dílech se svými postřehy o chování a mentalitě zadržovaných protivníků. Zatímco vojáci němečtí se prý chovají stále sebevědomě, sveřepě, udržují si smysl pro organizaci i vysokou morálku, Italové jsou jejich pravým protikladem svojí „nevojenskostí“ a projevovanou „radostí ze zachování života“. Jsou proto čs. vojáky vnímání částečně s despektem, částečně s pochopením. Pro vysoký stupeň radosti projevované nad momentální situací se jim dostává různých humorných přezdívek, což dokládají slova bývalého vojáka čs. 11. praporu, jež se podílel na hlídání zajateckých táborů v Egyptě v roce 1941: „*Italští vojáci byli, jak se říkalo, „rození zajatci“. Zajetím pro ně válka skončila, a jak to vypadalo, Mussolini pro ně nikdy moc neznamenal. Rádi upravovali tábor, konali různé práce, zpívali a rozhodně nevypadali tak, že by trpěli tím, že nemohou dál válčit. ... Němci byli úplný opak. Zajetí považovali za přechodnou událost, byli vyzývaví, stále pruští vojáci, jen s nimi vždy trhlo, když uviděli na rukávech našich vojáků označení CZECHOSLOVAKIA. A příležitost k poznání této překvapivé skutečnosti jsem jim kupodivu poskytovali všichni velmi rádi a ochotně.*“⁷⁹ Hodnocení zajatců poměrně dobře koresponduje s obecnými názory na úroveň jednotlivých nepřátelských armád: zatímco německé armádní složky jsou vnímány jako velmi kvalitní a tvrdí protivníci, vůči armádám německých spojenců (např. k italské, k maďarské nebo také ke slovenské) je znát poměrně značný despekt.

⁷⁶ Jedná se o vzpomínku Rudolfa Šimáčka. Viz Miroslav BROŽ (ed.), *Od Buzuluky na Duklu. Vzpomínky příslušníků čs. vojenských jednotek v SSSR*, Praha 1975, s. 11.

⁷⁷ Viz např. NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 2312. A. VINSŠ, *O hvězdářích*, s. 39–40.

⁷⁸ Pro rodinné příslušníky příslušníků čs. zahr. odboje byl zřízen v září 1942 zvláštní koncentrační tábor ve Svatobořicích u Hodonína. Viz Ladislav KUDRNA, *Českoslovenští letci v německém zajetí 1940–1945*, Praha 2005, s. 114–115.

⁷⁹ Viz B. KRÉZEK, *Canso*, s. 34–35.

Čechoslováci se vlivem různých okolností ovšem ocitali i mezi hlídanými, a to na půdě nejružnějších zemí.⁸⁰ Je možné říci, že vnímání táborů je spíše negativní pro svůj fakt, že čs. vojákům znemožňuje uskutečňovat jeden z jejich základních cílů – bojovat v poli proti nepřítelům se zbraní v ruce. Proto se mnozí snaží uvažovat o vlastním útěku, který je brán jako povinnost zajatce a jako regulérní pokračování válečného soupeření. V případě, že dotyčný nemůže realizovat svůj individuální útekový plán a není také vybrán neoficiálním zajateckým „komité“ do útěku hromadného, snaží se alespoň aktivně (šití převleků, výroba falešných dokumentů, kopání tunelů, získávání informací atd.) nebo pasivně (motlitby, morální podpora apod.) podílet na přípravách. Stejně jako táborový režim, tak i kontury dozorců a vyslychajících orgánů si nesou spíše negativní příděch, a to zejména pro jejich nepřiliš ohleduplné a často až nelidské chování k zajatcům. Neradostné vzpomínky si odnesl např. jeden z mála Čechoslováků, který v dobách druhé světové války prošel japonskými tábory. O prvních dnech následujících po jeho zajetí před Singapurem 12. února 1942 píše následovně: „*Co následovalo? Kompletní odzbrojení. Jeden za druhým jsme byli přivazováni ke gumovníkovým stromům. Byli jsme mučeni bez jídla a bez vody až do 15. 2. 1942, když přišla kapitulace Singapur. Několik Japončků se samopaly mělo u nás službu. Kapitulace byla snad pro nás, kteří jsme byli již v japonských rukách – štěstím. Později jsme zjistili, jak tvrdý osud potkal zajatce, kteří byli zajati dříve. Mučeni hladem a žízni a na konec byli ještě bajonetem probodáni, aby japonská stráž mohla postoupit s armádou dopředu.*“⁸¹ Právě tento z pamětníků se dotýká ve svém díle také reminiscencí na takové z řad nepřátel, kteří se k hlídaným svěřencům ve srovnání se svými kolegy chovali mnohem lépe a byli dokonce ochotni se zajatci do jisté míry spolupracovat: „*Mezi dozorcí byli ovšem i dobří lidé, většinou to byli lidé z řad dělnických. Vzpomínám si na jednoho jménem Fuji. V Japonsku pracoval v rýžovém mlýně. Často přicházival za mnou v noci, aby ho nikdo neviděl, a přinesl mi konzervy mléka nebo ryby. Takových však byla menšina. Nejhorší byli dozorcí vysokoškoláci, kteří také měli nějakou nižší důstojnickou hodnost.*“⁸² Spolupráce mohla za určité konstelace dosáhnout takového stadia, že ze zajatců a jejich strážců se stal integrovaný celek dvou koexistujících skupin založený na nepsané dohodě o tom, že obě její složky se budou podílet na zachování života všech členů, jako např. při evakuaci některých zajateckých táborů v Německu na sklonku války.⁸³

Od okamžiku utichnutí válečných bojů se začínají setkávat nejenom bývalí spolubojovníci, ale někdy dokonce v náhodný kontakt vchází také bývalí frontoví protivníci, kteří proti sobě před pár měsíci či lety stáli na opačných stranách fronty. Ti si mezi sebou sdělují válečné osudy, hledají společná témata a paradoxně mezi

⁸⁰ Např. o zajatých čs. letcích R.A.F. sestřelených na Evropou zevrubně a z různých úhlů pojednává Ladislav Kudrna. Viz L. KUDRNA, *Českoslovenští letci*, zejména s. 29–231.

⁸¹ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 936. J. VYHNÁLEK, *Zpráva*, s. 8.

⁸² Tamtéž, s. 11. O účasti čs. krajanů v boji na frontách proti Japonsku viz např. Ivan PROCHÁZKA, *Krajané na Dálném východě*, HaV 45, 1996, č. 6, s. 119–133.

⁸³ Viz např. Zdeněk KAŠÍČKA, *Příběh letce Bohumila Netopila*, Olomouc 2001, s. 30 a 31.

„I Siegfried cítí zimu a vši...“ *aneb Obrazy spojenců a nepřátel v paměti vojáků druhého čs. zahraničního odboje*

nimi většinou dochází k osobnímu usmíření. Tak např. bývalý zahraniční letec je na začátku padesátých let při práci na statku v jižních Čechách konfrontován s německým veteránem, který ho pravděpodobně za války sestřelil: „*Když své líčení dokončil, nevěděl jsem zpočátku, zda mu mám dát přes hubu, či zda se mám smát, potom jsem se ale oba hodně nasmáli. Já jsem přece odešel z domova do zahraničí dobrovolně a nikdo mě létat nenutil, on však proti své vůli navlečen do německé uniformy a jako nespolehlivý musel sloužit právě na pobřeží, odkud nebylo možné utéct, a posléze jsme se setkali na kousku české půdy. Osud je osud.*“⁸⁴

Civilní spojenecké prostředí a jeho obyvatelé...

Osou další části této studie se stane nástin cesty vojáků cizími zeměmi od jejich příchodu přes první dojmy a hodnocení poměrů, sledování válečných událostí a zaujímání postojů k nim až následný odchod a retrospektivní vzpomínky na tyto životní etapy. Na úplný závěr se podíváme na obraz „cizích“ obyvatel a jejich země, jak se jej pokusili načrtnout čs. vojáci podle vlastní zkušenosti. Ve vzpomínkových pracích se kromě popisu vlastních životních příběhů objevuje také jakási „cestopisná“ složka, ve které se pamětníci snaží vylíčit své postřehy týkající se fyzicko-geografické a socio-ekonomické sféry. Právě na posledně jmenovanou je kladen hlavní důraz, to vše samozřejmě pod optikou, která bojechtivé vojáky i vzhledem k panujícím mezinárodně-politickým poměrům očekávané nebo již zuřící války nejvíce zajímala, tj. sledování válečného úsilí „navštívených“ zemí. Zmiňovaná optika je často „vylepšena“ filtrem politických názorů a ideologie levicového či pravicového zaměření. Míra bojové připravenosti státu, ze kterého přicházejí pamětníci do krajiny další, se stává měřítkem pro srovnání. Postupně se tak dostává do konfrontace např. úroveň obranyschopnosti Československa, Polska, Francie, Velké Británie či Sovětského svazu.

K zemím, které se na pomyslném žebříčku drží vysoko, je samozřejmě vyjadřován obdiv a pamětníci na ně pění svou chválu. Ocenění se ve vzpomínkách dostává zejména Britům, kteří se podle mínění Čechoslováků se stoickým klidem chovají jako kdyby válka vůbec nebyla.⁸⁵ Dodržují své každodenní mírové zvyky

⁸⁴ Takto vzpomíná Jiří Maňák. Viz P. RADOSTA, *V uniformě RAF*, s. 52.

⁸⁵ O britských poměrech však čs. vojáci (a obecně čs. veřejnost) měli před svým příchodem povědomí ještě menší než v případě Francie. Na skutečnost, že dobová realita se mohla velmi lišit od střeoevropských představ a stereotypů, upozorňovaly svého času i některé významné osobnosti vzájemných vztahů, jako např. profesor Robert William Seton-Watson, jenž na adresu nejrozšířenějšího informačního díla o Británii kolujícího v čs. prostředí, Čapkových *Anglických listů*, pronesl, že se jedná o dílo od anglické skutečnosti tak vzdálené jako detektivky Agaty Christie. Viz Josef POLIŠENSKÝ, *Dlouhá tradice česko-britských styků*, in: Kenneth O. MORGAN a kolektiv, *Dějiny Británie*, Praha 1999, s. 529.

a rituály, jejich média stále pravdivě a objektivně informují o válečném dění a obyvatelé ostrovního království se stále dokáží bavit.⁸⁶

Na straně druhé symbolem zemí, které byly na válku nepřipravené a jejichž obyvatelstvo si válečné úsilí nevzalo za své, se stala Francie. Právě příjezd sem a pobyt zde znamená pro množství pamětníků velké zklamání, které se zmnohobásobuje ve chvílích odjezdu a vyústíuje v těžký otřes, šok a v pocity deziluze. Francouzské zhroucení, na přelomu jara a léta 1940 uzavřené červnovým příměřím, vzpomínajícími téměř výhradně zmiňovaným pod pojmem „kapitulace“, přivádí Čechoslováky k hledání příčin drtivé porážky, jejímiž přímými účastníky se mnozí v řadách bojujících jednotek stali. Důvodů a vysvětlení hledaných na půdě minulosti i současnosti, které by zmírnily hořkou „pachut“⁸⁷, se nalézají celá řada: bláhové vědomí neporazitelných vítězů první světové války, podcenění nepřítele, neschopnost stmelit národ za cílem obrany, špatná výzbroj a výstroj, organizační těžkopádnost a zmatek, všeobecná „nemodernost“ francouzské armády, zrada politické reprezentace, působení „páté kolony“ apod.⁸⁷ Podobně jako v případě pamětních míst vízických se k pojům vlasti a domova se v některých dílech objevují zástupné symboly ztělesňující v očích dotyčného pamětníka celou zemi s jejími klady i zápor. Na straně jedné stojí symboly abstraktního rázu (např. legendární postava Marianne), na straně druhé se jedná o zcela konkrétní lidi z masa a kostí, jež si pro jejich vzhled či vlastnosti pamětníci „půjčují“ za účelem charakteristiky (např. starý děd s loveckou puškou jako obraz „staré dobré“ Francie, prchající vojáci beze zbraní s bidonem na víno jako symbol Francie „kapitulantské“). O jednom ztělesnění kladných vlastností píše jeden z bývalých letců. Esencí „sladké“ Francie podle čs. představ je pro něj dívka, se kterou se v této zemi blíže seznámil: „*Myslím, že ona je jedním z prvků, pro které člověk musí Francii milovat. Její bezprostřednost ... úsměv ... laskavost ... radost z dobra, to jsou vlastnosti, které má jistě všechen francouzský lid, ale jsou u něho příliš často kaženy egoismem vládnoucích rentierů a zbabělostí politických machinací, zahrávajících si s fašistickým prospěchářstvím. Francette mi představuje dobré jádro francouzského lidu.*“⁸⁸

Při celkovém zhodnocení francouzské porážky docházíme k zajímavému zjištění. Ačkoliv čs. vojáci vždy vyjadřují své politování a smutek nad okamžiky, kdy některá spojenecká či neutrální země padla pod nepřátelskou nadvládu, část

⁸⁶ Viz např. O. BRŮCK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 69. Prožitky v německého válečného bombardování Británie ve vzpomínkách vybraných civilních příslušníků čs. exilu před časem analyzovali Jana Čechurová a Jan Kuklík. Viz Jana ČECHUROVÁ – Jan KUKLÍK, *Českoslovenští politici v Bitvě o Británii. Vzpomínky na bombardování v pamětech příslušníků čs. exilu ve Velké Británii za druhé světové války*, Kuděj 2, 2000, č. 2, s. 66–77.

⁸⁷ Dva z hlavních protagonistů červnového dění na francouzské straně ve svých známých projevech z 16. a 20. června 1940 vidí příčiny porážky z odlišné perspektivy: Charles de Gaulle na vlnách stanice BBC obviňuje z porážky na bitevním poli čelní francouzské politické a vojenské představitel; Philippe Pétain v provolání k národu vidí důvody v širší perspektivě, vyjma politických a vojenských elit (k nimž sám náležel) takřka všude, od nedostatku bojového ducha až po „příliš málo dětí a zbraní“. Viz J.-P. AZÉMA, *De Munich à la Libération*, s. 69–77.

⁸⁸ Viz O. BRŮCK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 25.

z nich bere pád Hexagonu a jeho částečnou okupaci jako jisté „nespojenecké“ zadosťučnění a spravedlivý trest pro velmoc, která dvakrát zradila ČSR – poprvé v Mnichově, podruhé zmíněnou porážkou a ohrožením čs. nadějí na návrat domů.⁸⁹ Proto také o pár let později, když se čs. vojáci znovu dostávají do kontaktu s francouzským prostředím, jsou mile překvapeni a mají radost z proměny obyvatel, kteří prý konečně na vlastní kůži poznali, kdo jsou Němci a „co je to vlastně ta okupace“. Jejich válečná zkušenost jim dokonce umožnila vcítit se i do pocitů obyvatel komunistického Československa doby „posrpnové“, jak se na stránkách svých pamětí domnívá jeden čs. veterán: „*Po dlouhém čase, koncem šedesátých let, jsem na pár dní Francii opět navštívil. Byl jsem překvapen nejen tím, že Francouzi šli velmi nahoru, ale také jejich srdečností a pohostinností. Dávali všude najevo svoje sympatie k nám a navíc měli pochopení pro naše poměry. Snad také proto, že poznali na své kůži, co byla okupace.*“⁹⁰ I když francouzská etapa odboje je v mnohé paměti zastíněna dalšími prožitky (kupříkladu následným vyložením a působením na britské půdě), ti, kteří ji prožili, na ni vzpomínají spíše neradi. Je to přirozené, neboť na vítězství a úspěchy se vzpomíná mnohem lépe. Ale tak to chodí nejen u válečných reminiscencí...

Protože čs. vojáci byli lidmi velmi čínorodými, flexibilními a poznání chtivými, velká část vzpomínkových děl je věnována bezprostředním kontaktům s místními obyvateli a prostředím obecně. V době své služby nebo ve chvílích volna čs. vojáci poznávali místní obyvatele v oblastech, kde se právě nacházeli, mnohdy byli i zváni do rodin (nejvíce ve Francii a ve Velké Británii), a z těchto zpočátku opatrných seznamovacích návštěv mnohdy vzklíčily velmi úzké, přátelské až rodinné vztahy udržované v rámci možností (formou návštěv, korespondence či vzkazů zasílaných prostřednictvím třetí osoby) po dlouhá léta následující. Proto tedy nepřekvapí, když se čs. vojáci ve svých vzpomínkách nezdědkují, že našli v cizím prostředí „nový domov“. Pokud se ovšem čs. vojákům na sklonku války naskytá výhodná příležitost k novému domovu (rodinné zázemí, nabídka zaměstnání) přidat i vlast (nabídka získání občanství) a vyměnit ji za onu starou, spíše tuto možnost s díky zavrhnou a chtějí se vrátit „do srdce Evropy“. Touha odebrat se „zpět ke kořenům“ je příliš silná, o čemž hovoří i jeden z bývalých čs. letců: „*Nezmínil jsem se dosud, že jsem v Anglii našel skutečně druhý domov a že jsem se tu také oženil, neboť nechci své popisování prodlužovat popisováním zážitků ryze osobních – i když byly spjaty s celým prostředím, které umožnilo čs. vojákům provést to, co vykonali v zájmu svobody Československa. Ano, druhý domov jsme našli v Anglii a nikdy toho nezapomeneme. Touha po vlasti však byla tak silná a mocná, že nás od ní nemohlo nic odvrátit.*“⁹¹

Podobně jako při odchodech z vlasti také při loučení se s cizími zeměmi, kde vojáci strávili dlouhou dobu a k jejichž obyvatelům je váží pouta příjemných

---

⁸⁹ Viz např. Stanislav FEJFAR, *Deník stihače*, Hradec Králové 1970, s. 76.

⁹⁰ Viz S. REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 26.

⁹¹ Viz R. NEDOMA, *Bombardovali jsme Německo*, s. 48.

vzpomínek, pamětníci rekapitulují své uplynulé působení. Někdy se přijíždějí jen prostě rozloučit, jindy svým známým zdůrazňují, z jakého důvodu vlastně přišli a proč opět odcházejí, stručně řečeno, „zač bojovali“.⁹²

Vřelé projevy důvěry a sympatií se čs. vojáci snaží oplácet stejnou mincí, brát tyto lid „za své“, ale kupříkladu někdy i odmítat poskytované výhody vyplývající z „cizineckého statutu“. V tomto duchu a s trochou nostalgie vzpomíná na cestu do Buzuluku v přeplněném sovětském vlaku bývalý interbrigadista: „*Věděli jsme, že by stačilo říci jenom jedno slovo, a sice, že jsme Čechoslováci a že jdeme ke svému vojenskému útvaru, a hned by nám uvolnili místo. Toto jsme však nechtěli použít. Nechceme přece žádné privilegie, chceme stejně jako sovětské lidi překonávat těžkosti a překážky.*“⁹³

Jak vyplývá ze vzpomínkových prací, žádné mezilidské vztahy se neobejdou bez zklamání, konfliktů a neporozumění vyplývajících z konkrétní situace a také z panujících dobových reálií. Právě na takový tvrdý střet s poměry, ve kterých žili prostí lidé, vzpomíná čs. letec, který tajně a bez povolení oficiálních orgánů se svými kolegy navštívil jednu sovětskou vesnici ležící nedaleko jejich letiště: „*Přišli jsme do vesnice, která byla celá dřevěná a došková. Vesničané, strašlivě zubožení lidé, samé ženy, starci a děti, na nás zírali jako na zjevení. ... První a jedinou naší výpravou jsme byli na několik dní tak zdrceni, že jsme si řekli, že vícekrát do žádné okolní vesnice už nevkročíme.*“⁹⁴ S mnohem horším přijetím se setkali Čechoslováci při setkáních s obyvateli, kterým nebyla po chuti jejich národnost, politická orientace, ale především jejich nedůvěru vzbuzující „cizost“. Ta se ve zjitřené válečné atmosféře (např. Polsko 1939, Francie nebo Británie 1940) mohla stát důvodem k otevřenému střetu se „spojeneckým lidem“, jednotlivci považovaní za „špioň“ či nepřátele mohli být lynčováni a zachovaly se dokonce i neradostné vzpomínky na úmrtí spolubojovníků způsobená zbraněmi teoreticky „spřátelených“, leč velmi nedůvěřivých vesničanů...

Zdrojem neporozumění se v drtivé většině případů stávala jazyková bariéra oddělující čs. exulanty od místního prostředí. Ačkoliv Čechoslováci patřili mezi národy poměrně přizpůsobivé a vzpomínky na učení se cizím jazykům patří mezi velmi časté kontury pamětních děl, je třeba si uvědomit, že tolik zemí a jazykových oblastí, kterými odbojáři za své druhoválečné exilové působení prošli, nenavštívila většina z nich nikdy předtím a ani poté. Nehledě na individuální jazykové dispozice a talent, někdy trvalo časové údobí strávené v dané zemi natolik krátce, že nebylo reálně možné naučit se v místním jazyce obstojně komunikovat. Problémy

---

⁹² Viz např. Václav CUKR, *S trikolorou Francie na letounu. Deník československého stíhače z bitvy o Francii 1940*, Praha 1946, s. 93–94.

⁹³ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 940. R. ŠIMÁČEK, *Solidarita*, s. 43.

⁹⁴ Viz S. REJTHAR, *Dobří vojáci padli*, s. 137.

v dorozumění a jazyková „faux pas“ proto běžně patřila ke každodenní existenci v cizím prostředí, a to především v počátcích pobytu v dané zemi.⁹⁵

Přes problematiku jazyků se dostáváme k tématu, které nenechávalo chladnou většinu čs. vojáků. I když měli Čechoslováci možnost využívat ke své jazykové přípravě jazykové kurzy a školené učitele, preferovaným způsobem výuky se spíše stávalo „učení“ se praxí za pomoci „domácích učitelů“ a především „učitelé“. Jak přiznávají na stránkách vzpomínek čs. vojáci, právě ženy spojeneckých zemí se lví měrou podílely na faktu, že záhy se „učení chytívá“ a učenlivá většina čs. exilové akce v cizích zemích alespoň elementárně dohovořila.⁹⁶

Kam jen čs. vojáky v průběhu jejich exilového putování „nohy zanesly“, jedny z jejich prvních pohledů (a často i slov) v cizích zemích patřily ženám a dívkám. Možná díky mužnému vzhledu, mladistvému věku, závanu „středoevropské exotiky“ a také díky přitažlivosti vojenské uniformy nezůstávaly tyto pokusy o seznámení bez odezvy. Získání ženských srdcí byl jeden z nezanedbatelných prostředků reprezentace vlasti a národa, nehledě k tomu, že případná vítězství u žen byla spolubojovníky ceněna podobně jako úspěchy „na poli cti a slávy“. Však o sobě někteří čs. vojáci mají velmi vysoké mínění, když se srovnávají se svými anglickými kolegy: „*Nedá se zkrátka nic dělat, ale proti našemu způsobu milování byli „čajaři“, jak jsme Angličanům ... přezdívali, úplně břídilové.*“⁹⁷

Ženská přízeň se často stává předmětem soupeření mezi osobami mužského pohlaví a časy válečné tomu svou abnormalitou sociálních i mezilidských vztahů jen nahrávají – zanikají staré stereotypy, manželé a partneři jsou povoláváni do armád, do země přicházejí z pohledu domácího atraktivní cizinci (a cizinky) apod.⁹⁸ Ženy jsou zkrátka vděčným tématem, na než mnozí vojáci velmi rádi vzpomínají. Ovšem spíše výjimky mezi čs. veterány jsou ochotny jít při popisu vzájemných vztahů s něžnějším pohlavím do větší detailů.

Vlivem dlouhodobějšího pobytu čs. jednotek v jednom místě nebo alespoň na půdě jedné země jsou navázány i vztahy trvalejšího charakteru často končící sňatkem, zakládáním rodin a zplozením potomků, což se děje i v inverzním pořadí.⁹⁹

Sňatky internacionálního charakteru se po skončení války mohou stát velkým problémem jak v rovině lidské (např. manželky nechtějí opustit svou starou vlast a následovat své muže do nové), nebo i v rovině politické (např. oficiální neschválení sňatků ze strany hostitelské země, persekuce mužů, kteří mají za man-

⁹⁵ Někdy však dotyčný dosáhl takové jazykové znalosti, že byl schopen z pozice „lingvisty-laika“ ve vzpomínkách porovnat specifika a kouzlo jazyka mateřského s nově ovládaným. Viz např. NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 388. Vladimír LEVORA, *Cýpečka*, Klatovy 1964, s. 8.

⁹⁶ Viz např. soukromá sbírka autora. Rozhovor s Arnoštem Brichtou vedl Pavel Mücke, 16. 9. 2004.

⁹⁷ Viz B. ZAVADIL, *Nebyli jsme svatí*, s. 51.

⁹⁸ O soupeření o přízeň žen mezi příslušníky spojenecký armád v Británii viz např. O. BRŮCK, *Na průsmyku bílý kříž*, s. 66.

⁹⁹ Na své seznámení s první manželkou – Angličankou vzpomíná např. Miroslav Liškutín. Viz Ústav pro soudobé dějiny (dále ÚSD), Centrum orální historie (dále COH), sbírka Rozhovory. Rozhovor s Miroslavem Liškutínem vedl Pavel Mücke, 11. 1. 2007.

želky „imperialistické agentky“, apod.). Častěji však válečné lásky a vztahy končí spíše rozchodem ve stylu, v jakém o něm píše jeden z bývalých letců u příležitosti popisu svého odjezdu z Francie roku 1940: „*To víš, milá Francette, že ti budu psát. Ano. Každý den. Určitě!*“ *Při tom jsem se ani nezačervenal, ačkoli jsem věděl, že nenapiši ani řádky. Nezasloužila si to, Francette, vím, že jsem hrubý nevděčník, ale „c'est la guerre.“*¹⁰⁰

Dalším okruhem, který zanechává výrazné stopy ve vzpomínkových pracích, je obraz úrovně a kvality stravování a dále pak společenských návyků s tím spojených. Zpod slovních obrátů vzpomínek prosvítá fakt, že Čechoslováci, pobývající zpravidla poprvé (a někdy i naposled) po delší dobu mimo domov, nevynechali jedinou příležitost, aby cizokrajná jídla, nápoje a také „kuřivo“ nevyzkoušeli. Zážitky z Polska jsou spojeny jednak s materiální nouzí, ve které se vzhledem k stále rostoucímu počtu čerstvých běženců většinou nacházeli, a také s nostalgickými vzpomínkami na poměrně dobrý životní standart a pohodlí, kterého se odchodem z vlasti vzdali. Někteří méně životem protřelí exulanti, naplnění mladickým idealismem, na polském území poprvé ochutnávají národní nápoj „slovanských bratrů“: „*Zkusili jsme ... vodku, ... ale div jsme se po prvním loku nepozvraceli. Vůbec jsme nemohli pochopit, jak to lidé mohou pít, ale Mirek pravil, že když to pijí v Sovětském svazu, tak to musí být dobré a basta. Prostě tomu nerozumíme.*“¹⁰¹

Záhy po příjezdu do země galského kohouta vojáci testují kvalitu místních produktů a, soudě mj. i podle některých vzpomínek, jsou poněkud zklamáni.¹⁰² Po přijetí do lůna nově formované čs. armády ve Francii, která je vybavována podle francouzských zvyklostí, konstatují velmi dobrou kvalitu jídla, někdy dokonce i jeho přebytek a se samozřejmostí se přizpůsobují místnímu obyčeji popíjení vína, které je také předmětem každodenního „fasování“. Jako velké „mínus“ je vnímána nedostatečná úroveň hygieny v některých francouzských jídelnách a také fakt, že díky (ne)výši žoldu si většina čs. vojáků nemůže dovolit pochutiny potřebné (např. cigarety), nemůže odpovídajícím způsobem „reprezentovat“ (např. chodit do restaurací a bister) a je nucena žít skromně.

Po vylodění na „Ostrově“ jsou naši „suchozemci“ opět konfrontováni s odlišnou stravovací kulturou, ve které jsou ovšem mnozí nuceni žít po dlouhou dobu. Nejprve přichází řada na hodnocení britské kuchyně, ke které příliš velké procento pamětníků sympatie nechová. Vytýkána je jí „nepestrost“, jednotvárnost a nedostatek smyslu pro detail. Ryby, marmeláda a ovesná kaše si mnoho vyložených příznivců nezískaly, stejně tak jako čaj s mlékem. Proto si vynalézaví Čechoslováci zpestřovali jídelníček přípravou vlastních pokrmů, na které byli zvyklí z domova (např. na švestkové knedlíky, svíčkovou, guláš nebo smažené houby), a pokud se naskytlá příležitost, snažili se dozásobit své spížirny za pomoci „černého“ lovu „divočiny“ (např. králíků, bažantů, koroptví nebo vysoké zvěře). Nebyli

¹⁰⁰ Viz V. CUKR, *S trikolorou Francie*, s. 28.

¹⁰¹ Viz V. LEVORA – Z. DVOŘÁKOVÁ, *Ze stalinských gulagů*, s. 20.

¹⁰² Viz např. V. CUKR, *S trikolorou Francie*, s. 14.

by to čs. vojáci, aby hned v prvních dnech pobytu v nových posádkách „nereko-
gnoskovali“ okolní restaurace a puby, ze kterých si posléze vybrali své oblíbené
pro pravidelné návštěvy. Zde se setkávali kromě nových druhů piva a tvrdého alko-
holu s novinkou, na kterou si jako cizinci museli přivyknout. Jednalo se o místní
nařízení regulující prodej alkoholu, tzv. úřední hodinu, po které již nebylo dovo-
lené nápoje podávat. Jak poznamenávají pamětníci, v zemích se silnější puritánskou
tradicí, než jaká byla v samotné Anglii, se to s posezením v pohostinských zaříze-
ních mělo z jejich pohledu ještě mnohem hůře: „*Jestliže anglická neděle byla pro
někoho nudná, byla skotská tuplovaně nudnější. Hospody se otvíraly pozdě a každý
dostal nalít jen jednou, napřed se však musel podepsat do knihy vystavené ve výče-
pu, že není místní, přišel zdaleka a potřebuje tudíž nápoj pro své občerstvení.*“¹⁰³
Na závěr k britskému prostředí jen dodejme, že mnozí kuřáci si z místních poměrů
do své vlasti přivezli zvyk kouřit „gentlemansky“ vypadající dýmku.

O prostředí sovětském se toho v tomto směru v porovnání s jinými zeměmi
příliš nedozvídáme snad proto, že se nerado píše o bídě a nedostatku v zemi, která
v očích mnohých pamětníků prakticky sama vybojovala vítězství nad fašismem.
Vzpomínky na tradiční ruské pohoštění ostře kontrastují s reminiscencemi nad
nutností „samozásobitelství“, bez kterého by leckterý čs. voják asi zemřel hladu
a žízní. A protože „nouze naučila Dalibora housti“ a Čechoslováci byli národem
velmi přizpůsobivým, uvykli místním stravovacím návykům, kouření „machorky“
i přechodu na pití vodky velice rychle: „*Patřilo k ruskému bontónu vypít stakan do
dna. V tom jsme byli dobrými žáky.*“¹⁰⁴

...a jejich civilní protějšky na druhé straně fronty

Na úplný závěr se podívejme na obraz obyvatelstva příslušející podle obec-
ných kontur k národům nepřátelským. Zároveň dodejme, že téměř bezvýhradně se
jedná o obyvatelstvo německého původu a německy hovořící, což dává jasný signál
o tom, koho čs. vojáci považovali na svého úhlavního nepřítele. Ačkoliv se vzpo-
mínky na osobní spory s občany německé národnosti z dob první republiky (mají
často také sociální rozměr – zaměstnavatel německého původu vs. český zaměst-
nanec) v námi sledovaných dílech objevují, děje se tak spíše zřídka. Mnohem zna-
tečnější posun ve vnímání Němců nastává na sklonku třicátých let 20. století v sou-
vislosti se vzestupem nacionálních tendencí, což je vnímáno zejména lidmi žijícími
ve smíšených oblastech, kde se podle svědectví změnila poměry prakticky „ze dne
na den“: „*Bohužel, tento náš pokojný život byl narušen v roce 1938 okupací pohra-
ničí, což se dotklo i naší rodiny. Oblast, kde jsme bydleli, byla okupována Poláky.
My jsme se museli přestěhovat do Radvanic do nouzového bydlení, jenž nám byl
přidělen byt na Trnkovci v Radvanicích. Tehdy, přestože jsem měl již 19 let, jsem*

¹⁰³ Viz F. JÁNSKÝ, *Vzpomínky nebeského jezdce*, s. 35.

¹⁰⁴ Viz V. SACHER, *Krvavé velikonoce*, s. 85.

*jaksi nemohl pochopit tu náhlou změnu mezi lidmi – sousedy i národnostmi. Žili jsme společně vedle sebe Češi, Poláci, Němci, nikdo proti druhému nic neměl, a najednou se vyhrotily národnostní otázky, sousedé byli vyháněni ze svých domovů, které byly mnohdy vypalovány a lidé vražděni.*¹⁰⁵ V okamžiku odchodu z vlasti čs. exulanti ztrácí Němce z dohledu a do bezprostředního kontaktu s nimi se většina pamětníků dostává opět až na sklonku války nebo po jejím skončení. Výjimečně vzpomínky v tomto mezidobí se týkají jednak příjemného setkání s rakouskými vesničany, kteří dotyčnému pamětníkovi pomohli při přechodu do Jugoslávie a naopak zachycení velmi negativních dojmů čs. letce R.A.F. z okamžiků těsně následujících po sestřelení nad Německem, kdy ho místní obyvatelé pod dojmem důsledků „teroristické“ plošné bombardovací ofenzívy chtěli lynčovat a před rozrušeným davem ho musely dokonce chránit německé strážce.¹⁰⁶

Při návratech z exilových pobytů mnozí projíždějí Německem a později píší o překvapení, šoku a někdy i hypnotizujících pocitech nad ruinami a zkázou německých měst.¹⁰⁷ V každém případě se, slovy pamětníků, nejednalo o nějaký povznášející pocit a mnohdy je takové neradostné vjemy přivedly k úvahám nad smyslem válečného běsnění a nad utrpením civilistů.¹⁰⁸ Jiné při té příležitosti napadá známé pořekadlo o Božích mlýnech a docházejí k závěru, že spravedlnosti bylo i přes množství bolesti učiněno zadost.

I přes poznání, jak se někteří Němci za války chovali, čs. vojáci navrátilivši se z války vzpomínají na fakt, že se přese všechno odmítli mstít konkrétním lidem, kteří způsobili příkoří jejich blízkým. Na tento případ vzpomíná voják čs. armádního sboru, který si za války předsevzal zúčtovat s Němcem, který násilně vystěhoval z bytu jeho židovskou matku: „*Na frontě jsem si celou dobu sliboval, že až se vrátím, postřelím všechny zrádce. Ale teď se mi protivilo prolévat další krev. Postal jsem se jen o jeho odsun do Německa.*“¹⁰⁹ Ačkoliv to není prakticky v žádné

¹⁰⁵ Viz NA, ČSPB – ÚV, inv. č. 3507. Josef KŘÍSTEK, *Vzpomínky z let 1939–1945*, Frýdek-Místek 1993, s. 1. Na základě analýzy pojmání německého živlu v politických kruzích první čs. republiky se ukazuje, že obraz Němců byl velmi mnohovrstevnatý, a rozhodně se nedá hovořit, že by v českém prostředí existovalo v tomto období něco jako „fascinace sudetským problémem“. Ta se do značné míry projevuje až později, po Mnichově a zejména vlivem událostí druhé světové války. Viz Eva BROKLOVÁ, *Historický obraz Němce, Rakouska a Německa v politických kruzích české společnosti první československé republiky*, in: J. KŘEN – E. BROKLOVÁ (edd.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa*, s. 101–155.

¹⁰⁶ Viz L. KUDRNA, *Českoslovenští letci*, s. 109–110. Zůstává ovšem skutečností, že plošné bombardování spojenců v průběhu války nadmíru vyděsilo německé představitele, a proto věnovali prioritu stíhací obraně Říše na úkor např. nasazení leteckých sil na východní frontě. O politice německé obrany Říše viz Max HASTINGS, *Velitelství bombardovacího letectva*, Praha 1994, s. 219–238.

¹⁰⁷ Podle oficiální údajů činily celkové německé ztráty 7 293 000 lidí z celkového počtu obyvatel 69 623 000 předválečných počtů (1939), přičemž 5 533 000 tvořily ztráty bojové, 1 600 000 tvořili civilisté a 160 000 tvořily oběti holocaustu. Celkem to představovalo 10,67% z počtu obyvatel v roce 1939.

¹⁰⁸ Viz např. M. J. HALLA, *Rozervaná dekáda*, s. 199.

¹⁰⁹ Viz Arnošt STEINER – Jindřich DREBOTA, *Za cenu života*, Praha 1981, s. 179.

vzpomínkové práci řečeno otevřeně, čs. vojáci téměř bez výjimky vyjadřují alespoň mlčenlivý souhlas s odsunem „nepřátelského“ německého obyvatelstva z území Československa jako logický důsledek války a odbojového snažení.¹¹⁰ Když se proto o několik let později někteří z řady zahraničních vojáků opět vydávají do exilu jako běženci, obávají se reakce bývalých spoluobčanů, se kterými sdílejí uprchlické tábory. S uznáním konstatují, že až na výjimky se setkali s přátelským, krajanským přijetím.

„Dobří spojenci“ a „špatní nepřátelé“...?!

Možná poněkud provokativně zvolený název závěrečné části studie má přivést čtenáře k zamyšlení nad otázkou, zdali je možné striktně oddělovat místa paměti spojenců od oněch nepřátelských. Otazník na konci je totiž podle mého názoru zcela na místě a domnívám se, že předešlé stránky jsou toho dostatečným důkazem. Stejně tak jako je hranice mezi spojenectvím a nepřátelstvím velmi úzká a těžko viditelná, pak i definice spojence a nepřítele je jen velmi těžko zformulovatelná a uchopitelná. Přesto se o určité shrnutí pokusíme.

Jak je ze vzpomínkových prací zřejmé, obrazy spojeneckých i nepřátelských zemí a všeho, co je s nimi spojeno, jsou velmi proměnlivé a vztahy k nim jsou poznamenány velkou mírou ambivalence. Pamětníci dokáží své spojence vzdvihovat „do nebes“ a zároveň je i kritizovat. Stejně tak jako vyjadřují respekt a uznání svým nepřátelům, pro něž na jiných místech vzpomínek nemají nic než nehezká slova opovržení. Z tohoto důvodu je „v nadčasovém horizontu“ velmi těžké generalizovat a „objektivně“ odlišit spojence od nepřátel. Jak již bylo několikrát řečeno, pamětní kontury jsou navýsost ovlivněny a formovány na základě individuálních zkušeností a „světonázoru“ každého pamětníka z doby předválečné a válečné a v případě, že své životní příběhy vtělili do vzpomínkových děl po roce 1945, pak zde velkou roli hrají také osudy poválečné. Na základě studia těchto děl si dovoluji tvrdit, že osobní kontakt a bezprostřední vnímání „jiných“ a „jiného“ skýtal čs. vojákům jedinečnou možnost kvalitativního poznání a obohacení, kterých mnozí zdatně využili, a do jejich vzpomínek se to velmi výrazně promítá. Obrazy tvořené doposud na základě zprostředkovaných vědomostí, znalostí a stereotypů doznaly značných korekcí, úprav a někdy zcela změnily svou podobu nebo se také utvořily naprosto poprvé. „Škola života“ ovšem může sehrát i negativní roli a u pamětníků jenom prohloubit zaběhnuté (zpravidla negativní) stereotypy a představy.

---

¹¹⁰ Jak ukazují nejnovější výzkumy, velkou roli v poválečném odsunu sehrávala právě na domácí půdě znovu obnovovaná čs. armáda v čele s bývalými válečnými veterány, jako byl např. Ludvík Svoboda nebo Karel Klapálek. Blíže viz Tomáš STANĚK – Adrian von ARBURG, *Organizované divoké odsuny? Úloha ústřední státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945)*, SD 12, 2005, č. 3–4, s. 465–533; 13, 2006, č. 1–2, s. 13–49 a č. 3–4, s. 321–376.

Jak připomíná český historik Jan Tesař, mnichovský komplex zatížil příslušníky čs. národa vůči svému okolí mnoha předsudky a traumaty, se kterými se záhy byli nuceni potýkat v exilu v konfrontaci s národy „zradivšími“ (Poláci, Francouzi, Britové) stejně tak jako s těmi, kteří by „za nás“ údajně bojovali (Rusové).¹¹¹ Právě v poznání, že schémata a předsudky se mohou velmi výrazně lišit od reality, spočívá hlavní přínos zahraniční a také poválečné zkušenosti, což mnozí pamětníci otevřeně přiznávají, jiní to jen nepřímou naznačují. Častým předmětem úvah je především díky válečnému a poválečnému mezinárodně-politickému vývoji Sovětský svaz, jehož obraz na stránkách spousty vzpomínkových děl osciluje mezi spojeneckým a nepřátelským táborem. Je podivuhodným faktem, že také ke spojeneckým politickým elitám chovají čs. vojáci ve své paměti podobnou rezervovanost, jako je tomu často v případě vnímání elit vlastních...

Vzápětí pro příchodu či příjezdu do ciziny Čechoslováci velmi pozorně a s velkým zaujetím sledují poměry a zvyklosti panující v místech, kterými procházejí. Rozhodující optikou jejich pohledu se dříve či později stává úroveň bojovnosti daného státu, zejména pokud se jedná o zemi, s jejíž pomocí a na jejíž půdě by se čs. exulanti chtěli podílet na vybojování vítězství. Za účelem otevřeně bojovat v řadách regulérních jednotek pamětníci podle svých vlastních slov odcházeli ze svých domovů a ti, kdo nejsou ochotni se angažovat v očekávané či nastalé válce podle představ vzpomínajících, jsou podrobena zdrcující kritice (např. Francouzi). Naopak svědomitě se připravujícím nebo připraveným je vyjadřováno absolutorium (např. Britům).

V novém prostředí se čs. vojáci etablojí s velkou rychlostí a vervou, poznávají své (zpravidla vojenské) okolí a jejich kroky záhy míří i „za humna“, za brány táborů a ubikací. I přes množství postupně zdolávaných komunikačních bariér se snaží utvářet kolegiální vztahy se svými spolubojovníky a zároveň se chovají podle neoficiálního hesla čs. odboje v zahraničí: „Reprezentovat vždy a všude.“ Z této premisy se odvíjí úsilí o zjednání respektu a úcty při nejrůznějších příležitostech: v boji, při výcviku, skrze sport, ve volném čase, před ženami apod. Z reálné nutnosti záhy vyplyne potřeba zdůraznit a vysvětlit světu, kde to vlastně „ta neznámá malá země uprostřed Evropy“ leží. A běda těm, kteří nevědí, kde se Československo nachází. Takové případy jsou ve vzpomínkách zvěčněny pro výstrahu a snad i pro pobavení dalším generacím... K dalším frekventovaným negativům vnímaným očima Středoevropanů patří např. místní zaostalost a nízká životní úroveň, rasismus, xenofobie, nedostatek svobody a mocenské aspirace velmocí nad „ujařmenými“ národy.

Mezi mnohými čs. vojáky a jejich spojeneckými spolubojovníky jsou navázána přátelská pouta přetrvávající i do poválečných dob, která stojí u základů pocitu sounáležitosti nikoli nepodobnému vztahu k mužům z řad vlastních. Veskrze pozitivní vzpomínky patří také prostým obyvatelům cizích zemí, kteří se v mnohých případech sblížili s Čechoslováky natolik, že jim kontakt s nimi dal pocit

---

¹¹¹ Viz J. TESARĚ, *Mnichovský komplex*, s. 112.

druhého domova. Většina čs. odbojářů však odmítla vyměnit svou vlast a navrací se zpět. Až teprve po konfrontaci s děním doma mohou svůj názor změnit... Dojde jen nenápadný fakt, že aniž si to někteří čs. vojáci uvědomují, znalost jazyků, kultur cizích zemí a vůbec exilový prožitek se staly jedním z největších díků „jmění“ (kromě prestiže, hodnoty a materiálních statků), které si s sebou přivezli zpět domů. V jistých případech si ho za pár let znovu odnášejí pryč, a nebo jsou nuceni jej před veřejností spíše skrývat...

Ačkoliv otevřených či skrytých nepřátel se ve vzpomínkových pracích objevuje celá řada (např. exilová reprezentace, buržoazie, důstojnický sbor, „zrádné mocnosti“, komunisté apod.), na pozici těch nejúhlavnějších se nachází bezkonkurenčně Němci a Německo. To není většinou vnímáno ani tak z pohledu ideologického jako „nacistické“, ale spíše z tradičního hlediska etnicko-nacionálního ve smyslu „dědičného nepřítele“. Zářným příkladem budiž postoj k členům demokratického exilu německého původu, kteří i přes to, na jaké straně fronty stojí, jsou považováni především za Němce. Na vzpomínkách je velmi znát, že obraz nepřítel se ocitá pod velkým vlivem zakořeněných stereotypů a také dobové oficiální propagandy. Nikomu jinému se totiž z úst a per pamětníků nedostává tolika pojmenování a přezdívky jako právě těmto protivníkům. Osobní zkušenost s vojáky – nepřáteli a také s „nepřátelským“ civilním obyvatelstvem totiž není natolik silná a intenzivní, aby jimi dokázala otrávit a změnit je, jako se tomu děje v případě spojenců. Naopak některé prožitky jen vžitá schémata umocňují a utvrzují (např. pocit hanby a ponížení při okupaci českých zemí, válečné zločiny na frontě, zacházení při výsleších v zajetí, pohled na koncentrační tábory). Proto je každá německá porážka přijímána s nadšením, pamětníci pocítují pocit zadostiučinění při pohledu na její průvodní znaky – válečné zajatce nebo hromady odevzdávaných zbraní – a proto je konečné vítězství spojenců se všemi jeho důsledky pro německý stát, národ a jeho přísluhovače a sympatizanty (např. sudetské Němce) vnímáno jako spravedlivý „Boží“ trest. Pocit nedůvěry k Němcům jako celku žije v paměti některých čs. vojáků ještě dlouho po válce...

Přímá setkání v „rovných“ podmínkách (např. ve frontových zákopech a postaveních nebo v kabinách soupeřících letadel) dávají šanci na větší poznání protivníků a odhalení jejich „pravých“ tváří, a z těchto konfrontací opět vyvstává obraz mnohem plastičtější, než jaký poskytují „domácí“ rozhlasové relace nebo stránky vlastního armádního tisku. V ohni bojů a v jeho mezidobích se rodí respekt a uznání nad projeveným bojovým uměním nepřátel a ozývají se i (spíše nesmělé) hlasy proti podceňování nebo dokonce zesměšňování mužů z „druhé strany“. Pocit respektu a snad i „rovnosti“ vystupuje na povrch ve vzpomínkách na ojedinělá setkání a usmíření s bývalými vojáky, kteří proti sobě osobně stáli v dobách války. Naopak v okamžicích „nerovného“ setkání (např. hlídání zajatců, pohled na jejich řady) nebo při představě takové eventuality (např. upadnutí do zajetí) mají velkou šanci projevit se zmiňované stereotypy. Pohled na stopy válečného ničení přivádí pamětníky k úvahám nad smyslem válečného utrpení, které je díky frontové zkušenosti alespoň částečně sblízuje s obyvatelstvem. Jak někteří přiznávají, po válce

nedokáží dostát svým slibům a pomstít se konkrétním nepřátelům doma za utrpení blízkých, neboť, jak říkají, „dost již bylo krve a násilí“. Na základě osobní zkušenosti podpořené vírou, že bojují za dobrou věc, pociťují morální převahu nad (nyní poraženými) nepřáteli ve smyslu „nejsme jako oni“, a proto se snaží jednat „spravedlivě“. V každém případě válečná setkání „tváří v tvář“ tak sehrávají svou pozitivní roli při oslabení stereotypů, schématických obrazů, a naopak se výrazně podílejí na větším zplastičení a „polidštění“ obrazů v paměti ve vší jejich barvitosti.

Summary:

**Images of the allies and the enemies in the memory
of the second Czechoslovak foreign resistance**

In this essay the author tries to conclude one aspect of his Ph.D. dissertation which is in historical way analysing and interpreting different types of memoirs and interviews of Czechoslovak soldiers from WW II. Inspired by concepts of Maurice Halbwachs (*cadres de memoire*) and Pierre Nora (*lieux de memoire*) and also basing on oral history methodology, he is consequently (re)constructing contours of ex-soldiers war and postwar memory. In this case he tries to describe symbolic „image“ of war allies and war enemies as place of memory and everyday life. Finally as result it could be stated that these symbolic images take very important part among another ones (e.g. influence of so-called „Munich Myth“, reception of „great“ political events, perception of „home and homeland“, or attitudes toward Czechoslovak army grounds and political elites) and they play a key role in the process of (re)creation of individual and collective memory and identity of ex-Czechoslovak combattants.

příspěvky z doktorandského semináře

Koncepty maskulinity v dějinách

(Pardubice, 20. 10. 2008)

Lenka DOOVÁ

„Odějme Tóra v nevěsty úbor!“¹

O genderových stereotypch severské společnosti v době Vikingské éry

Severní Evropa a její obyvatelstvo, jež stálo u zrodu dlouhodobého a dalekosáhlého procesu stěhování národů – historického jevu, který nenávratně změnil etnickou tvář Evropy, po následující staletí nesměle postávají na okraji zájmu tehdejšího známého světa. Na sklonku 8. století však vystupují z anonymity a s nebývalou intenzitou se opětovně zapojují do víru dějin. Téměř jako by chtěli dát najevo, že na jejich existenci zbytek Evropy příliš dlouho zapomínal.

Jejich následující přibližně třisetleté působení, od počátečních „nesmělých“ kontaktů, přes nesporně dobytelské a kolonizační tendence, až k tvorbě životaschopných politických útvarů, vtisklo této dějinné epoše osobitý ráz a po jedněch z nejobávanějších válečníků své doby i příznačné pojmenování.

Bezprostřední svědectví o prvních desetiletích vikingských nájezdů do západní a jižní Evropy,² opomeneme-li severskou produkci, kde z pramenného silentia této doby vystupují pouze runové nápisy, nám podávají zdroje převážně církevní provenience, ať již irské, anglosaské či francké.³ Těžko si však lze utvořit komplexní a pokud možno objektivní představu o hierarchickém uspořádání a fungování skandinávské společnosti na základě jednostranně zkreslených výpovědí těchto současníků, kteří píšou o setkáních s vikinky z nezáviděníhodné pozice defenzorů.

Výmluvná svědectví gramotných, Písma znalých osob zaznamenávající zvěsti o „Božím hněvu“, který v podobě vraždících a loupeživých *pirates* či *pagani*⁴ dolehl na bezbrannou *Civitas terrena*, nenechávají prostor pochybám, jakým způsobem Seveřany vnímala soudobá křesťanská společnost.

S přihlédnutím k mimoskandinávské pramenné základně je tedy pochopitelné, že si většina lidí i dnes při zmínce o severské společnosti v době Vikingské

---

¹ Citace z *Písně o Thrymvi*, in: *Edda*, přel. Ladislav Heger, Praha 1962, s. 150.

² Východní směr, reprezentovaný předně Švédy, měl převážně obchodní, tj. mírumilovnější charakter.

³ U pramenů arabských a byzantských se potýkáme předně s jejich vlastními formami geografického a etnického názvosloví, nadto se autoři textů netají svým pohledem na Seveřany „skrz prsty“.

⁴ Vedle těchto termínů se můžeme v pramenech setkat i s výrazy: *Norþmen*, *Nor(t)manni*, *Dani*, *al-majus* apod.

éry⁵ vybaví ony mnohdy smrtelně nebezpečné dobrodruhy, kteří s Thorovým či Odínovým jménem na rtech a se sekýrami přes ramena křížují na pověstných drak-karech tehdy známá i neznámá moře, z jedněch čínice své příležitostné obchodní partnery, z jiných žádoucí obchodovatelné komodity.

Abychom získali o poznání plastičtější obraz skandinávské společnosti, nezbyvá než se uchýlit k jinému typu písemných pramenů, a sice severským ságám. Avšak dříve, než přistoupíme in medias res, tj. k genderové problematice, je nezbytné se u tohoto typu dochovaných narativních materiálů pozastavit a upozornit na úskalí s nimi spojená. Opomeneme-li nyní skutečnost, že se k tradiční severogermánské literární tvorbě, jež nesporně patří ke skvostům evropského kulturního dědictví, hlásí vedle Islandu a Norska taktéž Dánsko a Švédsko, u nichž nemáme rané písemnictví tohoto typu spolehlivě doloženo, potýkáme se zde předně s problematikou autenticity těchto západoskandinávských narativních pramenů. Staroislandské rodové ságy (*islendinga sögur*),⁶ jež jsou nepostradatelným a téměř nevyčerpatelným zdrojem informací o severské společnosti Vikingské éry, vznikají s určitým časovým odstupem, což u společností kladoucích důraz na tradici ústní lidové slovesnosti není ničím výjimečným. Avšak problematika jejich samotného vzniku a s ním spojené hodnověrnosti spolehlivého pramene rozděluje historickou a literárně historickou obec na dva názorově neslučitelné tábory. Nejpalčivější problém, který v této souvislosti odborníci⁷ řeší, spočívá v diametrálně odlišném názoru, do jaké míry rodové ságy skutečně vypovídají o době, o které nás informují (tj. od počátku osídlování Islandu až do roku 1030). Zastánci jedné teorie⁸ vycházejí z předpokladu tezaurování původně ústní lidové slovesnosti do podoby písemné v nezměněné, popř. zanedbatelně pozměněné formě tak, jak byly příběhy předávány z generace na generaci, a tudíž k jejich historické autenticitě nelze vznášet pochybnost. Propagátoři druhého názorového proudu⁹ naopak zastávají neochvějně stanovisko, na jehož základě hodnověrnost ság, jakožto spolehlivého pramene, popírají. Vycházejí z předpokladu, že zpožděná tezaurace a literární kreativita křesťanských autorů (nikoli tedy pouhých zapisovatelů) podstatnou měrou ubrala ságám kredit na jejich autentičnosti. Jinými slovy, společnost, která je zachycena

⁵ Vikingskou éru můžeme vymezit tradičními letopočty 793–1066, tj. prvním napadením kláštera Lindisfarne až po poslední pokus o dobytí Anglie Seveřany, tj. bitvou u Stamford Bridge, popř. bitvou u Hastingsu. Těchto mezníků posledních záchvěvů Vikingské éry najdeme samozřejmě celou řadu.

⁶ Dalšími typy ság jsou ságy královské (*konunga sögur*), ságy o biskupech (*byskupa sögur*), ságy o dávnověku (*fornalda sögur*) a ságy o současnosti (*samtíðar sögur*), které s ohledem na naši studii nemají tak zásadní význam.

⁷ Viz např. Peter FOOTE, *Oral and Literary Tradition in Early Scandinavian Law: Aspects of a Problem*, in: Sborník symposia Oral Tradition, Literary Tradition, Odense 1977, s. 47–52; Kirsten HASTRUP, *Text and Context. Continuity and Change in Medieval Icelandic History as „said“ and „laid down“*, in: Sborník symposia Continuity and Change, Political Institutions and Literary Monuments in the Middle Ages, Odense 1986, s. 9–25.

⁸ Tzv. *friprosalæren*, anglicky *free-prose*, v češtině nemáme odpovídající slovní ekvivalent.

⁹ Tzv. *bokprosalæren*, anglicky *book-prose*.

v rodových ságách, odráží sociální vztahy a praktiky autorovy doby a nikoli Vikingské éry, již v tak živých barvách opětovně přivádí k životu. I dnes, byť s určitými výhradami, mají obě teorie své zastánce i oponenty, nicméně tento historicko-lingvistický problém nebyl spolehlivě dořešen.¹⁰

Společnost islandského svobodného státu,¹¹ již můžeme pro tuto chvíli přijmout za obecné paradigma severské společnosti Vikingské éry, se během námi sledovaného období podstatně nezměnila, neexistují tedy závažné překážky, proč tento typ narativních pramenů plně nevyužít.

Severské ságy, i s výše uvedenými výhradami, představují ideální základnu na poli genderového bádání, neboť sotva bychom našli jiný typ materiálů, které by nám poskytly barvitější, plastičtější a bezprostřednější sebereflexi vlastní společnosti nahlíženou několik generací nazpět, než jak ji vykreslují staroislandské rodové ságy.

Hlavním pilířem a hybatelem severské společnosti, tak jako kterékoli jiné ve středověké Evropě, byla samozřejmě mužská část populace. Avšak během námi sledovaného období patriarchální ráz rodiny, typický pro celé (nejen) germánské pokolení, získává v mnoha ohledech značné trhliny. Někdy i dlouhodobá nepřítomnost mužů, kteří eufemisticky řečeno na čas vyměnili rýč či udici za sekeru, popř. meč a vydali se za moře na *viking* (tj. válečnou výpravu), měla za následek, v zájmu zachování kontinuity, přenesení značné části povinností, jež původně společnost předurčila mužům, na jejich ženské protějšky.

Přistupme nyní k genderové problematice a pojdme se tedy blíže seznámit se společností, v níž obě pohlaví zaujímala téměř rovnocenné postavení a kde sociální role nebyly předurčeny primárně příslušností ke konkrétnímu pohlaví, ale závisely předně na flexibilním přizpůsobení se jedinců jejím ekonomickým potřebám, citlivě reagujícím na výchyly v demografickém vývoji.

Jakým způsobem nahlížela severská společnost na svoji dominantnější složku populace, jaká očekávání vkládala na její bedra a jakými prostředky postihovala jedince, kteří selhali v plnění svých biologicky předznamenanych rolí a nesplnili tak očekávání, jež do nich byla vkládána?

Nejprve je na místě zodpovědět otázku, do jaké míry a zda vůbec severské prameny reflektují charakteristické rysy maskulinního chování a jednání. Nejucelnější pohled na charakterové vlastnosti a s ním spojený předpoklad preferovaného vystupování mužů nám podávají přirozeně ságy. Narativní prameny pohlízejí na charakteristické rysy mužského chování a jednání až s překvapivou komplexností. Vedle psychických vlastností jedince považují za nedílnou součást mužské přirozenosti i jeho fyzické předpoklady, jež nikdy neopomenou zdůraznit, a v neposlední řadě i původ, který taktéž v konečném důsledku hrál roli v případě společenského vystupování.

---

¹⁰ Nejnovější výzkumné závěry viz Oskar BUNDLE a kol., *The Nordic Languages. Volume I*, Berlin 2002, s. 984.

¹¹ Z let 930–1264.

V ságách jsou typické projevy maskulinity spojeny předně s výrazy jako *statečný*, *odvážný*, *rozvážný*, *moudrý*, *znamenitý*, *šlechtný*, *prozíravý*, *zkušený* či např. *uznávaný komunitou*.¹² V souvislosti s posuzováním charakterových rysů mladých mužů, popř. nedospělých jedinců se často můžeme setkat s projevem uspokojení nad jejich nadějně se rýsujícími povahovými vlastnostmi, které jim v budoucnu zajistí ve společnosti renomé vážených mužů.¹³ Zajímavé je taktéž sledovat, jak se výše zmiňované atributy maskulinity mění v závislosti na věku jedince. Zatímco u mladších mužů je preferována a oceňována především statečnost a odvaha, u mužů v období zralosti se očekává, že u nich s přibývajícím věkem nad těmito vlastnostmi převáží moudrost, rozvaha a schopnost zúročit nabyté zkušenosti ve prospěch celé komunity. Za jeden z nejdominantnějších projevů maskulinity považovala severská společnost především *statečnost*, ságami mnohdy vyzdvihoivanou na úkor ostatních charakterových rysů. Až s podivem lze sledovat, do jaké míry dokáže jedna osamocená, byť vysoce oceňovaná vlastnost, vyrovnat absenci morálního kreditu jedince, ba dokonce převážit i nad neodpušitelným, tristním chováním. V ságách se můžeme setkat i s protagonisty,¹⁴ jejichž typické vlastnosti či lépe řečeno slabosti nejlépe vystihují atributy jako *svárlivý*, *prchlivý*, *nerozvážný*, *jízlivý*, *výbušný*, *urážlivý* či *urážející*¹⁵ – jednání sotva tolerované společností u nezralých dětí, natož pak u dospělých mužů. Avšak všechny tyto stěží omluvitelné prohřešky hrdinů vůči společenskému úzu vyvažuje a v očích společnosti spolehlivě omilostňuje jejich jediný kladný povahový rys – *statečnost*.¹⁶ V pramenech se setkáme pouze s jediným případem, kdy není na tuto ceněnou vlastnost pohlíženo jednostranně kladným pohledem. A sice u *berserků*,¹⁷ kdy statečnost těchto bojovníků, v bitevní vřavě se mění v nekontrolovatelnou zuřivost, nevzbuzuje pouze obdiv, ale i oprávněnou míru obav a strachu; ukázka toho, jak tenká hranice může mezi nezdravou dávkou statečnosti a šílenstvím existovat. Vedle statečnosti, která mnohdy zastíní všechny ostatní charakterové vady, je častým motivem určitého typu chování a jednání i *hrdost*,¹⁸ příznačná především pro

¹² Viz např. *fróðr* (moudrý), *vitr* (chytrý), *ítarligr* (znamenitý, výborný), *langsínn* (prozíravý, daleko vidoucí), patrně nejvíce synonym se váže k vlastnostem jako udatný, srdnatý, odvážný: *hraustr*, *djarfr*, *áræðisfullr*, *framr*, *hvatr* apod.

¹³ Viz např. *líkligr til frama* (nadějný, slibný do budoucna), *mentr* (dobře vychovaný).

¹⁴ Viz např. Greti (*Sága o Gretim*) či Skarphedin (*Sága o Njálovi*).

¹⁵ Viz např. *illudigr* (zlomyslný), *ósviðr* (nerozvážný, nemoudrý), *reiðuligr* (hněvivý), *fáligr* (nepřívětivý) apod.

¹⁶ Je úzce spjata se severskou pohanskou mentalitou, kdy pouze na muže padlé hrdinně v boji čekají valkýry, aby statečně bojovníky doprovodily do vytožené Valhally, Odinovy síňe, kde po boku nejvyššího boha a druhů společně čekají na ragnarøk, soudný den. Pravdou však je, že se Valhalla objevuje až v pramenech z 10. století, což naznačuje vliv křesťanství.

¹⁷ V ságách *berserkr*, tj. „ten, který se odívá do medvědí kůže“.

¹⁸ Pravda, nejčastěji se jedná o určité projevy násilí; vyzvání k souboji, zabití, útěk do vyhnanství, dobrovolný odchod do exilu, vydání se na *viking* apod. Tj. vlastnost, která většinou přivádí do nesnází.

svobodomyslné Island'any, kteří jsou ochotni sklonit hlavu před vlastními zákony, ale nikdy ne před cizí královskou mocí.

Fyzické předpoklady, ale především původ, reprezentují z hlediska komplexního vnímání maskulinity u Seveřanů neodmyslitelně proměnné, jež se do jisté míry podílely v konečných důsledcích na chování mužské populace a zároveň nemalou měrou ovlivňovaly i způsob, jakým je zpětně reflektovala sama společnost. Fyzický vzhled představoval u některých jedinců natolik dominantní rys osobnosti, že v některých případech mohl zastínit i významný původ a další povahové vlastnosti.¹⁹ Obdobně ten, za jehož jménem nestálo žádné patronymikon (nebylo-li ovšem nahrazeno právě výstižnějším *nomen omen*), či jména dalších předků, pro společnost jako by neexistoval, respektive nestál jí ani za zmínku. Neboť vážení mužové a ženy nikdy nezapomínají na rodovou čest, a tudíž ani na jména svých, byť i vzdálených, příbuzných. Krevní pouto, a s ním spojená nutnost chránit a velebit nejdůležitější rodové dědictví – jeho dobrou pověst, zavazovala každého člena k velké zodpovědnosti. Původ, zejména v případě urozených (tzv. *gæðingar*), předurčoval jedince, aby krácel ve stopách slavných předků a nepošpinil svými činy jejich jména. Severská společnost tedy do potomků, předně pak z královských rodů, vkládala velká očekávání a zavazovala je k následování příkladného jednání otců. Od členů vládnoucích rodin bylo očekáváno dobrodružné mládí, energická uvážlivost zralého věku a moudré, zkušenostmi ověřené stáří, neboť každý potomek královské krve měl díky svému původu právo vládnout, a tedy i povinnost během svého života nashromáždit znalosti, jež mu dopomohou k vyváženému panování. Ostatně již staří Germáni věřili, že potomci vládců dědí s královskou krví právě ony vlastnosti a předpoklady, které jim, stejně jako jejich korunovaným předkům, zaručovaly prosperitu a lidem velebenou vládu. Očekávání vkládaná na *konunga* (tj. krále) nejlépe vystihuje eddická skladba – *Píseň o Rígovi*: „*Mladý Král však | měl znalost run, | run života | a run věku, | doved též chránit | oddané muže, | otupit ostří, | utišit moře. | Znal hlasy ptáků, | znal plameny mírnit, | krotit vlny, | starost klidnit; | moc a sílu měl | osmi mužů.*“²⁰

Koncept maskulinity, tak jak je zachycen narativními prameny, by však nebyl úplný, kdybychom opomněli uvést na pravou míru jeden podstatný fakt. Řadu charakteristických rysů reprezentujících „typické“ mužské chování a jednání lze taktéž aplikovat i na ženskou část severské populace. Signifikantní atributy jako

¹⁹ Viz např. Torkell Vysoký, Ketil Ploskonosý, Harald Krásnovlasý, i když s tímto přídomkem se pojí příběh, na jehož počátku stála přísaha tohoto norského krále, jenž si dal slib nečesat a nestříhat si vlasy, dokud nedosáhne sjednocení svého království. Viz Snorre STURLUSON, *Heimskringla or the Lives of the Norse Kings*, Cambridge 1932.

²⁰ *Píseň o Rígovi*, in: Edda, s. 179–180. Zejména vlastnosti jako např. schopnost vítězit nad nepřáteli, zajišťovat zemi mír, blahobyť, úrodu, chránit zemi před hladomorem, epidemiemi či živly byly dědičné – získané od Ríga, boha Heimdalla. Panovník, který nedostal svým závazkům, jež do něj lid vkládal a na jejichž základě si jej zvolili na þingu (tj. sněmu) za krále, mohl být zabit či obětován bohům tak, jak máme doloženo např. ve Švédsku. V takovém případě se pak mezi členy královského rodu hledal nový vládce, který by dědičné dispozice dokázal lépe zúročit pro blaho svého království, než jeho špatně osvědčený předchůdce.

např. *statečný/á*, *moudrý/á*, *rozvážný/á* apod. příslušely ženám stejně jako mužům. Severská společnost, chtěla-li přežít v mnohdy až extrémních přírodních podmínkách (Grónsko, Island, oblasti za Polárním kruhem, byť v námi sledované době v období klimatického optima), musela reagovat na demografické a s nimi úzce spjaté i ekonomické výchylky mnohem flexibilněji. Pružné přizpůsobování se změnám bylo otázkou přežití, nikoli pouhého progresu.²¹ Demografické výkyvy, od přelidnění, jakožto jedné z uváděných příčin počátku Vikingské éry, po citelné vlny vystěhovalectví ze Skandinávie²² do oblastí od západní Evropy až k pokusům o trvalejší osídlení Severní Ameriky, se jednoznačně odrazilily na proměnách v sociální sféře.

Jakým způsobem se transformovala společnost, v níž byl sice patriarchální model rodiny formálně zachován, kde však sociální role primárně vyhrazené mužům mohly, či lépe řečeno musely, zastávat ženy? Předně je upozaděn biologický faktor, který by podmiňoval zastávání určitých sociálních rolí. Společnost, jejíž přežití je stejnou měrou existenciálně závislé na ekonomickém potenciálu obou pohlaví bez rozdílu (včetně dětské produktivity), si nemůže dovolit upřednostňovat sociální stereotypy podmiňované biologickými předpoklady.

Patrně nejsilněji zakořeněným stereotypem, jež přežívá v souvislosti s Vikingskou érou do dnešních dnů, je role obávaného vikinga. S obrazem nebojácného severského válečníka, který si svými dobrodružnými aktivitami krátí mládí a dobývá slavné pověsti nejen doma, ale i v cizině, se můžeme často setkat nejen v ságách, ale i hagiografických dílech dedikovaných skandinávským králům, kde jsou jejich činy, jež můžeme označit jakkoli, ale rozhodně ne bohobojnými, haleny do aureoly christianizačního úsilí. Role zdatného obchodníka, obdivuhodného námořníka, houževnatého kolonizátora či předkolumbovského objevitele stojí vždy v pozadí a ustupují, pravda líbivému, ale spíše minoritnímu, obrazu zosobněné mužnosti. Ženy, jež se taktéž vydávaly v doprovodu (a to nejen jako doprovod) mužů na válečné, obchodní, ale i objevné plavby, a o nichž prameny nemlčí, stojí v pozadí obecného zájmu. Vzpomeňme na Aud Hlubokomyslnou, jednu z prvních iniciátorek kolonizace Islandu, již jsou věnovány zmínky v ságách, ale i v raném historiografickém díle islandské proto-republiky *Landnámabók*,²³ popř. Freydís, jež na základě jednoho opisu ság o Vínlandu (tj. objevení a osídlení Ameriky Seveřany)²⁴ osobně vedla jednu z výprav do Nového světa. Obraz ženy – bojovnice, zahanbující

²¹ Ostatně k jakým důsledkům může vést neúspěšná adaptabilita komunity, prokázal enigmatický zánik pětisetletého skandinávského osídlení Grónska.

²² Spjaté předně s etablováním norského království za vlády Haralda Krásnovlasého (cca převážně 2. polovina 9. století, umírá cca 930), jež dokonce na každého do exilu odcházejícího poddaného uvalil nemalou finanční pokutu, aby šířícímu se trendu zabránil.

²³ Aud Hlubokomyslná (Auðr *djúpiðgu*) figuruje v nejranějších seznamech záborců Islandu, tzv. *lanðnámennu* (v sg. *lanðnámaðr*), ale není samozřejmě jedinou ženou, již je připisován nezanedbatelný podíl na první kolonizaci Islandu. Viz Jakob BENEDIKTSSON (ed.), *Íslenzk Fornrit. Íslendingabók. Landnámabók*, Reykjavík 1968, s. 136–146; též: Hermann PÁLSSON – Paul EDWARDS (ed.), *The Book of Settlements. Landnámabók*, Manitoba 1972.

²⁴ Tj. *Sága o Erikovi Zrzavém (Eiríks Saga Rauda)* a *Sága o Grónanech (Grænlandinga Saga)*.

cí svým odvážným jednáním i zbabělé krajany či příbuzné, není v severských pramenech ničím výjimečným. Nalézáme je v situacích, kdy se samy chápou zbraně na vlastní obranu (viz Freydís v *Sáze o Erikovi Zrzavém* bojující sama proti *Skrælingum* – Indiánům, nadto ve vysokém stupni těhotenství), nebo častěji na obranu rodové cti. Vedle materiálů narativních se o Seveřankách upřednostňujících válečnické umění před ručními pracemi zmiňují i další typy pramenů; za historiografické jmenujme alespoň *Saxa Grammatica*, který nás ve svém monumentálním díle *Gesta Danorum* informuje o „dánských Amazonkách“,²⁵ z hmotných památek tapiserii z Osebergu, na níž je vyobrazena žena s kopím v ruce, či např. archeologické nálezy z dánského Gerdrupu, kde byly v ženských hrobech objeveny vedle jehelníčků i kopí, obdobně jako v norském Kaupangu sekery a luky, popř. v neposlední řadě dámské spony a meč v norfolkském Downhamu na území někdejšího dánského práva.²⁶

V souvislosti s krevní mstou se dostáváme k dalšímu sociálnímu stereotypu, a sice muži – mstiteli, jehož pohnuté osudy jsou častým námětem narativních pramenů. Hlavní hrdina, zmítající se mezi morální povinností k rodové cti na straně jedné a důsledky, které pomsta za zabitě příbuzné vyvolá, na straně druhé, je patrně nejtypičtější rolí, kterou nám ságy barvitě popisují. Na základě narativních i preskriptivních pramenů můžeme jednoznačně konstatovat, že role mstitele opět nebyla biologicky podmíněna, jak bychom očekávali, ale příslušela oběma pohlavím.

I když by obraz ženy mstící se na rodinných nepřátelích mohl působit jako literární klišé či figura, mající sloužit k oživení příběhu, je třeba si uvědomit výjimečnost severských narativních pramenů, kde typické (až topické) prostředky středověkého písemnictví nemají své místo. Nadto žena – mstitelka ztrácí nádech pochybnosti v konfrontaci s literou zákona. Severské kodifikace,²⁷ chránící a respektující především rodovou čest, zavazovaly k výkonu krevní msty nejen muže, ale přenášely toto právo a zároveň i povinnost taktéž na ženy. Za všechny uveďme příklady např. ze *Ságy o Njálovi*,²⁸ kde rodovou čest, tj. nepotrestanou smrt bratra, brání s mečem v ruce Tordís, jejíž manžel se k zjednání nápravy staví se zbabělým odmítáním, a Hallgerda s Berktórou, dvě nesmiřitelné rivalky, které svým postojem roztočí bludné kolo krvavé oplaty mezi dvěma významnými islandskými rody.

²⁵ Birgit STRAND, *Women in Gesta Danorum*, in: Kirsten Friis-Jensen (ed.), *Saxo Grammaticus: A Medieval Author Between Norse and Latin Culture*, Copenhagen 1981, s. 135–167.

²⁶ Ke konceptu ženy – bojovnice podrobněji viz Judith JESCH, *Women in the Viking Age*, Woodbridge 1991; Carol CLOVER, *Maiden Warriors and Other Son*, in: *Journal of English and Germanic Philology* 85, 1986, s. 35–49; Jenny JOCHENS, *The Medieval Icelandic Heroine: Fact or Fiction?*, in: *Viator* 17, 1986, s. 35–50; Lena NORRMAN, *Woman or Warrior? The Construction of Gender in Old Norse Myth*, in: Geraldine Barnes – Margaret Clunies Ross (ed.), *Old Norse Myths, Literature and Society*, Sydney 2000, s. 375–385.

²⁷ Viz islandský zákoník tzv. *Sedá husa*: Vilhjalmur FINSÉN (ed.), *Grágás I a-b. Konungsbók*, Kjöbenhavn 1874, s. 147; Andrew DENNIS – Peter FOOTE – Richard PERKINS (ed.), *Laws of Early Iceland. Grágás I.*, Winnipeg 1980, s. 141.

²⁸ *Sága o Njálovi*, in: Ladislav Heger (ed.), *Staroislandské ságy*, Praha 1965.

Stejně tak v *Sáze o Volsunzích* stojí v pozadí krevní msty opět ženy, tentokrát z královské krve.

Toto téma však nemůžeme opustit, aniž bychom na závěr zmínili zajímavou ukázkou dvou ambivalentních vzorců chování tak, jak nám je podává anglosaská epická báseň *Beowulf*.²⁹ V této hrdinské skladbě, opomeneme-li pro tuto chvíli nadpřirozené pohádkové motivy, které nejsou pro narativní prameny ničím výjimečným, se na jedné straně setkáváme s králem Hródgárem, jenž je sužován Grendelovou pomstou, ale je příliš slabý, aby dokázal svému úhlavnímu nepříteli čelit a splnit tak závazky, jež má vůči svým padlým družiníkům. Obrací se tedy o pomoc ke slavnému geatskému hrdinovi Beowulfovi, do jehož ruku vkládá povinnost, již sám nebyl schopný dostát. Na straně druhé nám báseň předkládá zcela jiné paradigma chování v jednání Grendelově matky, která na rozdíl od slabého krále splní, jakožto jediný přeživší člen rodiny, svoji rodovou povinnost a vykoná za zabitého syna krevní mstu, za což nakonec sama zaplatí v souboji s Beowulfem vlastním životem. Jde o velice zajímavý model, kdy do role obávaného mstitele staví ženu, rozrušenou smrtí jediného syna, nadto jí, pravda, přiznává nelidský původ (což je ale podle mého názoru pro chování hrdinů irrelevantní), a naopak roli osoby, která při plnění svých povinností selhala vinou vlastní slabosti a strachu, přisuzuje muži, nadto z královské krve. Trochu zarážející může být fakt, že se na svého krále poddaní nedívají pro jeho slabost s opovržením, ale i nadále si jej váží. Což ale může být ze strany anonymního autora této epické básně jen literární prostředek, jak zdůraznit kvality do děje zasahujícího a situaci tak zachraňujícího Beowulfa.

Obraz Seveřana – vikinga, nebo mstitele, byť v obecném povědomí převažuje, můžeme tedy jednoznačně odsoudit jako přežívající sociální stereotyp.

Ostatně připomeňme si skutečnost, jakým způsobem severská pohanská společnost poměřovala statečnost muže – a sice volbou ženy. Pouze nejstatečnějším ze statečných se mohlo dostat té cti, být vybráni valkýrami (strážnými anděly a tutoriálními patronkami hrdinů), potažmo Odinem prostřednictvím jejich *val* – tj. volby, a zasednout post mortem ve Valhalle.

Další sociální roli, která je neprávem stereotypně vnímaná jako ryze mužská, reprezentuje tzv. *bónði*, tj. svobodný sedlák. Právě *baenður* (tj. pl. od *bónði*) tvořili skutečný pilíř severské společnosti. Na jejich hrdou minulost se odvolávali a k nim vzhlíželi buditelé národního hnutí 19. století, neboť to byla právě tato vrstva populace, na jejíž bedrech spočívala ve Vikingské éře většina práv a z nich plynoucích povinností. Tato sociální základna je však mnohdy vnímána jako elitářsky uzavřený svět mužů, do něhož nemají ženy téměř přístup. Opak je samozřejmě pravdou. Právo nechápalo pod pojmem *bónði* biologicky podmíněnou sociální roli, ale společenský status, který zavazoval muže či ženu k plnění závazků, jež pro ně z tohoto postavení vyplývaly. Byli tedy nositeli zákonodárné moci, neboť ze své pozice *þingmennu* (tj. sněmovníků) měli právo a povinnost zasedat na sněmech, podíleli se taktéž na lokální moci výkonné a soudní.

---

²⁹ Jan ČERMÁK (ed.), *Beowulf*, Praha 2003.

Není pochyb o tom, že severská společnost vzhlížela především k silným individualitám, jež vyzdvihovala v ságách a dávala tak ostatním za jednoznačný vzor. Jak však reagovala na slabší, ve svém počínání méně úspěšné jedince, kteří se od tohoto tradičně pojímaného paradigmatického předobrazu maskulinity odchylovali, nebo s ním dokonce přímo kolidovali? Zaměřme se nejprve na nejtabuizovanější projevy demaskulinizace tak, jak byly obecně pojímány středověkou společností, tj. zpochybnění mužské potence, odívání se do ženských šatů a pláč jako reakce mužské slabosti.

Verbální atak na mužskou potenci, resp. narážky zpochybňující plnění této primární biologické role byly považovány za nejcitelnější a nejhrubší formu urážky adresovanou kterémukoli muži (samozřejmě v křesťanské společnosti vyjma duchovních, již však neměli být asexuální, ale pouze sexuálně zdrženliví). Samozřejmě i v severské společnosti platilo nařčení tohoto formátu (vedle narážek na sexuální orientaci a deviaci) za jednu z nejzávažnějších urážek na cti, která se dala smít jedině krví upovídáného mluvky. Narativní prameny na rozdíl od litery severských zákonů,³⁰ v tomto ohledu poměrně skoupých na slovo, se neostýchají referovat i o situaci, kdy neschopnost reprodukce nebyla urážkou, ale skutečným problémem. Jak se k takovému delikátnímu problému staví ságy? Překvapivě s veskrze pragmatickým přístupem. Např. v *Sáze o Njálovi*³¹ Hrút, jeden z protagonistů, není schopen dostát svým manželským povinnostem. Situace dojde nakonec tak daleko, že Hrútova frustrovaná žena Unn požádá o rozvod. Je otázkou, jaké závěry lze z tohoto pro obě strany nepříjemného incidentu vyvodit. I přes nečetnost zmínek v narativních i preskriptivních pramenech³² na toto delikátní téma můžeme jednoznačně poukázat na fakt, že mužská impotence nebyla na Severu tabuizovaným tématem, spíše problémem, který si žádá praktické řešení, tj. rozvod.

Avšak jaký dopad ve společnosti měl na muže a jeho pověst rozpad manželství, jehož příčinu zaval manžel neschopností splnit svoji reprodukční funkci? Odpověď není tak jednoznačná. Jednak Hrútovu neschopnost plnohodnotného soužití s vlastní ženou zapříčinilo prokletí vyřknuté zhrzenou milenkou, tak jak nás informuje sága, chyba tedy nestála na straně muže, ale byla dílem ženských čar a kouzel. A jak narativní pramen výslovně uvádí, prokletí se vztahovalo pouze na Unn, nikoli však na ostatní ženy, s nimiž se mohl Hrút i nadále stýkat. Nabízí se tedy otázka, zda bylo téma mužské impotence skutečně chápáno jako společenské tabu, a to i v narativních pramenech, a zmínky o něm přípustné pouze v případě, kdy se nejednalo o chybu ze strany muže, ale o atak insultující jeho mužnost. Nebo

---

³⁰ V. FINSSEN (ed.), *Grágás I a-b*, s. 184; A. DENNIS – P. FOOTE – R. PERKINS (ed.), *Laws of Early Iceland*, s. 198.

³¹ *Sága o Njálovi*, in: L. Heger (ed.), *Staroislandské ságy*, s. 321–559.

³² Po právní stránce mohla být očividně pádným důvodem rozvodu, nikoli však již anulace a to ani v případě, kdy sňatek nebyl nikdy konzumován, stejně jako v našem výše uvedeném případě. Tuto definici práva lze chápat jako ochranu majetkových práv ženy, neboť při anulaci manželství by měla žena nárok na menší majetkový podíl, než jako manželka iniciující z oprávněných důvodů rozlukou či definitivní rozvod.

byl příběh nudného manželského soužití Unn a Hrúta jen literárně vylepšen pro pobavení čtenáře a snad i jako memento, čeho všeho je schopná odmítnutá žena, určen záletným mužům poohlížejících se po štěstí i mimo manželský život. V každém případě rozvod iniciovaný Unn nezanedbal na Hrútově pověsti s výjimkou jediného incidentu žádné šrámy, ve společnosti platil dále za uznávaného a pro svá vítězství v soubojích i obávaného muže. Dle příslušných pasáží v sáze je však patrné, že mužská impotence mohla být důvodem veřejného zesměšnění: „*Já jsem Mörd [Hrútův tchán] a prohlašuji, že se tvá žena s tebou rozvádí, a jako důvod uvádím, že jsi ji nikdy nepomiloval,*“³³ zaznívá z úst chlapce, který nerozvázně opakoval pro pobavení přítomných, slova, jež zazněla na sněmu.

Za nepopíratelnou dehonestaci mužnosti považovala středověká společnost transvestitismus.³⁴ Oblékl-li si kdokoli šat či oděvní doplňky signifikantní pro opačné pohlaví, vystavil se nejen sankcím ze strany zákona,³⁵ ale musel být též připraven čelit společenským následkům, předně striktnímu odsouzení. Ženy v mužském oblečení vyvolávaly obecné pohoršení, ságy se o nich zmiňují doslova jako o „mužatkách“,³⁶ muži v ženském úboru museli být připraveni na posměch nejhrubšího zrna. Této problematice se např. věnuje vedle narativních pramenů i jedna z eddických skladeb *Brymskvíða (Píseň o Thrymovi)*.³⁷ Na příkladě této písně si můžeme lépe povšimnout severské mentality, která se snadněji vypořádává s veřejnou společenskou potupou nežli s porážkou.

V eddické skladbě obr Thrym uloupí bohu Thorovi kladivo a jeho navrácení podmiňuje sňatkem s bohyní Freyou. Ta však sňatek s obrem tvrdohlavě odmítá. Nakonec na návrh jednoho z bohů vymyslí ásové³⁸ lest: „*Odějme Tóra v nevěsty úbor! | Na rámě mu dejme | náramek Brísingů, | ať na něm zvoní | ze zlata klíče | a ženské sukně mu | spadají k lýtkům, | na prsa mu zavěsme | pestré kameny | a zlatým čepcem mu | očepme hlavu!*“³⁹ Tór však na tuto výzvu reaguje dotčenými slovy: „*Babou mě budou | bohové zvát, | nechám-li si navléci | nevěsty úbor.*“⁴⁰ Majitelé zcizené zbraně však nezbývá, než se lstí souhlasit a vstoupit do Thrymova paláce potupně převlečený za nevěstu, doprovázený bohem Lokim v šatech Freyji-

³³ *Sága o Njálovi*, in: L. Heger (ed.), *Staroislandské ságy*, s. 334.

³⁴ Tina LAURITSEN – Ole HANSEN, *Transvestite Vikings*. Viking Heritage 1, Mississippi 2003.

³⁵ V. FINSEN (ed.), *Grágás I b*, s. 47; A. DENNIS – P. FOOTE – R. PERKINS (ed.), *Laws of Early Iceland*. *Grágás II*, s. 69–70.

³⁶ Český překlad (Ladislav HEGER, *Ságy o lidech z Lososího údolí*, in: týž (ed.), *Staroislandské ságy*, s. 239–240.) užívá výraz „mužatky“. V originále doslova stojí: „...*hún skarst í setgeirabrækur sem karlkonur.*“ [...*ona se ukazuje v kalhotách jako mužatky (?) / muži*]. *Laxdæla saga*, kap. 35. Dostupné na <http://www.snerpa.is/net/isl/laxdal.htm> (citováno dne 23. 4. 2009). Je sporné, zda můžeme výraz *karlkonur* (v sg. *karlkona*) přeložit jako *mužatky*, Richard Cleasby a Gudbrand Vigfusson se totiž domnívají, že jde jen o chybný výklad/přečtení a správně je tedy *karlmenn* (*muži*). Viz Richard CLEASBY – Gudbrand VIGFÚSSON, *Icelandic-English Dictionary*, Oxford 1874, s. 332.

³⁷ *Píseň o Thrymovi*, in: Edda, s. 147–155.

³⁸ *Ásir* – severští bohové, v jejichž čele stál Odin.

³⁹ Edda, s. 150–151.

⁴⁰ Tamtéž, s. 151.

ny služebné. Obávaný Thor, ochránce bojovníků, nejsilnější mezi bohy i lidmi a symbol mužnosti, převlečený do ženských svatebních šatů se pak mstí opovážlivému zloději nejen za krádež svého kladiva, ale i za příkoří, k němuž byl ostatními bohy donucen.⁴¹ Zdá se tedy, že jedinou ospravedlnitelnou, nikoli však méně ponižující, výmluvou transvestitismu mohla být pouze lest, jakožto prostředek tolerovaný společností k dosažení žádoucího cíle. Ostatně lstivost byla v očích Seveřanů chápána jako regulérní forma maskulinního jednání. Mohl-li se viking vyhnout otevřenému boji, při němž hrozily ztráty na životech, lstí, nepohlíželo se na takové počínání jako na projevy slabosti a zbabělosti, ale naopak jako na prozíravé uvažování.

Zdá se, že jediné skutečně tabuizované znázornění mužské slabosti, s nímž se v narativních pramenech nesetkáme, představují mužské slzy. S výjimkou *Ságy o Erikovi Zrzavém/Rudém*,⁴² která je však dle lingvistického rozboru pod značným vlivem silně hagiografické *Ságy o Olavu Tryggvassonovi*,⁴³ se mužská slabost či nejhlubší zoufalství neprojevují zahanbujícím pláčem. Dokonce ani v případě jednoho z nejslavnějších islandských *skalðú* (básníků) Egila Skallagrímssona, který truchlí nad ztrátou vlastních synů, se jeho zoufalství a bolest neprojevují úlevnými slzami, ale otupělostí a myšlenkami na dobrovolný odchod ze světa.⁴⁴ Úlevu a částečné překonání tragédie mu namísto pláče přináší vyrovnání pro něj příznačné – sepsání básně, již nazval *Sonatorrek (Ztráta synů)*.

Nejhlubším projevem demaskulinizace či přesněji řečeno degradace, neboť se nevztahovala pouze k mužské populaci, byť ta ji bezpochyby pociťovala nejcitelněji, nicméně se ale týkala průřezově celé skandinávské společnosti, nastal v okamžiku, kdy se jedinec zařadil mezi tzv. *úmagi*, tj. osoby *neschopné* či *nemohoucí* z nějakého důvodu (nejčastěji s ohledem na věk, ať již příliš nízký, nebo naopak vysoký, na nemoc, vážné zranění apod.) plnit své ekonomicko-sociální role ve společnosti. V momentě, kdy osoba spadne do kategorie neproduktivních, ztrácí pro komunitu svoji cenu. Názornou ukázkou nám podává např. opět *Sága o Egilovi synu Skallagrímově*, jejíž hlavní hrdina se na sklonku svého dobrodružného života musí potýkat nejen s potížemi, které mu přináší stáří (slepota, ztráta sluchu, snížená pohyblivost), ale především s řadou ústrků ze strany těch, jež k němu dříve vzhlíželi: „*Jednoho dne se stalo, že Egil šel venku podle stěny a zakopl a upadl; nějaké ženy to viděly a smály se mu a pravily: „Již je s tebou úplně konec, Egile, když padáš sám od sebe!“⁴⁵ Dehonestace nebyl Egil ušetřen ani od kuchařky: „...„Vstaň“, řekla ona, „a jdi do svého přístěnku a nepřekážej nám tady v práci.“ Egil vstal*

⁴¹ Obdobnou lest, kdy se muži převléknou za nevěstu a její družičky, zmiňuje i Gerald de Barri ve svém irském místopisu v souvislosti s vraždou vikingského náčelníka Torgeira, jehož takto obelstili Irové. Gerald z WALESU, *Dějiny a místopis Irska*, Praha 1998, s. 124–143.

⁴² Erikův syn Torstein přichází po své smrti v podobě ducha za svojí ženou, jež ho přežila, a žádá ji, aby jej dala křesťansky pohřbit, aby mohl spočinout vpokoji. Viz *Sága o Eirikovi Zrzavém*, in: L. Heger (ed.), *Staroislandské ságy*, s. 26.

⁴³ S. STURLUSON, *Heimskringla*.

⁴⁴ *Sága o Egilovi synu Skallagrímově*, Praha 1926, s. 175–180.

⁴⁵ Tamtéž, s. 204.

a šel do svého přístěnku.⁴⁶ Jeho následující slova, plná odevzdanosti a nostalgie, jsou živým odrazem toho, co přesně pro Seveřany, obzvláště pak muže, znamenala skutečnost patřit do kategorie *úmagi*: „*Strpení necht' se mnou | slepým, tápajícím | krušně kolem ohně, | kuchařka má pilná. | Vzácný král kdys velké | ve slovech mých míval | zalíbení. Zlatem | za ně štědře platil.*“⁴⁷ Egilovo stáří však není jediným obdobím jeho pohnutého života, kdy se ocitl v této nezáviděníhodné pozici. Zhroucení následované apatickým obdobím po smrti synů (viz výše), z něhož jej přichází vytrhnout nevlastní dcera, je další ukázkou, kdy muž upadá do role neproduktivního *úmagi*. Obdobně v *Sáze o Grettim* se Ömund Dřevěná noha, jenž přišel o nohu v bitvě u Hafrsfjordu,⁴⁸ obával, že díky svému fyzickému nedostatku ztratí u mužů vážnost a vyhlídky na dobrý sňatek. Jeho nepřátelé jej pak častují posměšky, jimiž zpochybňují jeho mužnost: „...*málokdy jsme viděli, aby se do boje pouštěl někdo, kdo sám potřebuje pomoc.*“⁴⁹ I když byli *úmagi* chráněni zákonem⁵⁰ (z hlediska ekonomického zajištění ze strany příbuzných), jejich místo na stupních sociální hierarchie bylo více než jasné.

Problematika maskulinity a jejího vnímání severskou společností v době Vikingské éry tak, jak byla v tomto příspěvku výše nastíněna, předně skrze bohatství dochovaného narativního materiálu, nepřináší náhled a rozbor charakteristických projevů mužského chování a jednání. Studie se spíše zaměřuje na nejpálčivější, potažmo nejožehavější otázky s ní spojené. Na základě eddické a skaldské tvorby, ságové produkce a právních kodifikací nahlíží, jakým způsobem vnímali Seveřané dominantní část své populace, jakými atributy glorifikovali žádoucí maskulinní vystupování a naopak, jak se společnost vyrovnávala s opovrhovanými projevy demaskulinizace.

Závěry mohou být poněkud překvapivé. Vedle udivující komplexnosti, s jakou nahlíží na psychické a fyzické determinanty a původ, ovlivňující mužské vystupování na veřejnosti a zpětně pohled komunity na jedince, zjišťujeme, že stejnými atributy, jež přisuzuje severská společnost mužům, definuje stejně tak i ženy. Biologický faktor a s ním spojená biologická předurčenost k přejímání tradičních typů sociálních rolí (viz např. ochránce a živitel rodiny u mužů, strážkyně domácího krbu u žen apod.) ustupuje do pozadí před společenskou nutností, která v zájmu vlastního přežití preferuje silné individuality bez ohledu na sexuální diferenciaci. Mnohdy extrémní životní podmínky v kombinaci s demografickými a ekonomickými katalyzátory odbourávají zažitá sociální stereotypy podmíněné

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Tamtéž.

⁴⁸ Slavná bitva, v níž norský král Harald Krásnovlasý zvítězil a zahájil tak proces sjednocení království. Datace bitvy je nejasná, uvádí se nejzazší mezníky cca 872–900.

⁴⁹ *Sága o Grettim*, Praha 1957, s. 37.

⁵⁰ *Ómaga-bálkr* (oddíl o závislých osobách), in: Vilhjalmur FINSSEN (ed.), Grágás I b. Konungsbók, Kjöbenhavn 1874, s. 3–28.

biologickými předpoklady, na nichž severská společnost, chtěla-li přežít, nemohla s důvěrou zakládat svoji kontinuální existenci.

Příspěvek se snaží zpochybnit a snad i vykořenit přežívající stereotypy typických mužských rolí u Seveřanů; poukázat na skutečnost, že mezi vikingskými bojovníky, obchodníky, mořeplavci či kolonizátory nalezneme stejně tak muže, jakož i ženy. Pohybujeme se ve společnosti, kde svobodný sedlák – *bónði* – má svůj rovnocenný protějšek a kde „Paní klíčů“⁵¹ (tj. paní domu, strážkyně rodinného krbu) s ohledem na nastalé okolnosti občas vymění jehlu za poněkud nebezpečnější nástroj, kterým nespravuje podomácku utkané oděvy, ale pohaněnou rodovou čest.

Skutečnost, kdy společnost a její přežití závisely stejnou měrou na ekonomickém potenciálu jak mužské, tak i ženské populace a nemohly tedy logicky upřednostňovat v sociálně-právní rovině jedno pohlaví na úkor druhého, činí severskou společnost ve středověku zcela výjimečnou. Na rozdíl od zbytku Evropy, kde pravidla genderových sociálních stereotypů a jejich biologické podmíněnosti zůstala zachována, popř. se pod vlivem křesťanské věrouky prohloubila, u Seveřanů ve Vikingské éře dochází naopak ke stírání rozdílů mezi pohlavími a k jejich (téměř úplnému) zrovnoprávnění.

Gender studies ve Skandinávii, potažmo v Británii a USA zabývající se nejen Vikingskou érou, ale i následujícím obdobím – středověkými (tj. postvikingskými) dějinami Severní Evropy – mají za sebou již několik desetiletí úspěšného bádání.⁵² Výzkum odlišných sociálních rolí obou pohlaví ve společnosti, i když nemůžeme označit přímo za „dějiny ženy“, má svým způsobem vůči mužské populaci jistý dluh, neboť výzkumné záměry ubírající se tímto směrem se zaměřovaly předně na právní problematiku, sociologické hledisko hrálo spíše podružnou roli.⁵³ Dnes je však studiu maskulinity v rámci genderového bádání věnována mnohem větší pozornost,⁵⁴ nicméně v případě středověkých témat tento dluh stále čeká na splacení.

---

⁵¹ Tj. jeden z typických *kenningů* (dvou a víceslovných básnických opisů) užívaných severskou skaldskou a eddickou tvorbou.

⁵² Viz např. Judith BENNETT, *Medievalism and Feminism*, *Speculum* 68, 1993, s. 309–331; Carol CLOVER, *Regardless of Sex: Men, Women, and Power in Early Northern Europe*, in: Nancy Partner (ed.), *Studying Medieval Women*, Cambridge 1993, s. 61–85; Allen FRANTZEN, *When Women aren't enough*, *Speculum* 68, 1993, s. 445–471; Jenny JOCHENS, *Gender and Drinking in the World of the Icelandic Sagas*, in: *Essays in Honor of Kristof Glamann*. Odense University Studies in History and Social Sciences 165, Odense 1993, s. 155–181; Jenny JOCHENS, *Old Norse Magic and Gender: Thattr Thorvalds ens Vidforla*, *Scandinavian Studies* 63, 1991, s. 305–317; Jenny JOCHENS, *Old Norse Images of Women*, Philadelphia 1996.

⁵³ Viz např. William MILLER, *Avoiding Legal Judgment: The Submission of Disputes to Arbitration in Medieval Iceland*, in: *The American Journal of Legal History* 28, 1984, s. 95–134; William MILLER, *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Iceland*, Chicago 1990; William MILLER, *Choosing the Avenger: Some Aspects of the Bloodfeud in Medieval Iceland and England*. *Law and History Review* 1, 1983, s. 159–204.

⁵⁴ Viz např. KVINFO (dánské centrum pro informace o ženách a genderu), Gry HØNGSMARK KNUDSEN působící na Danish Institute for Study Abroad v Kodani, genderovou problematiku zabývající se Gunel FORSBERG (Stockholm Universitet).

Summary:

On gender stereotypes of the Scandinavian society in the Viking Age

This article, based on Scandinavian narrative sources (the sagas), skaldic and eddic poetry as well as medieval law-codes, presents a particular view of the Scandinavian gender history during the Viking Age. Scandinavian historiographies have paid attention to gender studies for several last decades, specially to long time neglected women's history. However, this contribution focuses on the dominant male element of the Viking society and seeks answers to questions like „How the Viking Age society defines manhood and man's characteristic behaviour?“, „What kind of act or social position had been abominated by Norse society?“ or „Had the social roles been determined by biological bindings?“. The main aim of this study is denial of typical social stereotypes of the Viking Age society as man-protector and provider of his family and woman-„Lady of the keys“ (i.e. housewife) which authoress considers only as literary topoi.

Michaela MALANÍKOVÁ

Oddělené sféry, nebo komplementarita? Interakce mužů a žen na pozadí středověkého města¹

Koncept women's, gender a men's history se v rámci české historiografie prosazuje jen velmi pozvolna, což platí zvláště pro období starších dějin. Ať už budeme důvody této nedůvěry hledat kdekoli,² faktem zůstává, že výzkum konstruování tzv. sociálního pohlaví ve středověku a raném novověku zůstává u nás opomíjeným tématem.³ Objektivním důvodem zdrženlivosti badatelské obce je pochopitelně fragmentární dochování pramenné základny a její specifický charakter.⁴ Badatelka či badatel, kteří se rozhodnou věnovat tomuto tématu, tak musí činit s vědomím, že rámec jejich poznatků v dané tematické oblasti bude zpočátku utvářen hlavně na základě výsledků zahraničních výzkumů a teprve časem bude možné dobrat se na základě pramenného výzkumu domácí varianty fungování zahraničním badáním navržených modelů, případně navrhnout alternativy nové. Přestože je středověk z hlediska kultury někdy považován za relativně homogenní období, nelze analogické vyvozování vzhledem ke specifické politicko-hospodářsko-právní situaci jed-

---

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci Výzkumného záměru MU v Brně MSM 0021622426 *Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura*.

² Častým vysvětlením je obecná nedůvěra historie jako disciplíny k teoretickým konceptům, k tomu srov. Daniela TINKOVÁ, „Žena“ – *prázdná kategorie? Od women's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 29, kde zároveň autorka výstižnou a přehlednou formou shrnula pro českou veřejnost hlavní mezníky v bádání o ženách, mužích a genderu v západoevropské a americké historiografii. Ze zahraničních prací reflektujících vývoj a proměny tohoto směru historického bádání v anglicky mluvícím prostředí jmenujme alespoň Johanna ALBERTI, *Gender and the Historian*, Pearson Education 2002, která mapuje období mezi léty 1969–1999.

³ O tom, že se „blýská na lepší časy“, svědčí první díl zamýšlené čtyřsvazkové ediční řady *Gender v českých preskriptivních diskurzech raného novověku*, viz Jana RATAJOVÁ — Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mlé, hlavy nemající?*, Praha 2008.

⁴ K gender history v rámci medievistiky teoreticky srov. např. Bea LUNDT (Hg.), *Auf der Suche nach der Frau im Mittelalter. Fragen, Quellen, Antworten*, München 1991, s. 7–22; Joel T. ROSENTHAL (ed.), *Medieval Women and the Sources of Medieval History*, University of Georgia Press 1990, s. VII–XVII.

notlivých regionů přeceňovat.

Následující text se hlásí do „gründerské“ fáze výzkumu v této oblasti – nenavazuje a neprecizuje, ale spíše v obrysech nastiňuje některé základní teze týkající se modu vivendi mužů a žen na pozadí českého, resp. moravského středověkého města. Možných otázek a tematických okruhů je samozřejmě mnohem více. Jeho název navozuje dojem víry v objektivní existenci dvou oddělených světů v rámci středověkého města – světa mužů a světa žen, odkazuje tedy spíše k tradiční *women's history*, s jejím dělením lidstva na dvě poloviny na základě biologického pohlaví, než ke konceptu *gender history*, jež se zjednodušeně řečeno koncentruje na způsob, jakým společnost v konkrétním období konstruuje a prosazuje maskulinitu a femininitu jako soubor hodnot, které jsou s oběma základními typy lidské existence spojovány, od jeho zástupců očekávány a někdy také nekompromisně vyžadovány. Tento fakt je dán v první řadě již zmiňovanými limity a roztržitostí středověké pramenné základny českých zemí,⁵ která v drtivé většině případů nedovoluje abstrahovat rovinu, na jejímž základě by bylo možné provést *genderovou* analýzu, tak jak ji chápeme v rámci novějších dějin, kde se s těmito kategoriemi pracuje jako s konceptem, který se nevztahuje nutně na konkrétní biologickou predispozici. Sestoupíme-li od mravoučných traktátů středověkých církevních autorit, které porovnávání mužského a ženského elementu věnovaly poměrně obsáhlý prostor, na úroveň městského života, zjistíme, že nejzazší rovinou, kterou nám prameny domácí proveniencí ve většině případů dovolí rekonstruovat, je s ohledem na naše téma způsob, jak spolu konkrétní ženy a muži koexistovali, což odpovídá z metodologického hlediska spíše tradiční *women's history*. Toto dělení na základě biologického pohlaví je však nutné chápat pouze jako pomocný prostředek, který umožňuje zkoumání „vztahového pole“, jež mezi ženami a muži (kteří jsou vedle své biologické identity implicitně také nositeli *genderu*, respektive na něž společnost své představy o *genderu* projektuje) dané doby existovalo. Ve středověku, možná ještě více než v případě pozdějších historických období, je nezbytné se při zkoumání konstrukce maskulinity či femininity vztahovat na určitý časový, sociální, společenský a geografický kontext. Důležité je rovněž uvést tento konstrukt do vztahu s konkrétním sociálním prostředím, právním okruhem, biologickým věkem jedince nebo skupiny osob, neboli (v souladu se středověkým členěním lidského života a jeho fascinací čísly) s různými životními cykly atp. Jinými slovy, je zjevné, že neexistuje žádný univerzální středověký koncept mužství či ženství,⁶ ale těchto paralelně rozvíjených konceptů existuje celá řada v závislosti na tom, jaká výše společnosti se ocitne v poli našeho zájmu. Předkládaný text je tudíž v tomto ohledu nutně zjednodušující.

V západoevropské historiografii se první práce tematizující *men's history*

---

⁵ Srov. např. Božena KOPIČKOVÁ, *Prameny ke studiu postavení ženy v české a moravské středověké společnosti*, Praha 1992.

⁶ Důsledně vzato by tedy bylo přesnější mluvit o „femininitách“ a „maskulinitách“, viz např. titul práce Sharon FARMER – Carol BRAUN PASTERNAK, *Medieval Masculinities: Regarding Men in the Middle Ages*, Minnesota 1994.

začínají nesměle objevovat až v osmdesátých letech, a to jako odpověď na hledání a zkoumání konstrukce femininity, jež bývala stavěna do opozice k normativní maskulinitě, která ovšem se zakoušeným „mužstvím“ často neměla mnoho společného. V rámci mediévistiky je men's history reflektována s mírným zpožděním a koncentruje se především na několik tematických okruhů/historických fenoménů, které produkovaly vyhraněný obraz mužského jednání: svět hrdinských literárních eposů, dvorskou kulturu s jejím ideálem dokonalého rytíře a výhradně mužské prostředí středověkých univerzit. Vedle toho jsou tematizovány také středověkou společností odsuzované a pronásledované formy chování, tedy dobový „antihrdina“, jehož typickým představitelem je muž s homosexuální orientací.⁷ Zájem o dějiny homosexuality je ostatně charakteristický pro men's history vztahující se k jakémukoli historickému období. V menší míře jsou podrobovány zkoumání vzory mužství v středověkém evropském urbánním prostředí,⁸ kde se výzkum koncentruje hlavně na oblast cechovní organizace.

Město bylo v rámci období středověku specifickým prostorem. Přestože drtivá část tehdejší populace stále žila na vesnici, právě město bylo prostorem, kde se odehrávaly převratné společenské a ekonomické změny, které často ovlivnily chod společnosti jako celku. Vliv města a městského způsobu života jako dobového fenoménu se plně odráží také ve vztahu mužů a žen.⁹ Města od počátku vznikají hlavně jako centra řemeslné výroby a obchodu, hnacím motorem městské komunity je proto ekonomická prosperita, na které se výrazným dílem podílejí obě pohlaví. Moment koexistence mužů a žen je zde velmi silný – v případě šlechtického dvora je kontakt obou forem lidského druhu mnohem ritualizovanější a v mnohých aspektech zde fungují oba světy odděleně, oproti sídlům vesnického typu je pak město charakteristické mnohem vyšší koncentrací obyvatel. S trochou nadsázky je možné vnímat městský prostor jako tavící tyglík, v němž se ingredience dané doby (včetně způsobů soužití mužů a žen) míchají ve vyšších obrátkách, vzniká větší potřeba tato pnutí v dané době verbalizovat, proto mohou být i pro moderní oči lépe čitelné.

Zatímco v současnosti je práce vykonávána odděleně od soukromého života, středověká městská domácnost je naopak místem, kde rodinný život a řemeslo, případně obchod, organicky prorůstají.¹⁰ Existují četné doklady toho, že v měst-

---

⁷ Existují ovšem i výjimky, o 12. století se kvůli dočasné toleranci homosexuality hovoří jako o Ganymedově století, srov. Jacques LE GOFF – Nicolas TRUONG, *Tělo ve středověké kultuře*, Praha 2003, s. 74.

⁸ Cristina M. FITZGERALD, *The Drama of Masculinity and Medieval English Guild Culture*, Palgrave Macmillan 2007; Ruth MAZO KARRAS, *From Boys to Men. Formations of Masculinity in Late Medieval Europe*, Philadelphia 2003, zde pak hlavně kapitola *Masters and Men: Independence and Urban Craft Workers*.

⁹ K významu městského způsobu života pro „emancipaci“ žen srov. např. Edith ENNEN, *Ženy ve středověku*, Praha 2001, s. 96–117, nebo Erika UITZ, *Die Frau im Mittelalter*, Wien 2003, zde hlavně s. 14–20.

¹⁰ K problematice městské domácnosti, organizace práce a rodinného života srov. např. Alfred HAVERKAMP (Hg.), *Haus und Familie in der Spätmittelalterlichen Stadt*, Köln 1984. K tématu městské domácnosti jako centru řemeslné výroby zde srov. především Michael MITTERAUER,

ských řemeslnických dílnách i v rámci obchodního podnikání se ženy v roli manželek, sester či dcer společně s muži na práci výrazně podílely, ovšem jejich podíl na prosperitě městské ekonomiky zůstával dlouho utajen, protože daně odváděl do městské pokladny muž, který zároveň vystupoval jako nominální hlava rodiny. Jedině on je tedy ve většině případů zachytitelný v dochovaných pramenech. Tak se mohlo stát, že ženská práce ve středověku byla historickou obcí dlouhou dobu spojována pouze se sférou práce v domácnosti. Tato představa byla posilována skrze obeznámenost s díly středověkých náboženských autorit a jejich antifeministických postojů sugerujících existenci oddělených světů, přičemž tyto texty mravoučného charakteru byly chápány jako věrný obraz životní praxe. Pokud je zde použit poněkud těžkopádný termín „práce v domácí sféře“ a „práce ve veřejné sféře“, jedná se pouze o snahu terminologicky rozlišit ženskou a mužskou práci v rámci rodinného hospodářství, které i v pozdně středověkých městech fungovalo z velké části jako ekonomicky soběstačná jednotka,¹¹ a prací na výdělek, z níž byly městu odváděny daně. Tyto dvě sféry spolu nicméně v praxi velmi úzce souvisely už jen z toho prostého důvodu, že se často koncentrovaly do jednoho místa.

Spolupráce všech členů domácnosti v praxi byla klíčová pro dosažení stabilní ekonomické situace rodiny jako celku, nicméně její nominální hlavou i vedoucím řemeslnické dílny je oficiálně muž, který je zároveň i nositelem uznání za svou kvalifikovanou práci. Ženám tak zdánlivě zůstává vyhrazena pouze sféra domácích povinností v užším slova smyslu. Z dobových testamentů a listin je nicméně zřejmá určitá míra ocenění ze strany manželů ve vztahu ke svým protějškům. Drtivou většinu právních pořízeních, tj. koupí, prodejů, zřízení beneficíí atp. vydává muž společně se svou manželkou, oba přitom bývají jmenováni – tato skutečnost pravděpodobně souvisí s prosazením myšlenky majetkového spoluvlastnictví v rámci městské rodiny. Z testamentárních norem i praxe jihoněmeckého právního okruhu dále vyplývá, že hlavními adresáty mužských posledních pořízeních byla manželka a děti, nikoli například mužská linie manželova příbuzenstva.¹²

Část městského obyvatelstva nicméně nebyla v natolik ekonomicky příznivé situaci, aby si mohla pořídit vlastní dům, případně provozovala řemeslo ve

---

Familie und Arbeitsorganisation in städtischen Gesselschaften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, in: Alfred HAVERKAMP (Hg.), *Haus und Familie in der Spätmittelalterlichen Stadt*, Köln, 1984, s. 1–37.

¹¹ Když florentský měšťan Paolo Certaldo v druhé polovině 14. století udílel rady, jak vychovávat a dohlížet nad domácností, zmiňuje výslovně nutnost naučit ženu tyto činnosti: pečení chleba, vykostění drůbeže, prosévání, vaření, praní, stlání, předení, tkání, vyšívání, postřihování vlny a přešívání prádla, viz: Julia O'FAOLAIN – Lauro MARTINES (ed.), *Not in God's Image*, Harper Torchbooks 1973, s. 169.

¹² K tomu srov. Hana JORDÁNKOVÁ – Ludmila SULITKOVÁ, *Zásady testamentární praxe královského města na jihoněmeckém právu (na příkladu Brna)*, in: *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Praměny, metodologie a formy využití*, Praha 2006, s. 50; Michaela MALANÍKOVÁ, *Několik poznámek k ženským testamentům v pozdně středověkém městě*, in: *tamtéž*, s. 139–143.

vlastní domácnosti.¹³ Tito lidé žili v nájmu (často několik nájemníků, nebo rodin v rámci jednoho domu) a můžeme předpokládat, že velká část z nich docházela do movitějších domácností, kde vykonávala nejrůznější služebné či sezónní práce. U těchto osob nemůžeme předpokládat úzkou řemeslnou profilaci, jejich ekonomické přežití často záviselo právě na schopnosti paralelně kombinovat různé pracovní dovednosti v závislosti na momentální poptávce.¹⁴ Městské obyvatelstvo (mimo těch úplně nejchudších) zachycují rejstříky městské sbírky,¹⁵ které bývaly pořizovány pro evidenci vybírané daně. Přestože jsou tyto prameny často velmi stručné, jsou zároveň jedinými písemnostmi, které v našem prostředí umožňují alespoň částečnou kvantifikaci. Na jejich základě je možné analyzovat v souvislosti s naším tématem např. procentuální zastoupení poplatníků a poplatnic, dále pak můžeme porovnat výši placené částky, typ vykonávaného řemesla, počet osob (rodin) žijících v rámci jednoho domu. Při kontinuálně dochované řadě rejstříků pocházejících z jednoho místa¹⁶ lze pak zachytit jednotlivé osoby v delším časovém období či stabilitu vykonávaných řemesel u jednotlivých poplatníků a poplatnic.

Poplatníci-muži tvoří v českých a moravských rejstřících městské sbírky 14. a 15. století drtivou většinu ze zaznamenaných osob, nicméně počet žen zachycených v prostoru městských hradeb je stabilní, pohybující se mezi 8–15%.¹⁷ Ve starší západoevropské literatuře zmiňovaná převaha ženského obyvatelstva nad mužským je dnes přijímána s rezervou a důvody jsou případně spatřovány nikoli ve faktorech biologických, ale spíše s ohledem na dobové migrační tendence.¹⁸ Pokud je jako daňová poplatnice uvedena žena, jedná se v zásadě o dva případy: část daňových poplatnic uvedených v rejstřiku či knize tvoří vdovy, které odvádí daně na místě svých manželů (ve většině případů jsou explicitně označeny jako *vidua* či

---

¹³ Bydlení chudých ve středověkých českých a moravských městech se naposledy věnoval František HOFFMANN, *Bydlení chudých vrstev ve středověkých městech*, in: Documenta Pragensia XVI, Praha 1998, s. 17–25.

¹⁴ Srov. M. MITTERAUER, *Familie und Arbeitsorganisation*, s. 12–13.

¹⁵ Pojem rejstříky městské sbírky navrhuje na místo staršího pojmenování berní rejstříky používat F. Hoffmann, viz: František HOFFMANN (ed.), *Rejstříky městské sbírky jihlavské z let 1425–1442*, Archiv český, svazek XL/2, Jihlava – Praha 2004, předmluva, s. XXV.

¹⁶ Typickým příkladem je Brno a Jihlava, srov. Bedřich MENDL (ed.), *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*, Brno 1935; Kateřina URBÁNKOVÁ – Veronika WIHODOVÁ (edd.), *Brněnské berní rejstříky z přelomu 14. a 15. století*, Brno 2008; F. HOFFMANN (ed.), *Rejstříky městské sbírky jihlavské*.

¹⁷ Srov. Hana PÁTKOVÁ, *Ženy ve středověkých berních rejstřících*, in: Documenta Pragensia XIII, Praha 1993, s. 47–55; Michaela MALANÍKOVÁ, *Brněnské ženy 1343–1477 ve světle berních pramenů*, in: Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 18, 2005, s. 21–42. Na základě rozboru jihlavských rejstříků městské sbírky je možné konstatovat, že situace vypadala obdobně, procentuální hranice zastoupení poplatnic se zde pohybuje na spodní hranici zmiňovaného rozpětí.

¹⁸ K problematice používání berních knih jako pramenů pro výzkum rodinných poměrů a struktury domácností i momentu převahy ženského obyvatelstva nad mužským podrobněji E. ENNEN, *Ženy ve středověku*, s. 151–153. K posledně jmenovanému dále M. MITTERAUER, *Familie und Arbeitsorganisation*, s. 20–21.

relicta), část tvoří ženy samostatně výdělečně činné.¹⁹ U mužů je situace složitější, z rejstříku či berní knihy nejsme schopni rozlišit, zda konkrétní muž platí daně jako hlava rodiny, jako samostatně výdělečně činný nesezdaný jedinec, či jako vdovec. V těchto případech nabízí potenciální východisko mikrohistorie, která v případě některých osob umožňuje rekonstruovat jeho či její osudy a rodinné vazby. Jedná se ovšem o metodu mimořádně pracnou, časově náročnou a proveditelnou pouze v některých případech.²⁰ Pokud je u jména muže či ženy (ne-vdovy) uvedeno řemeslo, je téměř jisté, že jej skutečně vykonávali, u vdov můžeme být na pochybách, jestli zaměstnání, které má zapsáno, skutečně aktivně provozovala, nebo jen nominálně odváděla plat z dílny či obchodu.²¹

Při rozboru částek, které odvádějí muži a ženy do městské pokladny, je zřejmé, že do ekonomicky nejslabší skupiny náležely ve velké většině samostatně výdělečně činné ženy. S obtížnou ekonomickou situací těchto žen souvisí i fakt, že žily obvykle v nájmu v méně lukrativní části města. Skutečnost, že zastoupení samostatně žijících žen je nadprůměrné v nejméně majetných vrstvách, nepřímo potvrzuje, že mužský výdělek představoval hlavní zdroj příjmů v rodině. Jedním z důvodů vyšších mužských výdělků byla pravděpodobně ustálená představa o větší hodnotě mužské práce jako takové, další, racionálnější ukotvenou příčinou je intenzivnější péče žen o malé děti a také typ pracovních aktivit, které ženy vykonávaly. Výjimkou jsou ovšem vdovy po cechovních mistrech, které mohou řemeslo vykonávat (někdy spíše spravovat) a jejichž pozice je umocněna tím, že sňatek s takovou ženou se automaticky stává vstupenkou do exkluzivního spolku cechovních mistrů.²²

Zdá se, že domácí městské právo ani cechovní statuta nestanovila žádný seznam povolání, která by byla přístupná pouze mužům,²³ ale z kontextu vyplývá,

---

¹⁹ Část této skupiny poplatnic tvořily i provdané ženy, které vlastnily majetek, jenž nepodléhal manželově rozhodovací kompetenci – většinou tedy takový, který si do manželství přinesly ze své původní rodiny, nebo vykonávaly řemeslo mimo domácnost. Specifikovat tyto poplatnice bez pečlivého srovnání s ostatními typy pramenů je nemožné.

²⁰ Z biografii středověkých měšťanů vzešlých z domácího prostředí můžeme uvést např. Jiří DOLEŽEL, *Brněnský měšťan Henning a brodský těžař Henning řečený Schutwein. K otázce jejich totožnosti*, BMD 17, 2003, s. 13–40; TÝŽ, *Goblinus et Johannes de Iglavia. Několik poznámek ke dvěma osobám brněnských dějin*, BMD 16, 2002, s. 33–49. Medailon raně novověké stříbrské měšťky zpracoval V. Bistrický, viz Vladimír BISTRICKÝ, *Stříbrská měšťanka a zásobování Horního Slavkova v polovině 16. století*, in: Dějepis XXII. Sborník katedry historie Fakulty pedagogické Západočeské univerzity v Plzni, Plzeň 2006, s. 114–131.

²¹ V této souvislosti je možné zmínit ustanovení ze statut řezníků, které uvádí, že každý řezník musel vlastnoručně provádět výsek masa, pouze vdovám a sirotkům po řeznících bylo umožněno, aby vykonávali řemeslo prostřednictvím pomocníků. Srov. Miroslav FLODR, *Brněnské městské právo*, Brno 2001, s. 172.

²² Tato praxe je v širokém měřítku doložena v zahraničí, srov. např. R. MAZO KARRAS, *From Boys to Men*, s. 114. Zmínky o ní nicméně nacházíme i v pramenech domácí provenience, viz M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 186. V podobné situaci mohly být také dcery cechovních mistrů v případě, že dotyčný neměl syna – sňatek dcery s oblíbeným tovaryšem tak mohl být elegantním východiskem.

²³ V tomto ohledu se odvolávám zatím pouze na situaci v Brně, srov. Ludmila SULITKOVÁ, *Statuta městské rady brněnské pro řemeslníky z poloviny 14. století*, BMD 10, 1989, s. 143–149;

že cechovními tovaryši a mistry jsou muži, zatímco ženy nalzáme v pozicích, které nevyžadovaly přílišnou fyzickou námahu a hlavně odbornou kvalifikaci. Zde se dostáváme k otázce přístupu ke vzdělání, které bylo směrem k pozdnímu středověku stále výrazněji genderově diferencováno (samozřejmě bylo ještě ve větší míře diferencováno sociálně). Vzdělávání hochů a dívek probíhalo odděleně v městských školách, u soukromých učitelů i v kláštorech a také jeho náplň byla jiná. Dívky byly podporovány v osvojení si základních praktických znalostí čtení, psaní a počítání, které mohly využít v praxi,²⁴ zatímco u chlapců mohly být městské školy předstupněm univerzitního vzdělání, byli tedy vzdělávání šíře a intenzivněji. O tom, že i nepříliš majetným měšťanům se mohlo v dané době dostat vynikajícího vzdělání na zahraničních univerzitách, mohou svědčit například životní osudy brněnského notáře Jana Thabrarra.²⁵ Dívkám byl vstup na univerzity striktně zapovězen, což mělo za následek výrazný hendikep žen v pracovní sféře, který se projevoval de facto až do druhé poloviny 19. století.

Možnosti práce a variabilita řemesel a obchodu je pochopitelně vždy úzce navázána na hospodářskou situaci daného města, potažmo celé země. V tomto ohledu je signifikantní situace v Brně – největšího rozvoje co do počtu obyvatel i hospodářské prosperity dosáhlo Brno ve druhé polovině 14. století a tato skutečnost se jasně odráží i v nevídaně pestré škále zaznamenaných řemesel v této době. Podíváme-li se na vykonávaná řemesla optikou diferenciaci na základě pohlaví, neshledáme až na výjimky²⁶ výrazný rozdíl, nicméně finanční ohodnocení žen bylo obecně nižší. V době pohusitské se situace mění, variabilita povolání je mnohem nižší²⁷ a zároveň se zdá, že vzrůstá potřeba kvalifikace, což může dosvědčovat fakt, že většina žen zachycených v rejstříku městské sbírky z roku 1432 vykonávala na kvalifikaci nenáročnou povolání šenkýřky.²⁸

Organizace středověkého městského cechu byla prostředím, které kladlo na

---

M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 66–71; situace v ostatních městech se může lišit. V západní Evropě jsou známé floskule právních statut, která výslovně vylučují ženy, případně naopak specifikují cechy, jež byly přístupny výhradně ženám, viz např. E. ENNEN, *Ženy ve středověku*, s. 167–168.

²⁴ K výchově dívek v městském prostředí ve středověku srov. např. Margaret WENSKY, *Mädchen- und Frauenbildung in der spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Stadt*, in: Wilhelm JANSSEN – Margret WENSKY (Hg.), *Mitteleuropäisches Städtewesen in Mittelalter und Frühneuzeit*, Köln – Wiemar – Wien 1999, s. 21–40; Andrea KAMMEIER-NEBEL, *Frauenbildung im Kaufmannsmilieu spätmittelalterlicher Städte*, in: Elke KLEINAU – Claudia OPITZ (Hg.) *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, Frankfurt 1996, s. 78–90. Pro české prostředí nebyla otázka vzdělávání v období středověku dosud podrobněji řešena.

²⁵ K jeho životu nejpodrobněji Jaroslav DŘÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, *Časopis Matice moravské* (dále jen ČMM) 58, 1934, s. 1–144; nejnověji pak Stanislav PETR, *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně*, Praha 2007.

²⁶ Typickou výjimkou představovalo povolání porodní báby, lat. obstetrix nebo obstitrix.

²⁷ K tomu srov. Ludmila SULITKOVÁ, *Řemesla v Brně ve středověku*, ČMM 103, 1984, s. 64–83, která v polovině 14. století konstatuje 132 výrobních odvětví, zatímco v druhé polovině 15. století hovoří pouze o 53 řemeslech a 13 živnostech.

²⁸ Viz M. MALANÍKOVÁ, *Brněnské ženy 1343–1477*, s. 35.

dobové normy maskulinity specifické nároky. Denním intenzivním kontaktem se ženami vzniká u mužů jednak potřeba vymezit se vůči „slabší“ polovině lidstva, ale především obstát v silné konkurenci ostatních mužů. Existují doklady, že cechovní organizace byly v našich městech rozvinuté již ve 14. století a stávaly se důležitým hráčem na městské politické scéně.²⁹ Parametry plně rozvinuté mužnosti představovala v městském prostředí hlavně ekonomická nezávislost, která vyplývala z finančního úspěchu v rámci vykonávaného povolání, tedy určitá „zralost“, která s dospělostí v biologickém smyslu souvisela pouze okrajově. Jak trefně formuluje Mazo Karras: „*Muži museli nejen dokázat, že nejsou ženami, ale hlavně dokázat, že nejsou dětmi.*“³⁰ Pro středověkou městskou společnost orientovanou na výkon je symptomatické, že kritérium finanční nezávislosti je argumentem, kterým městské právo vysvětluje a obhajuje také relativně nezávislé postavení vdov ve srovnání s ostatními ženami.³¹

Rovina práva je i v ostatních ohledech sférou, ve které je mužská dominance jasně formulována – manžel je deklarován jako správce ženina těla i jejího majetku.³² Postupem doby však můžeme i v této oblasti sledovat, že mužským principem prostoupená struktura začíná erodovat a objevují se nejružnější výjimky, ze kterých je patrné, že účast žen ve veřejném životě získává na intenzitě. Není snad od věci domnívat se, že tyto výjimky mají svůj původ v zapojení žen do ekonomických struktur města. Bylo by nicméně zavádějící uvažovat v intencích centralizované ženské „emancipace“ (vědomí solidarity se v této době utvářelo pravděpodobně primárně na základě sociálního statusu, nikoli na základě příslušnosti ke stejnému pohlaví), spíše můžeme tento posun připisat na vrub praktickým požadavkům organizace městského života. Například svědectví ženy se obecně nepřipouštělo, jelikož žena byla definována jako bytost lehkomyšlná a nestálá,³³ v brněnské právní knize však najdeme případ, kdy svědectví měšťanky, která přistihla a pronásledovala zloděje, bylo v praxi bez výhrad akceptováno.³⁴

Dalším zajímavým výnosem, který svědčí o pružném chápání rolí z pohle-

²⁹ Srov. např. Jaroslav MEZNÍK, *Brněnský patriciát a boje o vládu nad městem ve 14. a 15. století*, BMD 4, 1962, s. 247–349.

³⁰ Autorka podrobuje v knize rozboru tři různá sociální milieu – šlechtický dvůr, univerzitu a městskou dílnu. Dochází k závěru, že v rámci dvorské kultury bylo zapotřebí dokázat svou maskulinitu vymezením se vůči „ženám“, na univerzitách vůči „divochovi“, tedy nevzdělané a nekontrolovatelné bytosti a v městské dílně vůči „dítěti“, neboli nesamostatnému, nezralému elementu, srov. R. MAZO KARRAS, *From Boys to Men*, s. 107 a 151–152.

³¹ Viz např. příslušné pasáže brněnské právní knihy: Miroslav FLODR (ed.), *Právní kniha města Brna I*, Brno 1990: „*Mulier autem vidua, quia bonorum est domina, sive agat sive respondeat, tamquam vir iurando cadit et causam obtinet vel amitit.*“ (s. 311), „*cum vidua de bonis propriis, quorum per se est domina, facere possit et disponere quicquid placet sicut vir, dignum censetur, quod etiam agendo vel respondendo super bonis talius eidem iuri subiaceat, quo vir subiacet ipso iure.*“ (s. 308).

³² Srov. M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 269.

³³ „*...testimonium mulieris, quia inconstans est, reicitur de iure ...*“ Viz M. FLODR (ed.), *Právní kniha*, s. 372.

³⁴ M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 223.

du práva, je situace, kdy manželka, pokud ji zástupci města uznali za způsobilou, tj. rozvážnou, prozíravou, počestnou a duševně bystrou,³⁵ mohla v určitých přesně stanovených situacích právně převzít zodpovědnost za rodinu jako celek. Jednalo se konkrétně o případy, kdy manžel trpěl fyzickými defekty (sešlost věkem, neschopnost mluvit, postižení mrtvicí, lepra, chybějící údy) nebo nedostatečnými psychickými kvalitami (marnotratnost, šílenství, zuřivost, povalečství, nadměrné navštěvování hospod, hazardní hry).³⁶ Na tomto ustanovení je jasně vidět, že z pohledu městské samosprávy bylo nejdůležitější zachovat prosperitu domácnosti jako celku, tento ohled byl zřejmě důležitější, než důsledné lpění na mužské dominanci v rodině. Celá situace je mimořádně zajímavá i tím, že zde nacházíme explicitní definici morálních a fyzických kvalit, které středověká městská společnost považovala za nezbytné pro (případně neslučitelné s) plnohodnotnou realizaci mužství. Pokusíme-li se dané ustanovení rozvést s ohledem na zkoumané téma, můžeme dospět k logickému závěru: pokud byla konkrétní žena nositelkou takových, přesně stanovených vlastností, stávala se důstojnou zástupkyní muže, neboli (v kontextu všeprostupujícího křesťanského vidění světa)³⁷ dokonalejšího principu, a jako taková se mohla ujmout vedoucí role v rodině, aniž by došlo k převrácení „přirozeného“ řádu světa, ve kterém byl ženský princip v hierarchické perspektivě za všech okolností podřízen principu mužskému.

V kontextu dobového konstruktů maskulinity v městském prostředí vrcholného a pozdního středověku je podstatná také právně ukotvená a v praxi rigidně dodržovaná zásada absolutního vyloučení žen z veřejných funkcí a možnosti ovlivňovat dění na městské politické scéně, tedy působit v rámci městské samosprávy. Tyto sféry spadají plně pod mužskou kontrolu a je nutné zdůraznit, že vstup do rady byl výrazně podmíněn také ekonomickým zázemím a sociálním statusem. V přístupu k úřadům se tedy nejvýrazněji prolínají dvě restriktivní diferenciace typické pro středověk: genderová a sociální. Ideál „mužnosti“ je v kontextu městské komunity demonstrován nejvýrazněji právě aktivitou ve sféře veřejného života – při vykonávání některého z městských úřadů. Jestliže pouze některým mužům se podařilo dosáhnout ekonomické nezávislosti, pak tento úspěch byl pouze pro některé z nich vstupní branou do světa exkluzivní maskulinity potvrzené ze dvou stran, tedy jak ve vztahu k ženám, tak ve srovnání s ostatními konkurenty stejného pohlaví.

Soužití žen a mužů v prostoru městských hradeb reflektuje také dobová literární produkce domácí provenience. Ta zároveň otevírá dveře k pochopení dobové konstrukce mužství a ženství v abstraktnější rovině.³⁸ Na městské prostředí je

---

³⁵ „... uxor legitima, si circumspecta, provida fuerit et honesta ...“ Viz M. FLODR (ed.), *Právní kniha*, s. 315, na jiném místě téhož pramene pak jmenována i bystrost: „... si sagaces sunt ...“, s. 311.

³⁶ Srov. M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 273–274.

³⁷ Ke genezi středověkých kategorií „mužství“ a „ženství“ odvozených z učení církevních autorit stručně a výstižně např. Jacques LE GOFF – Jean-Claude SCHMIDT (edd.), *Encyklopedie středověku*, Praha 2002, s. 413–423.

³⁸ K obrazu mužství a ženství ve středověkých českých satirách srov. podrobněji u Alfred THOMAS,

bezprostředně navázána literatura satirického charakteru. Autoři těchto skladeb určených k veřejnému přednesu byli muži, což dokazuje mimo jiné jejich negativní vymezování se vůči ženám, které bývají nejčastěji označovány za hádavé, marnivé a toužící po penězích. Muži tvořili také většinu publika a implicitní návody, jak se s ženským živlem vypořádat a udržet jej v patričních mezích, tvoří z tematického hlediska významnou část těchto skladeb. V případě zlomku hry *Mastičkář*³⁹ vyplyne napovrch, že také homogenní skupina „žen“ měla své marginalizované podkategorie: zde jsou to „staré báby“, jež bývají na úrovni jazykových prostředků metonymicky spojovány s částmi těla, které jsou biologicky svázány se sexem a vyprazdňováním s jasným cílem podtrhnout pejorativní hodnocení této skupiny a umocnit jejich zesměšnění.

Staročeskou satirou se v české literární historii obvykle rozumí až skupina skladeb dochovaných v tzv. Hradeckém rukopise, pocházejícím z druhé poloviny 14. století, a dále pak satiry tzv. Smilovy školy z konce téhož století.⁴⁰ Zde je jednoznačné, že autoři vycházeli z tradičního obrazu neřestné ženy, který produkovala hlavně literatura náboženského obsahu. Strach ze ženského pohlaví, do jisté míry snad pochopitelný u duchovních, se na této rovině přenesl i do středověkého města. Maskulinita zůstává mimo diskurz, protože představovala normu, a autoři-muži tudíž necítili potřebu ji blíže definovat. Ženy bývají v satirách líčeny jako vábníčka ďáblová, pranýřována je v prvé řadě jejich nezkrotitelná sexualita. Ze satiry o ševcích pak pochází známá scéna odlišného ražení – švec fyzicky potrestá svou ženu za to, že mu na veřejnosti omlouvala. Jakmile se pár ševcovských manželů ocitá osamotě, švec se své ženě pokorně omluví. Účel trestu se tedy jeví jako demonstrativní, jde o to ukázat, kdo má v rodině „hlavní slovo“, a ubránit tak svou identitu v komunitě ostatních mužů. Násilí zpracované literárně nemuselo být nutně obrazem žité reality, i když tato scéna líčená se všemi detaily působí velmi sugestivně, ale může dokladovat roli násilí jako konceptu při definování hranic sociální interakce.⁴¹ Fyzické násilí se jeví jako ve své době legitimní prostředek při znovunastolení společenské rovnováhy, jejímž pilířem byla mimo jiné i podřízenost žen jejich mužským protějškům.

Česká literatura není v tomto ohledu v evropském kontextu výjimečná, nabízí se srovnání s francouzskými fabliaux, které jsou také vyhoceně misogynní.⁴² Nenávistný tón vůči ženám může být v městském prostředí paradoxně umocněn tím,

---

Čechy královny Anny, Brno 2005. Michaela MALANÍKOVÁ, *Obraz ženy v české středověké literatuře*, in: *Drugie polsko-czeskie forum mlodych mediewistów* (Sborník z konference konané 25. – 27. 10. 2007 v Hnězdně), Poznaň 2009, s. 203–211.

³⁹ Editoval např. Václav ČERNÝ, *Staročeský Mastičkář*, in: *Rozpravy Československé akademie věd*, roč. 65, 1955.

⁴⁰ Editoval několikrát Josef Hrabák, viz např. Josef HRABÁK, *Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy*, Praha 1962.

⁴¹ K tomu srov. např. Joy WILTENBURG, *Disorderly Women and Female Power in the Street Literature of Early Modern England and Germany*, Virginia 1992, s. 183.

⁴² Stručná definice tohoto literárního žánru z pohledu gender history viz např. Margaret SCHAUS (ed.), *Women and Gender in Medieval Europe*, New York 2006, s. 271–272.

že autoři pozorovali v každodenním životě jejich „emancipaci“ a cítili ohrožení svých pozic, potažmo světového řádu jako takového. Proto se mohli uchýlovat k prosazování stereotypních vzorců chování, na které průběžně apelovala církev.

Středověk je dobou rozporů, což plně platí i pro vztahy mezi muži a ženami. Tato dichotomie měla nicméně v denním životě středověkého města méně ostré hrany, než by bylo možné předpokládat na základě pramenů normativních či dobových církevních traktátů. V souvislosti s výraznými sociálními rozdíly panujícími ve městech je zřejmé, že hranice prostoru, ve kterém jednotliví aktéři prosazovali své zájmy, jsou modifikovány podstatným způsobem i na základě jejich ekonomického a sociálního zázemí, nejen na příslušnosti k danému pohlaví. Pokud se muži a ženy skutečně pohybovali v oddělených sférách, dělo se tak na rovině právních norem a „náboženské ideologie“, zatímco ve světě každodenní spolupráce byli vzájemně úzce propojeni. Vzhledem k torzovitému dochování pramenů a často jednostranné interpretaci tak mohl být středověk dlouho prezentován jako doba, kdy muži jako skupina systematicky utlačovali jinou skupinu, kterou tvořily ženy, a o několik desetiletí později jako doba, kdy ženy zažívaly „zlatý věk“ relativní svobody ve spolupráci s muži. Je zřejmé, že tyto dva protichůdné soudy zrcadlí spíše různé meta-narativní myšlenkové proudy 20. století, než objektivní, badatelsky podložený posun. České prostředí na hledání odpovědi na výše naznačené otázky zatím teprve čeká.

Summary:

Separated spheres or complementarity?

Interaction of men and women against the background of a medieval town

The aim of the paper is to present an introduction into a topic concerning the ways men and women lived and worked together within the space of a medieval Czech or, more precisely, Moravian town. The text neither draws on any previous research nor does it develop any prior findings as there are no relevant findings to this topic available up to the present day. It rather outlines some basic questions and theses. It also reflects on specific methods of gender-oriented research of medieval resources and difficulties that a mediaevist may face when dealing with this issue.

Michaela MALANÍKOVÁ

Tereza SIGLOVÁ

Spory o čest mezi poddanými pardubického panství

Městské soudy jednotlivých městeček pardubického panství a vrchnostenský soud v Pardubicích řešily v 16. a 17. století v rámci civilního soudního řízení také spory týkající se cti.¹ Zápisy o nich jsou rozptýleny v několika městských knihách a ve vrchnostenských knihách smluv a pří.² Z přibližně 850 sporů z let 1518 až 1700 zaujímaly spory o čest asi třetinu. V rámci trestněprávních případů, k nimž tyto spory patřily, tvořily asi 60 %.³ Početně jim konkurovaly pouze civilněprávní spory o majetkové otázky týkající se dědictví, škod na majetku, užívacího práva a dluhů. Spory o čest byly pravděpodobně ještě početnější, ale část z nich byla řešena ústně mimosoudním způsobem a nemáme o nich žádný písemný doklad. Značný počet sporů o čest, které se odehrály mezi poddanými pardubického panství, dokládá význam, jaký lidé cti přikládali.

V pramenech se verbální spory objevují pod různými označeními jako nářky cti či poctivosti, utržení na cti, zhanění, hanění a plundrování, hádky, urážky, nařčení, sváda skrze slova hanlivá či potupná, poctivosti zrádná, spílání apod. K poškození cti docházelo zpravidla prostřednictvím urážek, které fungovaly jako komunikační akt namířený proti jinému člověku, skupině nebo instituci. Urážející vyjadřovali jejich prostřednictvím své pocity nebo myšlenky a zároveň i svůj vztah k protivníkovi. Urážky brali současníci velmi vážně, protože ohrožovaly před ostatními jejich pověst. Nabízejí tak klíč k mentalitě a hodnotovým systémům společnosti.⁴ Urážky mohla spolu s výhrůzkami doplňovat hanlivá gesta a hrozby.

---

¹ O civilním typu procesu podrobněji Petr KREUZ, *K charakteristice procesního projednávání trestních případů v českých městech doby předbělohorské*, in: Jindřich Francek (ed.), *Hrdelní soudnictví českých zemí v 16. – 18. století* (Sborník příspěvků z konference, konané v Pardubicích 21. – 22. 9. 1995), Pardubice 1996, s. 63–100.

² SOA Zámorsk, Velkostatek Pardubice (dále Vs Pardubice), kn. č. 268, 1506, 1513; SOkA Pardubice, Archiv města (dále AM) Dašice, kn. č. 133; AM Přelouč, kn. č. 330, 381; AM Bohdaneč, kn. č. 53, AM Holice, kn. č. 1, 3, 200; SOkA Kolín, AM Týnec nad Labem, kn. č. 5, 6.

³ Ve Veselí nad Lužnicí tvořily spory o čest 73,4 % trestněprávních případů projednávaných rychtářem, Jana SCHWALLEROVÁ, *„Život a dobrá čest jedním krokem kráčeji“ (Čest a každodennost ve Veselí nad Lužnicí v 17. a 18. století)*, Kuděj 2006/1, s. 26–45, zde s. 34.

⁴ Peter BURKE, *Žebráci, šarlatáni, papežové (Historická antropologie raně novověké Itálie, Eseje*

Ve fázi, kdy jeden z účastníků sporu začal druhému vyhrožovat, byly slovní konflikty zřejmě nejbliže k tomu, aby se transformovaly ve spory s použitím fyzického násilí. K urážkám a nařčením docházelo nejčastěji přímo prostřednictvím nadávek nebo pomluvami. Člověka mohla urazit také výpověď svědka či jedné ze sporných stran před soudem, která snižovala jeho důvěryhodnost a někdy zpochybňovala jeho nestrannost. Všechna obvinění tohoto typu znamenala ohrožení jeho pověsti a zejména poškození v očích jiných. Pohanění tuto skutečnost reflektují před soudem a důsledky nařčení vysvětlují: „*nejsem hoden tu seděti, kde sedím... protože bych... zrádce a zloděj býti mět*“.⁵

Při studiu role cti je nutné mít na zřeteli především to, jakým způsobem byly tyto spory ukončeny. Naprostá většina sporů o čest zachycených v městských i vrchnostenských knihách skončila nějakou formou usmíření.⁶ Uzavření přátelské dohody považoval za ideální způsob ukončení nářků také Koldín, protože nařčenému poskytoval očištění cti a viníkovi měl přinést beztrestnost.⁷ Samotné usmíření se dělo obvykle tak, že jedna strana druhou odprosila a požádala o odpuštění, vzájemně o sobě prohlásily, že se považují za „pocitivé“ a že byl spor zbytečný a bezdůvodný. V naprosté většině tak sporným stranám zřejmě nešlo o to dosáhnout nějakého rozhodnutí ve svůj prospěch, protože ze své zkušenosti věděly, že soudní instituce usilují o brzké ukončení soudního řízení a zpravidla rozhodují o očištění cti. Uražené a pohaněné osoby se tak na soudy obracely proto, že chtěly být na své cti opatřeny a chtěly dosáhnout nějaké satisfakce, např. omluvy ze strany nactiutřače. Trval-li přesto někdo na řešení daného konfliktu, soudní instituce to braly spíše negativně. Pokud sporné strany dosáhly vynesení nálezu ve sporu o čest, jednalo se spíše o vítězství dané chvíle, které mohlo ale vítězi sotva zaručit sociální vzestup v relativně ztuhlých sociálních prostorech raně novověké stavovské společnosti.⁸

Ze zápisů soudního řízení se z promluv žalobců ojedinele dovidáme, proč před soudem žalobu podali. Jan Kadeřávek se proti nářku cti bránil před městskou radou v Bohdanči, protože „*jednoho každého pocitivého člověka, kdo čest miluje,*

o vnímání a komunikaci), Praha 2007, s. 145 n.

⁵ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 268, fol. 157v (1602); podobně Kateřina Mušková ve své žalobě: „... měl Máslo mluvit některá slova potupná, nenáležitá na zlehčení a vyprázdnění její dobré pověsti...“. SOkA Pardubice, AM Přelouč, kn. č. 330, fol. 121r–122r (1596).

⁶ Někjaká forma usmíření je doložena v 90 % sporů o čest. U zbývajících záznamů není jasné, jak bylo soudní řízení ukončeno, protože byla písemně zachycena pouze žaloba či svědecké výpovědi, anebo zápis prostě nepokračoval. Je pravděpodobné, že se v soudním řízení např. pro nezájem jedné strany nepokračovalo. Další soudní řízení skončila vynesením nálezu či výpovědi. Tendenci k usmířování sporů konstatuje také J. SCHWALLEROVÁ, „*Život a dobrá čest*“, s. 33, 44; podobně na různých místech Jaroslav ČECHURA, *Kriminalita a každodennost v raném novověku (Jižní Čechy 1650–1770)*, Praha 2008, s. 45–71.

⁷ Josef JIREČEK (ed.), *Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich summou od M. Pavla Krystyana z Koldína*, Praha 1876, čl. Q 19.

⁸ Ralf-Peter FUCHS, *Um die Ehre (Westfälische Beleidigungsprozesse vor dem Reichskammergericht 1525–1805)*, Paderborn 1999, s. 190 n.

tehdy povinen jest ji hájiti“⁹. Soudní řízení, zřejmě i pro něj, překvapivě neskončilo usmířením, ale pokračovalo až k vynesení nálezu, který nebyl ani pro jednu stranu výhodný. Soud totiž rozhodl o potrestání obou sporných stran vězením. Kadeřávek vyjádřil svůj údiv nad vývojem situace a posteskl si, že „*očekával od Kašpara Hybského na tu žalobu mírné odpovědi*“⁹. Soudní žaloba tak představovala elegantní řešení ochrany cti, neboť byla veřejná a zápis o napravení cti byl zpravidla vnesen do městských knih. Přestože žaloba někdy následovala až po vzájemném zhanění, kdy napadený útočníkovi verbální urážku vrátil, a vina tak byla na obou stranách, hrozilo minimální nebezpečí, že by soud obžalovaného nebo dokonce i žalobce v případě usmíření navíc sankcionoval.

Čest hrála roli i v jiných typech sporů, jako byla ochrana vlastního majetku či násilné jednání. Někteří autoři proto zpochybňují vyčlenění zvláštního typu sporů o čest kvůli tomu, že tento pohled pak zatemňuje chápání cti. Všímají si, že v řadě sporů se používal pojem cti zcela účelově pouze jako určitá zástěrka pro vlastní, někdy zcela přizemní a materiální, zájmy.¹⁰ Spory o čest se tak s dalšími typy sporů vzájemně prolínaly a někdy je překrývaly. Velká část verbálních konfliktů vznikala při řešení věcných sporů, což dokládá, že se samotným hádkám přikládala větší váha než původním sporům.¹¹ Vypadá to, jako by spory o čest byly prostředkem řešení konfliktů, který nebyl svázán s určitými konfliktními oblastmi a byl využíván zvláště tehdy, když existovaly kontexty, které jej podporovaly (např. v hospodách, jimž dominovali muži).

V zásadě byl tento „kulturní styl“ střetů k dispozici všem skupinám, generacím a pohlavím venkovské společnosti a byl také ve všech možných situacích používán.¹² To by odpovídalo pojmu tzv. agonální komunikace Rainera Walze, který chápe čest jako nejtypičtější znak jednoduchých sociálních systémů. Charakteristickou vlastností této komunikace je neustálé lustrování činů a výroků ostatních a hledání možných hanlivých znaků a také nutkání reagovat, protože nikdo nechtěl ztratit vlastní tvář. Odplata byla jedním způsobem reakce, kterým se druhému člověku nařčení vracelo stejnou formou. Alternativním způsobem byla další eskalace konfliktu použitím silnějších slov nebo dokonce fyzického násilí. Základ této komunikace se tak skládal ze širokého spektra urážek, hanlivých slovních spojení a hrozeb.¹³ Dalším způsobem reakce bylo podání soudní žaloby. Nařčený

⁹ „... nejsouc žádostiv těchto nynějších časův žádných soudů majice prve dosti své bídnosti očekával od Kašpara Hybského na tu žalobu mírné odpovědi i tomu všemu jest odepřel...“ SOkA Pardubice, AM Bohdaneč, kn. č. 53, fol. 97r (1623).

¹⁰ Barbara KRUG-RICHTER, *Von nackten Hummeln und Schandpflastern (Formen und Kontexte von Rauf- und Ehrenhändeln in der westfälischen Gerichtsherrschaft Canstein um 1700)*, in: Magnus Eriksson – Barbara Krug-Richter (Hg.), *Streitkulturen (Gewalt, Konflikt und Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft, 16. – 19. Jahrhundert)*, Köln–Weimar–Wien 2003, s. 269–307.

¹¹ B. KRUG-RICHTER, *Von nackten Hummeln*, s. 271; Pieter SPIERENBURG, *Social Control and History: An Introduction*, in: Herman Roodenburg – Pieter Spierenburg (ed.), *Social Control in Europe, I, 1500–1800*, Columbus 2004, s. 1–22, zde s. 17.

¹² B. KRUG-RICHTER, *Von nackten Hummeln*, s. 280.

¹³ Gerd SCHWERHOFF, *Social Control of Violence, Violence As Social Control: The Case of Early Mo-*

tuto cestu volil, pokud nemohl přímo reagovat, například protože byl pomlouván ve své nepřítomnosti, nebo se chtěl z různých důvodů vyhnout přímé konfrontaci.

Toto „nereagování“ mohlo být výsledkem disciplinačních snah ze strany vrchnosti. Mohla se v něm odrazit ale také úloha sociální kontroly ze strany sousedů, kteří slovně nebo i fyzicky napadeného vyzývali, aby se do sporu nepouštěl. Svou roli mohly sehrát také povahové vlastnosti napadeného. Někteří historici mluví doslova o obchodu se ctí (Ehrenhandel, honor trade) nebo o hrách cti, které ale mohly být občas rušivé, protože proti sobě zároveň stavěly členy komunit.¹⁴ Paradoxně ale čest a spory o ni sloužily zároveň jako prostředek udržení a obnovení řádu a přispívaly ke stabilitě společnosti. Tím, že se do nich mohly transformovat jiné typy sporů, kvůli kterým se ale nakonec sporné strany nesoudily, mohly být vzájemné konflikty mnohem lépe ukončeny usmířením. Prostřednictvím těchto sporů docházelo k uvolnění přetlaku ve společenských vztazích. Z tohoto hlediska čest prostupovala všemi sociálními vztahy a v myslích současníků byla velmi účinným nástrojem k dosažení klidu a míru v lokalitách a nastolení „bezúhonných“ a „vyvážených“ sousedských vztahů.¹⁵

Přítomnost osobní cti podmiňovala začlenění jednotlivce do domu, vesnického společenství či cechu. Čest tak vymezovala prostor pro jednání a roli, jakou budou jedinci ve společnosti hrát. Van Dülmen od sebe odlišuje čest vnější, která v sobě zahrnovala sociální uznání a kterou jedinci poskytovala skupina. Zároveň ale existovala čest osobní, která závisela jen na existenci a jednání dotyčného, jehož cílem bylo podle něj tuto čest získat, zajistit a rozmnožit, neboť ve cti spočíval sociální status každého jednotlivce. Čest nebyla vrozeným nebo pro vždy nabytým statkem, ale majetkem, který vyžadoval bdělost a který se musel chránit před každým ohrožením.¹⁶ Trochu jiné pojetí a význam cti představil na základě rozboru normativních pramenů, např. zemských zřízení či Koldínova městského zákoníku, a také rozsáhlého souboru výnosů apelačního soudu v Praze Karel Malý, který shrnul pojetí cti v 15. a 16. století. Podle Malého byla čest především právní a až na druhém místě morální záležitostí. Ti, kteří měli čest a byli tak řazeni mezi počestné osoby, byli nositeli práv a povinností. Čest se tak institucionalizovala v právní skutečnost, jejíž absence či přítomnost měla především právní důsledky. Čest byla tedy základním kritériem právní způsobilosti, kterou se snažil každý zachovat a uchránit. Obrana cti tak nebyla motivována obavami ze ztráty společenské prestiže, ale z vyloučení ze společnosti. Narozdíl od Dülmena tak v tomto pojetí nebylo možné čest zvětšit, ale pouze ji mít nebo nemít.¹⁷ Podobně uvažuje i ně-

---

dern Germany, in: H. Roodenburg – P. Spierenburg (ed.), *Social Control*, s. 220–246, zde s. 229 n.

¹⁴ B. KRUG-RICHTER, *Von nackten Hummeln*, s. 280.

¹⁵ Srov. Herman ROODENBURG, *Social Control Viewed from Below: New Perspectives*, in: H. Roodenburg – P. Spierenburg (ed.), *Social Control*, s. 145–157, zde s. 149n; B. KRUG-RICHTER, *Von nackten Hummeln*, s. 270 n.

¹⁶ Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století). Vesnice a město, II.*, Praha 2006, s. 189 nn.

¹⁷ Karel MALÝ, *Trestní právo v Čechách v 15.–16. století*, Praha 1989, s. 204 n.

mecký historik R.-P. Fuchs, který se domnívá, že u urážek cti šlo (spíše než o přímé soupeření o společenské postavení a o symbolický kapitál), o všeobecné prokázání schopnosti se bránit. Předpoklad, že aktéři jednali se zřetelem pouze k zvětšení vlastního kapitálu, případně pod všudypřítomným tlakem k zachování vlastní sociální prestiže, chápe jako zavádějící.¹⁸

S pojmem cti se vázal určitý kód chování. V jednání lidí existovaly určité zákonitosti, které umožňovaly orientaci v každodenním životě a měly existenciální význam. Nacházela se na rozhraní mezi individuálním zaměřením a společenskými vzory; mezi obrazem sebe sama a vnímáním blízkým okolím. „Kód cti“ je tak zákonitostí v jednání lidí a funguje jako komunikační systém sloužící k uspořádání sociálních vztahů.¹⁹ Toto chápání cti jako kódu chování vychází z pojmu habitus Pierra Bourdieuho jako individuálních i kolektivních dispozic, kterými jsou ve společnosti jednající lidé určitým způsobem disponováni k sociálnímu jednání.²⁰ Habitus je v podstatě systém stabilizovaných, dlouhodobých a opakujících se postojů, a to individuálních nebo skupinových, dále orientací a „symbolických matic“, do kterých aktér ukládá svou zkušenost, aby ji mohl znovu sociálně využít.²¹ Čest Bourdieu představoval jako symbolický kapitál.²² Čest, prestiž či rituály jako symbolické komponenty sociálního života podle něj mohou konvertovat nejen do jiných podob symbolického kapitálu, ale zejména do jiného typu kapitálu – ekonomického, kulturního či sociálního. Ty se pak dají využít v sociálních i ekonomických vztazích, mohou obíhat, akumulovat se, měnit formy a rozšiřovat prostor pro jednání jedince. Symbolický kapitál hraje ze všech druhů kapitálů nejpodstatnější roli v procesech legitimizace moci.²³

Čest tak slouží k rozdělení moci a vlivu uvnitř komunit, a v důsledku toho také k výběru osob ve vedení komunit, a je tak úzce provázána s představami o maskulinitě. Německý historik Dinges v souvislosti se ctí pojmenoval dva zásadní „gender koncepty“ raného novověku, v nichž hrála hlavní roli mužská schopnost vykonávat moc (násilí) a ženská sexuální disciplína. Oba koncepty ale chápe jako diferencovaný model, v němž se na násilí někdy podílí i ženy. U mužů se dají zase sledovat sociálně podmíněné rozdíly ovlivňující připravenost vykonávat násilí. Ofenzivní habitus cti a násilí charakterizoval hlavně skupinu mladých neženatých mužů, kteří ještě bojovali o své místo ve společnosti. V manželství a rodině zase existovalo úzké sepjetí mužské a ženské cti, což přivádělo muže do defenzivy

¹⁸ R.-P. FUCHS, *Um die Ehre*, s. 191 n.

¹⁹ Martin DINGES, *Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte (Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne)*, Zeitschrift für Historische Forschung 16, 1989, s. 409–440.

²⁰ Miloslav PETRUSEK, *Pierre Bourdieu – od Kabylů k „velké sociologické teorii“*, in: Pierre Bourdieu, *Nadvláda mužů*, Praha 2000, s. 113–137, zde s. 125 n; srov. Pierre BOURDIEU, *Teorie jednání*, Praha 1998, s. 14 nn.

²¹ M. PETRUSEK, *Pierre Bourdieu*, s. 125 n.

²² M. DINGES, *Die Ehre als Thema*, s. 418.

²³ M. PETRUSEK, *Pierre Bourdieu*, s. 128 n; srov. P. BOURDIEU, *Teorie jednání*, s. 22 n.

a stavělo je před nutnost energicky vystoupit na obranu porušené ženské cti.²⁴

Zachycení většího množství sporů o čest umožňuje jejich sériové zpracování. Můžeme tak sledovat zastoupení mužů a žen a v jaké roli před soudem vystupují. Přibližně ve 275 sporech o čest, které řešil soud, byl muž jednou ze sporných stran ve 254 sporech, tzn. ve více než 90 %. Samotní muži proti sobě stáli ve více než polovině těchto sporů (celkem ve 164 případech). Sporům o čest tedy dominovali muži. V případech, kdy se soudili se ženami, manželskými páry, více osobami či právnickou osobou, se před soudem objevovali většinou v pozici obžalovaných.

Tabulka 1: Sporné strany ve sporech o čest s účastí mužů²⁵

	Muž			Celkem
	Žalobce	Obžalovaný	Neurčeno	
Proti strana muže				
Manželský pár	2	14	2	18
Žena	15	26	3	44
Právnická osoba	0	13	1	14
Muž	164	164	0	328
Více osob	6	5	3	14
Spory mužů celkem	187	222	9	418

Oproti mužům se ženy soudily méně často a zřejmě ve větší míře řešily své spory jinými způsoby. Figurují celkem v 78 dochovaných sporech, tzn. v necelých 30 % všech sporů, a pouze ve 24 případech jsou oběma spornými stranami. Žena vystupovala před soudem většinou v roli žalobkyně a ve sporech nejčastěji žalovala muže. Přibližně ve třetině sporů, kde vystupovaly ženy, je doloženo, že je zastupovali muži (nejčastěji manželé, méně často otcové, ojediněle synové). Pokud vystupovala žena ve sporech samostatně, jednalo se pravděpodobně o vdovu. Poměrně malého podílu žen zapletených do sporů o čest si všimly i další autorky. Velmi podobné výsledky byly zjištěny pro Veselí nad Lužnicí, kde se ženy objevily v letech 1630 až 1783 kvůli cti před rychtářským soudem ve 29,8 % sporů o čest, a to ve 21,6 % jako žalobkyně a v dalších více než 8 % jako obžalované. Muži vystupovali přibližně v 80,3 % sporů – jako pachatelé, tj. obžalovaní, v 73,9 % případů a jako oběti v dalších 6,4 %. Ženy zde žalovaly především jiné ženy a až v druhé řadě muže.²⁶ Na rakouském panství Triberg převažovali ve sporech o čest

²⁴ Martin DINGES, *Ehre und Geschlecht in der Frühen Neuzeit*, in: Sybille Backmann – Hans-Jörg Künast – Sabine Ullmann – B. Ann Tlustý (Hg.), *Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit – Identitäten und Abgrenzungen*, Berlin 1998, s. 123–147.

²⁵ Údaje o sporech o čest obsažené v této a následující tabulce byly excerpovány z městských knih městeček (SOKA Pardubice, AM Dašice, kn. č. 133; AM Přebouč, kn. č. 330, 381; AM Bohdaneč, kn. č. 53, AM Holice, kn. č. 1, 3, 200; SOKA Kolín, AM Týnec nad Labem, kn. č. 5, 6) a vrchnostenských knih smluv a pří (SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 268, 1506, 1513).

²⁶ J. SCHWALLEROVÁ, *Spory poddaných městečka Veselí nad Lužnicí ve světle rychtářských knih (1630–1783)*, Diplomová práce, FF UK, Praha 2002, s. 133 n.

muži nad ženami ještě zřetelněji. Mezi žalobci převyšovali muži počet žen více než jedenáctkrát a i zde ženy narozdíl od mužů, kteří se přeli především mezi sebou, žalovaly hlavně muže.²⁷

Tabulka 2: Sporné strany ve sporech o čest s účastí žen

	Žena			
Protistrana ženy	Žalobkyně	Obžalovaná	Neurčeno	Celkem
Manželský pár	2	2	2	6
Muž	26	15	3	44
Žena	24	24	0	48
Právnícká osoba	1	2	0	3
Více osob	0	1	0	1
Celkem	53	44	5	102

To, že se ženy před soudy ve sporech o čest objevovaly mnohem méně než muži, neznamená, že by byla pro ženy čest méně významná nebo si urážky tolik nepřipouštěly. Z různé míry využívání soudního řešení sporů muži a ženami je patrný jejich jiný přístup k institucím se soudní pravomocí, jakými byly především městské rady nebo cechy a hejtmanský soud. Ženy byly z těchto institucí, s výjimkou cechů, zcela vyloučeny, a snad proto je využívaly v menší míře. Je pravděpodobné, že u sporů o čest, ale asi také u sporů s použitím fyzického násilí směrem k ženám, fungovala rodinná a společenská cenzura.²⁸ Kromě toho mohla hrát roli jejich závislá ekonomická pozice. Zřejmě více spoléhaly na mimosoudní způsob řešení sporů a využívaly jiné nástroje k urovnání sporů, jako byla rodina či sousedé.²⁹

Větší zastoupení mužů před soudy lze podle mého názoru vyložit jako důsledek veřejné formy soudního řízení. Muž pravděpodobně více než žena využíval soudem nabízené možnosti, že svou čest obhájí před členy obce (sousedy) veřejně. Podle toho, že nakonec většina sporů skončila smírným řešením, se zdá, že se mužům ale i ženám nejednalo v takové míře o „potrestání“ protivníků jako spíše o možnost se veřejně obhájit, znovuobnovit svou vlastní čest. Spory, v nichž proti sobě stáli muži a ženy, nemusely nutně vznikat v souvislosti s rozdílně definovanými genderovými rolami, ale tyto role mohly být překryty jinými sociálními vztahy, jako bylo sousedství, příbuzenství, rodina, společné pracovní vazby apod. V mužských sporech o čest a také rvačkách se pouze ukazuje, že ústředním prvkem

²⁷ Michaela HOHKAMP, *Herrschaft in der Herrschaft (Die vorderösterreichische Obervogtei Triberg von 1737 bis 1780)*, Göttingen 1998, s. 188n.

²⁸ Srov. Michael TOCH, *Schimpfwörter im Dorf des Spätmittelalters*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 101, 1993, s. 311–327, zde s. 320; podobně M. HOHKAMP, *Herrschaft in der Herrschaft*, s. 197.

²⁹ Srov. M. DINGES, *The Uses of Justice As a Form of Social Control*, s. 167.

v představách o mužských rolích byly obranyschopnost, tělesná síla a pohotovost k boji, které konflikty bezpochyby stupňovaly.³⁰

U více než třiceti verbálních konfliktů je možné vysledovat, kde se odehrály. K nařčením cti či slovním roztržkám docházelo nejčastěji v místech, kde se scházel větší počet lidí. Téměř polovina sporů se odehrála ve vlastním domě slovně napadené osoby nebo v domě některého souseda. Pětkrát je jako místo sporu uvedena hospoda, kde hrálo nezanedbatelnou roli popíjení alkoholických nápojů.³¹ Z některých sporů je patrné, že zřejmě neexistovala jasná hranice oddělující soukromý prostor krčmáře a veřejný prostor, kde se scházeli hosté.³² Dvakrát došlo ke konfliktům během svatebních oslav.³³ Tato místa či události by se snad daly chápat jako oblast odpočinku a zábavy poddaných. Spory se zde odehrávaly v přítomnosti většího počtu osob na pomezí veřejné a soukromé sféry. K verbálním konfliktům docházelo ale také na místech spojených s prací. Jednou se spor odehrál „*při várce obecní*“ a jednou se sousedé dostali do konfliktu při společné práci na opravě obecní chmelnice.³⁴ Do oblasti konfliktů vzniklých v pracovní sféře by se daly zahrnout dvě hádky, k nimž došlo mezi mužem a ženou. První spor se odehrál „*v krejčovském cechu*“ v Dašicích mezi Maruší Krčmářkou z Práchevic, která „*před dobrými lidmi*“ nařkla na cti Jana Matoušova z Čeradice. Spornými stranami byli v tomto sporu poddaní z blízkých vesnic a nářku poctivosti se dopustila žena.³⁵ Další spor se odehrál na rynku, „*kde se chleby prodávají*“, mezi manželkou pekaře, která opět slovně napadla jiného pekaře.³⁶

Ke konfliktům na náměstích muselo zcela jistě docházet často už jen proto, že se tu během trhů scházelo velké množství lidí, docházelo zde k finančním transakcím, posuzování kvality výrobků i důvěryhodnosti prodávajících. Kromě oblastí odpočinku a práce mohly verbální konflikty vzniknout při výkonu úředních funkcí a v „*úředních*“ budovách. Po dvou konfliktech se odehrálo v obecním domě či v domě rychtáře. Kromě toho došlo ke konfliktu také při volbě nového rychtáře a na pardubickém zámku „*o soudě jezbořském*“.³⁷ Spory se odehrávaly i na dalších veřejných místech. Pouze jednou je zmíněn spor, který se vyhrotil v kostele. Když se sporné strany zhaněly na takovém místě, nebylo to bráno pouze jako spor mezi zúčastněnými osobami, ale jako „*zlořečení... těžké proti Pánu Bohu*“.³⁸ Pokud

³⁰ B. KRUG-RICHTER, *Von nackten Hummeln*, s. 283.

³¹ Ve Veselí nad Lužnicí byla shodně naprostá většina sporů lokalizována v krčmách nebo na veřejných prostranstvích. J. SCHWALLEROVÁ, „*Život a dobrá čest*“, s. 38 n.

³² „*...ve čtvrtek první postní 1620 ve vsi Podůlšanech v krčmě a přibytku Adama Skály... nevole povstala...*“ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 1513, fol. 73v–74r (1620).

³³ SOKA Pardubice, AM Dašice, kn. č. 133, fol. 116r–116v (1666), SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 1513, fol. 72v–73v (1620, Libčany).

³⁴ SOKA Kolín, AM Týnec n. L., kn. č. 6, fol. 26v (1691), kn. č. 5, fol. 93v–94v (1617).

³⁵ SOKA Pardubice, AM Dašice, kn. č. 133, fol. 41v–42r (1597).

³⁶ SOKA Kolín, AM Týnec n. L., kn. č. 5, fol. 85r–86v (1613).

³⁷ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 1513, fol. 106r (1633), 155v (1637).

³⁸ Ke sporu došlo v kostele v Ředvicích mezi Alžbětou Víchkovou a Janem Michaličkou: „*... v kostele a chrámě páně neusetřívíce sobě nejpřednějšího výsadního posvátného místa v takové nešlechtné*

k těmto sporům došlo na tzv. výsadních místech, např. v kostele, na radnici či v domě rychtáře, bylo to chápáno jako závažnější provinění namířené na místní samosprávu či proti místním církevním autoritám či vrchnosti.³⁹

Zaměříme-li se na spory, v nichž byla jednou ze sporných stran žena, zjistíme, že ženy řešily před soudem především konflikty, jež se odehrály v jejich domech. Takové případy byly zachyceny tři a ve všech se pravděpodobně jednalo o ovdovělé ženy, které obvinily před soudem muže a podáním žaloby zřejmě chtěly zabránit šíření pomluv. Jednou byla žena také slovně napadena v kostele a jednou na cestě z Pardubic do Tuněchod. Pokud žena figurovala jako obžalovaná, zjišťujeme místo, kde ke konfliktu došlo, pouze dvakrát. Jednou se verbálního útoku dopustila „v *krejčovském cechu*“ v Dašicích a jednou v hospodě. V tomto případě se jednalo o krčmářku, která se k nařčení cti a následně k fyzickému útoku uchýlila zároveň v prostoru vlastního domu při soukromém jednání jejího manžela a napadeného.⁴⁰ Ke slovní přestřelce tak nedošlo na veřejnosti v přítomnosti jiných lidí, ale v soukromí. Místo konfliktu zjišťujeme pouze u jednoho obžalovaného páru. Václav a Maruše Němcovi z Albrechtic nad Orlicí nařkli „*při truňku*“ v městečku Týništi čest Jana Uhlíře, jeho manželky a dětí.⁴¹ Uvedené případy snad ukazují na jednu dimenzi rozdílného pojetí cti u žen a mužů. Na rozdíl od mužů se většina nactiutrhání žen v dochovaných záznamech odehrála v domě ženy. Čest žen se oproti mužům soustřeďovala především na sféru soukromou, kde také zpravidla k urážkám na cti docházelo. Pokud došlo ke střetu na jiném místě (např. v hospodě), většinou šlo o krčmářku, nebo se konfliktu účastnil i manžel ženy. Na veřejných místech se tak čest ženy i muže spojovala.

Spory o čest vznikaly obvykle na základě slovní urážky, jíž dotčený zpravidla reagoval na určitý podnět. K některým verbálním konfliktům došlo velmi rychle jako bezprostřední reakce, což můžeme sledovat v jednom z mála sporů, jehož se zúčastnily osoby odlišného stavovského postavení. Během svatební hostiny „... *při posezení pokojném*...“ byl Maxmilián Teodor Nejedlý „... *za stolem nějakou kostí od kýty skopové uhozen*...“.⁴² Na to zareagoval jeho „preceptor“ Mikuláš Rydl a viníky označil za zrádce a šelmy. Poddaní z pardubického panství si toto jednání nenechali líbit a „... *tu jej oni znaříkali*...“. Spor řešil pardubický hejtman a poddaní nakonec museli Rydlovi zaplatit 5 kop gr. míšeňských.⁴³

---

zlořečení... to posvátné místo pohoršili tím zlořečením... těžké proti Pánu Bohu a tomu chrámu provinění...“ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 1513, fol. 126r–126v (1635, Ředice); srov. J. SCHWALLEROVÁ, „*Život a dobrá čest*“, s. 39.

³⁹ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 268, fol. 157v–161r (1602, Velké Koloděje); SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 1513, fol. 126r–126v (1635, Ředice).

⁴⁰ Tamtéž, fol. 227r–227v (1659, Břehy).

⁴¹ Tamtéž, fol. 144r (1634, Albrechtice).

⁴² O rodu Nejedlých z Vysoké blíže August SEDLÁČEK, *Českomoravská heraldika, II*, Praha 1925, s. 541, podle něhož roku 1634 žila z tohoto rodu ještě jedna žena a rod nedlouho předtím po meči vymřel.

⁴³ „... *byl Maxmilián Teodor za stolem nějakou kostí od kýty skopové uhozen... na to se ozval Rydl, kdo to udělal není jiný než zrádce a šelma... tu jej oni znaříkali*...“ SOA Zámorsk, Vs Pardubice,

V dalších sporech týkajících se cti se často zrcadlily nějaké hlubší konflikty či společenské napětí, o jejichž charakteru se dá ale pouze spekulovat, protože se odrážejí pouze v typu nadávky či ojedinělých stručných vysvětleních obžalovaných. Nářky cti či zhanění mohly být výsledkem dlouhodobě napjatých vztahů, jejichž příčina ležela hluboko v minulosti a mohla se týkat i předků sporných stran. Mohly se v nich ale projevit i aktuální problémy, kterým byla komunita vystavena, např. úhyn dobytka, požár, průchody vojsk. Za urážkami na cti mohl stát konkurenční boj řemeslníků či majetkové spory související např. se zadlužením a nedobrovolným prodejem usedlosti, které byly nakonec před soudem řešeny jako spory o čest.

O obsahu urážek se podrobněji zmiňuje Koldín ve svém městském zákoníku, kde od sebe odlišuje nářky cti a zhanění, přičemž rozdíl mezi oběma typy není příliš patrný a oba mohou mít shodný výsledek – poškození a zničení cti a dobré pověsti. K nářku snad mohlo na rozdíl od zhanění dojít i nepřímo, např. písemně. Nářkem Koldín chápe označení protivníka za zrádce, psance, z kurvy syna, falešníka, pancharta, kurvu, zjevného zloděje, dále za ně považuje nařčení z činů proti poctivosti a z úkladného nebo podvodného jednání. Za nárek se chápalo také obvinění panny ze smilstva a vychloubání se svedením ženy nebo panny. Vše ostatní, čím jeden člověk druhého haní, mělo být považováno za zhanění.⁴⁴

Různé důvody, které ke sporům o čest vedly, se nějakým způsobem projeví i ve formě urážek. Zcela pochopitelnou byla urážka na cti způsobená nadávkou. Záznamy dokládají, že nadávky různého druhu užívali zejména muži a spory, v nichž se objevují ženy, jsou v tomto směru poněkud chudší. Prostřednictvím nadávky se útočník snažil svého protivníka očernit, vyčlenit jej ze svého sociálního okruhu a včlenit mezi lidi, kteří byli pro společnost nebezpeční nebo nepřijatelní. Hejtmanský soud ve svém rozhodnutí o sporu dvou poddaných z městečka Holic blíže rozvedl způsob, jak k nařčení došlo, tak i jeho smysl. Jiřík Šalauvej nařkl svého souseda Václava Horynu „žeby ras bejti měl a žeby mezi dobrými hoden bejti neměl“.⁴⁵ Smyslem použití nadávky byla symbolická sociální degradace protivníka. Sledováním urážek a jejich zařazením do určitých typů se zabýval německý historik Michael Toch, jenž se věnoval konfliktům a sociálním vztahům v oblasti mezi Másou a Rýnem od pozdní antiky do 19. století. Autor si na základě srovnávacího studia všiml rozsáhlých podobností v užívání určitých typů nadávek v různých dobách i místech. Při rozboru nadávek se přitom zaměřil především na hrabství Katzenelnbogen v letech 1415 až 1486.⁴⁶ Nadávky roztřídil do sedmi skupin na kriminalizující, náboženské, vztahující se k povolání, anální, sexuální, týkající se

kn. č. 1513, fol. 72v–73v (1620, Urbanice).

⁴⁴ J. JIREČEK (ed.), *Práva městská*, Q 12–36 (O nářku cti), R 1–9 (O zhanění). Zákoník stanoví také sankce ve formě uvěznění, které mělo být u zhanění týdenní a u nářku dvoutýdenní. Koldín ještě připomíná, že nářky cti a zhanění nemají poškození řešit násilným způsobem. Srov. K. MALÝ, *Trestní právo*, s. 211–220.

⁴⁵ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 1513, fol. 68v–69r (1612, Holice).

⁴⁶ M. TOCH, *Schimpfwörter im Dorf*, s. 311–327.

osobních vlastností a zvířecí. Uvedené typy se objevovaly spíše jako variace nejběžnějších nadávek, které jakoby autor vyčlenil mimo. Jednalo se o nejčastější mužské nadávky jako darebák či zločinec (Bösewicht), zloděj a šibal a jejich různé kombinace s dalšími zneuctvujícími slovy či slovními spojeními. U žen se nejvíce vyskytovaly nadávky sexuálního typu a dále označení za zlodějku.⁴⁷ Charakteru a četnosti nadávek si všiml také Michael Frank, v jehož vzorku tvořila více než čtvrtinu nadávka zloděj a šelma.⁴⁸ Ve Veselí nad Lužnicí byly nejčastěji se objevujícími nadávkami urážky obviňující z kriminálního deliktu a označující osobu za nějakým způsobem nespolehlivou. Dalšími častými nadávkami byla kurva a šelma.⁴⁹

Ze všech zachycených sporů poddaných pardubického panství se nějaká forma nadávky objevila pouze ve 40 sporech, tzn. v necelých 5 %. V zápisech tak pravděpodobně nebyly většinou nadávky zaznamenány, protože se mělo na celou věc zapomenout, „*jakoby nikdy mluveny a slyšány nebyly*“. Opakování konkrétních hanlivých slov bylo zřejmě vnímáno jako zbytečné pitvání se v konfliktu a jeho prohlubování.⁵⁰ Nejvíce se nadávky vyskytovaly ve sporech dotýkajících se cti (28), tzn. asi v 10 % sporů o čest, a v případech urážek autorit (5). Ze zápisů, v nichž je podoba nadávek zmíněna, je zřejmé, že pokud si lidé začali nadávat, nebylo to jednoslovně, ale častovali se více slovy a nadávky zkrášlovali rozvitými přívlastky. Ve 40 sporech se tak vyskytlo více než 60 nadávek.

Nejoblíbenějšími nadávkami byla „*šelma*“, která se objevila třináctkrát a byla často rozvita přívlastky jako „*zlodějská*“, „*vražednická*“ či „*zemanská*“. Stejně často se objevila nadávka „*zrádce*“, která byla někdy rozvita přívlastkem „*zvyjebaný*“. Sedmkrát se objevila nadávka „*zloděj*“ a „*kurva*“, která byla někdy zkrášlena přívlastky „*tuplovaná*“ či „*biřická*“. Mužský ekvivalent „*kurevník*“ se oproti typicky ženské nadávce „*kurva*“ objevil pouze jednou. Čtyřikrát odkazovala nadávka „*panchart*“ či spojení „*z kurvy syn*“ či „*z kurvy dcera*“ na domnělý nemanželský původ. Třikrát si lidé nadávali do „*šibalů*“ či „*lotrů*“, dvakrát do „*rasů*“, „*lhářů*“ či „*mordýřů*“ a pouze jednou se objevily nadávky jako „*škůdce*“, „*šejdíř*“, „*loupežník*“ nebo „*huncvirc*“.⁵¹

Nadávky použité mezi poddanými pardubického panství se tak dají rozdělit

⁴⁷ Zločinec 43 %, zloděj 22 %, šibal 16 %, nadávka odkazující k bezectnosti 10 % a jiné označení 9 %; u žen se vyskytla ve 28 případech sexuální nadávka a v 17 zlodějka. Tamtéž, s. 316–320.

⁴⁸ Michael FRANK, *Dörfliche Gesellschaft und Kriminalität (Das Fallbeispiel Lippe 1650–1800)*, Paderborn 1995, s. 335. Hanlivá slova rozdělil do sedmi skupin na sexuální urážky, obviňující z čarodějnictví, přirovnávající ke zvířatům, šelmovské, zlodějské, přiřazující k etnické menšině a nadávky označující za nespolehlivého člověka.

⁴⁹ J. SCHWALLEROVÁ, „*Život a dobrá čest*“, s. 40. Repertoár nadávek zachycených ve studiích vztahujících se k jižním Čechám byl bohatší a jadrnější než ve sporech obyvatel pardubického panství; srov. J. ČECHURA, *Kriminalita a každodennost*, s. 48.

⁵⁰ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 1513, fol. 110r–110v (1634, Pardubice), fol. 102r–102v (1633, Sezemice).

⁵¹ Huncvirc má zřejmě svůj původ, podobně jako huncfut, v německém slově Hundsfott, což znamená padouch či holomek. Jako nadávka označovalo toto slovo zvláště zbabělého člověka, Josef RANK, *Nový slovník kapesní jazyka českého i německého (Díl německo-český)*, Praha 1892, s. 476.

do skupin týkajících se nečestných povolání (např. ras, případně biřic, který byl obsažen v přívlastku biřická použitým u nadávky kurva), dále do skupiny kriminalizujících nadávek zmiňujících osoby stíhané hrdelním právem (např. viselec, lotr) či pachatele kriminálních deliktů (např. mordýř, zloděj, zrádce, škůdce, loupežník, čarodějnice).⁵² Jiné nadávky zdůrazňovaly nepřijatelné povahové rysy (např. šejdíf, lhář, šibal). Nactiutřači označovali své protivníky také skupinami nadávek ušitých na tělo nařčeného, jejichž dešifrování umožňovala detailní znalost uražené osoby a její rodinné či osobní historie. Mezi takové urážky lze snad zařadit spojení „*taška uřezaná*“, jež snad mohlo odkazovat na dřívější či domnělé krádeže.⁵³ Jedna z nejoblíbenějších nadávek, která se ve sporech o čest objevila, byla nadávka „*šelma*“, již často rozvíjely další přívlastky odkazující opět ke skupině lidí páchajících kriminální delikty (např. šelma vražednická či zlodějská). Podobně jako Toch ale váhám tuto nadávku zařadit do skupiny zvířecích nadávek, neboť v sobě zahrnuje i prvek odkazující k charakterovým vlastnostem. Oblíbenost „*šelmy*“ jako nadávky mohla být dána mnohoznačností tohoto slova, které mělo sice zneuctvující charakter, ale bylo zároveň dostatečně obecné. Ženy byly naopak ostouzeny kromě zřídka se vyskytující nadávky „*čarodějnice*“ a stejně málo doložené „*zlodějky*“ nejčastěji zcela konkrétně jako „*kurvy*“. Tato nadávka společně s mužským ekvivalentem „*kurvník*“ by se dala jako jediná zařadit do skupiny nadávek, které si braly za cíl domnělé nebo skutečné nepřijatelné sexuální chování. Tato obvinění nelze vykládat příliš doslovně, protože v těchto sporech šlo zejména o to, jak někomu poničit pověst.

U mužů se tedy nejčastěji setkáváme s nadávkami „*šelma*“, „*zrádce*“ či „*zloděj*“, u žen to byla nadávka „*kurva*“. Ta ale zpravidla neměla se skutečným chováním společného nic a jednalo se o stereotyp, který využívali při nadávání nejen muži, ale i ženy mezi sebou navzájem. Proti ženám ji použily čtyři ženy a tři muži.⁵⁴ To, že byly ženy vystaveny převážně sexuální nadávce „*kurva*“, lze chápat jako odraz dvojí sexuální normy, která ženám přisuzovala sexualitu představující nebezpečí.⁵⁵ Současně s pronesením této sexuální nadávky mohly být do nářku cti zahrnuty i děti dotyčné osoby a s nadávkami sexuálního typu souvisela skupina nadávek odkazujících na podezřelý původ jako „*z kurvy syn*“, „*z kurvy dcera*“ či „*panchart*“. Z toho, že byly ženy ostouzeny menším počtem nadávek a že se ženská čest vztahovala především na sexuální počestnost, se dá usuzovat, že byla ženská čest pojímána úžeji než čest mužská. Pro ženy představovala sexuální počestnost nejdůležitější symbolický kapitál.⁵⁶ Počet mužských nadávek ale dokládá i to,

⁵² Srov. P. BURKE, *Žebráci, šarlatáni, papežové*, s. 161.

⁵³ Spojení použil roku 1591 kovář Tomáš Žamberský proti Anně Rathauský, SOKA Pardubice, AM Dašice, kn. č. 133, fol. 31r–31v (1591).

⁵⁴ Michael Toch podobně zjistil, že slovo kurva či děvka (Hure) použily v jeho vzorku častěji ženy než muži, a to v poměru 12:8. M. TOCH, *Schimpfwörter im Dorf*, s. 321.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ Srov. Richard van DÜLMEN, *Bezectní lidé (O katech, děvkách a mlynářích, Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku)*, Praha 2003, s. 14, podle něhož se u žen „*útočníci většinou soustředovali na mravnost a počestnost pohlavní*“.

že muži měli širší prostor pro jednání, které se neomezovalo především na sféru rodiny jako v případě žen.

Na odlišnou genderovou konstrukci cti u žen a mužů ukazují i případy, kdy by zpochybnění cti žen mohlo mít dopad i na další členy domácnosti (syny, případně i dcery) a mohlo by ohrozit jejich pověst a šance v budoucnu. V případech, kdy byla žena nařčena z nečestného chování, např. v předešlém manželství, nebo bylo zpochybněno řádné uzavření sňatku, bránili čest žen manželé před soudem společně. Manželské páry se v záznamech objevují před soudem ve 31 případech, většinou v pozici žalobce – v osmnácti se jednalo o spory s muži, v šesti se ženami a v sedmi s jiným manželským párem. Ženské spory „*odrážejí dobové normy ve vztahu obou pohlaví: žena byla podle nich definována skrze muže*“; zároveň je třeba dodat, že to platilo i naopak.⁵⁷

Zcela ojediněle docházelo k urážkám prostřednictvím potupných písní. Proti roznášení nactiutřačné písně, která se rozšířila po pardubickém panství, bojoval přeloučský měšťan Václav Mezyrka. Prostřednictvím svého právního zástupce podal roku 1581 žalobu na Štěpána Žiželského z Bohdanče, protože v jeho nepřítomnosti zpíval v domě paní Estery v Bohdanči „*píseň zrádnou jeho milosti panem hejtnanem pardubským a auřadem přeloučským zapověděnou*“.⁵⁸ Charakter urážky a obsah písně není bohužel v zápisech zmíněn. Mohl ale souviset s urážkou, k níž došlo v domě paní Estery a kvůli které podal Mezyrka žalobu současně s obviněním na Žiželského. Mezyrka jí byl označen za rasy, který „*vodřel krávu a jednak vola*“. Pokud bychom předpokládali, že byl Mezyrka řezník, mohly ho takové pomluvy ohrožovat v provozování jeho řemesla a mohly snad být projevem určitého konkurenčního boje mezi přeloučskými a snad i jinými řezníky na panství.⁵⁹

K urážce nemuselo dojít v přímém kontaktu, ale „poškozený“ se o ní mohl dozvědět z doslechu. Šlo zejména o pomluvy obsahující různá nepodložená tvrzení týkající se spáchání některých deliktů, kterými se lidé snažili vzájemně očernit, a proti čemuž se nařčený bránil před soudem soudní žalobou či stížností. Nařčení se podobně jako nadávky týkala zejména činů, za které hrozil hrdelní postih. Jako ohrožení cti mohlo být chápáno jakékoliv spojování se sníženými osobami a s činnostmi, které tyto osoby vykonávaly. Jednalo se nejčastěji o nařčení z manipulace s uhynulými zvířaty.⁶⁰ Podobně nebezpečné bylo spojování s magickými prakti-

⁵⁷ Tamtéž, s. 14.

⁵⁸ SOKA Pardubice, AM Bohdaneč, kn. č. 53, fol. 4r–5r (1581).

⁵⁹ Určitou roli snad mohly sehrát i majetkové vztahy mezi řezníkem Štěpánem Žiželským a Mezyrkou, který od něj koupil roku 1576 právovárečný dům za 450 kop gr. míšeňských. Petr VOREL, *Dějiny města Přelouče (1086–1618), I*, Přelouč 1999, s. 188.

⁶⁰ Jan Hlaučel z Bohdanče se bránil pomluvám, které o něm pronášel v hospodě Jakub Doskočil, „*žeby od umrlý kobyly podkovy odloukal*“. SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 1513, fol. 38r (1605). V hospodě v Čivčicích došlo k hádce hostů kvůli tvrzení, že podané jídlo bylo připraveno „*ze schnilé krávy*“: „... *přišel tam mezi nás Knižek ani nevyopil za peněz piva, tehdy přines nám pekař z Hůry kus pečeně a on Knižek nám to přemohl a řekl, tak jest ta kráva schnilá, potom se svádili spolu rychtář s Knižkem a já potom šel pryč ke kováři...*“ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 268, fol. 41v–44r (1556 nebo 1557, Lány u Krchlebu).

kami, jehož cílem se mohli stát stejně ženy i muži.⁶¹ Překvapivě zřídka se setkáváme s tím, že se lidé obviňovali ze zabití a nařčený se proti tomu bránil před soudem. Je zajímavé, že jediný doložený případ se odehrál v rámci rodiny mezi tchýní a zetěm.⁶²

Člověk ale mohl být poškozen na své pověsti také nespravedlivým nebo spíše nepřiměřeným potrestáním a způsobem, který jej opět mohl přibližovat k osobám stíhaným hrdelním právem. Setkáváme se tak se stížnostmi poddaných, kteří byli zadrženi v šatlavě a vloženi do klády. Kláda se používala tehdy, pokud bylo potřeba zklidnit agresivního jedince a pokud hrozilo nebezpečí, že by mohl zadržovaný utéct.⁶³ Na neoprávněné vložení do klády a uvalení vazby v hradecké šatlavě kvůli dluhu si před pardubickým hejtmanem stěžoval sirotek Jan Řezník. Nešlo mu pouze o očištění cti, ale usiloval také o finanční náhradu za „škodu a obmeškání v řemesle svém“ a za to, „což biřici od šatlavy dať“. Jan před soudem uvedl, že může celou věc doložit svědky, a snad i to přispělo k ukončení soudního jednání uzavřením smlouvy.⁶⁴

Výmluvně se o tom, jak vnímal vložení do klády, vyjádřil mlynář Jan Sladomel z Černé u Bohdanče, který zažaloval před městskou radou v Bohdanči boh-danečského rychtáře Matěje Hasejka z „moci a pychu“.⁶⁵ Rychtář jej při odvádění do šatlavy bil a nakonec jej vložil „za obě nohy do klády jako jiného lotra“.⁶⁶ Tento trest či preventivní opatření nebylo určeno pouze mužům. Roku 1595 vložil rychtář z Pohřebačky do klády „pro nějaké plundrování a nevážné mluvení o mně a manželce mé“ Mandalenu Bínku, která podle výpovědi jednoho svědka „tam naříkala v tý kládě“.⁶⁷

Pověst žen mohly fatálně ohrozit pomluvy a nařčení podezírající je z ne-

⁶¹ Václav Bukač se bránil před hejtmanským soudem tvrzení Tobiáše Čapka, který se o něm ve své svědecké výpovědi zmínil jako o zloději sena a „že bych se nějakých kouzel a čarů dopustiti měl ...“ SOA Zámrs, Vs Pardubice, kn. č. 268, fol. 181r–185v (1604, Koloděje). Podobně se před městským soudem v Přelouči bránila Kateřina Kaumová nařčení Doroty Rokytové z úmyslného vykonávání kouzel a čar s cílem poškodit Dorotu na jejím zdraví. SOKA Pardubice, AM Přelouč, kn. č. 330, fol. 57r–v (1579).

⁶² Kateřina Koumka svého zetě Václava Holuba na více místech pomlouvala, že zabil její dceru a svou manželku. SOKA Pardubice, AM Přelouč, kn. č. 330, fol. 192r–v (1615).

⁶³ Kláda se mohla nacházet i na veřejném prostranství a byli do ní vkládáni například i dlužníci. P. VOREL, *Dějiny města Přelouče, I*, s. 163.

⁶⁴ SOA Zámrs, Vs Pardubice, kn. č. 268, fol. 5v (1541).

⁶⁵ Moc byla chápána jako násilné neoprávněné zmocnění se cizího, zvl. nemovitého majetku, a vedle toho také jako násilný trestný čin podobný výtržnosti, jehož objektem byla především oblast soukromých práv jedince, tzv. soukromá moc. Blíže Petr KREUZ, *Postavení a působnost komorního soudu v soustavě českého zemského trestního soudnictví doby předbělohorské v letech 1526–1547*, Praha 2000, s. 136 n. Pychem byly chápány drobné útoky proti majetku, ale také omezování osobní svobody, jako bezprávné uvěznění či zbití. Tamtéž, s. 168.

⁶⁶ SOKA Pardubice, AM Bohdaneč, kn. č. 53, fol. 11r (1583).

⁶⁷ Z výpovědi Mikuláše Kočky „... tu neděli po Petru v okovách pospolu v domě rychtáře konšely jsouce dána do klády Mandalena Bínka pro nějaké plundrování Bartoně Chalupy a manželky jeho, když tam naříkala v tý kládě, tehda Vondřej Bína řekl, že to nespravedlivá věc, když jedna v kládě sedí a druhá že nesedí“. SOA Zámrs, Vs Pardubice, kn. č. 268, fol. 138v.

manželského těhotenství. Opět se tu projevuje všudypřítomná kontrola, které se sousedé navzájem podrobovali. Obyvatelé zejména malých lokalit o sobě měli velmi dobrý přehled, podezřelé věci si dokázali velmi dlouho zapamatovat a ve vhodné chvíli použít. Pokud se objevil jen nějaký náznak takových řečí, musela nařčená dívka či její rodič ihned zareagovat a zastavit šíření pomluv. Rychtář Vaněk z Přelouče tak před hejtmanským soudem obvinil svého souseda Trojana, protože pomlouval jeho dceru, „že jest břichatá“. Během soudního řízení vyšlo najevo, že Trojan o Ance mluvil na základě řečí, které se doslechl od dalšího souseda. Hejtmán nakonec soudní řízení ukončil „zdvižením“ žaloby, protože oba „pomlouvající“ prohlásili, že mají rychtářovu dceru „za ctnou a dobrou děvečku...“.⁶⁸

Je zajímavé, že se tento typ nařčení mohl objevit někdy i několik let po smrti dívek, kterých se nařčení týkala, v souvislosti s řešením zcela jiných sporů. Tato obvinění pak museli vyvracet rodiče, které tímto způsobem chtěli jejich protivníci očernit a snížit tak jejich důvěryhodnost. Pomlouvající přitom poukazovali na podezřelou fyzickou proměnu a změnu chování dívek, která ale nemusela s těhotenstvím souviset a mohla být spíše projevem vážné choroby.⁶⁹ Neodvrácené pomluvy mohly v budoucnu ohrozit také postavení synů, kteří se pak museli bránit nařčením z nemanželského původu.

Nařčení z nemanželského původu, nenáležitého oddání či nepřijatelného sexuálního chování se bránil roku 1619 řezník Martin Hasejk, kterého napadl Jan Pábiček, „žeby... z kurvy syn byl a v svém zachovacím listu kurvy a lotry za svědky měl a tudy i z společnosti cechovní poctivého řemesla řeznického nehodnej“. Pábiček měl svoje nařčení před soudem prokázat, k čemuž ale nedošlo, a obě strany se nakonec usmířily.⁷⁰ Z příkladu Hasejka je patrné, že velkou (a snad i rozhodující) roli v možnosti uplatnění hrála kromě vlastní pověsti také dobrá pověst matky. Proti nařčením bylo nutné se veřejně bránit, protože jinak mohla ohrozit výkon řemesla a členství v cechu. Nacházíme proto i případy, kdy své syny, pokud byli nařčení z nemanželského původu, zastupovala jejich matka. Dorota Sakrová ze Sezemic zastupovala svého syna Petra ve sporu s cechmistry sezemického tkalcovského cechu, kteří zřejmě zpochybňovali jeho manželský původ, a nechtěli jej proto přijmout do cechu. Hejtmán nakonec rozhodl ve prospěch mladého řemeslníka, protože „za pořádné jsou považovány dítky zplozené v manželství, v sňatém manželství“.⁷¹ Pro řemeslníky byla nařčení z nemanželského původu či nepřijatelného

⁶⁸ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 268, fol. 5r (1540, Přelouč).

⁶⁹ „... ješto již tomu, jak tato Anyžka dcera má i druhá, kteráž umřela dvě léta jest, jak sou z přepuštění Božeho nemocné byli, proč pak znala-li je tato Kateřina anebo kdo koliv ... že by tato dcera má takovou nemocí jakž ji vykládá a ona tak viní jakoby z sebe plod vyhnati měla, čemuž odpíráme a pravíme že ji tu před PB a dobrými lidmi křivdu činí...“ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 268, fol. 137v (1595).

⁷⁰ SOKA Pardubice, AM Přelouč, kn. č. 330, fol. 200v, 201r (1619).

⁷¹ SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 1513, fol. 134v (1634, Sezemice). Podobně bránila svého syna Rejna Machková z Kostěnic před označením za „pancharta“. SOKA Pardubice, AM Dašice, kn. č. 133, fol. 30v–31r (1591).

chování podobně nebezpečná jako obvinění z krádeží, kterých se měli dopustit někdy v minulosti u předchozích mistrů, nebo zpochybňování jejich řemeslných schopností a kvality výrobků.

Postavení ženy a její čest mohlo vedle zpochybňování sexuální počestnosti poškodit také spojování s nemírným pitím alkoholických nápojů. Anna Drahorádová z Počapel obvinila před hejtmanským soudem svého souseda Jana Arkleba z ublížení na poctivosti. Důvodem byla jeho svědecká výpověď, v níž uvedl, že se Anna na sezemické radnici „*opíjí napáleným*“. Soudní pře byla hejtmánem rychle ukončena, protože Arkleb obvinění odmítl s tím, že Annu považuje „*za ctnou, dobře zachovalou ženu jako jiní lidé dobří*“.⁷² Pro ženy tak mohla opilost znamenat ohrožení jejich dobré pověsti, protože je zařazovala mezi podezřelé osoby, jako byly prostitutky či čarodějnice. Opilé ženy překračovaly hranice a vstupovaly do mužské oblasti, což je mohlo stát jejich pověst. Symbolicky to znamenalo obrácení genderové hierarchie a zároveň s tím i překroucení sexuálně definovaného významu cti.⁷³

Zejména muži navzájem a spíše výjimečně muži a ženy se obviňovali ze spáchání krádeží či přechovávání kradených věcí. Roku 1644 se před městskou radou bránil Jakub Půhonný nařčení Jana Turka, „*že by kdy nějaký klíč falešný u něho nalezen býti měl*“. Spor nakonec skončil uzavřením ubrmanské smlouvy, ale městská rada se ještě zabývala tím, zda může Jakub zůstat kostelníkem.⁷⁴ Z tohoto sporu je patrné, jak mohla i nepodložená pomluva ohrozit fungování nařčených jedinců ve svěřených funkcích a omezit prostor, v němž se mohli pohybovat. Nařčení z krádeží snižující důvěryhodnost byla nebezpečná zejména u řemeslníků. Někdy se za nimi snad skrývaly projevy konkurenčního boje, kdy se jeden výrobce snažil svého konkurenta očernit. Takový spor se odehrál na „*rynku*“ v Týnci, kde Mariana, manželka pekaře a spoluradního Samuela Všeťečky, obvinila pekaře Havla Špačka „*v přítomnosti dobrých lidí*“, že měl navádět k zabití několika dalších týneckých řemeslníků včetně jejího manžela. Zároveň tvrdila, že nedobře vykonává řemeslo a do těsta přimíchává „*z nějakých dveří něco*“.⁷⁵

Dalším prostředkem jak protivníka poškodit a urazit bylo zlehčování jeho postavení a povyšování se nad něj. Tento způsob se používal většinou současně s dalšími typy urážek. Někdy jej využívali proti jiným sousedům členové městských rad, kteří vyzdvihovali své působení v úřednické funkci a zdůrazňovali, že jim ostatní nejsou v postavení rovni. Člen týnecké městské rady pekař Havel Špa-

⁷² SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 268, fol. 55r (1574, Počaply).

⁷³ B. Ann TLUSTY, *Crossing Gender Boundaries: Women as Drunkards in Early Modern Augsburg*, in: S. Backmann – H.-J. Künast – S. Ullmann – B. A. Tlusty (Hg.), *Ehrkonzepte*, s. 185–197, zde s. 186 n.; TÁŽ, *Drinking, Family Relations and Authority in Early Modern Germany*, *Journal of Family History* 29, 2004, s. 253–273, zde s. 269, <http://jfh.sagepub.com/cgi/content/abstract/29/3/253> (citováno 3. 11. 2007). O pití u mužů srov. Benjamin ROBERTS, *Drinking like a Man: the Paradox of Excessive Drinking for Seventeenth-Century Dutch Youths*, *Journal of Family History* 29, 2004, s. 237–252, <http://jfh.sagepub.com/cgi/content/abstract/29/3/237> (citováno 3. 11. 2007).

⁷⁴ SOKA Pardubice, AM Dašice, kn. č. 133, fol. 94r–v (1644).

⁷⁵ „*že by měl viselec býti a v svém řemeslu se nenáležitě chovat a z nějakých dveří něco strouhati a do těsta dávatí s tím péci*“. SOKA Kolín, AM Týnec n. L., kn. č. 5, fol. 85r–86v (1613).

ček tak svému sousedu řezníkovi Janu Rouskovi v hospodě před dalšími lidmi vmetl do tváře, že „*není tak dobrý jako on a kdyby byl tak dobrý, žeby dávno v povinnosti a v úřadě jako on byl*“. Jeho výrok ale spíš jen doplňuje mnohem horší urážku celé rodiny, „*že jest zrádce z kurvy syn, jak starý tak mladý*“. Svá slova Špaček jakoby zlehčil tím, že se sám na nic nepamatuje a o svém vystupování se dověděl až druhý den od dalších lidí.⁷⁶ Podobně snižoval postavení Jana Bílka z Dašic Fridrich Horák, který se o něm vyjádřil jako o člověku, který „*jeho souditi v cechů hoden nebyl*“.⁷⁷ Jako urážka bylo chápáno také označení muže za „*kluka*“, které uraženého zařazovalo mezi nedospělé jedince a neplnohodnotné sousedy.⁷⁸ Někteří sousedé se tak explicitně povyšovali nad jiné, a snažili se je tak poškodit a vyčlenit ze skupiny sousedů. Takové povyšování se mohlo projevit v odmítnutí sedět s jiným sousedem u stolu v hospodě nebo si s ním připít.

Spory o čest řešili před soudy městeček či hejtmanským soudem pardubického panství v 16. a 17. století převážně muži. Ve třech pětinách při proti sobě stáli pouze muži a ve více než 90 % sporů o čest byli alespoň jednou ze sporných stran. Pokud se muži soudili se ženami, manželskými páry, více osobami či právnickou osobou, objevovali se před soudem většinou v pozici obžalovaných. Oproti tomu ženy figurovaly v necelých 30 % sporů a to většinou v roli žalobkyň žalujících nejčastěji muže.

Spory, v nichž proti sobě stáli muži a ženy, nemusely nutně vznikat v souvislosti s rozdílně definovanými genderovými rolami, ale tyto role mohly být překryty jinými sociálními vztahy, jako bylo sousedství, příbuzenství, rodina či společné pracovní vazby. Z různé míry využívání soudního řešení sporů muži a ženami je patrný jejich jiný přístup k institucím se soudní pravomocí. Ženy zřejmě více spoléhaly na mimosoudní způsob řešení sporů a využívaly jiné nástroje k urovnání sporů, jako byla rodina či sousedé. Je pravděpodobné, že u sporů o čest a také u sporů s použitím fyzického násilí fungovala směrem k ženám rodinná a společenská cenzura. Muž pravděpodobně více než žena využíval soudem nabízené možnosti, že svou čest obhájí před členy obce veřejně. Podle toho, že nakonec většina sporů skončila smírným způsobem, se zdá, že se jak mužům tak i ženám nejednalo v takové míře o potrestání protivníků jako spíše o možnost veřejně se obhájit a znovuobnovit svou vlastní čest.

Mužské spory o čest se často odehrávaly v hospodách a k jejich eskalaci bezpochyby přispívaly kromě požití alkoholu představy o typicky mužských vlastnostech a chování. Většina nactiutrhání žen se odehrála v domě ženy, a pokud došlo ke střetu na jiném místě, šlo buď o krčmářku, nebo se konfliktu účastnil i manžel ženy. K urážkám docházelo prostřednictvím nadávek, potupných písní či po-

⁷⁶ SOkA Kolín, AM Týnec n. L., kn. č. 5, fol. 125v–126v (1612).

⁷⁷ SOkA Pardubice, AM Dašice, kn. č. 133, fol. 34r–34v (1593).

⁷⁸ „*a žeby jemu rovný nebyl*“. SOA Zámorsk, Vs Pardubice, kn. č. 1513, fol. 92r–92v (1631, Tuněchody).

mluv, jimiž se útočník snažil svého protivníka vyčlenit ze svého sociálního okruhu a včlenit mezi lidi, kteří byli pro společnost nebezpeční nebo nepřijatelní. Jako ohrožení cti bylo chápáno jakékoliv spojování se sníženými osobami, s činnostmi, které tyto osoby vykonávaly, a s činy, za něž hrozil hrdelní postih. Zcela pochopitelnou byla urážka na cti způsobená nadávkou. Nejčastější nadávkou použitou proti mužům byla „šelma“, „zrádce“ či „zloděj“; u žen to byla zpravidla „kurva“, kterou užívali shodně muži i ženy. Tato nadávka odráží dvojí sexuální normu, která ženám přisuzovala sexualitu představující nebezpečí. Množství mužských nadávek dokládá také širší prostor pro jednání, které se neomezovalo tak na sféru rodiny jako v případě žen.

Kromě vlastní pověsti mužů hrála dobrá pověst jejich matky velkou a snad i rozhodující roli v možnosti profesního uplatnění. Zpochybnění cti žen mohlo mít dopad i na další členy domácnosti a mohlo ohrozit jejich pověst a šance v budoucnu. Zpochybnování manželského původu mohlo vést k tomu, že řemeslníci nebo tovaryši nebyli přijati do cechu. Odlišné pojetí cti u žen a mužů nepodmiňovalo tedy samo pohlaví, ale zejména další znaky s ním spojené. Způsob obhajoby cti i forma urážek tak na raně novověkém pardubickém panství ukazují na asymetrii moci mezi pohlavími.

Summary:

Disputes concerning honour among the subjects of Pardubice estate

After short introduction to theoretical concepts of honour article deals with different conceptions of masculine and female honour. On the basis of concrete disputes solved by lower courts of Pardubice estate small towns and manorial court author tries to define attributes which distinguished honour of men and women. She pursues male and female characteristics connected with behaviour which could put honour at risk. Except the form and content of offenses she analyses abuses used against men and women and she pursues places where disputes of honour took place. She takes notice that this type of disputes was mainly male domain. Male honour was more public affair and related particularly to credibility and qualities connected with work. Female honour was rather private and personal business and was connected with sexual behaviour.

Zuzana ČEVELOVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ

Přítel příteli, bratr bratru, muž muži. Jan, František, Josef a Alois Vojtěch Šemberovi ve své vzájemné korespondenci

V první polovině 19. století byl dopis důležitým prostředkem mezilidské komunikace. Vzhledem k úrovni tehdejší dopravy, která stále neumožňovala snadné a rychlé cestování, byla možnost osobního kontaktu mnohem menší. Odejít kvůli práci či vzdělání do několik desítek kilometrů vzdálené lokality, znamenalo několikaměsíční, několikaleté, případně i trvalé odloučení. Jedinou možností, jak zůstat i na dálku v kontaktu, byla korespondence posílaná v té době i přes četná opatření stále spíše po formanech, kupcích, židech, studentech, hokynářkách a jiných cestujících osobách než prostřednictvím pošty.¹

Díky zavedení povinné školní docházky se schopnost psát pozvolna šířila ve všech vrstvách společnosti² a postupně zasahovala i tradičně handicapované nejnižší vrstvy. Později měla škola dětem dát nejenom mechanickou schopnost psát, ale měla je naučit i vytvářet text. Zákon o obecném školství přijatý v roce 1805 již počítal s tím, že se žáci triviální, normální a hlavní školy budou cvičit i ve slohu.³ Byly také vydávány příručky k psaní dopisů, zčásti jako překlady a zčásti jako původní díla. Některé z nich napsali pro potřeby vyučování učitelé triviálních škol.⁴ Rostoucí regionální mobilita nutila korespondovat stále širší okruh osob, mobilita sociální navíc přispívala ke kultivaci českého písemného projevu v dopisech.

---

¹ Srov. Jan HÁJEK – Miroslav KRIEGER, *Merkantilismus a vývoj poštovní organizace v Čechách*, in: Sborník Poštovního muzea 1987, s. 58–75; Miloslav MARTÍNEK, *Poštovní zákony z roku 1837 a 1946*, in: Sborník Poštovního muzea 1978, s. 74–91; Pavel ČTVRTNÍK a kol., *Dějiny pošty v českých zemích*, Praha 2000, s. 70–71; Pavel ČTVRTNÍK – Jan GALUŠKA – Patricia TOŠNEROVÁ, *Poštovníctví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Liberec 2008, s. 36–59.

² Při sčítání v roce 1890 byla v Čechách generační gramotnost osob narozených v letech 1800–1809 68,76 %, u osob narozených 1810–1819 čítala 75,04 % a u osob narozených 1820–1829 81,84 %.
– Viz Michail Nikolajevič KUZMIN, *Vývoj školství a vzdělání v Československu*, Praha 1981, s. 71.

³ Jan ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství v Království českém od roku 1769–1895. Příspěvek k dějinám českého vyučování*, Praha 1897, s. 47.

⁴ Oldřich Klička, ředitel hlavní školy v Mladé Boleslavi (?–1816) vydal v roce 1815 publikaci *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností*. Předlohou byl německý spis anonymního autora (*Anleitung zu schriftlichen Aufsätzen über Gegenstände des bürgerlichen Lebens für Stadt- und*

Pro většinu pisatelů byl dopis pouhým prostředkem komunikace a hlavním účelem jeho vzniku byla potřeba sdělit určitou informaci. Ve vyšších vrstvách představovala korespondence ale také prostor k třibení kultivovaného písemného vyjadřování.⁵ Dopisy dcer, které byly ve vzdělávacím ústavu, dopisy synů studujících v Praze či Vídni a stejně tak i dopisy jiných členů rodiny posílané domů byly při vhodných příležitostech předčítány celé rodině či přátelům.⁶ Obsah dopisu byl v těchto vrstvách stejně důležitý jako forma a stylizace, jíž pisatel či pisatelka prokazovali svou kulturní úroveň. Vzájemný vztah pisatele a adresáta pak také určoval výběr vyjadřovacích prostředků a témata, kterým se jejich vzájemná korespondence věnovala.⁷ Dopisy psané osobami, jež byly svědky zajímavých událostí nebo činů, plnily funkci šířitele zpráv, proto nebyly určeny pouze adresátovi, ale byly čteny na veřejnosti nebo půjčovány dál.⁸ Teprve po rozšíření novin a časopisů, které tuto funkci převzaly, se osobní korespondence stala písemností soukromého rázu.

Korespondence bratrů Šemberových uložená v Regionálním muzeu ve Vysokém Mýtě⁹ a dopisy Aloise Vojtěcha Šembery přátelům a kolegům, které jsou roztroušené i v jiných fondech,¹⁰ jsou zajímavým pramenem k dějinám každodennosti 19. století. Protože se jedná o písemnost osobního rázu, umožňuje nahlédnout do soukromé sféry a zkoumat vzájemné vztahy bratrů, jejich chování v rodině a do-

---

Landschullehrer und für Schüller der Haupt- und Normalschulen, Wien s. d.), na který však Klička přímo neodkazoval. O osm let později, v roce 1823, vyšel v překladu Jarolíma Jazdinského (1787–1868), učitele v Horní Kalné u Jilemnice, rozsáhlejší spis nazvaný *Navedení k písemnostem ve všelikých potřebách obecného života pro školy, zvláště pak pro školy městské*. Autorem německého originálu vydaného v roce 1797 byl Johann Christian Dolz (*Praktische Anleitung zu schriftlichen Aufsätzen über Gegenstände des gemeinen Lebens besonder für Bürgerschulen*, Reutlingen 1797.). Větší popularita tohoto typu příruček ale nastává až v polovině století. – Srov. Jaroslav JELÍNEK, *Nástin dějin vyučování českému jazyku v letech 1774–1918*, Praha 1972, s. 81–85.

⁵ Srov. Roger CHARTIER, *Introduction: An Ordinary Kind of Writing*, in: Roger Chartier – Alain Boureau – Cécile Dauphin, *Correspondence. Models of Letter-Writing from the Middle Age to the Nineteenth Century*, Oxford 1997, s. 1–23; Robert VELLUSIG, *Schriftliche Gespräche. Briefkultur im 18. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar 2000, s. 21–24; Johannes ANDEREGG, *Schreibe mir oft! Zum Medium Brief zwischen 1750 und 1830*, Göttingen 2001.

⁶ Srov. např. dopisy Marie Riegrové ml. matce Marii Riegrové-Palacké (Archiv Národního muzea, fond Marie Riegrová-Palacká, inv. č. 34).

⁷ Robert ADAM – Jaroslava JANÁČKOVÁ aj. (ed.), *Božena Němcová, Korespondence III 1857–1858*, Praha 2006, s. 8.

⁸ Srov. např. dopis Václava Hanky bratru Františku Hankovi z 25. 6. 1812. Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále LA PNP), fond Václav Hanka, korespondence rodinná odeslaná.

⁹ Regionální muzeum Vysoké Mýto (dále RM VM), fond Alois Vojtěch Šembera (dále fond AVŠ), karton dodatky č. 2, neuspořádáno; tamtéž, karton č. 12, inv. č. 951–974; tamtéž, karton č. 12, inv. č. 975–985; tamtéž, karton č. 12, inv. č. 986–1208; tamtéž, karton č. 10, inv. č. 563–564, 566–572 a 579–601; značná část korespondence Aloise Vojtěcha Šembery již byla editována Zdeňkem Fišerem (Zdeňk FIŠER, *Korespondence Aloise Vojtěcha Šembery I–V*, Vysoké Mýto 2002–2007).

¹⁰ SOKA Havlíčkův Brod, fond Jan Hulakovský, karton č. 5, složka č. 26; LA PNP, fond Pavel Josef Šafařík, korespondence přijatá aj.

mácnosti, všednodenní starosti a emoční svět zachycený v dopisech, a při bližším zkoumání nabourává stereotyp o "veřejném muži" 19. století. Bohužel se dochovalo jen torzo.

Jan, František a Alois Vojtěch byli synové řemenářského a uzdařského mistra, obchodníka a školního dohláze Františka Šembery (1759–1823), který pocházel z Ústí nad Orlicí, ale po vyučení a několikaletém vandru se v roce 1781 usadil ve Vysokém Mýtě a koupil zde dům. V životopise, který v roce 1823, krátce po jeho smrti, sepsal jeho syn Alois Vojtěch, se uvádí, že po návratu z cest se František ve svém rodném městě „jen krátký čas zdržel, neb nahlížel, že budoucně v Oustí dobře a podle libosti žít moci nebude, a proto také Oustí opustil, chtěje jinde své lepší hledati.“¹¹ Rodinné písemnosti bohužel neprozrazují, proč si vybral zrovna Vysoké Mýto, a tak se můžeme jen domnívat, že důvodem byla přítomnost vojenské posádky ve městě, která skýtala dobrý odbyt jeho řemeslu. O dva roky později, 28. února 1783, se oženil s dcerou litomyšlského kováře, Dorotou Němcovou (1765–1835). Z patnácti dětí, které v letech 1784–1809 přivedla Dorota na svět, jich zůstalo na živu jen pět, čtyři synové a dcera.¹² Byl to prvorozený Jan, který přišel na svět 26. května roku 1784, druhorozený František, který se narodil o dva roky později, 5. února 1786, Františka narozená jako sedmé dítě 15. ledna 1792, Josef, kterého Dorota přivedla na svět 23. dubna 1794, a Alois Vojtěch narozený jako třinácté dítě 21. března 1807.

Všechny děti získaly patrně prvotní vzdělání ve vysokomýtské škole, doložit to ale vzhledem k nedostatku pramenů nelze. Na dobu svého dětství vzpomíná později Alois Vojtěch se slovy, že je jejich otec „mravně vychoval a se svou pracovitou a štedrou rukou vše potřebné zaopatřuje v umění k dosáhnutí dobrého stavu patřícím Jich vycvičiti nechal.“¹³ Co konkrétně to znamenalo pro dceru Františku, rodinné písemnosti neprozrazují. Vzhledem k tomu, že jedinou alternativu jak získat zabezpečení pro ni představoval sňatek s mužem stejné sociální vrstvy, je nasnadě, že se její výchova ubírala tímto směrem. Absolvování vyšších vzdělávacích institucí, které se stalo jejím bratrům cestou k sociálnímu vzestupu, pro ni nepřipadalo v úvahu.

Nejstarší syn Jan se stal v roce 1797¹⁴ studentem piaristického gymnázia v Litomyšli, které ukončil v roce 1802,¹⁵ později vstoupil do semináře. I poté, co byl 31. října 1808 vysvěcen na kněze,¹⁶ ve svém vzdělávání pokračoval a v roce 1813 byl promován bakalářem bohosloví.¹⁷ František studoval v letech 1799–1802

¹¹ RM VM, fond AVŠ, karton dodatky č. 2, neuspořádáno, rukopis *Život Františka Šembery*.

¹² Jana STRÁNÍKOVÁ, *Vzdělání jako možnost sociálního vzestupu dětí z maloměstské rodiny – na příkladu rodiny Šemberových z Vysokého Mýta*, in: *Folia ethnographica* 41, 2007, s. 100.

¹³ RM VM, fond AVŠ, karton dodatky č. 2, neuspořádáno, rukopis *Život Františka Šembery*.

¹⁴ SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Gymnázium Litomyšl I, kniha 112: třídní výkaz gymnázia 1797–1822, nestránkováno.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ *Catalogus Universi Cleri episcopalis Dioeceseos Reginae Hradensis*, Hradec Králové 1832, s. 59.

¹⁷ Viz RM VM, fond AVŠ, karton dodatky č. 2, neuspořádáno (diplom z 22. 2. 1813).

litomyšlské piaristické gymnázium,¹⁸ poté ho opustil a poslední dva ročníky dokončil neznámo kde. Do Litomyšle se později vrátil a absolvoval zde dva roky filozofie (1804–1806).¹⁹ Posléze se rozhodl pro duchovní dráhu. Po absolvování nezbytného vzdělání byl 3. srpna 1808 vysvěcen²⁰ a již následující den sloužil v Chrastí u Chrudimi primiční mši.²¹ Přestože se oba bratři stali kněžími ve stejném roce, jejich cesta za získáním benefícia shodná nebyla. Jan působil nejprve jako kaplan ve Velké Losenici a již 22. června 1814 byl ustaven lokalistou²² v Sopotech, kde zůstal až do svého pensionování v roce 1827.²³ Františkova cesta za získáním benefícia byla mnohem delší. Vystřídal několik kaplanských míst, než se mu podařilo dosáhnout postu lokalisty. Po vysvěcení se stal kaplanem v Heřmanově Městci, poté působil jako polní kaplan v severních Uhrách (mj. v Nitře) a v roce 1810 se vrátil zpátky do Čech, protože byl jmenován kaplanem v Borohrádku.²⁴ Teprve 5. května 1820 získal prestižnější místo lokalisty a to v Černíkovcích u Rychnova nad Kněžnou.²⁵ Dalšího povýšení se dočkal 1. dubna 1833, kdy byl ustaven farářem v nedaleké Lukavici, kde působil až do své smrti.²⁶

Janova kněžská kariéra byla sice výrazně méně pestrá, nicméně přesto dost komplikovaná. Poté, co získal poměrně záhy beneficium a stal se roku 1814 lokalistou v Sopotech, se věnoval dráze duchovního. O své beneficium však později přišel, protože byl 16. června 1827 penzionován.²⁷ Okolnosti této události a příčiny, které k ní vedly, nejsou bohužel známe. Od roku 1832 uvádějí *Catalogy Cleri*, že pobývá ve Vysokém Mýtě a je veden při místním děkanství, ovšem bez

¹⁸ SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Gymnázium Litomyšl I, kniha 112: třídní výkaz gymnázia 1797–1822, nestránkováno.

¹⁹ SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Gymnázium Litomyšl I, kniha 369: třídní výkaz filosofie z let 1803–29, nestránkováno.

²⁰ *Catalogus Universi Cleri episcopalis Dioeceseos Reginae Hradensis*, Hradec Králové 1832, s. 59.

²¹ Viz zápis jeho otce Františka Šembery v *Knize pro zaznamenání dluhů* (RM VM, fond AVŠ, karton dodatky č. 1, neuspořádáno).

²² „V habsburské monarchii fungovala od 17. století funkce lokálních kaplanů (Lokalkaplan). Jednalo se o kněze, kteří byli pověřeni vedením duchovní správy v některém přířaženém kostele (localis sura animarum), podléhali farářům mateřského kostela a byli povinni mu odvádět část svých příjmů. Pro farní okrsek, který spravoval, se v češtině užíval a užívá termín lokalie, resp. částěji lokálka.“ – viz Rudolf ZUBER, *Osudy moravské církve v 18. století*, I, Praha 1987, s. 201–202.

²³ Viz soupis kněží královéhradecké diecéze (*Catalogus cleri 1814–1886*), uložený v SOKA Hradec Králové, fond Biskupská konzistoř, část fondu knihy, kniha č. 188, nestránkováno. Otec, František Šembera, ve své *Knize pro zaznamenání dluhů* uvádí jako termín získání místa v Sopotech 24. červen 1808 (RM VM, fond AVŠ, karton dodatky č. 1, neuspořádáno).

²⁴ Viz soupis kněží královéhradecké diecéze (*Catalogus cleri 1814–1886*), uložený v SOKA Hradec Králové, fond Biskupská konzistoř, část fondu knihy, kniha č. 188, nestránkováno.

²⁵ Tamtéž; *Catalogus Universi Cleri episcopalis Dioeceseos Reginae Hradensis*, Hradec Králové 1823, nestránkováno.

²⁶ *Catalogus Universi Cleri episcopalis Dioeceseos Reginae Hradensis*, Hradec Králové 1823, 1826–1841.

²⁷ Viz soupis kněží královéhradecké diecéze (*Catalogus cleri 1814–1886*) uložený v SOKA Hradec Králové, fond Biskupská konzistoř, část fondu knihy, kniha č. 188, nestránkováno.

konkrétní funkce jako penzionovaný lokalista sopotský.²⁸ Tak tomu bylo až do roku 1835, kdy byl přidělen na faru v Nekoři. I zde ovšem působil jako pouhý pomocný duchovní bez konkrétní funkce.²⁹ Rodinná korespondence tuto událost také nezachycuje, odráží pouze problémy, které tím jeho bratrům a matce nastaly.³⁰

Specifická profese římskokatolického kněze (respektive faráře) je tak trochu neviditelná, možná i nezajímavá a přináší s sebou řadu předsudků a mýtů. Kněží jsou stále k dispozici, v tichosti vykonávají svoji službu, navštěvují nemocné, vysluhují svátosti, káží a katechizují. Rada venkovských farářů byla schopná pracovat výrazně nad rámec svých povinností a angažovat se v celospolečenském dění.³¹ Někdy navštěvují své farníky i v jejich domovech, ale většina přichází k nim – k velebným pánům. Na farářích vytvářejí oázu stability a porozumění, jako by se tam zastavil čas. A zastavil se? Kdo jsou ti pro nás mnohdy bezjmenní faráři, kaplani, kooperátoři, kteří žijí v poslední zapadlé filiálce? Jak ne-sou svoji službu? Mají nějaký osobní život nebo dokonce volný čas?

Normativní literatura konce 18. století nám pomůže rozkrýt alespoň ideál osvícenského kněze – kněze, faráře a státního úředníka v jedné osobě. Mnohé z nové podoby kněžství, jak se ji snažil prosadit Josef II., se uplatňovalo po celé 19. století.³²

Dobová normativní literatura představuje ideál kněze jako dobrého vychovatele a pastýře, kterému osud jeho „stáde“ není lhostejný. Dbá o jejich „časné blaho“, tedy cítí se zodpovědný za úroveň morálky a náboženských vědomostí ve farnosti. Kněz má být kazatelem, katechetou, zpovědníkem, ale také dobrým hospodářem pro farní hospodářství i čeleď. Má být také dobrým státním úředníkem, který bravurně zvládne farní administrativu: Vede pečlivě matriky, výborně se orientuje v běžném církevním právu, zejména v otázkách manželského práva, které se dotýká jeho farníků. Musí se také orientovat v rozdílech mezi církevním a civilním právem, protože pro farníky často sepisuje žádosti o dispenze, musí přesně vědět, jaké dokumenty po nich může žádat. Kněz je také informátorem o dění v monarchii, očekává se, že své farníky vhodnou formou poučí z kazatelny.

Kněz získává svěcením povinnost naplnit poslání v rámci tří úřadů: kněžského, královského a prorockého (učitelského). Jednotlivým úřadům odpovídá katecheze a kázání (úřad učitelský), udílení svátostí (úřad kněžský) a dobré vedení farnosti (úřad královský).

²⁸ *Catalogus...*, Hradec Králové 1832, s. 59 a 21.

²⁹ *Catalogus...*, Hradec Králové 1836, s. 58 a 11.

³⁰ Srov. dopis Františka Šembery adresovaný Aloisi Vojtěchovi, 4. 11. 1831; dopis Aloise Vojtěcha Šembery adresovaný Josefů Šemberovi, 14. 8. 1830.

³¹ K roli duchovenstva v národně emancipačním procesu viz Jiří RAK, *Dělníci na vinici Páně nebo na roli národní?*, in: Zdeněk Hojda – Roman Prahel (edd.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*, Praha 2003, s. 128–138; Jiří HANUŠ, *Katolický kněz – příklad Františka Sušila*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř, *Člověk na Moravě v 19. století*, Brno 2004, s. 393–406.

³² Srov. pastorační příručky z konce 18. století, Jiljí CHLÁDEK, *Počátkové opatrnosti pastýřské I-III*, Praha 1780.

Jiljí Chládek, autor pastorační příručky z konce 18. století, plasticky vykresluje, jak má dobrý pastýř vypadat. Je velmi kritický k nešvarům bohatších beneficí, především ke zvyku farářů najímat si kaplana. Situace může sklouznout k tomu, že kaplan obstarává veškerou agendu, a farář se stará spíše o svůj hmotný blahobyť: „*aniž sami káží, aniž katechizují, aniž k nemocným chodí, ale místo toho dlouho spí, dobře jedí a pijí, a jen když je bohatý pohřeb a tučný křest, tehdy se viděti dají.*“³³ Kněz má být ale za svou farnost zodpovědný, má ji dobře znát, ale přitom zůstat diskrétní a důvěryhodný. K tomu je samozřejmě nutné, aby zůstal morálně bezúhonný. Jak se bratrům Šemberovým podařilo naplnit tyto ideály, když k výběru tohoto povolání mohly vést opravdu různorodé důvody?

Motivací pro volbu kariéry kněze přitom nemusela být jen duchovní rozhodnutí či prestiž tohoto povolání, ale často i majetkové poměry rodiny. Vstup do semináře byl pro nadaného chudého žáka často jedinou možností, jak získat vzdělání.³⁴ Následná dráha duchovního pak představovala cestu k dosažení sociálního, resp. kulturního vzestupu a zároveň jistotu hmotného zabezpečení v systému církevních struktur. Při hledání vhodného benefícia se uchazeč často spoléhal na své kontakty a solidaritu svých přátel, kteří mu mohli být nápomocní přímluvou na příslušných církevních úřadech nebo u vrchnosti, případně mu mohli dopomoci získat včas potřebnou informaci o uprázdněné faře.³⁵

Na rozdíl od svých starších bratrů, kteří se stali kněžími, se Josef i Alois Vojtěch rozhodli pro světskou dráhu. Jakou roli v této věci hrály majetkové poměry rodiny, můžeme jen hádat. Josef byl studentem litomyšlského piaristického gymnázia pouze rok, a to ve školním roce 1809/10,³⁶ poté nastoupil na klášterní gymnázium benediktinů v Broumově a v roce 1812 byl přijat na pražskou stavovskou techniku.³⁷ V letech 1814–1817 studoval na pražské Akademii výtvarných umění zřízené Společností vlasteneckých přátel umění. Již během studií začal pracovat jako kreslič pro Zemské ředitelství vodních staveb. Zůstal zde i po studiu (mezitím byl úřad přejmenován na Generální stavební ředitelství), a to až do roku 1838. V roce 1826 se oženil s Barborou Schäfnerovou (1806–1853), dcerou prubíře v c. k. mincovně v Praze, se kterou měl patnáct dětí.³⁸ Důvodem stěhování byla ale

³³ J. CHLÁDEK, *Počátkové III*, s. 13.

³⁴ Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*, Opava 2002, s. 234.

³⁵ O přátelské výpomoci a solidaritě literátů sdružených kolem Puchmajerových almanachů viz Milan HLAVAČKA, „*Clarissime domine, mnoho-li Vaše fara vynáší?*“ *Solidarita a klientelismus: materiální zázemí českého vlastence v prvních desetiletích 19. století*, in: Jaroslav Vičichlo – Viktor Viktora (edd.), *Jeden jazyk naše heslo* buď I. Antonín Jaroslav Puchmajer, Radnice – Plzeň 2001.

³⁶ SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Gymnázium Litomyšl I, kniha 112: třídní výkaz gymnázia 1797–1822, nestránkováno.

³⁷ Tato instituce, z níž později vzešla dnešní ČVUT, se v době Josefových studií oficiálně nazývala Královské české stavovské technické učiliště.

³⁸ RM VM, fond AVŠ, karton dodatky č. 2, neuspořádáno: rukopis *Rodinné poměry Josefa Šembery*; Radovan DVORÁK, *Vysokomýtský kreslič Josef Šembera*, Vysoké Mýto 1987, s. 16–17. Osm dětí se narodilo ještě v Praze, dalších šest přivedla Barbora na svět během poličského pobytu a nej-

často i možnost získání lepšího místa, které by ulehčilo jeho starostem o zajištění existence početné rodiny. Když v roce 1838 získal místo c. k. silničního komisaře v Poličce, byl mimo jiné i více nablízku svému bratru Františkovi, který ho, podobně jako Aloise Vojtěcha v době jeho studií i krátce po nich, hmotně podpořoval.³⁹ V roce 1846 se přestěhoval do nedaleké Litomyšle. Alois Vojtěch o tom 14. září 1846 psal své manželce: „*Ku konci měsíce bude se stěhovati do Litomyšle. Přilepši si prý v příjmech a patrně i tím, že budou moci chlapci v Litomyšli studovati.*“ V tomto městě zůstal až do svého penzionování 28. září 1862.⁴⁰

Velkou zálibou Josefa Šembery byla výtvarná tvorba, která úzce souvisela s jeho profesí. Již za studií pracoval jako kreslíř. Po roce 1817 a zejména pak ve dvacátých letech mohl plně rozvinout svou tvůrčí aktivitu. Inspiraci čerpal i na svých četných pracovních cestách na venkov. Jeho díla byla v té době vystavována na velikonočních výstavách pražské Akademie výtvarných umění, které se konaly v Klementinu. Od třicátých let pak jeho malířská aktivita polevuje, kvůli vzrůstajícímu pracovnímu zatížení i hmotným starostem nemohl zcela naplnit své umělecké ambice.⁴¹

Nejmladšímu z bratrů, Aloisi Vojtěchu Šemberovi, se díky vzdělání podařilo dosáhnout nejvyššího společenského vzestupu. I on byl nejprve žákem vysokomýtské školy, rok navštěvoval hlavní školu v Moravské Třebové, kde se měl naučit německy, a v roce 1819 se stal studentem litomyšlského piaristického gymnázia. O šest let později nastoupil na tamní filozofický ústav.⁴² Druhý ročník ale dokončil v Praze, kde bydlel u svého staršího bratra Josefa. Jeho pohostinnosti využíval⁴³ alespoň částečně i během studia práv na pražské univerzitě.⁴⁴ V roce 1830 ale hlavní město Čech opustil, protože nastoupil do právní praxe při brněnském magistrátu.⁴⁵

Kariéru úředníka či právníka při státních úřadech si volila řada absolventů práv. Pokud totiž nedisponovali jměním dostačujícím pro zřízení vlastní advokátní kanceláře, představovala úřednická dráha jednu z mála možností jak získat existenci. Poměrně častou alternativou byla i pedagogická dráha. Tu nakonec nastoupil i Alois Vojtěch Šembera, když v roce 1840 získal místo profesora české řeči na

---

mladší dcerka se narodila v Litomyšli. Životní dráha Josefa Šembery byla, kvůli jeho profesi úředníka, vcelku kočovná.

³⁹ R. DVOŘÁK, *Vysokomýtský kreslíř*, s. 16; srov. také dopisy Františka Šembery adresované oběma bratrům, Josefu a Aloisi Vojtěchu Šemberovým, z 7. 4. 1829 a 9. 1. 1830, a také ty, které poslal jen Aloisi Vojtěchovi, z 3. 12. 1829 a 6. 1. 1831.

⁴⁰ R. DVOŘÁK, *Vysokomýtský kreslíř*, s. 13.

⁴¹ Tamtéž, s. 13–15.

⁴² SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Gymnázium Litomyšl I, kniha 109: matrika posluchačů piaristického gymnázia od roku 1805, nestránkováno.

⁴³ Srov. dopis Aloise Vojtěcha Šembery bratru Josefovi z 14. 8. 1830.

⁴⁴ Jakub VŠETEČKA, *Alois Vojtěch Šembera*, in: Almanach na oslavu sedmdesátých narozenin Aloise Vojtěcha Šembery, profesora českého jazyka na Vysokém učení vídeňském, Vídeň 1877, s. 9–59, zde s. 16–19.

⁴⁵ Emanuel ŠKORPIL, *Alois Vojtěch Šembera. Přehled života a díla*, Vysoké Mýto 1946, s. 25.

stavovské akademii v Olomouci. V témže roce se také oženil s dcerou brněnského úředníka, Františkou Ševčíkovou (1815–1888). V Olomouci ale manželé nezůstali dlouho, po sedmi letech byla totiž Stavovská akademie přestěhována do Brna. Tam se stěhovali již jako mladá rodina se třemi dětmi, Zdeňkou (1841–1912), Vratislavem (1844–1891) a Přemyslem (1846–1849). Prvorozený Rastislav (1840–1840) zemřel velice záhy.

Do manželství vstupovali absolventi práva až poté, co získali lepší místo, nebo si vybudovali samostatné postavení, což trvalo obvykle mnoho let, a tak mezi ženichem a nevěstou byl často výrazný věkový rozdíl. Jinou alternativou bylo dlouhé období zasnub, jak tomu bylo i v případě Františky Ševčíkové a Aloise Vojtěcha Šembery. Sňatky byly většinou uzavírány uvnitř sociální vrstvy, často i v rámci určité socioprofesionální skupiny. Nevěstami úředníků, právníků, advokátů i středoškolských a vysokoškolských pedagogů byly většinou dívky z prostředí měšťanské inteligence, případně dcery movitějších řemeslníků či obchodníků. Přestože i v tomto prostředí se u dívek počítalo s tím, že nastoupí tradiční roli manželky a matky, a na jejich vzdělání nebyl kladen takový důraz jako u jejich bratrů, získaly přece jenom rozsáhlejší vědomosti než dcery maloměstských řemeslníků, které musely navíc ještě fyzicky pracovat v rodinném hospodářství nebo živnosti. Ženy z prostředí měšťanské inteligence i z rodin movitějších řemeslníků či obchodníků získávaly vzdělání většinou doma prostřednictvím najatého učitele. Neobvyklé pak nebyly ani sňatky domácího učitele s některou s dcer.⁴⁶

Korespondence bratrů Šemberových nám umožňuje nahlédnout do světa jejich pisatelů. Můžeme tak proniknout do života mužů 19. století patřících do odlišných profesních sfér. Jan a František zastupují duchovenstvo, Josef je představitelem úřednictva, k němuž patřil na počátku své kariéry i Alois Vojtěch, poměrně záhy ale nastoupil dráhu vysokoškolského pedagoga a odborného spisovatele. Jejich soukromá korespondence je zdrojem informací nejenom o jejich profesi a veřejné činnosti, ale i o soukromém životě, o jejich vnitřním emocionálním světě, názorech, postojích a vzájemných vztazích.

František

Období počátku třicátých let bylo pro oba bratry kněze, Jana i Františka, poměrně náročné. Situace, v níž se Jan ocitl po ztrátě benefícia, působila starosti všem sourozencům. Konkrétní problémy nastaly ale především Františkovi, u kte-

---

⁴⁶ Tak tomu bylo třeba v případě Josefa Friče (1804–1876), který v roce 1821 přišel do rodiny pražského obchodníka Antona Reise, aby vyučoval jeho tři dcery, dvanáctiletou Johannu (1809–1849), osmiletou Karolínu (1813–1867) a čtyřletou Antonii (1817–1852). Nejstarší dcera se v roce 1828 stala jeho manželkou. Inge RAAB, *Antonie Reis – Bohuslava Rajská-Čelakovská (1817–1852). Ein Frauenleben zur Zeit der tschechischen nationalen Wiedergeburt*, Würzburg 2005, s. 25–26. Se svou žačkou Johanou Rottovou (pozdější spisovatelkou Karolínou Světlou) se oženil i Petr Mužák.

rého Jan čas od času pobýval s cílem vypomáhat mu na jeho faře. Jak je zřejmé z Františkových dopisů z let 1829 a 1830, nebyla pomoc příliš vítaná, a to především kvůli Janovu poměrně chaotickému a často i netaktnímu chování. Jan nebyl Františkovi nápomocen v kritických pastoračních záležitostech (zaopatřování nemocných, které vyžadovalo návštěvu v rodinách a bylo proto časově poměrně náročné), přicházel bez předchozího ohlášení odsloužit nedělní mše, které si František již předtím připravil. Místo této nevyžádané pomoci by František spíše ocenil výpomoc přes týden, aby mohl opustit faru a v klidu si zařídit vlastní (i úřední) záležitosti. Tehdy ovšem Jan k dispozici nebyl. A kritika zaznívá i na jeho chování k výpomocnému personálu, jmenovitě k farní hospodyni. Pro Františka je přímo k nevydržení Janovo chování v kostele, na faře, při jídle..., bratr podle něj vyžaduje přehnanou pozornost a obsluhování od ostatních.

„Dokud sem ležel procházelo to. Ale jak sem povstával, již to nebylo k obstání, každý můj krok, každé slovo, každý čin na váhu bral, neb kritizoval mě v duchovních věcech, poroučel, že sem častokráte do návratky (recitiv) padati se zdál. Aspoň mou nemoc tuze prodloužil. Jeho směšný obyčej ve vykonávání obřadu a povinností kostelních byl k nevytrpění, jeho způsob při jídle k nevystání; jeho kuňkavá zdouhlost při všem k nevyslovení, jeho nápadnost (Anspruch) na obslužení pro kostelníci a mé domácí nesnesitelná. Piva neb vody by si sám nenalil.“ Tak to alespoň vidí ze svého pohledu František.⁴⁷

A Jan? Dopisů z jeho ruky je bohužel zachováno o poznání méně než dopisů jeho bratrů. Máme tedy k dispozici hlavně mínění jeho protivníků: Františka a „Lojzicka“ (Aloise Vojtěcha). Oba bratři kritikou nešetří, ale na druhé straně mají Jana velmi rádi, vlastně se jeho chováním také trápí, bytostně se jich dotýká.

Kromě členů rodiny měl František blízký vztah i k farnímu personálu. Když se jeho farní hospodyně, Anna provdaná Jetmarová, po deseti letech služby vdala,⁴⁸ bydlela se svým manželem ještě nějaký čas na faře a patrně dále vykonávala svou službu.⁴⁹ Její rozhodnutí vstoupit do manželství mu činilo starosti a přineslo mu finanční náklady. *„Zdaliž dobře učiní, budoucnost rozhodne. Na mě skrze to její předsevzetí čekají velké výlohy, kterým bych se srdečně rád podrobil, kdybych ji napotom šťastnou a spokojenou viděti mohl.“*⁵⁰ Zůstal s Annou i nadále v kontaktu, písemném i osobním, i poté, co změnil své působiště.⁵¹ Zmínka o farních hospodyních je ostatně také zajímavá už jen proto, jak zásadním fenoménem je trvalá přítomnost ženy na faře.⁵²

V roce 1833 se Františkovi změnila životní situace, odešel z Černíkovic a stal se farářem v nedaleké Lukavici. Ještě týž den o tom psal z Hradce Králové

⁴⁷ Srov. dopis Františka Šembery adresovaný Aloisi Vojtěchovi, 4. 11. 1831.

⁴⁸ Srov. dopis Františka Šembery adresovaný Aloisi Vojtěchovi, 9. 1. 1830.

⁴⁹ Srov. dopis Františka Šembery adresovaný Aloisi Vojtěchovi, 6. 1. 1831.

⁵⁰ Dopis Františka Šembery adresovaný Aloisi Vojtěchovi, 9. 1. 1830.

⁵¹ František Šembera bratru Aloisi Vojtěchu Šemberovi, 13. 9. 1836 a 12. 3. 1840.

⁵² Už Jiljí Chládek ve svých *Počátcích opatrnosti pastýřské* před farními hospodyněmi varuje. J. CHLÁDEK, *Počátkové III*, s. 20–21.

svému bratru Aloisi Vojtěchu: „*Vědomost ti dávám že dnes mě falářem [!] Lukavickým utvořili.*“⁵³ I zde informuje svého bratra Aloise Vojtěcha o dění na faře a farním personálu. Nová hospodyně faráře Františka je sice „*vyhlášená Xantippe*“,⁵⁴ což ho ale nikterak neznepokojuje, a naopak oceňuje její letité zkušenosti s vedením far.

Úzký vztah Františka k mladšímu bratru Aloisi Vojtěchovi je znát snad z každého dopisu přesto, že je mezi nimi rozdíl generace – celých 21 let. Netrpělivě na jeho dopisy čeká a sám je k němu v dopisech nejdůvěrnější. Dokáže si postěžovat či spíše se smířeným odevzdáním informovat o své kněžské službě. Ovšem nechybí věty typu: „*Já sem při všem mém počínání a jednání předce jen nešťastný*“ (na adresu zmařené plástve medu, nebo loučení typu: „*žij aspoň Ty blaženě, když tesklivě žije Tvůj upřímný bratr František Šembera*“ (jako zhodnocení své celkové situace).⁵⁵ V roce 1840, když se Alois Vojtěch oženil, mu František emocionálně píše: „*Ale po žádným Tvém psaní tak radostně sem nechňáp, jako po onom z Holomouce, změnu Tvého stavu oznamujícím. ... husí kůže mně překryla, prsa se mně stísnila a taky slzy mně bránily dáleji čísti ... vtom sem vzdechl sám v sebe: nyní již rád umřu; můj bratr již dosáhl nejvyšší stupeň vezdejší blaženosti.*“ Současně ale žertovně i káravě zároveň dodává: „*jen toliko dokládám, kdybys si byl vyvolil jinou společnici tvého života ... z chutí byl bych na tebe do Holomouce běžel a s tebou se srdečně a udatně potýkal – aspoň trpkou domluvou, Vivat ergo Francisce! Floriat!!!*“⁵⁶ Po obdržení tohoto dopisu se dokonce chce odstěhovat na Olomoucko a dostat tam nějakou lokálku (menší beneficium).

Úzká vazba na rodinu, sourozence, z toho asi nejvíce na bratra Aloise Vojtěcha, kterému neváhá vyličit své osobní pocity a prožitky – to je obraz Františka Šembery, faráře v Lukavici. Je to obraz člověka, který dostatečně plní své povinnosti, oddaně je chápe jako službu, snad jej i naplňují, i když žádné výrazné kariéry nedosáhl. Život na hranici hmotného nedostatku je znatelný na každém kroku, přesto je schopný ještě podporovat své bratry, především Josefa v Praze. Přesto jej ale povolání kněze nenaplňuje zcela, stesk po lidské blízkosti vyjádřená v dopisech bratrovi je toho dokladem.

Z několika poznámek se dovídáme také o Františkově zálibě – včelaření,⁵⁷ což – a to je nutné si připustit – jen podporuje stereotypní představy o venkovských farářích 19. století. Na včelaření si dost zakládal, a pokud se mu nedařilo, byl si schopen i po třech měsících stěžovat a vyjadřovat až nepochopitelnou lítost nad zmařeným medovým plástem. Je to pravděpodobně také výraz jeho, v jistém pohledu, rozkolísané povahy nebo upnutí se na výsledky vlastní záliby v kontrastu k náročnému povolání.

⁵³ Dopis z 1. 4. 1833.

⁵⁴ Srov. dopis Františka Šembery adresovaný Aloisi Vojtěchovi, 13. 9. 1836.

⁵⁵ Oba výroky v dopisu Františka Šembery adresovaný Aloisi Vojtěchovi, 3. 12. 1829.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ Srov. dopis Františka Šembery adresovaný Aloisi Vojtěchovi, 3. 12. 1829.

Jan

Jedním z hlavních rysů Janových dopisů je vyšší míra formálnosti, která působí až odměřeně, zejména v porovnání s tím, jak psal František svému bratru Aloisi Vojtěchovi. V jeho dopisech se nesetkáváme se spontánní komunikací, jakou nalézáme u Františka, který Josefa i Aloise Vojtěcha ve svých dopisech oslovoval i uprostřed textu, nebo jim sděloval, co se dělo, když dopis psal: „*Ted' mě kavka štípla do pera.*“⁵⁸ Jan oslovuje svého nejmladšího bratra vždy pouze „*Milý Bratře*“,⁵⁹ od roku 1841 pak „*Milý Pane Bratře*“.⁶⁰ Ani Josefa neoslovuje jménem, dopis, který mu napsal v roce 1853, začíná „*Nejmilejší Pane Bratře*“.⁶¹ O svém bratru Františkovi píše jen jako o panu faráři lukavickém.⁶²

Z korespondence je zřejmé, že Alois Vojtěch ani František nesouhlasili s Janovým způsobem života bez benefícia (okolnosti tohoto faktu ale nejsou známy) a zejména pak s jeho návratem do rodného domu do Vysokého Mýta. Přestože měl dobré vzdělání, které šlo nad rámec toho, co se od faráře požadovalo (dosáhl totiž titulu bakaláře teologie), jeho profesní život nebyl příliš úspěšný. Jeho druhé působiště v Sopotech, kde byl lokalistou, zůstalo nejvyšším postem, kterého ve své duchovní kariéře dosáhl. Ještě po 20 letech se podepisoval jako „*bývalý l[okalista]. sobotský*“.⁶³

Janova komplikovaná povaha a jeho jednání, které vyvolávalo nelibost sourozenců, se v dopisech odrážejí zejména na počátku třicátých let. V té době byl František lokalistou v Černíkovcích a Jan mu chodil pomáhat, na což ale František nereagoval vůbec pozitivně a na jakoukoli přítomnost Jana u sebe na faře si stěžuje. Na přelomu roku 1829 a 1830 se František dokonce snažil získat pro Jana nějaké místo penzionovaného duchovního na nově zřizované lokálce na osadě Lično, vzdálené několik kilometrů od Černíkovciv.⁶⁴ Bohužel k tomu nedošlo. V letech 1832–1835 pobýval Jan stále ještě ve Vysokém Mýtě.⁶⁵ Napjatá rodinná situace se snad částečně zlepšila teprve poté, co byl, patrně někdy v průběhu roku 1835,⁶⁶ umístěn na faru v Nekoři, ležící mezi Žamberkem a Jablonným nad Orlicí ve východních Čechách, kde působil jako pomocný duchovní.

Vztah Františka k Janovi je velmi ambivalentní, rád by mu pomohl, dokonce je v této záležitosti aktivní, ale na druhou stranu má z eventuelní bratrovy blízkosti neskrývané obavy. Bratrům Josefovi a Aloisi píše: „*Všecko by to bylo*

⁵⁸ František Šembera bratru Aloisi Vojtěchu Šemberovi, 6. 1. 1831.

⁵⁹ Dopisy z 7. 2. 1834, 18. 5. 1836,

⁶⁰ Dopis z 16. 2. 1841, 23. 3. 1841

⁶¹ Dopis z 21. 10. 1853.

⁶² Jan Šembera Aloisi Vojtěchu Šemberovi, 16. 2. 1841.

⁶³ Jan Šembera bratru Josefu Šemberovi, 21. 10. 1853.

⁶⁴ Srov. dopis Františka Šembery bratrům Josefu a Aloisi Vojtěchu Šemberovým z 30. 1. 1830.

⁶⁵ *Catalogus Universi Cleri episcopalis Dioeceseos Reginae Hradensis*, Hradec Králové 1832–1835.

⁶⁶ Od roku 1836 již figuruje jako duchovní při faře v Nekoři – viz *Catalogus Universi Cleri episcopalis Dioeceseos Reginae Hradensis*, Hradec Králové 1836.

*hezký, a já bych to vymohl; ale jej, při jeho titvorných povahách mít na blízce? jaká traplivá mišlinka [!].*⁶⁷ Janův neúspěšný profesní život, který působí jeho bratrům starosti, protože jsou nuceni ho řešit, reflektuje František slovy: „*O! ten ukrutník! Ten je nám všem louz v kožichu.*“⁶⁸ Paradoxem zůstává, že Jan byl vzdělaný kněz, dochovaná kázání dokazují jeho dobré stylistické schopnosti i znalost Písma, které byly očekávány.

Vztah Jana k jeho bratrům, Františkovi, Josefovi a Aloisi Vojtěchovi, zůstává bohužel částečně skryt v propracované stylistice jeho dopisů, působící někdy velmi neosobním, odměřeným dojmem. Absence osobnějšího přístupu a živého komunikativního stylu, která se v korespondenci mezi ostatními bratry objevuje, však naznačuje, že jejich vztah tak blízký nebyl.

Josef

Po Josefovi se zachoval poměrně rozsáhlý soubor dopisů čítající více než 300 kusů, které od dvacátých do šedesátých let napsal svému nejmladšímu bratru Aloisi Vojtěchovi.⁶⁹ Zajímavé jsou nejenom po obsahové, ale i po jazykové stránce. Jsou totiž psány nejenom česky, ale i německy a latinsky.⁷⁰ Latina se objevuje také v dopisech Františka adresovaných Aloisi Vojtěchovi a Josefovi.⁷¹ Můžeme předpokládat, že latinsky si dopisovali i ostatní bratři. Vzhledem k torzovitosti zachované korespondence to ale bohužel nelze doložit.⁷² Latinské dopisy obsahují běžná sdělení stejně jako ty, které byly psány česky, a to včetně obvyklých familiérních vzkazů. František ve svém dopise z 27. února 1830 adresovaném Josefovi i Aloisi Vojtěchovi do Prahy neopomíná vyřídít i pozdravy farní služby: „*Ančka omnes ... salutat.*“ Cizojazyčné dopisy jsou obvyklé i mezi pisateli, kteří spolu běžně mluvili česky. Často se s nimi setkáváme v mezigenerační korespondenci a v dopisech starších sourozenců s mladšími. Na rozdíl od němčiny, případně francouzštiny, která byla v rodinné korespondenci užívána i při komunikaci mezi rodiči a potomky i mezi sourozenci navzájem bez ohledu na jejich pohlaví,⁷³ bylo používání latiny genderově a sociálně podmíněné. Setkáváme se s ní pouze v kore-

⁶⁷ František Šembera bratrům Josefu a Aloisi Vojtěchu Šemberovým z 30. 1. 1830.

⁶⁸ Tamtéž.

⁶⁹ RM VM, fond AVŠ, kt. č. 12, inv. č. 986–1208.

⁷⁰ Úroveň českého písemného projevu je v dopisech jednotlivých bratrů výrazně odlišná, na což mohla mít vliv celá řada faktorů (osobní zájem, profese, věk, období získání vzdělání). Korespondence bratrů by proto mohla být i zajímavým pramenem k výzkumu péče o vlastní písemný projev u pisatelů odlišných socioprofesionálních skupin a různého data narození.

⁷¹ Zachovány jsou celkem 4 dopisy z let 1823–1830. Viz RM VM, fond AVŠ, karton dodatky č. 2, neuspořádáno.

⁷² Srov. J. STRÁNÍKOVÁ, *Vzdělání*, s. 99–105.

⁷³ Srov. např. dopisy Františka Havlíčka bratru Karlu Havlíčku Borovskému – viz LA PNP, fond Karel Havlíček Borovský, korespondence odeslaná.

spondenci mužů, kteří získali vyšší vzdělání, a to jak u sourozenců, tak i u přátel.⁷⁴ V korespondenci mezi Josefem a Aloisem Vojtěchem je latiny užíváno z prestižních důvodů, pro demonstraci faktu, že oba jazyk vzdělanců ovládají. Němčinu však používají snad i z praktických důvodů. Zdá se totiž, že Josefovi byl tento jazyk někdy poměrně bližší, jak dokládá přechod z jednoho jazyka do druhého v dopise ze 4. ledna 1823.

Josefa známe pouze z jeho korespondence s nejmladším bratrem, k němuž měl blízký vztah. Když Alois Vojtěch studoval v Litomyšli, obstarával mu Josef knihy.⁷⁵ Během svého pražského pobytu mu poskytl ubytování ve své rodině. Oba bratry spojoval zájem o historii, umění a rodné město. Společně se starali o zachování středověkých památek města, zejména městského opevnění.⁷⁶ V době, kdy Josef bydlel v nedaleké Litomyšli, informoval Aloise Vojtěcha o dění ve Vysokém Mýtě, psal mu tak např. o obnově bývalé vodárny a Litomyšlské věže, jejímuž zbourání se podařilo na poslední chvíli zabránit.⁷⁷

Častým námětem Josefových dopisů jsou starosti o hmotné zajištění rodiny. Kromě finanční výpomoci od staršího bratra, kněze Františka, spoléhal později i na pomoc Aloise Vojtěcha, který mu zajišťoval odbyt výtvarných děl mezi svými známými z řad šlechty a dobře situovaného měšťanstva. V roce 1863 tak prodal velký soubor kreseb, které byly výsledkem několikaleté práce, hraběti Černínovi a utržil 300 zlatých.⁷⁸

Ve svých dopisech vystupoval Josef Šembera jako starostlivý otec rodiny, který se staral nejenom o hmotné zajištění domácnosti, ale měl zájem i o výchovu a vzdělání dětí. Učil literním předmětům, z honoráře za návrhy vítězných bran pro císaře Františka jim pořídil klavír. Se svým bratrem se dělil o starosti týkající se získání vzdělání a zaměstnání pro své děti: Syna Josefa (1835–?), který po něm zdědil umělecké nadání, zrazoval od dráhy umělce, ale radoval se z jeho kreslířských úspěchů. Vedle Josefa v něm vzbuzoval velké naděje i syn Karel (1829–1878), který v roce 1855 nastoupil jako koncipista u okresního soudu v uherském Aradu. Naopak syn Pavel (1832–?) byl příčinou velkých starostí a značnou finanční zátěží. Nechal se naverbovat do mexického vojska, později do svobodného chóru papežského ve Vídni a v roce 1860 skončil v ústavu pro choromyslné, kde za něj musel otec hradit náklady spojené s péčí o něj. Když i po propuštění mařil veškerou otcovu pomoc a snahu o to, aby se postavil na vlastní nohy a každý jeho návrat do Litomyšle byl očekáván s obavami, nezbylo Josefovi nic jiného, než ho poslat do káznice. S láskou naopak psal o své prvorozené dceři Marii (1827–1847),

⁷⁴ Srov. např. korespondenci Josefa Ondřeje Rettiga – viz RM Litomyšl, fond Magdalena Dobromila Rettigová, př. č. 1971/82-15 a 1971/82-16.

⁷⁵ Viz např. dopis z 4. 1. 1823.

⁷⁶ Viz zejména dopisy z let 1859–1860.

⁷⁷ Viz dopisy z roku 1862.

⁷⁸ Viz dopisy z roku 1863.

kteřá byla velmi nadaná a jejíž smrt ho velmi zarmoutila, a také o ostatních dcerách.⁷⁹

V průběhu více než 40 let trvající korespondence došlo k určité proměně komunikační perspektivy. Zatímco v dopisech ze dvacátých let vystupuje Josef vůči Aloisovi jako starší bratr, radí mu a snaží se ho usměrňovat v jeho konání: „*Pozoruj tehdy tu knížku jakožto shromáždění krásných vyjádření neb slov, kteří jenom v básniřským létě se oživat smějí, ne ale v našem živobytí opravdovým ... já důvěřuju, že již tolik ... rozumu máš, než aby toto čtení v daremné semeno se na tobě obrátilo,*“⁸⁰ tak i v pozdějších letech ho již bere jako sobě rovného, sdílí s ním své starosti a pomoc nejen poskytuje, ale i přijímá.

Alois Vojtěch

Osobnost nejmladšího z bratrů Šemberových, Aloise Vojtěcha, je mozaikou ze tří kamenů, kterou jsme složily z jeho dopisů bratrům Janovi, Františkovi a Josefovi vzniklých na konci třicátých let, dále pak z o 20 let mladší korespondence s manželkou Františkou (1815–1888) a nakonec z listů adresovaných různým přátelům a kolegům z generace intelektuálů českého národního obrození.

Vzájemná korespondence bratrů Šemberových nám dává nahlédnout do jejich vtaů a do rodinných sporů. Poměrně komplikovanou osobností byl především nejstarší Jan, který z nějakého důvodu nevykonával kněžské povolání, protože neměl vlastní beneficium. V tomto mezidobí se projevila jeho kolísavá (blíže těžko specifikovatelná) povaha. Snaha najít si určitou náplň času přerůstala v zasahování do života sourozenců a Jan tak byl vnímán spíše jako přítěž: „*Doma nalezl jsem vsecky v dobrém zdraví*“, píše Alois Vojtěch bratru Josefovi do Prahy. „*Jana však při starém smejšlení a co přiklížené břemeno na mateřských bedrách, že však nejenom matka, ale i okolní duchovenstvo svým přečastým navštěvováním obtěžuje, je se obávati (jak mi bylo řečeno) že jej k milosrdným bratřím strčejí, kteří se za 200 F CM [zlatých konvenční měny] o něj postarají.*“⁸¹ Jeho chování je v korespondenci zobrazeno jako nanejvýš netaktní, projevující se určitým nedostatkem v sociální komunikaci vůči svému okolí a dokonce i druhému bratrovi – knězi. Bratři se o něm vyjadřují nikoli vulgárně, ale přece dost kriticky a jako by jej, podobně jako okolí, vyřazovali ze sociálních vztahů.

Přestože Vojtěch zůstal v civilním zaměstnání, tak díky svým bratrům i díky svým vlastním stykům je v úzkém kontaktu s kněžským prostředím a způsobem života. Sám se setkává s mnoha faráři, což je ale i důsledek dobového způsobu komunikace a navazování osobních vztahů, kontaktů, služeb apod. O farářích

---

⁷⁹ Viz R. DVOŘÁK, *Vysokomýtský kreslíř*, s. 16–18.

⁸⁰ Dopis z 29. 1. 1825.

⁸¹ Dopis z 14. 8. 1830.

smýšlí – v dobovém kontextu – vždy s úctou, dokonce i svého bratra v dopisech označuje jako pátera Jana.

Obvyklými tématy dopisů adresovaných manželce Františce jsou děti („*Což pak dělají naše maličké? Plete Zdenka pilně punčošky, čte s maminkou a je poslušná? Je Vati ještě Vati a nechá knihy na pokoji? A ten Přemyslík přemýšlí, jak by ten svět přejinačil, když je tak ošemetný? Kdybyste tu tak byli všickni na den nebo na dva, obveselili bychom se.*“⁸²), instrukce a vzkazy rodině („*Vydáte-li se ve čtvrtek na Vraclav, nenechávej Zdenky jít pěšky, vezměte si vůz, Zdenka může platit. Vyřídte tam přátelské pozdravení, a vzpomeňte se tam na mně.*“⁸³), chod domácnosti v době manželčiny nepřítomnosti („*Tonka všechno dobře obstarává, košile, fusakle byly dnes ráno časné na svém místě a matrace byla až do 9 ½ hod vystavena. Jen piva mi dává málo.*“⁸⁴), ceny potravin, peripetie cestování ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století. Objevuje se ale také sdělování dojmů z cest a z míst, kde Alois Vojtěch pobýval („*Povětrnost zde není od včerejška příjemná, chladno a mračivo, snad že se do čtvrtka změní, bych toho dne do Prahy mohl. Zprávy je na domě mnoho, nevím, jak to pořídím, snad něco bude museti zůstatí na přes rok.*“).

Dopisy Františce jsou slova milujícího manžela, který svou ženu ctí a podporuje. Stojí při ní i v bolestných okamžicích jako byla nemoc a smrt dítěte – posledního syna Přemysla.⁸⁵ Alois Vojtěch je mužem 19. století, buduje kariéru vysokoškolského profesora, zatímco rodina v čele s manželkou Františkou mu dělá zázemí a čeká na něj v Olomouci (později ve Vídni). Přesto je mužem citů, podobně jako bratr František, snad proto k sobě měli tak blízko.

Když jim zemřel nejmladší syn Přemysl (1846–1849), nebyl Alois Vojtěch pravděpodobně kvůli pracovnímu vyčerpání ani na pohřbu, přesto musela být jeho slova manželce povzbuzením: „*Drahá Františko! Písmo na adrese a pečeť černá objevily i dříve smutný pro mne obsah listu. (...) Přečta jej, pustil jsem jej z třesoucích se rukou, i řekl jsem sám sobě v osamělosti své: „Co Bůh činí, moudře činí, budíž jméno jeho pochváleno“, a však hořké slzy vyronily se mi na to z očí, jež snad půl hodiny nemohl jsem zastavit. Tak jest to a nemůže jinak býti, když se loučíme na vždy s někým, kdo srdci našemu jest nejdražší. Přemeček, to dobré spanilé dítě, zůstane nám nezapomenutelný po celý život náš – ale nesmíme se zcela oddat žalosti a hoři, nesmíme, povážíme-li, že radost, kterou od svého na svět přijetí nám činil, snad od nyníjška, kdyby se byl uzdravil, byla se proměnila v žalost nekonečnou...*“⁸⁶

Díky obsáhle zachované pozůstalosti Aloise Vojtěcha Šembery máme možnost zkoumat i jeho profesní korespondenci s celou řadou významných osobností, mezi nimiž byli tehdejší přední historici, politici, jazykovědci i významné

---

⁸² Dopis z 14. 9. 1846.

⁸³ Dopis z 24. 8. 1878.

⁸⁴ Tamtéž.

⁸⁵ Přemysl Šembera, nar. 8. 8. 1846, zemř. 12. 12. 1849.

⁸⁶ Srov. dopis Aloise Vojtěcha Šembery Františce Šemberové, 13. 12. 1849.

osobnosti některých regionů.⁸⁷ Korespondence, kterou vedl se svými přáteli a kolegy, je velmi různorodá. Styl psaní je v nich dán především vztahem, jakým k sobě dané osoby měly. Pro ilustraci můžeme uvést např. dopis zachovaný v konceptu, který napsal v roce 1833 Františku Palackému. Ten je v porovnání s rodinnou korespondencí mnohem formálnější a už i z oslovení a úvodních vět je zřejmé, že pošlo přátelství ryze profesní: „*Velectěný Pane! Vzácny dopis Váš od 13. ledna t. r. s potěšením sem z rukou p. Kinského přijal.*“⁸⁸

Alois Vojtěch si dopisoval také s Janem Hulakovským (1804–1877), zaměstnancem pražského Guberniálního archivu a později archivářem *Českého vlasteneckého musea*,⁸⁹ se kterým ho pojil především společný profesní zájem o historii. V roce 1839, když pracoval na monografii o historii svého rodného města Vysokého Mýta,⁹⁰ s ním konzultoval některé problémy a také ho žádal o pomoc a radu při vyhledávání některých publikací a článků: „*Nejdůležitější příspěvek, ano snad osnova dějepisu mejského byla by ovšem historie sepsaná Janem F. Hammerschmidem pod Jménem: Historia civitatis dotalis Alto-Mutae, která se v poznamenání spisu tohoto historika (Časop. musejní na r. 1834 Str. 204 od W. Ruffera) pod číslem 52 nachází. A však kde jí stává? V archivu Vyšehradském prý se nalezá, jak sám Ruffer praví, mohla by tedy buď při prazkém seminarium, kde Hammersmid ředitelem byl, neb v museum vyskytnouti, kdyby se přítel dějepisu po ní ohlídnul.*“⁹¹

Jan Hulakovský pro něj ale není jen informátorem a pomocníkem při vyhledávání literatury, je to především obrozenec, kterého Alois Vojtěch informuje o vývoji české kultury v místě, kde žije: „*Z Brna v pravdě nic zajímavého oznámiti se nedá. Divadlo moravské, jenž zimu hezky pokračovalo, opět jako každé podniknutí vlastenecké s novými překážkami zápasí a jmenovitě odchodem přední herkyně Střenkinské do Peště nemálo utrpělo. V literatuře tu panuje velice malá činnost. Obchod v knihách s Prahou nad míru nepořádný, a tím více s Uhry.*“⁹²

Soukromá korespondence bratrů Šemberových nám zprostředkovává pohled jak do soukromého, tak i do veřejného prostoru, v němž se pohybovali, a umožňuje nám tak zajímavý průhled do světa mužů 19. století. Alois Vojtěch v dopisech vystupuje nejenom jako profesor češtiny, spisovatel a veřejně činný muž, ale zároveň i jako citlivý manžel i důvěrný přítel a opora svých bratrů. Podobně František, který se vydal na dráhu duchovního, se jeví jako muž, který obstojně dostál dobovému ideálu římskokatolického kněze. Ve svých farnostech pracoval spolehlivě a o jeho emocionálním světě zahrnujícím především silné citové pouto k rodině (hlavně nejmladšímu bratrovi Aloisi Vojtěchu), o smutku a poci-

⁸⁷ Tuto korespondenci lze najít v již zmiňované edici Zdeňka Fišera.

⁸⁸ Koncept dopisu z 18. 5. 1833.

⁸⁹ Jaroslav PROKEŠ, *Jan Hulakovský, archivář pražského guberniálního archivu*, in: Sborník Archivu Ministerstva vnitra, 1938, s. 35–62.

⁹⁰ Vyšlo v roce 1845 pod názvem *Wysoké Mýto, kráľovské věnné město w Čechách*.

⁹¹ Alois Vojtěch Šembera Janu Hulakovskému, 5. 4. 1839.

⁹² Tamtéž.

tech osamění pravděpodobně nikdo jiný než jeho bratři nevěděl. Částečně do nich mohla být snad zasvěcena jen jeho první farní hospodyně Ančka.

Janův obraz v dopisech, které si vyměňovali jeho bratři, příliš lichotivý není. Byl vnímán jako černá ovce rodiny, a to nejenom kvůli své neúspěšné duchovní kariéře, ale zejména pro svou komplikovanou povahu. Rozsáhlý soubor dopisů, který napsal Josef svému nejmladšímu bratrovi Aloisi Vojtěchu, je jednak dokladem toho, jak vzdělanci této doby užívali český, německý a latinský jazyk i v písemné komunikaci soukromého rázu, kromě toho je i oknem do soukromé sféry pisatele a ukazuje nám jeho osobu jako starostlivého otce rodiny a pracovitého zaměstnance, který si dokázal najít čas i na svého koníčka – kreslení.

Korespondence jako pramen osobní povahy nabízí jiný obraz každodenního života jednotlivce a jeho vztahů s okolím, umožňuje odlišný pohled na danou osobnost, než jaký nabízejí prameny institucionálního charakteru. Právě korespondence nás mnohdy upozorní na to, že šíře zájmů muže 19. století nezahrnovala jen veřejnou a profesní činnost, ale byla výrazně obrácena i na soukromý život, na vlastní rodinu, příbuzné a přátele. Rodina nebyla pro muže jen nutným zázemím, ale prostorem, ve kterém se aktivně angažoval. Lze doložit celou řadu případů cituplných dopisů adresovaných ženám od jejich manželů a snoubenců.⁹³ V případě korespondence bratrů Šemberových vidíme, že empatie a velký zájem o rodinné vazby byla často přímou pohnutkou ke vzniku dopisů. I pro kněze Františka, u kterého by se mělo předpokládat stoprocentní soustředění na výkon povolání, byla rodina velice důležitá. Některé dopisy působí dokonce dojmem, že ji kladl na první místo. Podobně jako Alois Vojtěch, kterému se podařilo za svůj život dosáhnout vysokého postavení, v porovnání se sociálním statutem, ze kterého pocházel. I on vystupuje na základě dopisů jako osoba, pro kterou bylo rodinné zázemí a vztah k manželce a dětem prvořadé. A takový je i obraz Josefa, zodpovědného otce a bratra. Vzájemná korespondence bratrů Šemberovým rozšiřuje spektrum možností jak nahlížet na muže 19. století, protože nám odkrývá jejich vzájemné vazby, soukromý život a pocity a zobrazuje vztah k rodině, s níž se cítí být spojeni celý svůj život.

---

⁹³ Viz např. Jiří KOŘALKA (ed.), *Briefe an Therese. Korrespondenz von František Palacký mit seiner Braut und späteren Frau aus den Jahren 1826–1860*, Dresden 2003.

Zusammenfassung:

Der Freund seinem Freund, der Bruder seinem Bruder, ein Mann einem anderen Mann. Der Briefwechsel zwischen Jan, František, Josef und Alois Vojtěch Šembera

Der sich im Museum Vysoké Mýto befindende Nachlass des Literarhistorikers und Professoren der Wiener Universität Alois Vojtěch Šembera enthält eine umfassende private und berufliche Korrespondenz. Ein Teil davon sind die Briefe von seinen drei Brüdern Jan, František und Josef, die in diesem Artikel analysiert wurden.

Die Korrespondenz wirft einen anderen Blick auf das Alltagsleben der Leute im 19. Jahrhundert, als das bei den amtlichen und institutionellen Quellen der Fall ist. Die Briefe der Männer aus 19. Jahrhundert zeigen oft, dass sie sein Interesse nicht nur an die Öffentlichkeit orientierten, sondern sich sehr viel auch in dem privaten Raum seiner Familie und Haushalt engagierten. Das zeigt sich deutlich auch in dem privaten Briefwechsel zwischen den Brüdern Jan, František, Josef und Alois Vojtěch, die aus einer kleinstädtischen Familie des Handwerkers František Šembera aus Vysoké Mýto stammten, aber durch die Ausbildung einen gesellschaftlichen Aufstieg erreichten. Die Priester Jan und František interessierten sich viel für das Schicksal seiner jüngeren Brüder Josef und Alois Vojtěch; vor allem František stand in einer engen und gefühlvollen Beziehung mit dem jüngsten Bruder Alois Vojtěch. Einige seiner Briefe wirken sogar, er hätte die Pflege um die Beziehungen zu seiner Familie höher als sein berufliches Leben geschätzt. Josef, der als Beamter arbeitete, ist in seinen Briefen als ein sorglicher und achtsamer Vater dargestellt, der sich viel und gern um seine Familie kümmert. Die privaten Schriften von Alois Vojtěch bieten gleiches Bild dar: er stellt sich in den Briefen an seine Frau als ein fürsorglicher Mann und Vater, dem das Familienmilieu sehr wichtig ist.

Der Briefwechsel der vier Brüder Šembera erweitert die Möglichkeiten, wie wir den „öffentlichen“ Mann des 19. Jahrhunderts ansehen können, weil sie ihre Beziehungen, ihr privates Leben und Gefühle zeigt und dadurch das enge und gefühlvolle Verhältnis zu ihren Familie, mit der sie sich das ganze Leben verbunden gefühlt hatten, darstellt.

Jiří HUTEČKA

**Idea občana – válečníka a „moderní“ maskulinní identita:
modelová studie z dějin Spojených států***

Spojení *gender history* s historií vojenství nebývá v historiografii obecně příliš zvykem, a české prostředí není v tomto případě vůbec výjimkou – ba spíše naopak. Historiografie sociálně konstruovaného pohlaví je zde směřována především k dějinám žen, a tudíž hlavně k výzkumu feminity, a výzkum maskulinních aspektů genderových dějin je teprve v začátcích. Historiografie vojenství se pak podobně „novým“ trendům historického bádání, respektive novým myšlenkám vůbec, brání zuby nehty, setrvávajíc v bezpečném přístavu pozitivistického přístupu, a tím zároveň i zcela mimo akademický zájem drtivé většiny historiků. Této situaci se nelze než podívat, neboť existuje pouze málo lidských činností – pokud vůbec nějaká – které by byly takto výhradně spojeny s genderovou kulturní konstrukcí, než je organizované násilí, tedy válka. Samozřejmě se zde nabízejí rodičovské role, primárně konstrukce ženy – matky, leč zde lze snést argumenty stran implicitní biologické spojitosti. V případě spojení konceptu maskulinity s rolí válečníka lze sice argumentovat podobně, přinejmenším tedy u společností na nízkém technologickém stupni vývoje, nicméně co se několika posledních staletí lidských dějin týče, neexistuje, slovy historika Richarda Holmese, „žádný přesvědčivý fyziologický důvod, proč by ženy měly být vyloučeny z boje“.¹ Technologie postupně nahradila (až na výjimky) potřebu fyzické síly, přesto zůstává válka dodnes téměř výhradně maskulinní záležitostí. Výjimky z tohoto pravidla jsou obecně považovány za extrémní, a tomu odpovídá i jejich časová životnost.

Velice úzké, ba esenciální spojení maskulinity s válkou je v literatuře zabývajících se genderovými konstrukty obecně uznáváno. Jak uvádí Pierre Bourdieu, válka je „*krajní mezi*“ směny sociálního kapitálu, nejextrémnější z „*reprezentativ-*

---

* Tento text vznikl kombinací závěrů v širší podobě již publikovaných (viz Jiří HUTEČKA, *Země krví zbrocená: americká občanská válka, 1861–1865*, Praha 2008) a počátečních závěrů výzkumu, podpořeného grantem GA ČR reg. č. 404/09/0970 „Konstrukce mužské identity v ego-dokumentech od 16. do poloviny 20. století“

¹ Richard HOLMES, *Acts of War: The Behavior of Men in Battle*, London 1985, s. 101.

ních činností“ monopolizovaných mužským pohlavím.² Slovy jiného autora je „*spojení mezi militarismem a maskulinitou odvěkou záležitostí*“, na což s oblibou narážejí i zastánci feminismu, tvrdíce shodně s Virginií Woolfovou, že „*sotvakdy v lidských dějinách padla lidská bytost střelou pušky z rukou ženy*“.³ Přes tato tvrzení je však role muže – válečníka brána až příliš často jako jakýsi základní fakt, svého druhu truismus, jenž leží v samém jádru studia maskulinity a o němž není třeba důkladněji diskutovat. Je přitom více než zřejmé, že abychom pochopili mužskou identitu, musíme se zabývat válkou a, co je možná ještě důležitější, abychom pochopili válku, musíme studovat sociální a kulturní roli, kterou sehrává v mysli těch, kteří se jí účastní – a nejenom jich, neboť válka, jako jeden z nejkomplicovanějších sociálních fenoménů, je pouze zřídkakdy výhradní záležitostí omezeného okruhu přímých aktérů. Slovy antropologa „*není válka pouhou akcí... Je to stav uvnitř a mezi společnostmi, s nesčetnými vztahy v prakticky všech dimenzích kultury*“.⁴ Spojení *gender history* s historií vojenství je tudíž nejen přirozené, ale z hlediska obou náhledů na historii i zcela nezbytné. Tento krátký esej, vzniklý v rámci širšího výzkumu problematiky dějin Spojených států, je pokusem o navázání právě takového spojení. Jedná se v zásadě o případovou studii, v níž je „laboratoří“ celého problému americká občanská válka.⁵ Proč právě ona si vysvětlíme vzápětí.

Americká občanská válka byla válkou dobrovolníků. I přes relativně brzké zavedení odvodní povinnosti v Konfederaci (jaro 1862) a o něco později i v Unii (jaro 1863) tvořili dobrovolníci velkou většinu z celkem tří milionů mužů, kteří v průběhu konfliktu oblékli uniformu některé z válčících stran. V konkrétním případě federální armády, pro niž se zachovaly statistiky, byla v celkovém součtu více než dvou milionů vojáků pouhá dvě procenta odvedenců a dalších šest procent ná-

² Pierre BOURDIEU, *Nadvláda mužů*, Praha 2000, s. 45.

³ George L. MOSSE, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*, Oxford 1998, s. 109; resp. Virginia WOOLF, *Three Guineas*, London 1938, s. 76.

⁴ R. Brian FERGUSON, *Explaining War*, in: Jonathan Haas (ed.), *The Anthropology of War*, Cambridge 1990, s. 26. Pro další interpretace vztahu člověka k organizovanému násilí obecně viz S. P. REYNA – R. E. DOWNS (ed.), *Studying War: Anthropological Perspectives*, London 1993; Keith F. OTTERBEIN, *How War Began*, College Station 2004; Lawrence H. KEELEY, *War Before Civilization*, New York 1996; Konrad LORENZ, *On Aggression*, New York 1966; Harry H. TURNER-HIGH, *Primitive War, Its Practise and Concepts*, Columbia 1949; Maurice R. DAVIES, *The Evolution of War: A Study of Its Role in Early Societies*, New Haven 1929. Pro nejnovější shrnutí viz úvodní kapitoly v Azar GAT, *War in Human Civilization*, Oxford 2006. Stručný populární úvod do problematiky v češtině viz John KEEGAN, *Dějiny válečnictví*, Praha 2001.

⁵ V americké historiografii občanské války se již genderový pohled na konflikt (z hlediska prostých vojáků) několikrát objevil, především v práci Reida MITCHELLA. Viz Reid MITCHELL, *The Vacant Chair: The Northern Soldier Leaves Home*, New York 1993. Zde předkládaná studie je jeho závěry často nepochybně inspirována, pokouší se je nicméně zařadit do širšího kontextu vztahu mezi válkou (motivací, strategií i taktikou) a občanskou společností, resp. konstrukcí maskulinní identity, to vše mj. s využitím závěrů z oblasti kulturní antropologie. Pro další literaturu viz také např. Earl. J. HESS, *Liberty, Virtue, and Progress: Northerners and Their War for the Union*, New York 1988; nebo Catherine CLINTON – Nina SILBER (ed.), *Divided Houses: Gender and the Civil War*, New York 1992.

hradníků – všichni ostatní byli dobrovolníky.⁶ V této dobrovolnosti se pak skrývá klíčové specifikum americké občanské války – z hlediska motivace účastníků představuje svým způsobem ideální model, nenarušovaný masivními institucionálními či ekonomickými tlaky. Přestože i zde hrály tyto faktory svoji roli, obecně lze prohlásit, že v porovnání s jinými konflikty byly materiální důvody či tlak byrokratického státního aparátu spíše v pozadí. Přesto však byl rozhodovací proces, určující ochotu jednotlivců účastnit se rituálu masového zabíjení (z kulturního hlediska není válka ničím jiným, viz níže), podmíněn hned v několika rovinách. Mezi nimi pravděpodobně primární roli hrál samotný společenský model, existující ve Spojených státech 19. století – moderní občanská společnost.

Občanem je dle nejobecnější definice osoba disponující sérií práv a povinností. Zatímco práva, z nichž hlavní jsou politická, reprezentují sociální moc jednotlivce, jeho povinnosti jsou základní podmínkou pro přístup k těmto právům. A jednou ze základních, ne-li klíčovou občanskou povinností je přispívat k obraně zájmů komunity – ať již formou daní, prakticky až do 20. století určených primárně k vydržování ozbrojených sil, či přímo se zbraní v ruce. V tomto kontextu je jednoduché pochopit počáteční striktní omezení moderního občanství na mužskou část populace – válka je, jak již bylo zmíněno, brána jako záležitost mužů, v níž ženy nemají místo. Muž – občan je pak skrze válku přímo definován. Nacházíme zde přímý odraz antických kořenů a vzorů moderního konceptu občanství, jasně patrný v díle mnoha myslitelů, stojících u jeho zrodu. Jak napsal Jean-Jacques Rousseau: „Každý občan musí být vojákem, nikoliv z povolání, ale z povinnosti. Takový byl vojenský systém Římanů... a takový by měl být v každém svobodném státě.“⁷ Podobnými příklady nešetřil ani Montesquieu či další. Americká revoluce, stavící základy své ideologie na osvícenské politické filozofii, pak tyto představy přirozeně odrážela, když ne v realitě profesionální Kontinentální armády, tak alespoň v teorii pro budoucnost Republiky: „Každý kolonista je novým Curiem, připraveným skočit do moře, aby zachránil svoji vlast... Jeho krev náleží jí.“⁸ Polský patriot Tadeusz Kosciuszko, velký zastánce ideje občana – válečníka, také svému příteli Thomasi Jeffersonovi neustále radil, aby nechal zřídit vojenskou školu, v níž by se „vybraní mladíci“ připravovali na naplnění své posvátné role, a zároveň pochyboval nad kvakery, „morálními lidmi, nikoliv však občany“, nepochybně pro jejich pacifismus.⁹ Není pak žádnou náhodou, že sám Abraham Lincoln úmyslně odvodil svůj slavný projev nad padlými v bitvě u Gettysburgu od jiné, snad ještě slavnější řeči nad padlými občany – totiž od projevu Periklova nad padlými Athéňany

⁶ Přesná čísla viz Bell I. WILEY, *The Life of Billy Yank: The Common Soldier of the Union*, New York 1952, s. 319.

⁷ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, Paris 1782, s. 56.

⁸ Cit. in John A. LYNN, *Battle: A History of Combat and Culture*, Boulder 2003, s. 186.

⁹ Viz dopisy Jeffersonovi z 1. března 1811, resp. 1. února 1812, in Izabella RUSINOWA (ed.), *Tadeusz Kosciuszko – Thomas Jefferson: Korespondencija, 1798–1817*, Warszawa 1976, s. 86, resp. 101.

v peloponéské válce.¹⁰ Vyjma evokace sdíleného pocitu výjimečnosti, navázaného na ideu svobody a demokracie, šlo v obou případech především o vyzvání památky občanů – válečníků, kteří splnili svoji povinnost, chtělo by se dodat, „jak zákony kázaly jim“. Moderní občanská společnost tak ve svém základu nebyla ničím jiným než její antický pravzor – komunitou ovládanou válečníky. Ony „zákony“, v případě padlých vojáků Unie nepsané, reprezentovaly stav, v němž je politická moc občana odvozována od jeho ochoty obětovat se pro komunitu. Politická moc je však pouze špičkou ledovce.

V dubnu roku 1861, tedy na samotném začátku americké občanské války, došel nejčtenější deník své doby *New York Herald* názoru, že válka bude mít na občanskou společnost „prospěšné účinky“. *Pittsburg Post* pak připomněl „americkým občanům jejich povinnost“: „Nyní mají praví muži této země povinnost, kterou musí naplnit.“¹¹ Od vojenské povinnosti (nedefinované, ale obecně uznávané) se tudíž neodvozovala pouze politická moc, ale i samotná maskulinní identita, přičemž obě tyto úrovně tvoří v zásadě dva póly souhrnného sociálního kapitálu jednotlivce. Kapitálu, jenž určuje jeho sociální status.

Již v dávných dobách primitivních lidských společenství byl „vysoce ritualizovanou aktivitou, svázanou s místními systémy prestiže a náboženských hodnot“, lov.¹² Jakkoliv byla jeho funkce primárně bezpochyby materiálního charakteru, tj. zajištění obživy komunity, již ona samotná aktivita a prestiž dodávaly sociální kategorii lovce určitý výjimečný status. V okamžiku konfliktu skupiny nebo jejich členů s jinou komunitou pak kategorie lovce automaticky přechází v kategorii válečníka, přebírajíc i jeho kulturní a sociální význam. Ten je následně kodifikován do svébytného hodnotového systému muže – válečníka, podle něhož je poměřován ostatními a podle něž také vnímá sám sebe. Pravidla tohoto systému jsou, slovy antropologa, „vtloukána do chlapců v raném dětství, někdy doprovázena tvrdými tresty za neschopnost jim dostát“.¹³ Kosciuszskova představa výchovy mladých občanů tomuto modelu přesně odpovídá. Výsledkem onoho procesu je postoj vyjádřený v dopise sestře vojákem z Kentucky: „Neznám jediný důvod, proč by se na mne neměla vztahovat [vojenská] povinnost tak jako na kteréhokoliv jiného muže, když jsem byl pod ochranou vlády po celý svůj život.“¹⁴ Postoj jedince k velice násilné a mnoha biologickým instinktům odporující akci je pak následně odměňován „hanbou pro zbabělce a prestiží pro uznávané válečníky“. Klíčový je především fakt, že ona prestiž má „velmi hmatatelné protějšky ve sňatcích, ve zdrojích a ve

¹⁰ Více viz Gary WILLS, *Lincoln at Gettysburg: The Words that Remade America*, New York 1992, s. 41nn.

¹¹ *New York Herald*, 29. dubna 1861, editorial.

¹² *Pittsburgh Post*, 14. dubna 1861, editorial.

¹³ Barbara EHRENREICH, *Blood Rites: Origins and History of the Passions of War*, London 1997, s. 119.

¹⁴ R. B. FERGUSON, *Explaining War*, s. 46.

¹⁵ Cit. in Benjamin F. STEVENSON, *Letters from the Army*, Cincinnati 1884, s. 8.

vlivu“.¹⁶ Tyto závěry byly vysloveny ve vztahu k antropologicky zkoumaným primitivním společenstvím, lze je však vztáhnout i na náš modelový příklad.

Bylo by příliš idealizující domnívat se, že se dobrovolníci hlásili do armád americké občanské války pouze a jen kvůli svým ideálům. Mnoho mužů tímto krokem řešilo, stejně jako generace vojáků před nimi i po nich, svoji relativně bezvýhodnou ekonomickou nebo sociální situaci, vedeni snahou dosáhnout na zmiňované „zdroje“. „Nemohl jsem nikde najít, co bych dělal, tak... jsem šel do New Yorku a narukoval.“¹⁷ „Zdálo se, že jsem byl přinucen jít [do armády], abych se dostal z dluhů.“¹⁸ Brzké zavedení „motivačních“ podpisových bonusů u mnoha regimentů materialistickému přístupu dále napomáhalo, přičemž na rozdíl od pravidelné armády v době míru nebyla tato služba stigmatizována – naopak, nyní bylo možné tento krok zdůvodnit, před okolím i sám před sebou, jako naplnění povinnosti občana. Že však nebyla tato vznešená myšlenka absolutně rozšířená, ukazují mimo jiné i trvalé problémy obou armád s tzv. „bounty-jumpers“, tj. lidmi, jejichž jediným cílem byla právě finanční odměna, následovaná urychlenou dezercí a narukováním u jiného regimentu, kde dotyčný celý proces opakoval.

I přes možnost materiálních zisků nebyly tyto natolik závratné, aby do armády přilákaly kohokoliv jiného než osoby v ekonomické nouzi. Mnohem širší účinky tak měla možnost nabýt skrze válku dosud nedosažitelný sociální kapitál. Desítky případů často až bizarního snažení vážených občanů poskočit na žebříčku váženosti (a přeneseně i moci) ve své komunitě s pomocí důstojnické či generálské hodnosti jsou detailně popsány v literatuře. Nám stačí poznamenat, že začasto jediným výsledkem byla skandalizace dotyčného „politického důstojníka“ pro jeho neschopnost, prokázanou obvykle na úkor stovek i tisíců životů jeho podřízených. Slovy profesionálního vojáka bylo „svěřování důležitých velitelských postů lidem jako Banks, Butler, McClelland, Sigel a Lew Wallace... něčím jen o málo lepším než vraždou.“¹⁹

---

¹⁶ R. B. FERGUSON, *Explaining War*, s. 46.

¹⁷ Cit. in Judith Lee HALLOCK, *The Role of the Community in Civil War Desertion*, in: *Civil War History* 29, 1983, s. 124.

¹⁸ Cit. in B. I. WILEY, *The Life of Billy Yank*, s. 38.

¹⁹ Henry W. Halleck Williamu T. Shermanovi, 29. dubna 1864, in U.S. WAR DEPARTMENT, *The War of the Rebellion: A Compilation of the Official Records of the Union and Confederate Armies*, Washington 1880 – 1901, řada I [dále jen OR], sv. 34, část 3, s. 333. Ke jmenovaným „politickým důstojníkům“: Nathaniel Banks (jinak politik z Massachusetts) se „proslavil“ především zpackaným tažením podél Red River v roce 1864; Benjamin F. Butler (Massachusetts) po několika úspěšných vyloďovacích operacích a pobytu na postu velitele okupovaného New Orleans pohřbil svoji vojenskou kariéru v témže roce v tažení na řece James a později definitivně při dobývání pevnosti Fort Fisher; John A. McClelland (Illinois) představoval v letech 1863–1864 svého druhu Nemesis generála Shermana; Franze Sigela (Missouri) držela v různých vojenských funkcích primárně jeho německá národnost, lákající do řad federální armády množství německých rekrutů; a Lew Wallace (Indiana), pozdější autor *Ben Hura*, jenž proslul kontroverzí okolo svého vystoupení v bitvě u Shiloh (1862), byl v roce 1864 zbaven velení po bitvě u Monocacy. Všichni byli důstojníky v armádě Unie.

Pro nás je nicméně důležité, že podobnou motivací se řídily i tisíce řadových vojáků. Jak již bylo řečeno, povinnost bránit svoji komunitu byla zcela zásadní z hlediska konceptu občanství, který však zároveň představoval jeden z klíčových aspektů maskulinní identity, definované sociálním kapitálem, obsaženým v kategorii „cti“. Jak uvedl voják z Virginie: „*Do armády jsem šel kvůli spáse své reputace a cti (bez níž muž není mužem)*.“²⁰ Čest byla základním vyjádřením sociálního obrazu každého muže a služba ve válce s ní byla skrze občanskou povinnost neoddělitelně spojena. Genderový status jednotlivce byl tedy přímým výsledkem jeho postoje k vojenské službě – pokud v tomto postoji z hlediska svého okolí selhal, ztrácel zároveň samotné jádro své identity, založené na ideji občana – válečníka. „*Jakýkoliv mladý muž, jenž je odveden a zapomene na své mužství do té míry, že si najme náhradníka, není hoden býti mužem a měl by být navlečen do spodničky*.“²¹ Již samotný odvod byl nicméně podle dobové ideologie potupou a bylo proto mnohem lépe stát se dobrovolníkem: „*Je mnohem lepší narukovat dobrovolně, než být do armády nahnán jako branec. Není nic, co by pro mne bylo více ponižující*.“²² Zavedení odvodů na obou stranách fronty nemělo tudíž pro nárůst bojové síly armád důsledky ani tak přímé (viz výše uvedený nízký poměr branců k dobrovolníkům v armádě Unie), ale spíše nepřímé – způsobilo obnovení masového zájmu o dobrovolnou službu a naplnění občanské povinnosti. Statisíce mužů tak raději učinily, než by riskovaly, řečeno dobovou terminologií, „*odmužnění*“, tedy ztrátu své genderové identity se všemi doprovodnými ztrátami v rámci sociálního postavení.

Skrze komplex maskulinní cti, promítané i na ostatní příslušníky rodu, byla vojenská služba napojena i na čest na muži sociálně závislých osob: „*Byl bych zneuctěn, kdybych zůstal doma... Je v tom čest naší rodiny... Muž, který nenabídne svůj život... zneuctí svoji ženu a děti*.“²³ Ženy nicméně nebyly součástí tohoto genderově-militárního modelu jako pouhé pasivní objekty projekce maskulinní cti. Samy se v tomto hodnotovém systému pohybovaly, stejně jako muži přijímaly jeho pravidla, podle toho se chovaly a především měly k dispozici vysoce efektivní prostředek sociálního tlaku. Jak již bylo řečeno, součástí nabyté prestiže válečníka bývá v primitivních společenstvích i „*hmatatelný protějšek*“ ve formě „*sňatků*“, a když ne přímo jich, tak alespoň ve formě, antropologicky řečeno, tzv. reprodukčních příležitostí, tj. sexuálního styku. Moderní společnost se v tomto ohledu od tradice příliš nevzdálila. Nikoliv náhodou se hlavní hrdina románu Stephena Cranea *The Red Badge of Courage*, vzniklého v roce 1895 na základě řady rozhovorů autora s válečnými veterány, „*koupe v dívčích úsměvech*“ záhy poté, co oblékl uni-

²⁰ Cit. in James M. McPHERSON, *For Cause and Comrades: Why Men Fought in the Civil War*, New York 1997, s. 136.

²¹ Cit. in Reid MITCHELL, *Soldiering, Manhood, and Coming of Age: A Northern Volunteer*, in: Catherine Clinton – Nina Silber (ed.), *Divided Houses: Gender and the Civil War*, New York 1992, s. 50.

²² Cit. in B. I. WILEY, *The Life of Billy Yank*, s. 38.

²³ Cit. in J. M. McPHERSON, *For Cause and Comrades*, s. 136.

formu.²⁴ Podobnou proměnu chování okolí k novým válečníkům zaznamenal například i vojín Boyd z Iowy: „*Lidé se k nám velmi hlásí – obzvláště mladé dámy, které, zdá se, mají veliký zájem o vojáky.*“ Děvčata Boydovi a jeho kamarádům nadšeně rozdávala sušenky i úsměvy a čerství vojáci tak zažívali často zcela novou zkušenost.²⁵ Všem zúčastněným však bylo zřejmé, že tato zkušenost je důsledkem uniformy jakožto symbolu, že její nositel naplňuje svoji genderovou roli muže – válečníka. Ženy, především mladé ženy, ve svém výběru partnera logicky preferují jednotlivce odpovídající převládající konstrukci maskulinity – a v našem případě tím dále motivují muže, aby se zúčastnili podniku, který je pro tuto konstrukci nezbytný, tedy války.

Role ženy v tomto procesu rozhodně nebyla pouze pasivní a v případě žen – matek, posílajících do války své syny, se – alespoň tedy teoreticky – měla řídit rousseauovským ideálem „*dobré republikánské matky*“, jejímž hlavním sociálním úkolem je vychovat dobrého občana – válečníka a poslat jej splnit svoji povinnost se slovy prý – podle Rousseaua – obvyklými v antické Spartě: „*Vrať se se štítem, nebo na něm.*“²⁶ Mnohé Američanky se tohoto příkladu držely téměř doslova. Ve Springfieldu v Massachusetts se například „*místní dámy*“ shromáždily, aby formálně předaly plukovní zástavy vlastní výroby „svému“ 10. massachusettskému regimentu. Vojáci si od předsedkyně spolku při této příležitosti vyslechli, že tyto prapory musí „*bránit i za cenu smrti*“: „*Srdce mnoha manželek, matek, dětí a sester bude horoucně tlouct pro vaši bezpečnost, ale pamatujte, neméně horoucně i pro vaši čest.*“²⁷ Koncept maskulinní cti byl projektován jako veřejný obraz všech závislých osob, jejichž sociální status byl v tomto případě odvozen od schopnosti muže dostát své roli. Trestem za ni pak bylo nejen „*zneuctění ženy a dětí*“ a „*odmužnění*“, ale i zcela konkrétní hrozba ze strany ženské části populace, napomáhající již tak drtivému sociálnímu tlaku na motivaci mužů k boji. Jak radila brožurka, vydaná *Loajální vydavatelskou společností* (tj. ženským patriotickým spolkem) v roce 1863 a nazvaná *Několik slov jménem loajálních žen Spojených států*, ženy všech tříd by měly svorně „*odmítat [muže] vyhýbající se odvodu*“ a „*pohrdat jimi*“. „*Můžeme je ponechat v hrozivé osamělosti, navždy,*“ hlásala autorka ve svém svatém nadšení pro věc Unie.²⁸ Muži si byli této hrozby vědomi a podle toho se i většina z nich na bojišti chovala.

²⁴ Stephen CRANE, *The Red Badge of Courage*, New York 1962 (česky *Rudý odznak odvahy*, Praha 1958), s. 10.

²⁵ Mildred THRONE (ed.), *The Civil War Diary of Cyrus F. Boyd, Fifteenth Iowa Infantry, 1861–1863*, Millwood 1977, s. 40.

²⁶ Rousseau viz na Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emile, ou De l'éducation*, Paris 1852, kniha I, dostupné na http://fr.wikisource.org/wiki/Émile,_ou_De_l'éducation/édition_1852 (citováno 24. 4. 2009); nestránkováno.

²⁷ Cit. in David W. BLIGHT, *No Desperate Hero: Manhood and Freedom in Union Soldier's Experience*, in: Catherine Clinton – Nina Silber (ed.), *Divided Houses: Gender and the Civil War*, New York 1992, s. 57.

²⁸ Carolina M. KIRKLAND, *A Few Words in Behalf of the Loyal Women of the United States*, New York 1863 (nestr.).

Bojiště americké občanské války bylo v porovnání se situací ve 20. století až extrémně přelidněné. Přestože se k ní přibližovala, palebná síla zbraní stále nepřekročila kritickou mez, za níž se jakákoliv sevřená formace rovná automatické sebevraždě, a tak regimenty Unie i Konfederace nastupovaly do bitev ve vyrovnaných dlouhých řadách. Z hlediska našeho tématu měla tato taktika několik klíčových důsledků. Zatímco v případě „vyprázdněného bojiště“ 20. století někteří autoři tvrdí, že až 75% vojáků nepoužilo aktivně svoji zbraň,²⁹ na „přelidněném“ bitevním poli století devatenáctého bylo něco takového mnohem problematičtější – o prostém útěku ani nemluvě. Vojáci byli nejen pod efektivnějším dohledem důstojníků a poddůstojníků, ale byli také mnohem více v moci tzv. primární skupiny – kolektivu kamarádů, jejichž přítomnost je nejen podporovala v úsilí vytrvat, ale také fungovala jako účinná skupinová kontrola. Jednou z klíčových, ne-li hlavní motivací mužů v boji bylo nezradit své kamarády, neselhat a nebýt tak „odmužněn“. Zvláštností armád občanské války navíc bylo, že se jednalo o armády „komunitní“, složené z regimentů formovaných na místním základě – z přátel, příbuzných, sousedů. Regiment byl prakticky doslova militarizovanou komunitou, která si díky nyní již masové gramotnosti a rozvoji komunikací byla schopna trvale udržovat kontakt s domovem. Kontrola, již vojáci podléhali, tak skrze jejich okolí dosahovala až k jejich ženám, dětem a příbuzným doma. Výše zmíněný sociální tlak se tudíž neprojevoval pouze v oblasti motivace ke službě jako takové, ale i přímo na bojišti ve formě utužování taktické soudržnosti jednotky i morálky jednotlivců. Toto spojení mohlo mít, jak uvidíme, i pro armádu katastrofální důsledky, nicméně odvaha zde opravdu obvykle byla, slohy historika Geralda Lindermana, „pojívem armád“.³⁰ Jednou z hlavních starostí jednoho z vojáků, jehož jednotka se v bitvě náhle obrátila na útěk, tak bylo: „Co tomu řeknou doma?“³¹ Ve výše uvedeném kontextu trvajícím značný vliv žen pak se značnou hořkostí zachytil veterán občanské války Ambrose Bierce, když v jedné ze svých povídek popsal případ, kdy důstojník obdržel z domova dopis se slovy: „Mohu snést zprávy o smrti mého milovaného vojáka, ale nikoliv o jeho zbabělosti,“ psala jeho žena poté, co se dozvěděla (nepravdivé) zprávy o nedostatku odvahy svého muže. Ten se, ve snaze o znovupotvrzení své maskulinity, záhy nechal při svém projevu statečnosti zabít.³²

Potvrzování maskulinity právě skrze boj, ať již před sebou, nebo před svým okolím, není pouhou náhodou. Boj (a válka) představují z hlediska konstrukce

²⁹ Viz např. dnes již klasická studie: S.L.A. MARSHALL, *Men Against Fire: The Problem of Battle Command in Future War*, New York 1947. Problematičností kontroly vojáků v rozvolněné formaci se zabývali někteří autoři již v polovině 19. století, viz Ardant du PICQ, *Battle Studies: Ancient and Modern Battle*, New York 1921.

³⁰ Gerald F. LINDERMAN, *Embattled Courage: The Experience of Combat in the American Civil War*, New York 1987.

³¹ Leander STILLWELL, *The Story of a Common Soldier of Army Life in the Civil War, 1861–1865*, Alexandria 1983, s. 46.

³² Ambrose BIERCE, *Killed at Resaca*, dostupné na <http://www.classicreader.com/book/1157/1/>. (citováno 24. 4. 2009)

maskulinní identity jak ideální, tak zároveň téměř nezbytný vrcholný test. Zkoušku, která z chlapců, slovy oblíbeného českého úsloví, „udělá chlapy“. Ideální je tato zkouška proto, že maskulinita je, slovy Pierra Bourdieu, konstruována v opozici k femininitě na základě výsostně „vnějšího, oficiálního, veřejného...krátkého, nebezpečného, spektakulárního“.³³ Jen málokterá lidská činnost, pokud vůbec nějaká, naplňuje tyto definice tak dokonale jako válka vedená z důvodu občanské (politické, tj. opět veřejné) povinnosti. Nezbytnost testu pak vyplývá z potřeby nejdříve maskulinitu nabýt a následně se v ní periodicky utvrzovat. Zatímco femininita a s ní spojené přechodové rituály (např. první menstruace, těhotenství atp.) jsou v jádru své konstrukce dány jaksi implicitně, biologicky, s maskulinitou je problém v tom, že pro nedostatek implicitních znaků musí být o to systematictěji konstruována cíleně. Již z tohoto důvodu musí být maskulinita logicky více zaměřena na vnější prezentaci, neboť plně rozeznána a uznána může být jedině sociálně – muž sám sebe může definovat jako muže jedině tím, že tak o něm soudí jeho okolí.³⁴ A okolí jej posuzuje právě podle veřejných testů a zkoušek, které plní funkci rituálu nejen přechodového, ale i jaksi „udržovacího“, neboť maskulinitě, která není trvale testována, hrozí postupný rozklad a s ním spojená ztráta sociálního kapitálu. Nebezpečí je o to větší, pokud se příležitost k testu téměř sama nabízí – v našem případě jde o situaci, kde se společenství ocitá ve válečném konfliktu, jenž vyžaduje muže – válečníky.

Jak bylo řečeno, válka jakožto test mužnosti je v první řadě přechodovým rituálem, v němž má dojít k proměně chlapců v muže (se všemi výhodami z tohoto sociálního statutu plynoucími).³⁵ Tento význam je snadno doložitelný mimo jiné i dochovanými statistikami armád občanské války: „V prvním roce války... tvořili osmnáctiletí chlapci v obou armádách zdaleka největší věkovou skupinu.“ Tento trend pak pokračoval v jen málo změněné podobě až do konce konfliktu, který byl válkou mladíků: „V půli konfliktu byli tři ze čtyř Yankeeů ve věku pod třicet let a méně než polovina z nich již oslavila pětadvacáté narozeniny.“³⁶ Válka, resp. samotný boj, je testem, v němž si mladí muži ověří, zda jsou schopni náležet k vybranému společenství „pravých“ mužů. To proto se odhodlali dobrovolně jít vstříc smrtelnému nebezpečí – aby zjistili, jak se mu tváří v tvář zachovají. Autoři, zabývající se pozdějšími obdobími a konflikty, přesvědčivě dokazují, že nezkušení vojáci se před nástupem do bitvy nebojí ani tak toho, co se jim v boji může stát (zčásti prostě proto, že to jednoduše nevědí a nejsou schopni si to nijak efektivně představit), ale především vlastního strachu a z něj vyplývajících nekontrolovatel-

³³ P. BOURDIEU, *Nadvláda mužů*, s. 30.

³⁴ Více viz např. *tamtéž*, passim; nebo Elizabeth BADINTEROVÁ, *XY: O mužské identitě*, Praha 2005, s. 13nn.

³⁵ K tématu přechodových rituálů obecně viz např. Arnold VAN GENNEP, *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*, Praha 1997.

³⁶ Statistika viz G. F. LINDERMAN, *Embattled Courage*, s. 26; resp. B. I. WILEY, *Life of Billy Yank*, s. 303.

ných, „odmužňujících“ reakcí.³⁷ Vojáci občanské války nebyli ve svém postoji k „testu mužnosti“ žádnou výjimkou: „*Vždy jsem se obával, že i přes pevné rozhodnutí dostát své povinnosti mě hodina bitvy uvede do takového vzrušení, že ztratím hlavu a možná se i budu chovat jako zbabělec, aniž bych o tom věděl.*“³⁸ Reakce vojáků na prožitý „křest ohněm“ pak význam bitvy jako klíčového přechodového rituálu v životě muže – občana – válečníka pouze potvrzují: „*Budeš si myslet, že žertuji,*“ psal jeden z nich své matce do Illinois, „*ale to, že šel do války, udělalo z tvého syna muže.*“³⁹ Hlavní hrdina románu Stephena Cranea, jehož hlavní starostí před bojem byl vlastní strach, měl těsně po jeho skončení naprosto shodný pocit: „*Cítil poklidnou mužnost, nenápadnou, ale neoblomnou a silnou... Byl mužem.*“⁴⁰

Stejným způsobem mohli ostatně získat genderový status muže i ti, kteří na něj v očích většinové společnosti neměli nárok – Afroameričané. První „barevné“ jednotky Unie se dostaly do boje v létě roku 1863 a na konci války oblékalo federální uniformu na 150 000 vojáků černé barvy pleti. Motivací pro ně nebyla jen touha vybojovat sobě a svému etniku trvalou svobodu, ale mnohdy také snaha získat si respekt u bílé populace, která skrze své rasové předsudky zcela vyřadila obyvatele černé pleti – především však muže – ze svých vlastních genderových kategorií. Obzvláště muži černé rasy byli řazeni do kategorie „děti“ a ve svém otrockém postavení byli téměř úplně demaskulinizováni, přičemž ztratili prakticky všechny atributy mužnosti, včetně toho základního – moci nad ženami. Válka jim však přinesla jedinečnou příležitost, jak si svůj maskulinní sociální statut získat. Na jejím konci pak mohli, tak jako jeden z nich, sebevědomě prohlásit: „*Já být teď muž.*“⁴¹

Pokud byla válka ideálním přechodovým rituálem, pak pouze pro ty, kteří jím mohli něco získat (především tedy status „muže“) a kteří v ní neměli příliš co ztratit. Zde bylo hlavní dělítko mezi mladými muži ve věku okolo dvaceti let a jejich staršími spoluobčany – ti měli již s přibývajícím věkem mnohem menší potřebu si dokázat, že jsou muži, menší touhu zalíbit se ženám (často již byli ženatí), zároveň však měli ve svém životě až příliš mnoho věcí, které by mohli smrtí či zmrzačením na bitevním poli ztratit. Jejich smrt by zároveň uvrhla na nich závislé osoby, tj. jejich rodiny, do často neřešitelné existenční situace. Mnozí z nich tak byli postaveni před děsivé dilema občanské povinnosti, podpořené sociálním tlakem, a osobního zájmu sebe a svých blízkých. Slovy farmáře z Jižní Karolíny, „*myšlenka, že člověk učiní své jméno nesmrtelným... je příjemná. Ale vidina, že jeden může přijít o život... a jenom nechá svoje tělo jako žrádlo pro hladové ryby*

³⁷ Viz např. R. HOLMES, *Acts of War*, s. 204nn.

³⁸ Cit. in E. J. HESS, *Liberty, Virtue, And Progress*, s. 42–43.

³⁹ Cit. in Reid MITCHELL, *A Northern Volunteer*, in: Catherine Clinton – Nina Silber (ed.), *Divided Houses: Gender and the Civil War*, New York 1992, s. 50.

⁴⁰ S. CRANE, *The Red Badge of Courage*, s. 109.

⁴¹ Cit. viz Jim CULLEN, „*It's a Man Now*“: *Gender and African American Men*, in: Catherine Clinton – Nina Silber (ed.), *Divided Houses: Gender and the Civil War*, New York 1992, s. 91. Více k Afroameričanům v armádě Unie viz např. Joseph T. GLATTHAAR, *Forged in Battle: The Civil War Alliance of Black Soldiers and White Officers*, New York 1990.

v zálivu a zbídačenou rodinu doma, není tak povzbuzující. To už v člověku zchladí patriotismus.“⁴² Přesto zde stále zůstávala ona nutková potřeba utvrzení se ve vlastní maskulinitě a srovnávání se s ostatními (i mladšími) muži ve schopnosti obstát v testu války a splnění povinnosti občana – válečníka. Úspěch mohl znamenat navýšení sociálního kapitálu ve formě cti; neúspěch jeho zhroucení; vyhnutí se povinnosti však, jak jsme viděli výše, *a priori* směřovalo spíše k této druhé variantě. Přestože tak velká část účastníků války byla svobodnými mladými muži, jistě desítky procent jejich spolubojovníků zanechaly doma své ženy a rodiny, aby sobě a ostatně i jim dokázali, že jsou hodni označení „muž“.

Chápání bitvy jako testu mužnosti nebylo omezeno pouze na jednotlivce, ale v duchu dobového chápání se týkalo celé komunity. Bitva představovala v 19. století dominující kategorii diskurzu války⁴³ a v duchu nastupujících principů sociálního darwinismu byla vnímána jako kolektivní zkouška celého společenství. Slovy konfедераčního vojáka, bitva byla „*dlouho očekávaným testem... mezi zbraněmi Severu a Jihu*“.⁴⁴ Význam tohoto testu lze podtrhnout i jedinou podmínkou, kterou měli Seveřané po vítězné válce pro své bývalé nepřátele, aby je mohli opět pojmout za krajany – musejí být „*ochotni přiznat, že jsme jim napráskali... to je vše, co od nich chceme*“.⁴⁵ Jižané museli tudíž přiznat, že test války ukázal, že Seveřané jsou lepšími válečníky.

Potřeba testu vyplývala mimo jiné i z kolektivního nazírání občanů – válečníků na sebe sama a následně i na protivníka. Toto nazírání bylo, díky genderovým kořenům válečnické identity, také genderově podmíněno a obě strany ve své rétorice úmyslně podceňovaly „válečnické“ (čti „mužské“) kvality protivníka či jej přímo demaskulinizovaly. Jižané tak byli sebevědomě přesvědčeni, že jeden muž z Jihu vydá za několik svých protějšků ze Severu a, slovy důstojníka konfедераční armády, „*jako nevyčvičený voják byl Jižan lepším bojovníkem než Seveřan*“.⁴⁶ Obyčejní Seveřané byli také minimálně od dob slavného projevu senátora Hammonda z roku 1858 často označováni za „*bahno*“ společnosti, ne nepodobné otrokům: „*Celá vaše námezdní třída manuálních pracovníků a ,dělníků‘, jak je nazýváte, jsou v zásadě otroci,*“ prohlásil tenkrát Hammond a tím, že postavil Seveřany na roveň otroků, je zároveň efektivně „odmužnil“.⁴⁷ Seveřané si byli této interpretace své maskulinní identity ze strany protivníka dobře vědomi: „*Ve své aroganci... [nás] označili za ,bahno‘ a ,umazané mechaniky‘, za třídu jim obecně méněcen-*

⁴² Philip N. Racine (ed.), David Golightly HARRIS, *Piedmont Farmer: The Journal of David Golightly Harris, 1855–1870*, Knoxville 1990, s. 183.

⁴³ Více k tématu bitvy jako jádra diskurzu války v 19. století viz Jiří HUTEČKA, *Země krví zbrocená: americká občanská válka, 1861–1863*, Praha 2008, s. 133nn, resp. 466nn.

⁴⁴ Cit. in Charles ROYSTER, *The Destructive War: William Tecumseh Sherman, Stonewall Jackson, and the Americans*, New York 1991, s. 255–256.

⁴⁵ Cit. in Joseph T. GLATTHAAR, *The March to the Sea and Beyond: Sherman's Troops in the Savannah and Carolinas Campaign*, New York 1985, s. 177.

⁴⁶ Bell Irvin Wiley (ed.), James Cooper NISBET, *4 Years on the Firing Line*, Jackson 1963, s. 9.

⁴⁷ James Henry HAMMOND, *Speech on Slavery*, in: Congressional Globe 35. Kongres, 1. zasedání, 1858, Appendix, s. 70–71.

nou,“ napsal v únoru 1865, tedy s neotřesitelnou vyhlídkou na vítězné zakončení války na dohled, s potěšením *Daily Missouri Democrat*.⁴⁸ Na svůj obraz v mysli nepřítelů nezapomínali ani prostí vojáci: „*Rytířstvo Jihu narazilo na bahno z Michiganu a naučilo se je respektovat*,“ zapsal si s chutí do deníku vojín Lane po úspěšném střetu s protivníkem.⁴⁹

Seveřané Jižanům nicméně opláceli stejnou mincí, přičemž svoji variantu demaskulinizace protivníka zakládali pro změnu na svém systému hodnot. Jedním z jeho základů byl princip sebekontroly jako hlavní znak pravého muže viktoriánské éry, a byla to právě sebekontrola a poslušnost k sociálnímu řádu, která Jižanům evidentně chyběla – vždyť již sama secese byla projevem iracionality, zbrklosti a nezvládnuté emocionality, vlastností typicky femininních. Seveřané také svým protivníkům předhazovali, že jsou až příliš pod kontrolou svých „*divokých*“ žen, což je věc, kterou by pravý muž nikdy nepřipustil. Proces „odmužnění“ nepřítelů lze pozorovat mj. i na častém vyobrazování konfедераčního prezidenta Davise jakožto staré ženy, na konci války navíc spojené s oblíbenou fámou, že se nejvyšší představitel Jihu pokusil uniknout federálními hlídkám v ženském přestrojení, čímž měl definitivně prokázat genderový status svůj a přeneseně i všech Jižanů. Jižanské ženy pak byly v propagandě na Severu (psané začasto právě ženami) vykreslovány jako „*dáblice*“ nehodné svého ženství a navíc evidentně neschopné dostát základní společenské roli ženy, tj. roli „*dobré republikánské matky*“ – namísto dobrých občanů totiž vychovaly rebely a vzbouřence.⁵⁰

Zmínka o ženách nás dostává k poslednímu bodu našeho výkladu, a totiž k důsledkům genderové konstrukce válečnické identity pro válečnou strategii v průběhu občanské války. Zde opět nacházíme téměř „čistý“, ideální model, v němž podmínění motivace vojáků naplněním genderové role vystupuje na povrch konfliktu až překvapivě jasným způsobem. Na konci války totiž dochází v konfедераční armádě k masovým vlnám dezercí, které jsou bezprostředně spojeny s dezintegrací tradičních genderových rolí v důsledku války.

Jak bylo uvedeno, jednou z primárních motivací vojáka – občana pro účast ve válce bylo potvrzení maskulinní identity válečníka a s tím související naplnění sociální role ochránce. Dlouhotrvající konflikt ovšem znamenal, že se plnění této role spojené s trvalým pobytem mimo domov dostalo do zřejmého konfliktu s jinými aspekty mužské genderové role, tedy především se zajištěním ekonomického fungování rodiny, ať již z pozice jejího hlavního živitele, nebo alespoň hlavního sociálního reprezentanta před vnějším světem. V předválečném světě amerického Jihu, řízeném zákony tradiční agrární společnosti, se ženy sice plně podílely na prá-

⁴⁸ *Daily Missouri Democrat*, 22. února 1865, editorial.

⁴⁹ David LANE, *A Soldier's Diary: The Story of a Volunteer, 1862–1865*, New York 1905, s. 92.

⁵⁰ K tématu seveřanské interpretace jižanské genderové identity viz LeeAnn WHITES, *The Civil War as a Crisis in Gender*, in: Catherine Clinton – Nina Silber (ed.), *Divided Houses: Gender and the Civil War*, New York 1992, s. 3–21; resp. Nina SILBER, *Intemperate Men, Spiteful Women, and Jefferson Davis*, in: *tamtéž*, s. 283–305. Viz také Reid MITCHELL, *The Vacant Chair: Northern Soldier Leaves Home*, New York 1993.

ci na farmách a v domácnosti, dělo se tak v postavení jasně podřízeném mužům, kteří drželi v rukou veškerou sociální a ekonomickou moc. Válka toto ve velké části jižanských rodin radikálně změnila – vždyť z necelých tří milionů bílých mužů všech věkových kategorií jich téměř jeden oblékl uniformu. Tradice tak byla prakticky postavena na hlavu – ženy se musely ujmout značné části mužských rolí a v průběhu dlouhých let války se je většinou – chtě nechtě – naučily obstojně zvládat. Dělo se tak ovšem k častému nepochopení či přímo roztrpčení jejich manželů, otců či bratrů, jak dobře ukazuje nedávná mikrohistorická studie válečných osudů jednoho manželství, založená na dochované kompletní korespondenci. Ne každý muž byl schopen redefinici genderových vztahů ve své domácnosti bez potíží snášet a mnozí ji ani nedokázali pochopit.⁵¹

Muži ekonomickou emancipaci svých drahých poloviček nesli těžce už z principu, leč v okamžiku, kdy se ženou řízené hospodářství dostalo do potíží, což ve světle téměř naprostého zhroucení konfедераční ekonomiky s blížícím se koncem války nepřekvapí, dostávali vojáci stále častěji podobně zneklidňující dopisy, jako je tento: „*Nemáme doma nic k jídlu kromě trochy mouky... Zkus odtamtud vypadnout a vrátit se domů a nějak to tu napravit, a pak můžeš jít zpátky... Jestli svůj příchod odložíš, nebude už mít žádný smysl, protože my všichni, co tu jsme, budeme v hrobě v zahradě s tvou a mojí mámou.*“⁵² Neúroda, nedostatek pracovních sil, nefungující trh a komunikace, masivní inflace, marný, leč nepřijemný tlak centrální vlády v podobě peněžních a později i naturálních daní, či prostá neschopnost zvládnout všechny potřebné činnosti (o drtivých dopadech okupace některou z armád ani nemluvě), to vše stálo za tím, že vojáci především v průběhu poslední válečné zimy hromadně opouštěli často z jejich pohledu již poraženou armádu, dávajíc přednost roli živitele před rolí válečníka. Jen nemnozí se vrátili zpátky tak, jak nabádala výše citovaná Jižana svého manžela.

Další nečekaný aspekt, který válka přinesla a který z pohledu jižanských mužů hrozil změnit jejich do té doby neotřesitelné sociální postavení, byla vlna radikálního patriotismu, která zachvátila jižanské ženy. Zatímco v modernizující se společnosti na Severu hledaly ženy svoji cestu k emancipaci skrze církve a na ně navazující hnutí jako byli například abolicionisté, ženám na Jihu konzervativní a přísně hierarchizovaná společnost nic takového neumožňovala. Se secesí přicházející vlna antifederálního sentimentu a následného konfедераčního nacionalismu jim však náhle přinesla příležitost, jak se legálně zapojit do veřejného života. Zatímco od svých mužů stále v rámci tradičního rozdělení genderových rolí nadále očekávaly naplnění role válečníka – ochránce, pro sebe, jak píše George C. Rable, „*si začaly formovat nová očekávání o sobě samých*“. Přestaly se vnímat pasivně a byly odhodlány podpořit boj proti nenáviděnému nepříteli všemi prostředky, kte-

⁵¹ Joan CASHIN, „*Since the War Broke Out*“: *The Marriage of Kate and William McLure*, in: Catherine Clinton – Nina Silber (ed.), *Divided Houses: Gender and the Civil War*, New York 1992, s. 200–212.

⁵² Cit. in James M. McPHERSON, *Ordeal by Fire: The Civil War and Reconstruction*, New York 2001, s. 505.

ré měly k dispozici. Krom naplnění či rozšíření tradičně „ženských“ rolí, jako bylo ošetřovatelství či zásobování vojáků ošacením, se sice tyto prostředky nakonec omezily především na radikální rétoriku spojenou se symbolickými činy, i tak však dostačovaly k tomu, aby jižanské ženy – patriotky výrazně překročily rámec svého genderového postavení.⁵³

Ženy nejen, jak již bylo uvedeno, hrály důležitou roli v motivaci mužů k účasti ve válce, ale samy se často alespoň v symbolické rovině stylizovaly přímo do, dle dobového diskurzu jim naprosto nepřislušející, role bojovnic. Tím však paradoxně zpětně ohrožovaly koncept maskulinní cti, který byl základem jižanského vnímání světa. Nejvíce to bylo vidět v případech, kde muži „selhali“ tím, že „nechali“ přijít federální armádu až na práh svých domů – což bylo s postupujícími válečnými roky čím dál častěji. Posměšky, střídavě vyzývavé či přehlíživé chování, plivání i nadávky nejhrubšího zrna patřily velmi často mezi komunikační prostředky jižanských dam i obyčejných žen ve styku s okupační federální armádou. To, že se ženy samy (někdy i reálně, se zbraní v ruce) musí postavit na svou obranu, implikovalo, že jižanští muži ve své roli válečníka – ochránce tragicky selhali. Pochodující kolony vojáků v modrých uniformách dusily nejen krajinu pod svýma nohama, ale především základy genderových vztahů a tím i samotného fungování sociální struktury celého Jihu. Události, jako byl například Shermanův pochod k moři na podzim roku 1864, tudíž vedly tisíce mužů k tomu že, aby se ve snaze zachovat si alespoň samotné jádro své cti, se rozhodli vrátit se ke svým vyhladovělým a nepřítelem ohroženým rodinám – a dezertovali.

Velice důležitý, a z našeho pohledu téměř klíčový, je na tomto modelu fakt, že vrchní velení federální armády si bylo právě těchto důsledků své strategie vědomo. „*Jsem toho názoru,*“ napsal náčelník štábu Halleck Shermanovi po vypálení Atlanty, „*že Váš postup je plně ospravedlněn... chováním nepřítele, především nebojujících a žen... Necht' si [Vámi zbídačené] neloajální rodiny táhnou za svými manžely, otci a přirozenými ochránci v řadách rebelů.*“⁵⁴ Jak následně prohlásil sám Sherman k jižanským ženám, které jej v Columbií žádaly o ochranu před jeho vlastními vojáky: „*Kde jsou vaši otcové, manželé a synové? Proč tu nejsou, aby vás chránili?*“⁵⁵ Právě Sherman snad nejlépe pochopil základní principy fungování občanské společnosti, když prohlásil: „*Nebojujeme jen s nepřátelskými armádami, ale s nepřátelským lidem.*“⁵⁶ Lid a jeho morálka byly nedělitelným celkem, a tudíž i legitimním cílem – a v jádru této morálky leželo rozdělení genderových rolí. Z útoku na identitu občana – válečníka – ochránce se stala plnohodnotná vojenská strategie, jejímž cílem bylo skrze ohrožení žen postavit vojáky Konfederace před dilema, zda nadále setrvat v armádě, nebo se vrátit domů. Konstrukce „válečníka“ a „ochránce“ tak paradoxně, v důsledku válečné krize, přestaly být dvěma stranami

⁵³ George C. RABLE, *Civil Wars: Women and the Crisis of Southern Nationalism*, Chicago 1989, s. 154.

⁵⁴ Henry W. Halleck Williamu T. Shermanovi, 28. září 1864, in *OR*, sv. 39, část 2, s. 503.

⁵⁵ Cit. in Ch. ROYSTER, *Destructive War*, s. 29.

⁵⁶ Sherman Ulyssesu S. Grantovi, 6. listopadu 1864, in: *OR*, sv. 39, část 3, s. 660.

téže mince a staly se protikladnými. Principů této strategie si byli vědomi i mnozí Shermanovi podřízení: „*Jižanské ženy drží válku při životě,*“ odsekl podplukovník Jenkins, velitel polního četnictva Shermanovy armády, jedné z žen v průběhu vypálení hlavního města Jižní Karolíny Columbia, „*a pouze skrze jejich utrpení si můžeme podmanit jejich muže.*“⁵⁷ Jiný důstojník napsal: „*Jestli hrůza, smutek či dokonce nedostatek pomohou paralyzovat jejich manžele a syny, kteří proti nám bojují... je to vlastně laskavost.*“⁵⁸

Federální „genderová strategie“ se ukázala jako velice efektivní: „*Shermanovo tažení,*“ přiznal v lednu 1865 Jefferson Davis, „*má škodlivý dopad na náš lid.*“⁵⁹ Tento lid si žádal, aby otcové, manželé a synové houfně opouštěli své jednotky a byli tam, kde jich je potřeba nejvíce – doma. Činili tak nejen kvůli svým blízkým, ale i kvůli sobě. Od samého počátku války jakožto součásti lidské společnosti totiž nic „neodmužňuje“ muže – válečníka více než protivník, jenž má absolutní moc nad „jeho“ ženou. Důsledky pro konfедераční armádu byly katastrofální. První příznaky tohoto procesu bylo možno vysledovat již na jaře roku 1864: „*Čtyři muži byli nedávno popraveni – ,velmi smutný pohled‘ – za dezerci poté, co obdrželi dopisy z domova.*“⁶⁰ Od té doby počet dezercí nezadržitelně stoupal a na jaře roku 1865 již dokonce i dosud relativně neporažená Armáda severní Virginie, dlící pod velením nesmírně populárního Roberta E. Lee v zákopech okolo Richmondu a Petersburgu, přicházela tímto způsobem o tisíc mužů týdně. „*Je mi ctí vyžádat si Vaši pozornost ohledně alarmující četnosti dezercí z této armády,*“ psal Lee ministru války v lednu. Generál nejprve soudil, že hlavním důvodem této krize je „*nedostatečná strava a neplacení jednotek.*“⁶¹ O měsíc později již však Lee došel k názoru, že za tím, že stále více jeho mužů „*odešlo domů,*“ často i se svými zbraněmi a municí, stojí „*pesimistická nálada armády, která, pokud se nezmění, nám přinese pohromu.*“ Celý problém byl pro Lee „*velmi stresující*“ a generál byl rozhodnut „*učinit vše, co je v mých silách, abych toto zlo zastavil.*“⁶²

Bylo by samozřejmě velkou chybou interpretovat unionistickou „genderovou strategii“ a její důsledky jako hlavní či dokonce jedinou příčinu masové dezerce v konfедераční armádě na sklonku války. Ta logicky primárně souvisela s vývojem válečné situace, jež ostatně způsobila i onen pro nás důležitý vpád federální armády do domovů Jižanů. Válka se táhla již čtvrtým rokem; po podzimních volbách roku 1864, které potvrdily ve funkci prezidenta Unie Abrahama Lincolna, se naděje Konfederace na úspěšné zakončení války (tj. mír a získání nezávislosti) prakticky přiblížila nule; padla Atlanta, Richmond byl obležen; ekonomická situace

⁵⁷ Cit. in Ch. ROYSTER, *Destructive War*, s. 20.

⁵⁸ Cit. in Lance JANDA, *Shutting the Gates of Mercy: The American Origins of Total War, 1860–1880*, in: *Journal of Military History* 59, 1995, č. 1, s. 8.

⁵⁹ Jefferson Davis generálu Taylorovi, 12. ledna 1865, in: *OR*, sv. 45, část 2, s. 778.

⁶⁰ Cit. in Gary W. GALLAGHER, *The Confederate War*, Cambridge 1997, s. 52.

⁶¹ Robert E. Lee ministru války Seddonovi, 19. ledna 1865, in: Clifford DOWDEY – Louis H. MANARIN (ed.), *Wartime Papers of Robert E. Lee*, New York 1961, s. 886.

⁶² Lee ministru války Johnu C. Breckinridge, 28. února 1865, in: *OR*, sv. 46, část 2, s. 1265.

země, jejíž hospodářství i komunikace byly rozvráceny řadou „nájezdů“ nepřítele hluboko do jejího nitra, byla katastrofální; vojáci hladověli a mimořádně tvrdou zimu materiálně strádali; výplaty žoldu se díky stupňujícím se zmatkům stále více zpožďovaly. Co je však klíčové, „droga vítězství“, přinášející naději a umožňující ve válce lidem přestát mnohá příkoří, byla nyní extrémně nedostatkovým, ne-li neexistujícím artiklem. Již ani Robert E. Lee, „*idol svých vojáků a naděje své země*“, nebyl schopen toto změnit.⁶³ Zprávy z domova tak zřejmě představovaly pouze poslední pobídku, potvrzení toho, že válka a s ní spojená konstrukce maskulinity zcela ztratily smysl. Desetitisíce Jižanů však tuto logiku odmítaly až do hořkého konce naprosté vojenské porážky.

Stejně pomýlená by byla ovšem interpretace zmiňované „genderové strategie“ Unie jakožto primárního postupu při porážce Konfederace. Nic nemůže být dále od pravdy. Operace, jejichž vedlejším důsledkem bylo bezprostřední ohrožení domovů a rodin konfедераčních vojáků, měly za svůj hlavní (a v původní úvaze jejich ideového otce, generála Granta, i navýsost jediný) cíl – zcela rozvrátit logistickou základnu nepřítele v reinkarnaci tradiční strategie tak běžné ve středověké a raně novověké Evropě.⁶⁴ Pro náš účel je ovšem nesmírně důležité, že si mnozí Seveřané (a na opačné straně následně i Jižané) plně uvědomovali, jak vedlejší efekt takového postupu – přímé ohrožení „domácí fronty“ – může zapůsobit na genderové vztahy a skrze ně na morálku vojáků Konfederace. To, že současníci tuto realitu vnímali, jen potvrzuje zde prezentované tvrzení, že jádrem maskulinní identity v moderní občanské společnosti druhé poloviny 19. století byla idea občana – válečníka. Z tohoto pohledu lze pak moderní občanskou společnost označit za *společnost tradičně válečnickou*, stejně jako její pravzory v antických republikách, ale také podobně jako např. tzv. primitivní společnosti po celé planetě či chápání maskulinity ve středověké Evropě. Zde ovšem šlo o záležitost úzké elity – 19. století však v rámci všeobecné demokratizace přineslo (v USA dříve než kde jinde) i masovou aplikaci ideje, že boj za politickou komunitu představuje jeden ze základních znaků (a zkoušek) mužnosti. Odtud pak zbýval již jen krůček k institucionalizaci, poprvé vyzkoušené již francouzskou revolucí. Idea občana – válečníka tak byla nezbytnou podmínkou pro masové armády 20. století, založené na téměř bezvýhradné branné povinnosti.

⁶³ Cit. in Gary W. GALLAGHER, *Lee and His Generals in War and Memory*, Baton Rouge 1998, s. 3.

⁶⁴ K tématu podrobněji viz J. HUTEČKA, *Země krví zbrocená*, s. 466 nn.

Summary:

**The Concept of Citizen-Warrior and “Modern” Masculine Identity:
A Case Study from the United States History**

Only in recent years it became usual to cross (cautiously indeed) borders between gender history and military history, and in Czech historiography particularly, this kind of border-crossing is still virtually non-existent. Although it is not very surprising considering the “state of the art” in both fields here, it must be surprising in any other way, because there is a hardly any more “gendered” human endeavor than warfare – a fact generally acknowledged by theorists and thinkers from Bourdieu to Virginia Woolfe. This article is an effort to present a case study of connection between these two fields.

The US Civil War is a great case study for this effort as it was a war of volunteers – most soldiers served in the ranks not because of direct conscription (only low percentage were actual draftees) or because of economic pressures (although that was not uncommon). They mostly served to fulfill what we can call the “citizen-warrior” concept as borrowed by contemporary theorists from ancient republics. The “warrior image” was at the very core of their understanding of their own masculinity, as was widely recognized not only by themselves (various sources as diaries, memoirs and literature are used here), but also by the society at large, and especially by women, who sometimes consciously, sometimes not were putting an immense pressure on men to “be men”. This pressure from home community had, thanks to the local character of regiments in both armies and thanks to the “crowded” character of battlefield, an overwhelming tactical implications – the field of battle became the ultimate expression of Bourdieu’s “masculine space” – outward, official, public, short, dangerous, spectacular. And, thanks to general literacy, a closely watched one indeed. The principle of mutual support and/or control thus played an important part in men’s courage.

The “citizen-warrior” principle had yet another important implication – a strategic one. At the end, it led to what is called here a “gender strategy” of the Union army in 1864–1865 campaigns. For sure, these campaigns *were not* primarily set in motion because of some innovative “gender thinking” – target of Grant’s “raids” was, above all, Confederate logistics. But the “gender strategy” came as a secondary result, as is widely accepted by authors like Reid Mitchell. What is even more interesting for us here is the fact that Union authorities (Sherman, Halleck, and many other officers) were completely conscious of its effects on the “masculine side” of Confederate morale – i.e., of pushing a wedge between the military (soldier) and warrior (defender) role of southern men. What resulted was a massive desertion rate from the Confederate Army in late 1864 and early 1865 (danger to their families being one of the most important, although not sole reason for soldier’s leaving the front). This represents not only interesting insight into contemporary thinking, but, somewhat more importantly, yet another example that modern civic society, as established in 19th century, is only a little more sophisticated incarnation of traditional warrior society.

Jan SEIDL

Mužnost jako ctnost uvědomělého homosexuála ve třicátých letech

V tomto příspěvku se chci zabývat tím, jak a proč českoslovenští homosexuálové ve třicátých letech 20. století reflektovali obraz sebe samých v očích heterosexuální většiny, přičemž budu klást důraz na aspekt polarit *maskulinita – femininita*, který v tomto obraze a jeho reflexi hrál významnou roli.

Jako východisko následujících úvah dobře poslouží postřeh německého historika Wolfganga Schmaleho, který ve své práci *Geschichte der Männlichkeit in Europa (1450–2000)* na úvod kapitoly věnované poměru mužnosti a homosexuality konstatuje: „*Hegemonní koncept mužnosti nepřipouští v zásadě žádné alternativní pojetí, nýbrž pouze antitypy, kterým je mužnost upřena nebo jsou interpretovány jako její ohrožení.*“¹ Takový závěr zajisté platí pro pojetí mužnosti konstruované mainstreamovou heteronormativní společností; v následujícím textu uvidíme, jakým způsobem se koncept mužnosti utvářel v československé homosexuální subkultuře ve třicátých letech 20. století, tedy v rámci entity, která byla sama jako celek považována za ztělesnění jednoho z Schmaleho antitypů.

Poukazování na zženštilost jako charakteristický rys homosexuálních osob se v českém veřejném prostoru začalo objevovat od devadesátých let 19. století, a to zprvu v pracích z oboru soudního lékařství. Profesor Václav Bělohradský (1844–1896) v roce 1893 napsal, že „*ohledně psychických zvláštností udává se, že paederasté jsou milovníky hudby, umění a básnění; u mnohých jest nápadná zbožnost, zvláště ve věku pokročilejším*“² a klasik českého soudního lékařství Josef Reinsberg (1844–1930) o tři roky později, že „*passivní paederasté se po spůsobu ženském šnoří, šperkují a koketují*“³. Tyto narážky na zženštilost představují v kontextu jejich pojednání o homosexualitě pouze marginální poznatky; hlavní pozornost tito autoři věnovali somatickým projevům doprovázejícím homosexuální akti-

---

¹ Wolfgang SCHMALE, *Geschichte der Männlichkeit in Europa*, Wien – Köln – Weimar 2003, s. 213.

² Václav BĚLOHRADSKÝ, *Vzácný případ sexuální perverse. Culilinctus et fellatio*, Časopis lékařů českých 32, 1893, s. 723.

³ Josef REINSBERG, *Nauka o soudním lékařství*, Praha 1896, s. 144.

vitu: úkolem soudního lékaře bylo prohlédnout podezřelého a stanovit, zda u něj došlo k homosexuálnímu styku, či nikoliv; na základě takové expertízy pak soud vynesl rozsudek.⁴ Pro trestní právo bylo nepodstatné, co obžalovaného k jeho jednání vedlo; rozhodující bylo, zda byla naplněna skutková podstata trestného činu. V soudně-lékařských spisech se zdůrazňovalo, že provozování neřestných aktivit jako masturbace, pederastie⁵ apod. vede k vážným fyziologickým a duševním poruchám jedince. Podle této logiky tedy nedovolené sexuální chování způsobovalo neblahé konstituční změny v lidském organismu.

Odlišný přístup začala v západoevropských zemích od sedmdesátých let 19. století zaujímat rozvíjející se psychiatrie; tón zde udal na řadu desetiletí německý lékař Karl von Westphal (1833–1890) ve studii *Die conträre Sexualempfindung* (1869; Inverzní sexuální citění). Primárním objektem zájmu už mu nejsou sexuální akty, ale sexuální tužby, které se mohou, avšak nemusí fyzicky projevit: chování individua není příčinou, ale důsledkem konstitučního ustrojení organismu. Na rozdíl od soudního lékařství vyžadovala psychiatrická kazuistika více vyprávění ze strany pacienta a psychiatrický diskurz, jak poznamenává francouzský historik Christian Bonello,⁶ se podobá románové osobní historii.

Tento model pojednávání sexuálních odlišností dovedl k dokonalosti v osmdesátých a devadesátých letech 19. století rakouský psychiatr Richard von Krafft-Ebing (1840–1902). Roku 1886 vydal studii *Psychopathia sexualis*, v níž na 110 stranách podal na základě 51 psychiatrických případových studií charakteristiky základních anomálií pohlavního pudu; tuto práci následně vydával téměř každoročně znovu, vždy přepracovanou a rozšířenou. Krafft-Ebing je klasickým představitelem psaní, v němž Michel Foucault a další badatelé spatřují medikalizaci sexuality. Ta už nadále neměla být doménou církevní kontroly, která v 19. století ztrácela dech; o její uzurpování a převedení pod svou kontrolu se úspěšně pokusila medicína, veskrze nová síla plná elánu, který jí dodávalo pozitivistické přesvědčení o neomezených možnostech vědy. Krafft-Ebing podle této interpretace značnou měrou přispěl ke změně celkového paradigmatu v pojetí pohlavních perverzí, a to tím, že ve svých pacientech a čtenářích budoval vědomí zvláštní identity – zatímco distinktivním rysem „předvědeckých“ sodomitů a pederastů bylo pouze jejich chování, u moderních homosexuálů jde již o veškeré jejich bytí, které skrzna-skrz prostupuje jejich osobnost a chování je pouze jeho projevem.⁷

V Krafft-Ebingově pojetí byly pro posouzení míry inverze klíčové psychické charakteristiky jedince, mezi nimiž zaujímala čelné místo *psychická zžen-*

---

⁴ Ke zrušení všeobecné trestnosti homosexuality došlo v Československu v roce 1961.

⁵ Anální sex.

⁶ Christian BONNELLO, *Du médecin légiste à l'aliéniste : l'homosexualité sous le regard de la médecine au XIXe siècle*, in: Louis-Georges Tin – Geneviève Pastre (ed.), *Homosexualités : expression/répression*, Paris 2000, s. 71.

⁷ K medikalizaci homosexuality v posledních dekáдах 19. století viz blíže: Jan SEIDL, *Úsilí o od-trestnění homosexuality za první republiky*, rigorózní práce na Filozofické fakultě MU, Brno 2008, s. 35 nn.

štilost u mužů a *zmužštilost* u žen (touha po stejném pohlaví je doprovázena psychologickými charakteristikami opačného pohlaví). Česká psychiatrie, pro niž představoval Krafft-Ebing po dlouhou dobu hlavní referenční autoritu v oblasti sexuálních anomálií, postupovala v budování svého výkladu obdobně. V první české učebnici psychiatrie z roku 1900 věnuje autor Karel Kuffner (1858–1940) homosexualitě dvě strany vyplněné popisem celého jevu a shrnutím názorů na jeho etologii (které byly v soudně-lékařském pojetí irelevantní). Třebaže uvádí, že se mezi homosexuály vyskytují jak mužné, tak zženštilé typy, zabývá se podrobněji pouze popisem těch druhých: u některých případů byly podle něj zaznamenány „*infantilní dimenze plodidel, jemné rysy obličeje, bezvousost, proeminence prsů, drobná ruka a noha, široká pánev, útlý hlas, obzvláštní záliba na umění a jmenovitě hudbě, někdy přímo záliba strojiti se po žensku, robiti ženské ruční práce, povaha žvatlavá, vrtochovitá, prohaná, koketně ješitná.*“⁸

Psaní o ženských charakteristikách u homosexuálů postupně nabylo v psychiatrických pracích povahu určitého topos. Psychiatr Hugo Bondy (1897–1939), jeden z nejvýznamnějších zastánců odtrestnění homosexuality, v roce 1925 napsal: „*Vedle homosexuálních mužů s druhotnými pohlavními charaktery mužskými – tito neliší se ve svém exteriuru zdánlivě v ničem od mužů heterosexuálních –, rozeznáváme asi stejně velikou skupinu mužů s druhotnými pohlavními charaktery ženskými. Tito liší se vzrůstem, kostrou, bohatostí a jemností vlasů, pletí, jinošským neb dívčím obličejem, vzrůstem vousů, konfigurací hrdla a hlasem, tvarem hrudníku a ovlášením na těle a zvláště v krajíně stydké, chůzí, pohyby, mimikou i celou mentalitou od mužského typu, blíží se typu ženskému, ba s ním se dokonce, někdy více méně dokonale, kryjí.*“⁹

Přestože se tedy v psychiatrických či sexuologických¹⁰ pracích této doby vesměs uznávalo, že homosexuálové se mohou, avšak nemusí projevovat zženštile, sledoval tento diskurz zálibu přednostně právě v popisu efeminovaných jedinců. Nikoli ovšem samoúčelně či z touhy po senzaci: Bondy a ostatní autoři tímto způsobem dokumentovali názor, že homosexualita může být výsledkem biologické konstituce jedince, jinými slovy vrozená, což jim pak sloužilo jako základ pro argumentaci požadující lékařskou, a tedy nikoli policejně-soudní kontrolu homosexuality.

Avšak otázka, zda je homosexualita vrozená, či naopak získaná, měla zásadní význam i v soudní praxi, tedy mimo vlastní úsilí o její odtrestnění. Pokud se soudnímu znalci v oboru lékařství podařilo soud přesvědčit, že v konkrétní trestní věci je člověku obžalovanému z homosexuálního deliktu jeho orientace vrozená, mohl soud tuto skutečnost uznat za polehčující okolnost popsanou v trestním zá-

⁸ Karel KUFFNER, *Psychiatrie. Pro studium i praktickou potřebu lékaře, II. díl, část speciální*, Praha 1900, s. 126.

⁹ Hugo BONDY, *K trestnosti homosexuality. Příspěvek k reformě § 129 tr. z.*, Brno 1925, s. 7.

¹⁰ Toto označení a spolu s ním i denotát – odvětví medicíny zabývající se sexualitou na jiných základech než soudní lékařství, psychiatrie či venerologie – se v českém prostředí významněji prosazuje od dvacátých let 20. století.

koně jako stav, kdy „*pachatel je zcela zbaven užívání rozumu*“¹¹ nebo „*když skutek byl vykonán při střídavém pomnutí smyslů v tom čase, pokud pomnutí trvalo*“¹² a zmírnit trest. Toto řešení se sice přičilo přesvědčení reformně naladěných lékařů, kteří se vyslovovali pro zrušení trestnosti homosexuality a kteří ji nepovažovali za *zbavení užívání rozumu* ani za *střídavé pomnutí smyslů*, avšak v praxi, vedeni úvahou, že účel světi prostředky, k němu při podávání znaleckých posudků přistupovali, neboť se jednalo o jedinou možnost obsaženou v tehdy platném trestním zákoně, jak mohli ze své pozice, byť pouze ad hoc, zajistit, aby homosexuál nebyl za projevy svého založení trestán.¹³

Poněkud jiný přístup než medicína zaujímal k referování o homosexualitě obecný periodický tisk, tedy platforma mnohem bližší a dostupnější běžnému čtenáři než odborná lékařská pojednání. Deník *Moravská orlice* zveřejnil roku 1933 článek *Kluby a život homosexuálních lidí*, ve kterém se snažil většinovému publiku poměrně citlivě přiblížit charakteristické rysy života homosexuální subkultury a problémy, s nimiž se museli její příslušníci potýkat. Autor článku navštívil restauraci U Huňků v ulici 28. října v Praze, jedno z center tehdejší pražské homosexuální sociability, a mezi hlavní dojmy, které si odtud odnesl, patřil údiv nad některými návštěvníky, kteří byli oblečeni po žensku: „*Někteří mladíci mají potřebu obléknouti se do ženských šatů. Je to směšné a snad i hloupé a normálnímu člověku nepochopitelné, ale těmto femininně založeným mužům je to zcela přirozeným sklonem. Vysoká „žena“ v bílých plesových šatech, s hlubokým výstřihem v zádech, namalovanými rty a se ženským náramkem na ruce, je zamilována do maličkého mužička, se kterým stále tančí. Běda, myslím, že jiným ženám mnoho svou konkurencí neudělá. Její toaleta je pomačkaná, a nejen to, také nevkusná.*“¹⁴

Tento v zásadě chápající typ psaní byl však v české žurnalistice spíš výjimkou. Mnohem častější bylo pojednávání homosexuality v rámci černé kroniky. K obrazu homosexuála se tak připojovaly další charakteristiky, které v očích publika vytvářely představu homosexuála jako zženštilého požívačného individua zločinné povahy. Odkazy na efeminaci zde byly rovněž běžné, avšak s přesně opačným záměrem než u lékařských odborníků – šlo o to vzbudit senzačním vyličením zájem čtenářů; noviny se spíše než medicínálního řešení „problému“ dovolávaly přísného potrestání. Typický je v tomto ohledu článek *Ze smutných zjevů velkoměsta*, otištěný roku 1934 v *Českém slovu*, kde se od líčení konkrétního případu, kdy „*úchylný zvrhlý muž*“ vlákal dva mladé učně do svého bytu na Žižkově, kde „*zneužil jejich přímo dětské nevědomosti, a pak jim hrozil, že je udá, nebudou-li mu ve všem po vůli*“, přechází volnou asociací přes konstatování, že „*není tajemstvím, že v Praze žije úchylných mužů velmi mnoho*“ k závěru, který, přestože byl koncipován jako zařazení pojednávané události do širšího kontextu, nemá s původním

¹¹ Trestní zákon ze dne 27. května 1852, § 2 písm. a).

¹² Tamtéž, § 2 písm. b).

¹³ Blíže viz J. SEIDL, *Úsilí o odrestnění homosexuality za první republiky*, s. 81 nn.

¹⁴ Nový hlas 2, 1933, s. 173.

případem nic společného: „Policie má jejich seznamy i sbírky fotografií, ale nejsou všichni. Někteří se dali fotografovat i v ženských šatech. Nedocílili však nikdy té dokonalosti v předstírání ženského zjevu jako různí úchylní tanečníci a zpěváci, kteří se k nám dostali z Německa, hlavně z pověstného a nyní úředně zavřeného baru *Biguine na Kurfürstendamm*. Berlín měl více podobných, přepychově zařízených podniků, kde muži, převlečení k nerozeznání za ženy, dělali nejen tanečnice, ale i bardámy. Někteří z nich mají světovou pověst mezi úchylnými muži a byli několika zámožnými muži pozváni i do Prahy. Vystupovali dokonce v jistém pražském lokálu blízko Václavského náměstí, ale bylo jim to zakázáno.“¹⁵

Zženštilost zde figuruje metonymicky jako *pars pro toto*, která zastupuje celé široké spektrum projevů homosexuální situace. Asimilace homosexuality se zženštilostí však v žádném případě nebyla dobovým specifikem – je dobře známá i ze současnosti, kdy např. při parodování homosexuála jako obecného typu mluvčí nasadí vysoký hlas a produkci doprovodí ženskou gestikulací či kdy v médiích při referování o různých pochodech gayů a leseb jsou pravidelně prezentovány záběry především těch účastníků, kteří se svým vzhledem či projevem co možná nejvíce vymykají tradiční heteronormativní představě o atributech daného pohlaví. Narušování genderových stereotypů je z projevů homosexuality jevem pro široké publikum patrně vnějškově nejzajímavějším a nejsenzačnějším.

Z dvacátých let 20. století máme dochovány první doklady toho, že homosexuálové reflektují svou situaci ve společnosti, kterou shledávají neuspokojivou, a poprvé se pokoušejí systematicky pracovat na jejím zlepšení.¹⁶ Tyto snahy dostávají jasnější obrysy ve třicátých letech, kdy si českoslovenští homosexuálové vytvořili platformu pro vzájemnou komunikaci – časopis *Hlas sexuální menšiny* (1931–1932; periodičita 14 dní) a na něj bezprostředně navazující titul *Nový hlas* (1932–1934; periodičita 1 měsíc)¹⁷ – a kromě toho dosáhli úředního povolení dvou svých spolků, z nichž jeden měl spíše politický a druhý spíše společenský charakter.¹⁸

Redakci prvních dvou ročníků časopisu vedl novinář-samouk a bývalý profesionální voják Vojtěch Černý (1893–1938). Patrně pod vlivem svého životního osudu¹⁹ časopis orientoval zejména na boj za zrušení paragrafů, které v československých trestních zákonech stanovily všeobecnou trestnost homosexuálních styků.²⁰ Hlavní místo tedy v těchto ročnících zaujímají nabádavé články, jejichž účelem bylo mobilizovat čtenářskou obec k politickému uvědomění a účasti na homo-

¹⁵ *Nový hlas* 3, 1934, s. 85.

¹⁶ Blíže viz J. SEIDL, *Úsilí o odtrženi homosexuality za první republiky*, s. 126 nn.

¹⁷ Blíže viz Roar LISHAUGEN, *Nejistá sezóna jiné literatury. Osudy časopisu Hlas sexuální menšiny*, *Dějiny a současnost* 29, 2007, č. 12, s. 33–35.

¹⁸ Blíže viz J. SEIDL, *Úsilí o odtrženi homosexuality za první republiky*, s. 140 nn.

¹⁹ K osobě Vojtěcha Černého viz vystoupení autora v pořadu České televize *Q*, vysílaného dne 5. ledna 2009. URL: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/208562210900043-q/> (citováno 25. 5. 2009).

²⁰ V českých zemích § 129 b) trestního zákona, dříve rakouského, z roku 1852, na Slovensku a Podkarpatské Rusi § 241 trestního zákona, dříve uherského, z roku 1878. Blíže viz J. SEIDL, *Úsilí o odtrženi homosexuality za první republiky*, s. 18 nn.

sexuálním aktivismu, odborné právnické a lékařské studie dokazující neudržitelnost dotčených paragrafů v demokratickém státě, a dále též beletrie s homosexuální tematikou. Černého redakce občas přetiskovala také články z jiných periodik, které se otázky homosexuality nějak týkaly.

V létě 1931 tak redakce reprodukovala článek Jaroslava Přibíka z revue *Gentleman* s názvem *Veliké umění ženštivé*, kde je vylíčen život homosexuálních mužů z pozice heterosexuálního pozorovatele s pochopením pro jejich problémy a s uznáním jejich snahy o respekt okolí. Jaroslav Přibík v zásadě chápe, že někteří cítí více žensky, a v podstatě (v prvních dvou větách citátu) vyjadřuje to, na čem je dnes postavená teorie genderu: „*Je to pouhé zvykové označování, že v ženách jsme hledali ženskost a v mužích mužskost. Není důvodu, proč by tomu tak musilo být. Bylo by tedy marné lkát nad mužem s duší ženy, pokud je tato duše čistá a logická sama sobě. Ale je-li nad čím rozhořčeně vykřiknouti, je to hysterická ženštivost těchto mužů, která vyráží zbraň z ruky těm, kteří jsou ochotni cítit v nich ženu s mužským pohlavím. Neboť není ženské stvoření, jehož ženskost se vyčerpává „koketní“ chůzí, bezduchým loupáním očních víček, ostentativní technikou natěračskou a nevkusně výstředními šaty. Není ušlechtilé ženským muž, který roztomile žvatlá fistulí a v gramatice užívá o sobě i o „svých“ ženského rodu. Je to nejodpornější zženštilost, jaké ani snad žena není schopna. Nemravná proto, že předstírá přírodu.*“²¹

Tento článek přesně vystihuje ty názory většinové společnosti, které kruh osob kolem redakce *Hlasu* vnímal a ke kterým se jeho přetištěním také přihlásil – heterosexuální většina by v zásadě byla ochotna homosexualitu akceptovat a chápat jako vrozenou vlastnost, která nesnižuje hodnotu individua, kdyby nebyla zároveň drážděna osobami ostentativně překračujícími genderové normy.

Od tohoto čísla jsou průběžně v *Hlasu sexuální menšiny* a následně i v navazujícím *Novém hlasu* publikovány texty, které chtějí explicitně nebo implicitně šířit v tomto smyslu osvětu mezi čtenářskou obcí; cílem bylo vychovat jakéhosi „homosexuála nového typu“, který by si plným právem zasloužil respekt heterosexuální většiny. Tyto tendence se nejsilněji projevují v článcích autorů Ivana Horného, Lídy Merlíkové a Vladimíra Vávry. Každý z nich napsal za dobu vydávání obou časopisů několik textů zaměřených primárně na toto téma, lze u nich však pozorovat sklon integrovat tento motiv také do ostatních článků o jakémkoliv jiném tématu.

Ivan Horný (vlastním jménem Bohumil Jednorovič Kosovský; 1898–1987), svérázná postava meziválečného hnutí za homosexuální emancipaci,²² se v článku *Výstřednost nebo slabomyslnost* v reakci na Přibíkův text, kterému dává

²¹ Hlas sexuální menšiny 1, 1931, č. 5–6, s. 10.

²² Kosovský prožil mimořádně zajímavý život. Za první republiky aktivní tramp a homosexuál, chemik-samouk a spiritistická autorita, za války krátce internován v protektorátním kárném táboře, po únoru 1948 se pokoušel zorganizovat protikomunistickou odbojovou skupinu a v důsledku této činnosti vězněn v komunistickém koncentračním táboře. Od počátku šedesátých let byl zaměstnán v dělnické profesi ve šlechtitelské stanici v Lužanech u Plzně, kde až do osmdesátých let, posléze již v důchodu, vedl de facto disidentský salon.

ve věci zženštilosti bezvýhradně za pravdu, velmi nekompromisně vyjadřuje o „některých otrocky zženštilých našincích“, jejichž „hnusné chování“ dle něj zasluhuje konečně řádného odsouzení a vyřazení ze společnosti slušných lidí, „nemá-li věčně těžká příhana „zvrhliků“ dopadati na hlavy všech příslušníků této menšiny“. Horný dále píše: „Je to nejoblávější vřed na těle stejnopohlavní lásky, vedle nejhnusnějšího vyděračství. (...) Slušný homoerot, aby pomalu zdaleka se vyhýbal místům, kde tyto vředy se usadily. I staří zkušené pasáci, kteří půl života prodleli v polosvětě nejnižšího řádu, otráslí by se hnusem nad řečmi, které vedou při své „zábavě“. (...) Plevel, jímž zaneřáděny jsou naše řady, budiž konečně již jednou navždy odstraněn. (...) Chceme-li očistu v nazírání, chceme-li od sexuální většiny pochopení a žádáme-li s touto rovného práva na život, pak postavme se také na úroveň slušnosti a nedopusťme, aby naše dobré jméno bylo slučováno se zrůdami, jejichž životní úkol sahá jen po požívačnostech ve skutcích i slovech.“²³

Horného agresivní, až vyhlazovací rétorika, která operuje s motivy vředu, odstranění, plevele, patrně vychází z autorova nevšedního vnitřního ustrojení. Tématu zženštilosti se dále věnoval např. roku 1934 v článku *Muži v róbě...*,²⁴ kde v reakci na nedávno předtím proběhlou policejní razii v již zmiňované restauraci U Huňků, při níž bylo na komisařství předvedeno několik *artistů*²⁵ v dámských převlecích, již poněkud mírnějším tónem upozorňoval, že podobné události v konečném důsledku oddalují zrušení § 129. Vedle toho do *Hlasu* přispíval literárními texty a články, v nichž se jeho pojetí mužnosti odráží v exaltaci mládí, síly a pobytu v přírodě.²⁶

Lída Merlínová (vlastním jménem Ludmila Skokanová-Pecháčková; 1906–1988) se k otázce maskulinity a femininity vyjadřuje nejvíce cíleně v článku *Omyly a nevkusy „našich“ mužů a žen*, kde evokuje muže, kteří pahnou „po hedvábné noční košili s krajkami, místo střizlivého pánského pyjama“ a ženy, které spatřují veškeré své lidské štěstí „v možnosti chodit úplně mužsky oblečena, včetně pánských kalhot“ a které též rády nosí kravatu. Merlínová, která ve třicátých a čtyřicátých letech vedle jiných, zejména literárních aktivit provozovala také taneční školu v Olomouci, tyto tendence kritizuje spíše z estetického, nikoli emancipačního či komunitně-politického hlediska. V zásadě je u homosexuálů chápe, avšak setrvává zásadně na požadavcích klasického genderově normativního vkusu a důrazně čtenářům doporučuje usilovat o společenskou integraci do heteronormativního světa, což je pokyn pro tento druh psaní zcela typický: „Proti těmto instinktům se však musí bojovat. Svět je rozdělen na dva tábory: muže a ženy, a kdyby muž byl sebe zženštilější a žena sebe mužatější – musíme se přizpůsobit. Ostatně v tomto

²³ -ný (Ivan HORNÝ), *Výstřednost nebo slabomyslnost*, Hlas sexuální menšiny 1, 1931, č. 7–8, s. 17.

²⁴ Ivan HORNÝ, *Muži v róbě...*, Nový hlas 3, 1934, s. 106.

²⁵ Osoby předvádějící travesti performance.

²⁶ V meziválečném homosexuálním společenství byla příslušnost k tramskému a jiným hnutím založeným na pobytu v přírodě dosti silná. K tomuto tématu viz: Mark CORNWALL, *Heinrich Rutha and the Unraveling of a Homosexual Scandal in 1930s Czechoslovakia*, GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies 8, 2002, č. 3, s. 319–347.

*ohledu má normální většina a svět 100procentní pravdu. (...) Více nedůstojných instinktů je nám vrozeno, včetně lenosti a nevěry, a přece je ovládáme a bráníme se jim. Proto neomlouváme inverzní lidi! Jejich povinností jest splynouti s kolektivem a vystříhati se trapných výstředností, jako se jich vystříhá každý slušný člověk.*²⁷

Lída Merlíňová byla stálou přispěvatelkou *Hlasu* i *Nového hlasu*, její eseje se pravidelně dotýkaly také tématu vůle a síly vzdorovat nepříznivému osudu u homosexuálně založených lidí. Tento typ psaní ukázkově uplatnila např. v beletrizujícím článku *Prostitut*, kde odstrašujícím způsobem líčí lidskou trosku – prostituta, který v závěru reflektuje svůj osud: „*Příliš pozdě! Tento hrozný život ve mně ubil veškerou vůli. Jsem těžce nemocen... Zúčtoval jsem již se životem. Resignuji.*“²⁸

Na podobnou notu, tedy ve snaze povzbudit ve čtenářích *Hlasu* životní aktivismus a optimismus, psal Vladimír Vávra (vlastním jménem Vladimír Kolátor; 1903–1986). Tento vystudovaný právník, který kromě právní praxe a práce pro *Nový hlas* působil také jako divadelní kritik, historik a režisér a jako filmový kameraman, se na konci roku 1932 stal hlavním redaktorem *Nového hlasu* a časopis pak obsahově řídil až do jeho zániku s koncem roku 1934. Zatímco za Černého vedení v letech 1931–1932 politika redakce spočívala zejména v psaní proti § 129 trestního zákona jako konkretizované příčině útlaču, časopis pod Vávrovou redakcí si uvědomuje, že na takovouto legislativní změnu nemá sebemenší vliv, a prostor pro emancipační boj vidí především v oblasti výchovy – či spíše sebevýchovy – homosexuální menšiny k takovému chování a pojetí života, které umožní, že ji většinová společnost začne přirozeně akceptovat a paragraf pak odumře jaksi automaticky, jako jakýsi vedlejší produkt nové homosexuality.

Rozdíl mezi oběma redakcemi je možné ilustrovat i na tom, že za Vojtěcha Černého mohla v *Hlasu sexuální menšiny* vyjít fotografie muže s uměleckým jménem Marcel Ferrari, který, jak uvádí popisek pod fotografií, byl v době pořízení snímku „*21letý sólový tanečník předních pražských divadel a vítěz soutěže o nejkrásnější masku na maškarním bále pořádaném 23. ledna 1932 ve velkém sále paláce Batex*“²⁹ (obr. č. 1), což už bylo za Vladimíra Vávry zcela nemyslitelné: typickou ukázkou obrazového doprovodu *Nového hlasu* pod jeho vedením je fotografie popsaná v časopise jako „*Torzo*“ (obr. č. 2).³⁰

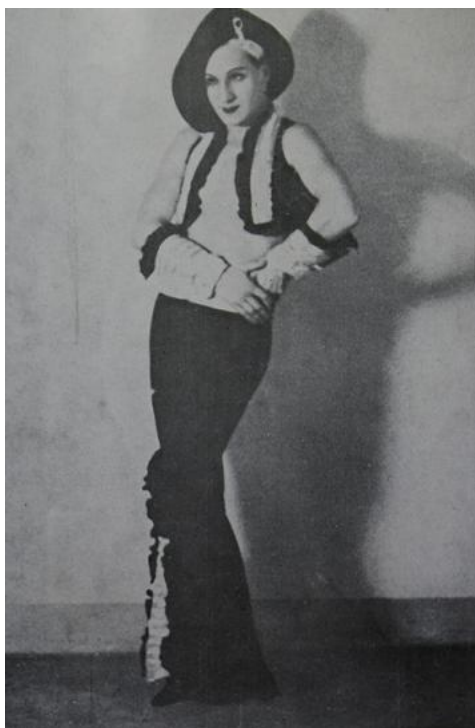
²⁷ Lída MERLÍŇOVÁ, *Omyly a nevkusy „našich“ mužů a žen*, *Nový hlas* 2, 1933, s. 111.

²⁸ Lída MERLÍŇOVÁ, *Prostitut*, *Nový hlas* 1, 1932, č. 6, s. 6.

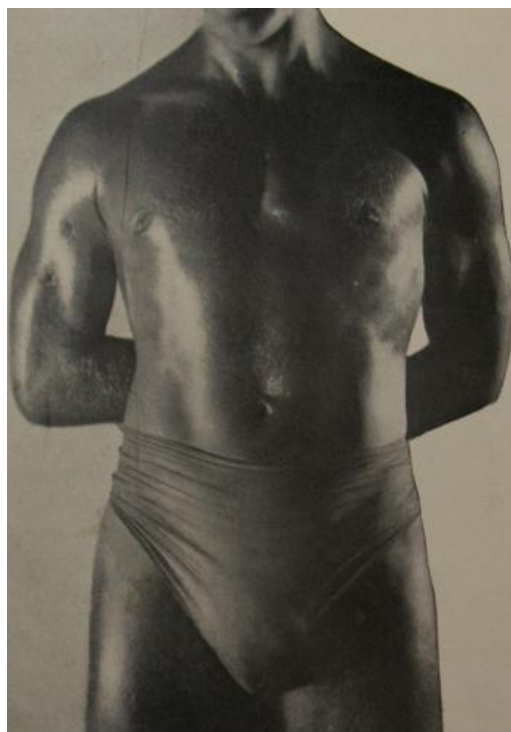
²⁹ *Hlas sexuální menšiny* 2, 1932, nečíslovaný list za stranou 40. Jednalo se o maškarní bál pořádaný Osvětovým a společenským sdružením Přátelství, jedním ze dvou homosexuálních spolků, které fungovaly za I. republiky (viz J. SEIDL, *Úsilí o odrestnění homosexuality za první republiky*, s. 144 nn), v sále Batex v Revoluční ulici v Praze, jedním z významných meziválečných středisek pražské homosexuální sociability.

³⁰ *Nový hlas* 2, 1933, nečíslovaný list za s. 108.

Obr. 1

Obr. 2

Obrazový materiál Vávra, snad vlivem smyslu pro vizualitu, který mohl mít vzhledem ke svým výše uvedeným aktivitám výrazněji vypěstován, v časopise promyšleně využíval, aby čtenářům názorně předvedl přitažlivost životní koncepce, kterou jim chtěl vštípit. Dne 1. listopadu 1932, kdy převzal vedení redakce, vyšel v *Novém hlasu* tento text, jehož je Vávra patrně autorem: „*Několik slov k obrazové příloze.*³¹ Skupina těchto chlapců je krásná jen proto, že sálá z ní zdraví a síla, získaná několikaletou rozumně řízenou námahou. Dovedete si představit, že by pod ranou osudu, byť by jí byly i sklony, na něž se vztahuje par. 129, jen vzdychali, či dokonce jen koketovali se slaboštvím těla, vůle i charakteru, jako pohříchu značná část těch, kdo psali i pro něž je psán *Nový hlas*? Ne! Fysická námaha trvalá a pravidelná je nejlepším prostředkem, jak s lehkostí, ba úsměvem (...) překonat i okolnosti, pod jejichž, často jen subjektivní tíží slaboši padají. Až budou homosexuální vlastním vědomým přičiněním chlapi a ne baby, tehdy nabudou práva odvolávati se na skvělé příklady antiky. (...) Je na každém, aby se vlastní silou hleděl dostat z následků neblahého dědictví, jež mu odkázala omezenost minulých generací. (...) Probudit energii, které se v kruzích čtenářů tohoto listu nedostává, budiž účelem těchto rádek.“³²

³¹ Tato příloha se bohužel nedochovala.

³² *Několik slov k obrazové příloze*, *Nový hlas* 1, 1932, č. 7–8, s. 15.

Záměry, s nimiž chce vést *Nový hlas*, Vávra dále rozvíjí v novoročním editoriale, kterým otevřel ročník 1933: „*Nový Hlas nebude časopisem prokletých lásek, nýbrž lidí, kteří pozvolna dosahují uznání lidské společnosti a usilují o úplné své zrovnoprávnění před společností i před zákonem. Budeme bojovat proti oněm zjevům, které provázejí homosexuální hnutí: proti chrámovému šeru, dýmu kadidla, vůni aster a podobným zjevům, jež odpuzují lidi, holdující přírodě a sportu. Uznání společnosti možno dosíci jen spoluprací s normálními lidmi – jsme proto proti izolovanosti homosexuálních.*“³³

Vladimír Vávra tyto motivy rozvíjel také ve svých četných recenzích a úvahách o různých literárních nebo divadelních počinech. Tak v textu *Erotika a přátelství v umění*, kde kritizuje zobrazování homosexuality v divadle a ve filmu jako něčeho výjimečného, dekadentního, prezentovaného prostřednictvím rozvrácených typů, píše již v červenci 1931: „*Dnešní divadlo potřebuje zdravých, pevných charakterů. I homosexuální může a měl by být pevný charakter (...) Homosexualita (...) musí ze šera nočních lokálů se povznést k slunnému jasu života (...).*“³⁴ Do svého kritického psaní tedy vkládá, veden stálou snahou vylepšovat obraz homosexuální subkultury v očích většinové společnosti, konkrétní představy, jak by měly umělecké projevy homosexuality a o homosexualitě vypadat. Za několik měsíců poté v článku *Od Hlaváčka k Nestroyovi*, k jehož sepsání jej podnítila inscenace frašky *Lumpacivagabundus* rakouského dramatika 19. století Johanna Nestroye ve smíchovském Divadle komiků, do níž tvůrci vložili několik narážek na homosexualitu, které v původním textu nefigurovaly, píše, že nejlépe by se *správný názor* na homosexualitu rozšířil prostřednictvím krásné literatury, kdyby se ovšem „*spisovatelé tohoto oboru omezili na líčení kladných typů, vědomých si ceny vlastního života a své práce, nehynoucích touhou po nedosažitelném a nepotácejících se ze spleenu do úplné bezmocnosti.*“³⁵ Vávra zde udává i příklady děl, které svou „*mlhavou bezradností, neukojitelnými tužbami a dekadentní přebujelostí (...)* spíše uškodí v *dobrému názoru na homoerotiku*“³⁶ – jde podle něj v českém kulturním kontextu především o sbírky Karla Hlaváčka (1874–1898) *Pozdě k ránu* a *Mstivá kantiléna*.

A právě Hlaváčkův soupeřník, básník Jiří Karásek ze Lvovic (1871–1951), jednoznačně nejvýraznější meziválečná ikona české homosexuální kultury, byl jedním z mála (a jediným, koho dokážeme identifikovat), kdo na stránkách *Hlasu sexuální menšiny* a *Nového hlasu* vyjádřil také postoje odlišné od oficiální Vávrovy linie. Roku 1932 se v článku *Morální záchvat Německa*, v němž reaguje na vývoj v Německu, kde se již těsně před nástupem nacismu začaly projevovaly tendence homosexuálům nepříznivé, vyslovuje pro izolaci homosexuální subkultury od většinové společnosti, aby tato nebyla zbytečně drážděna (tedy opak toho, co doporu-

³³ Vl(adimír) VÁVRA, *Slovo čtenářům*, *Nový hlas* 2, 1933, č. 1, s. 13.

³⁴ Vl(adimír) VÁVRA, *Erotika a přátelství v umění*, *Hlas sexuální menšiny* 1, 1931, č. 5–6, s. 16.

³⁵ Vl(adimír) VÁVRA, *Od Hlaváčka k Nestroyovi*, *Hlas sexuální menšiny* 1, 1931, č. 10, s. 6.

³⁶ Tamtéž, s. 6–7.

čuje Vávra), a článek uzavírá poetickým konstatováním: „*Veřejnost se bude i dále dívatí na sexuální menšinu jako na něco nepřírozeného a zruďného, to je přirozený zjev světa, a doby antiky, kdy tato věc byla krásou a zdravím, jsou dávno uplynulé a pohanská morálka, silná, živočišná, sluneční, je nahrazena morálkou chladnou, hrobovou, měsíční, morálkou křesťanství. Zůstaneme tedy i po škrtnutí §129 prokletou sektou, a to je, řeknu upřímně, zcela krásné.*“³⁷

Přestože byl Karásek autorem dekadentní poezie a v jeho tvorbě se tedy stejně jako u Karla Hlaváčka objevují prvky životní pasivity, v praktickém životě šlo o osobu nesmírně činorodou. Názory, které prezentoval v *Novém hlasu*, je třeba chápat spíše jako odraz jeho svébytného estetického citění a ospravedlnění postoje starší generace (byl zhruba o třicet let starší než výše uvedená trojice autorů), která se snad necítila až tak oslovena výzvami ke sportování apod. a která měla zažité způsoby fungování a životní strategie, na nichž zřejmě nehodlala nic měnit.

Jak tedy dopadl náš exkurz po koncepci mužnosti u meziválečných československých homosexuálů? Nalezli jsme v jejich časopise, o kterém bychom mohli soudit, že bude predilekčním místem pro prezentaci alternativního pojetí maskulinity, něco takového? Stežlí, ba spíše naopak. Zástupci homosexuální subkultury, kteří časopis vydávali, intenzivně vnímali názory většinové společnosti na zženštilost a přidružené vlastnosti u homosexuálů a prakticky zcela se s nimi ztotožňovali, stejně jako s hodnotícími soudy, které byly s těmito názory spojeny. V homosexuálním tisku první republiky tak nacházíme u tehdy činných homosexuálních aktivistů³⁸ všechny stereotypy spojované s homosexualitou přímo v krystalické formě; s osobami neodpovídajícími jejich představě správného *menšináře* nakládá jejich psaní velmi nepříznivě. Avšak například na rozdíl od problému vydírání homosexuálů prostitutky, který je v tomto článku zmíněn v úryvku Ivana Horného a který byl jedním z hlavních argumentů pro odtrestnění homosexuality, který používali jak zastánci odtrestnění rekrutující se z řad heterosexuální většiny (lékaři, právníci), tak samotní homosexuálové, představovalo téma zženštilosti a boje proti ní jediné výrazněji artikulované autochtonní téma homosexuálního aktivismu, které heterosexuální zastánci odtrestnění homosexuality nijak neverbalizovali. Strategie, které byly na zdůrazňování tohoto problému založeny, byly originální v tom, že propagovaly prvky organizace heteronormativní společnosti s cílem přispět v konečném důsledku k její subverzi.

³⁷ Jiří KARÁSEK ZE LVOVIC, *Morální záchvat Německa*, Nový hlas 1, 1932, č. 5, s. 12–13.

³⁸ Hovořit o homosexuálním aktivismu u Jiřího Karáska ze Lvovic je možné pouze pro období kolem přelomu století. Takto svou tehdejší roli také sám reflektoval ve svých *Vzpomínkách*, viz Jiří KARÁSEK ZE LVOVIC, *Vzpomínky*, Praha 1994.

Summary:

Manliness as a virtue of a conscious homosexual in 1930s

In this contribution, I approach the question of how and why the homosexuals in Czechoslovakia reflected, in the 30s of the 20th century, the way they were seen by the majority society, focusing on the polarity *manliness-femininity*.

The medical discourse on homosexuality was, from its beginnings in the last third of the 19th century, very marked by references to this polarity: the effeminacy in homosexuals constituted a favourite topic of this discourse. The journalism was adding the public image of the homosexual with other characteristics, supporting and nourishing a widespread notion of the homosexual as an effeminated, depraved and criminal being.

In the the 30s of the 20th century the Czechoslovak homosexuals, willing to improve their social status, founded a magazine, the *Hlas sexuální menšiny*. I use this magazine as my principal documentary basis to discuss the above mentioned questions. On the pages of the *Hlas*, we can observe a gradually increasing tendency to keep aside the original goal to obtain the decriminalization of homosexuality and, instead, to accomplish at first a change in the behaviour of homosexuals themselves.

The homosexual activists acted on the assumption that only after the negative public image of the homosexual is modified, would it be possible to ask seriously for a decriminalization. Denouncing the effeminacy in male homosexuals (and the masculinity in female ones) and urging their readers to get rid of these features in the name of a homosexual respectability, they were reproducing the stereotypes connected to the traditional system of the gender roles distribution and claiming their validity also for the homosexual milieu.

RECENZE A ZPRÁVY

Spory o čest ve středověku a raném novověku (pracovní setkání, 12. listopadu 2009, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity Brno)

Dne 12. listopadu 2009 se v zasedací místnosti na děkanátu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně uskutečnilo pracovní setkání na téma *Spory o čest ve středověku a raném novověku*. Celou akci zaštiťovaly celkem čtyři instituce – Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy, Matice moravská a v neposlední řadě Historický ústav Akademie věd České republiky.

Na samém počátku celé akce vystoupili s krátkým úvodním proslovem Jiří Hanuš a Dalibor Janiš z Historického ústavu Akademie věd ČR. Neoficiálním patronem setkání se ovšem stal Josef Válka, který danou akci poctil svou přítomností. Kromě krátkého úvodního projevu na téma cti v české historické vědě se zároveň aktivně zapojoval a korigoval jednotlivé diskuse, které následovaly vždy po bloku dvou příspěvků. Jednotliví přednášející se vždy snažili dodržet organizátory akce vyměřený čas na každý referát, jenž byl ohraničen 25 až 30 minutami.

Autorkou prvního příspěvku byla Jana Janišová z Právnické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Ve svém referátu se zaměřila na postižení širokého spektra možných deliktů, které se vztahují k problematice sporů o čest. Kromě vymezení pramenné základny, na jejímž základě dospěla k daným závěrům, se referující neopomenula zmínit o možných perspektivách dalšího výzkumu na dané téma, kterému se v posledních letech nedostává patřičné pozornosti ze strany domácích badatelů.

Druhý referát zazněl z úst Daniely Dvořákové z Historického ústavu Slovenské akademie věd, přestože podle původního plánu měl v daný moment následovat referát polského hosta Przemysława Wiszewského. Ten se však bohužel nemohl daného setkání zúčastnit. Pozornost proto byla tentokrát věnována problematice soubojů v rámci středověkého uherského práva. Daniela Dvořáková se nejprve pokusila nastínit problematiku středověkého práva v souvislosti se soubojovou praxí dané historické epochy, aby mohla plynule navázat na hlavní část celého svého proslovu – postižení komplexnosti soubojů jakožto jedné z možností řešení sporů o čest.

Dalším referujícím byl Robert Novotný z Centra medievalistických studií v Praze. V popředí zájmu jeho příspěvku stála čest a urozenost v mentalitě pozdně středověké šlechty. I přesto se ani tento referující nevyhnul patřičné reflexi otázky cti ve strukturách středověké a raně novověké společnosti. Vedle nezbytnosti dů-

sledné sémantické analýzy pojmu cti, stejně jako přesné definice samotného pojmu čest, zdůraznil také celou řadu dalších aspektů, které jsou těsně provázány s problematikou cti. Cti jako takové přisuzuje Robert Novotný nadgenerační chápání a ve shodě se zahraničním bádáním hovoří rovněž o senzibilizaci dobové společnosti – a zvláště pak jejích urozených vrstev – pro kód cti.

Další velice podnětný příspěvek do diskuse pocházel od Tomáše Borovského a Michaely Malanikové reprezentující společně Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Přednášející se za vzájemného střídání v přednesu zaměřili na jednu ze základních kategorií středověkého a raně novověkého vnímání cti – na kategorii genderu. Přestože svůj příspěvek vymezili městským prostředím pozdně středověkého Uherského Hradiště, podařilo se jim na základě bohaté pramenné základny odhalit celou řadu dosud nereflektovaných poznatků provázaných s bipolaritou dobového náhledu na ženskou a mužskou čest. Problematika cti se i v jejich referátu opírala o korporativní způsob myšlení dobové společnosti a byla nahlížena jako jedna z možností sociální regulace. Autoři příspěvku rovněž doložili celou řadu dosud nepříliš reflektovaných skutečností – např. animální prvky v urážkách nebo nemožnost definitivního oddělení cti jakožto sociální a právní kategorie.

I následující příspěvek měl mít původně dva přednášející, ovšem nakonec jej přednesla pouze Hana Jordánková z Archivu města Brna. Primárním cílem jejího referátu bylo vykreslení sporů o čest v městském prostředí. Ani Hana Jordánková se v úvodu svého projevu nevyhnula letnému exkursu do oblasti právních dějin. Poté se však již plně koncentrovala na stěžejní část svého pojednání, jímž byla sonda do pramenů královského města Brna a města Krupka v Čechách. Na základě svých bohatých archivních zkušeností se jí podařilo předestřít široké spektrum pramenů, o něž je možné se opřít při bádání na téma sporů o čest v městském prostředí. Aby se však nejednalo pouze o výčet jednotlivých typů pramenů, poukázala autorka daného příspěvku také na některé zajímavé výsledky vlastního výzkumu.

Archiv hlavního města Prahy přijel zastoupit Petr Kreuz, který se v rámci svého referátu zaměřil na vykreslení urážky na cti v praxi komorního soudu Království českého a městského soudu Starého Města pražského v první polovině 16. století. Zájemci se tak měli možnost obeznámit nejenom s charakteristikou komorního soudu, ale též s jednotlivými druhy deliktů, které spadaly do pole jeho působnosti a měly co dočinění se spory o čest. Petru Kreuzovi se podařilo na základě své nezpochybnitelné badatelské erudice detailně nastínit a statisticky utřídit jednotlivé druhy deliktů naplňujících podstatu jednotlivých sporů o čest.

Předposlední příspěvek celého pracovního setkání pocházel od Terezy Siglové ze Státního okresního archivu Pardubice. Její zájem směřoval pro změnu do venkovského prostředí, přičemž konkrétně se zaměřila na roli cti ve sporech podaných na příkladu pardubického panství v 16. a 17. století. I tato referující potvrdila na základě svého vlastního výzkumu neopomenutelný význam cti nejenom pro prostředí urozených vrstev, respektive měšťanského živlu, ale též pro početně nejhojněji zastoupené venkovské obyvatelstvo. Cti se v rámci jejího referátu dostalo

příměru tmelu společenských vztahů, který měl mnohdy moc přeformulovat kvalitu mezilidských vztahů.

Poctě zakončit dané pracovní setkání vlastním příspěvkem se dostalo Daliboru Janišovi z Historického ústavu Akademie věd ČR. Úvodní část jeho vystoupení byla zasvěcena letnému nástinu problematiky městského práva, který měl autorovi příspěvku posloužit jako odrazový můstek k vlastnímu obsahu jeho sdělení – sporům o čest kroměřížských měšťanů v 16. století. I když se mělo jednat pouze o sondu do právních poměrů biskupského rezidenčního města, pojal Dalibor Janiš svůj proslov skutečně ve velkém, a nebránil se tudíž ani detailnímu rozboru pramenné základny, na jejímž základě se mu podařilo zrekonstruovat alespoň omezenou část z právního života lidí té doby. Upozornil rovněž na roli svědků, respektive na významný podíl alkoholu při eskalaci některých sporů.

Závěrem nezbyvá než poděkovat všem zúčastněným institucím za ideu zorganizovat podobné setkání a doufat v pozitivní ohlas ze strany všech zúčastněných, který by mohl být jasným inicializačním signálem pro organizátory dané akce i do budoucna. Problematice cti se doposud v domácím prostředí nedostávalo tolik pozornosti, kolik by si jej tento komplexní badatelský problém po právu zaslouhoval. Berme proto toto zdařilé pracovní setkání jako první vlaštovku, která je předzvěstí lepších zítřků.

Ondřej Šáro

KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, Blanka a kol., *Obrazy ženství v náboženských kulturách*, Paseka, Praha – Litomyšl 2008. ISBN 978-80-7185-890-4

„*Jak vypadá Bůh?*“, ptá se v úvodním textu knihy *Obrazy ženství v náboženských kulturách* její editorka Blanka Knotková-Čapková. A dochází k jistě nikoli překvapivému zjištění, že si většina západních křesťanů a židů představuje Boha jako muže a bělocha. Třebaže božství je v podstatě pohlavně bezpříznakové, křesťanům, židům i vyznavačům islámu splývá Bůh s podobou Pána, Otce či Proroka, a feminita, třebaže zastoupena v Písmu, Koránu i Sunně, je nezpochybnitelně submisivní.

Čínský konfucianismus nastolil hierarchii v harmonii: hierarchie v mezilidských vztazích a mezi pohlavími je nutná proto, aby existovala harmonie. Od konfucianismu je do značné míry odvozen japonský šintoismus. V hinduismu má gender podobu mužsko-ženské duality, vztahuje se k rolím muže a ženy v aktu plození a je determinován biologicky. K archetypům ženství v tradičním pojetí hinduismu patří v mytologické rovině všemocná bohyně, nesporně inspirující je zde propojení ženství s přírodní symbolikou. Nicméně stejně jako náboženství založená na zjevení, má i hinduismus negativní archetyp ženství – rebelku, bořitelku řádů, v mytologii démonku či čarodějnici. A na rozdíl od křesťanství, jež si váží vdov, hinduismus vdovami pohrdá: žena nemá mít vlastní existenci nezávislou na manželovi. Poznamenejme v této souvislosti, že obřad satí – upalování vdov, měl i svou

ekonomickou stránku – fyzickou likvidaci dědičky. Krutostí se ovšem na ženách dopouštěly – a dopouštějí – i ostatní náboženské systémy: křesťané sice už své čarodějnice neupalují, ale zatím nikdo nedokázal zabránit ženské obřízce (byť je údajně zvykem předislámským), ani kamenování nevěrných žen v některých muslimských státech. Je ale třeba – jak upozorňuje L. Kropáček, autor části týkající se islámu, diferencovat mezi jednotlivými islámskými státy. Nicméně slova Koránu: „...ctnostné ženy jsou pokorně oddány a střeží skryté kvůli tomu, co Bůh nařídil střežit. A ty, jejichž neposlušnosti se obáváte, varujte a vykažte jim místo na spaní a bijte je!“ (s. 124), stejně jako přetrvávající polygamie v některých státech jsou dokladem submisivity ženy v islámské společnosti.

Editorka vybrala náboženské systémy, které svým významem přesáhly hranice i dobu svého vzniku a vytvořily modelové obrazy ženství a mužství. Vedle brilantního úvodu zaměřeného na genderovou analýzu náboženství (B. Knotková-Čapková) obsahuje kniha devět kapitol, založených na analýze náboženských textů a odborné literatury výhradně anglosaské provenience. Dvanáct autorů (religionistů, lingvistů, kulturologů, historiků umění) analyzuje obrazy ženství v rovině božské i lidské, v opozici proti zcela jasně dané maskulinitě. Byť je ztotožňování mužství s lidstvím nepřesné, je toto rovnítko obecně přijímané. Ideové působení těchto modelů ilustrují příklady z literatury a výtvarného umění; právě pomocí jich je odkrýváno způsob, jak jednotlivé náboženské systémy interpretovaly vlastní doktrínu.

Ne všechny příspěvky mají stejnou úroveň, nicméně publikace svůj cíl splnila. Autoři nadto umožňují čtenáři sledovat, jak se vůči sobě jednotlivé tradice vymezují – nejen křesťanství vůči židovství, či hinduismus vůči islámu, třebaže tam jsou třetí plochy nejzřetelnější.

Milena Lenderová

Gender a výstava *Praha španělská*

Vyjádit se pochvalně a s nadšením k výstavě Praha španělská, která probíhala ve dnech od 18. března do 28. června letošního roku v komorních prostorách Císařské konírny na Pražském hradě, by bylo poněkud přitažené za vlasy, přestože určitá očekávání expozice splnila.

Ačkoliv se na ní jako pořadatel podepsala Správa Pražského hradu, dokonce ve spolupráci s Velvyslanectvím Španělského království v České republice, celkový vzhled výstavy zaměřené na ohlasy španělských vlivů v českém prostředí, zejména pak v české kultuře, působí poněkud nekoncentrovaně a bezmyšlenkovitě. Především chybí postižení hlavního cíle, a sice celistvý pohled na intenzivní vlivy španělského kulturního prostředí.

Architektonického a grafického řešení se ujal architekt – scénograf Jan Polášek a přes nesporné bohatství výstavního materiálu a rozsáhlost prostoru působí ráz výstavy místy až příliš vtíravým či překombinovaným dojmem. Týká se to pře-

devším exponátů nacházející se v centrální části využitého prostoru, kde by návštěvník očekával artefakty či výtvarná díla nejvíce odrážející myšlenku dopadu španělského kulturního bohatství na české prostředí, zatímco po obou stranách by mohlo docházet k jakési komparaci stylů španělského a onoho přeneseného a transformovaného stylu nejen v Praze, ale v celých Čechách. Rozmístění, které architekt zvolil, tak evokuje nepřehlednost celkového výsledku.

Přestože úvodní slovo slibuje členění výstavy do třech oddílů (Úvod věnovaný středověku, Vliv španělské kultury, diplomacie či vzdělanosti na českou renesanci a Vliv Španělska na pobělohorskou zbožnost), jen s „přimhouřeným okem“ by se dalo konstatovat, že ono rozvrstvení, jež není přímo striktní, se výstavy skutečně dotklo. Nakonec zbývá z výstavy pouze „dojem“.

A právě ona „dojmovost“ je expozici na škodu. Výstavě Praha španělská nechybí okázalost a noblesa, již dodává nádhera přítomných exponátů, ale systematickostí činící z jinak velmi přitažlivého a slibného tématu relativně průměrnou a lehce bezduchou přehlídku náboženských výjevů, materiálního bohatství vládnoucích vrstev a oddané zbožnosti. Většina exponátů je dost často vytržena z kontextu, a tak je možné najít vedle renesanční sochy světce iluminovanou středověkou knihu, bez postřehnutí souvislostí... Jedná se tedy jen o jakési snahy ze střípků složit pevnou mozaiku. Navíc, pokud mluvíme o dopadu vlivů na české prostředí, chybí návštěvníkovi něco jako odrazový můstek pro porovnávání. Ne každý, kdo si přijde výstavu prohlédnout, skutečně tuší, jaká kultura se pěstovala u španělského dvora. Další věcí je absence konkrétního časového vymezení: sice se stále v kruzích koncentruje pozornost do 16. století, ovšem exponáty jsou vznikem často datovány i do století sedmnáctého či dokonce osmnáctého.

Lze postrádat jakýkoli náznak originálního přístupu k výběru exponátů a vlastně i k jejich prezentaci (obojí by se dalo v takové sondě do historie očekávat). Popisky vystavovaných předmětů jsou psané jako do učebnice dějepisu pro osmou třídu základní školy, s několika pravopisnými i věcnými chybami.

Pokud jde o genderové prvky, feminita je zde shrnuta především do postavy světice, profánní ženské postavy pak umožňují akcentovat ctnosti vlivných mužů či panovníků, portréty aristek jsou v minoritním zastoupení. Všechny aspekty expozice jakoby se převážně soustředily na objekt muže a jeho každodenní život – od lovu zvěře po sběr obilí a pastevectví; genderové role odrážejí panující ideologii. Stejně tak je tomu i v případě bojovníka ve zbrani duchovní či světské, kdy právě muž bývá znázorňován jako onen „katalyzátor“, jež udává věcem pohyb.

Marii Manrique de Lara i Polyxenu z Lobkovic zůstávají ukryty pod stínem svých mocných mužských protějšků a ženy následující učení a hlas spasitele pokorně setrvávají v tichosti a obrací zrak k nadpozemským výšinám. Stručně řečeno, i přes svou přítomnost zástupkyně ženského pohlaví na scéně Praha španělská zaryté mlčí.

Kristýna Ljubková, Renata Boháčková, Markéta Zajícová, Lucie Novotná

Sborník *Dějiny staveb 2008*, vydal Klub Augusta Sedláčka ve spolupráci se Sdružením pro stavebně historický průzkum, Plzeň 2007.

Sborník obsahuje písemné zpracování referátů z devátého ročníku konference, která se tradičně odehrála o jarním víkendovém termínu v zařízení plzeňské Západočeské univerzity – na zámku v Nečtinech. Skladba příspěvků nekopíruje jejich zařazení na konferenci, jejíž program je rozdělen do tematických sekcí – statě jsou řazeny v pořadí, odpovídajícím jejich doručení a následnému redakčnímu zpracování. Časový tlak při závěrečném finiši v přípravě sborníku, daný opožděným dodáváním řady příspěvků, je bohužel na edici místy patrný; na druhé straně se ale zatím vždy podařilo přes obtížnou finanční i personální situaci zajistit vytištění sborníku během následujícího roku, s expedicí při dalším ročníku konference. Daří se dodržet i nezávislé posuzování jednotlivých příspěvků před otištěním a přípravu německých souhrnů a překladů popisek k ilustracím.

Sborník je obvyklým způsobem uveden přepisem zahajovacího proslovu předsedy konference, jímž byl Jiří Varhaník. Jeho tématem byla problematičnost nerespektování průzkumových poznatků při následných konkrétních zásazích do historických staveb (dopady takových dějů může Jiří Varhaník sledovat ze své pozice na Památkové inspekci Ministerstva kultury). V prvním článku informuje Lucie Augustinková o nálezech (druhotně zazděných středověkých člancích a fragmentech povrchových úprav), vyvolaných stavebními úpravami v kostele ve Velkých Albrechticích na okrese Nový Jičín. Další stať, jejímiž autory jsou Radek Balý a Hana Přerostová, se věnuje rozboru tradiční vesnické stavby – chalupy čp. 54 ve Velenovech na Klatovsku. Rozbor a dokumentace rozsáhlého úseku opevnění slovenského města Trenčín je předmětem příspěvku Martina Bóny. Spíše rekapitulaci technického posudku rozboru příčin a návrhu sanace vlhkosti ve významném kostele sv. Jiljí v areálu kláštera premonstrátů v jihočeském Milevsku představuje článek Roberta Matějčka a Evy Burgetové.

V následujícím příspěvku Miroslava Cejnová shrnuje informace o zaniklém hradu Blatník u Rybitví poblíž Pardubic, překrytém dnes popílkovištěm zdejšího průmyslového okrsku. Jan Hajšman následně podrobně probírá rozsáhlé úpravy nevelké, ale významné západočeské sakrální stavby – kostela sv. Jiří v Plzni – Doubravce, které tu probíhaly na začátku 20. století. Článek Jana Štětiny se věnuje nálezům, učiněným v ploše nádvoří zámku v Kroměříži, které je možné propojit s dosavadními informacemi o starších, předbarokních fázích zdejšího sídla. O průzkumových poznacích ze zámeckého areálu v Třeboni – identifikaci středověkých objektů – pak informuje František Kašička. Ve stati Karla Kibice mladšího je představena zajímavá skupina raně gotických kostelů s chórovými věžemi, vzniklých na panství cisterciáckého kláštera v Sedlci u Kutné Hory.

Počátky budování kapucínského kláštera v Chrudimi pomáhá osvětlit příspěvek Jana Musila, věnovaný výsledkům zdejších záchranných archeologických výzkumů v letech 2007 – 2008, při nichž byl použit i průzkum georadarový. Sdružené raně gotické okno z málo známého významného hradu Šaumberku na Kromě-

řížsku dokumentují Jan Štětina a Radim Vrla. Další příspěvek Milana Pavlíka, Karla Pavelky a Jana Řezníčka se snaží vnést nové podněty do bádání o vrcholné fázi barokní architektury v Čechách exaktní zaměřovací dokumentací prostorů takzvaných kapitul v areálu konventu kláštera cisterciáků v západočeských Plasech; orientaci však ztěžuje nesprávné zařazení popisek u části obrázků. Souhrnnému pohledu na stavební vývoj zajímavé válcové věže východočeského hradu Rychmburku se věnuje práce Jiřího Slavíka a Františka R. Václavíka, shrnující i dosud nepublikovaný materiál z referátu v roce 2003. Renesanční někdejší školu čp. 7 v Rožmberku nad Vltavou a její mladší stavební vývoj zejména na základě nalezených stavebních plánů z 1. poloviny 19. století osvětlují Jarmila Hansová a Daniel Šnejd. Zbytky rozsáhlého původně pozdně gotického a renesančního vrchnostenského dvora, nazývaného Harrach-Hof ve Veselém na Děčínsku identifikují Josef Rybánský, Jaroslav Skopec a Václav Zeman. Obecnějšímu pohledu na neomítanou povrchovou úpravu gotického zdiva z lomového kamene se věnuje Jiří Varhaník.

V dalším hutném příspěvku interpretují Michael Rykl a Petr Horský stavební vývoj a někdejší funkční uspořádání věžové tvrze v Týnci nad Labem, a to včetně zajímavé barokní fáze z přelomu 17. a 18. století. Poměrně obsáhlý je následující text Petra Sokola a Jana Hajšmana o lokalizaci a proměnách plzeňské „spravedlnosti“ – tedy městské šibenice. Tomáš Karel a Vilém Knoll, kteří se systematicky věnují panským sídlům v těžce postiženém nejzápadnějším cípu našeho státu, se tentokrát zabývají hradem u Plesné zvaným Neuhaus, a to především z hlediska jeho funkce během středověkého procesu zdejší kolonizace.

Další příspěvek je pokračováním jakéhosi seriálu autorů Martina Ebela a Jiřího Škabrady, který představuje prostřednictvím archivovaných stavebních plánů dosud neznámé tvůrce – projektanty lidové architektury, tentokrát Johanna Benesche a zednickou rodinu Mayerů ze severočeského panství Malá Skála. Zajímavá zaniklá technická památka – mlýn s neobvyklým horizontálním větrným kolem na předměstí Nového Strašecí – se prezentuje v následujícím článku Lukáše Funka a Lucie Galusové. Lenka Šabatová s Tomášem Kynclem pak seznamují s překvapivým odhalením pozdně gotického stáří věže kostela v Rousínově na okrese Vyškov, kde se zachovaly i pozoruhodné architektonické články (dvojice portálů), provedené ze dřeva.

Sondu do děsivých novodobých devastací na území jihozápadního a západního pohraničí představují dvě následující práce – stať Zdeňka Procházky o zániku dvou mlýnů z Českého lesa, zahrnující i osudy jejich posledních držitelů, a informace Lubomíra Zemana o lázních Kyselka, přinášející kromě nových poznatků o vývoji této někdejší perly západočeských lázní i svědectví o jejich současné osudné situaci. Jan Anderle s Jiřím Škabradou se pak krátce vracejí k otázce původu našeho zatím nejstaršího známého velkého krovu se šikmými stolicemi (nad hlavní lodí městského kostela v Plzni z druhé poloviny dvacátých let 16. století) tím, že upozorňují na kolekci velmi podobných konstrukcí na proslulém Albrechtsburgu v Míšni ze sedmdesátých a osmdesátých let 15. století.

Připomínkou činnosti vědce a tepelského premonstráta Aloise Martina Davida je informace Jiřího Schierla o nálezů a stavu zbytků jeho astronomické observatoře z přelomu 18. a 19. století na Branišovském vrchu u Toužimi. V následujícím příspěvku se Hana Hanzlíková věnuje významnému vodohospodářskému a technickému dílu na Šumavě – Vchynicko-Tetovskému plavebnímu kanálu a režimu vedení vody pro vodní elektrárnu Vydra na Čeňkově pile. Výzkum objektu s pozůstatky jižní vstupní věže na hradu Lukově, věnovaný i památce Jiřího Kolehoutka, prezentuje Radim Vřla. Druhý materiál ze slovenského území pochází z práce čínorodé skupiny, zabývající se výzkumem historických krovů – Lubor Suchý a Peter Glos představují dokumentaci a datování souboru krovových konstrukcí na areálu Katedrály sv. Martina ve Spišské Kapitule. Posledním článkem ve sborníku je práce Jiřího Pokorného o usedlosti čp. 34 v Knínicích u Boskovic, jejíž průzkum (včetně dendrochronologie) ukázal zajímavý vývoj včetně podstatných dochovaných částí z prvotní výstavby domu na počátku 18. století.

Jiří Škabrada

Ružomberský historický zborník II., eds. Miroslav Huťka a Peter Zmátlo, Ružomberok 2008, 271 s.

Recenzovaný sborník je klasickým příkladem sborníku většiny současných historických pracovišť. Má charakter ročenky, informuje o práci svého pracoviště, je příležitostí k publikační činnosti pracovníků katedry či ústavu, naznačuje příležitostné kontakty se snahou uvést své zahraniční spolupracovníky a hlavně má prezentovat vlastní pracoviště, představit ho pokud možno v plné šíři. Takovým sborníkem je bezesporu Ružomberský historický sborník, svazek II, první svazek vyšel v roce 2007.

Nízké číslo znamená, že jde o mladou, ale dynamicky se rozvíjející univerzitu. Katolická univerzita se v Ružomberku usadila teprve nedávno, na přelomu tisíciletí, má čtyři fakulty (mezi nimi též Filozofickou, kde se studují tři kombinace s historií) a celkem v současnosti 10 500 studentů, z nich téměř 6 000 v denním studiu. Historie na Filozofické fakultě Katolické univerzity má bakalářský, magisterský i doktorandský program a z předkládaného sborníku se zdá, že se jí daří dobře; umístila se podle na Slovensku prováděného hodnocení vysokých škol (od roku 2006) na sedmém místě ze všech slovenských vysokých škol a na druhém místě z filozofických fakult, kterých je na Slovensku sedm.

Studií ve sborníku je celkem třináct a začínají již v antice (O koncepci vzdělávání v antice – současný vedoucí katedry historie je archeolog PhDr. Pavol Mačala) a procházejí dějinami středověku, novověku až do nové doby – pět posledních studií se týká dvacátého století. Témata obecně upřednostňují církevní tematiku, ale neplatí to zcela. Právě nejnovější období přináší podstatně širší pohledy na uvedenou tematiku: Karol Hollý (Volebné právo pre ženy na stránkách slovenskej tlače roku 1913) popisuje, jak slovenský tisk z doby před první světo-

vou válkou komentoval zápas za volební právo žen (a srovnává kongresy ženských organizací v Praze a Budapešti), Peter Zmátlo, jeden z editorů sborníku (Dobová slovenská regionálna tlač na východnom Slovensku v období prvej Československej republiky z pohľadu historika), píše o regionálním tisku na Slovensku za první republiky, Michal Mart'ák (Reflexia HSLs na stránkach spišskej agrárnej regionálnej tlače) se zabývá činností Hlinkovy lidové strany (a jak ji reflektoval regionální agrární tisk), Zuzana Vokálová (Zdravotnícka činnosť na strednom Spiši v období prvej ČSR) rozebírá stav zdravotní péče na Spiši v průběhu první republiky a Júlia Strapková (Náboženský spisovateľ a historik Mikuláš Misík) zde uveřejnila rozsáhlý medailon náboženského spisovatele a historika Mikuláše Misíka, kterého charakterizuje jako nejlepšího historika dvacátého století ze řad slovenského katolického kněžstva (je zde i jeho výběrová bibliografie). Studie mají všechny dnes požadované náležitosti, na začátku stručná informace o autorovi i abstrakt článku s klíčovými slovy v angličtině, za každou studii anglické, půl až jednostránkové resumé. Na konci sborníku jsou recenze. Protože jsou převážně recenzovány sborníky obdobných pracovišť, čtenář získá dobrý přehled o stavu, práci i záměrech jednotlivých regionálních historických kateder či ústavů – recenzovány jsou nejen celostátní Historické rozhledy IV. , které dnes vydává občanské sdružení téhož jména, ale i sborníky katedry historie na Filozofické fakultě Trnavské univerzity (Studia historica Tyrnaviensia VII.), banskobystrické Fakulty humanitních věd Univerzity Mateje Bela (Acta historica Neosoliensia 10.), katedry historie na Filozofických fakultách v Nitře (Studia historica Nitriensia 13., vydává Katedra histórie, archeológie a muzeológie na FF Univerzity Konštantína Filozofa v Nitře) a v Prešově (Annales historici Presovienses 7., vydává Inštitút historie FF Prešovskej univerzity). Poslední přílohou je seznam diplomových prací obhájených v letech 2006–2008 na katedře historie Filozofické fakulty Katolické univerzity v Ružomberku, je jich celkem 69.

Václav Veber

Hic sunt leones? České novinky k barokním dějinám střední Evropy

(VÁCHA, Štěpán – VESELÁ, Irena – VLNAS, Vít – VOKÁČOVÁ, Petra, *Karel VI. & Alžběta Kristýna. Česká korunovace 1723*, Praha – Litomyšl 2009. ISBN 978-80-7432-002-6. ISBN 978-80-7035-428-5; SMÍŠEK, Rostislav, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009. ISBN 978-80-7394-165-9; PAVLÍČKOVÁ, Radmila, *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*, České Budějovice 2008. ISBN 978-80-86829-39-5; PINDUR, David, *Počátky kostela Všech svatých v Místku. Sonda do života severomoravské farnosti v období baroka*, Frýdek-Místek 2009. ISBN 978-80-254-5776-4)

Asi před deseti lety jsem vedl s jedním svým učitelem v Českých Budějovicích diskusi o tom, jak je na tom výzkum dějin druhé poloviny 17. a 18. století

v České republice. On byl spíše skeptický a měl k tomu pádné důvody: nebylo toho tehdy mnoho, čím bychom se mohli pyšnit. Potvrzovala to i bilanční studie Svatavy Rakové, jež se v roce 2001 objevila v Českém časopisu historickém.¹ Osobně jsem ale věřil, že se blýská na lepší časy a vývoj v uplynulých deseti letech má očekávání v tomto smyslu částečně naplnit. Stále ještě sice chybí syntéza velké části dějin barokního období v ediční řadě Velké dějiny zemí Koruny české (nevyšel dosud svazek IX),² přesto se mi zdá, že zejména poslední dvě léta byla v oblasti výzkumu této dějinné etapy opravdu plodná a lze velmi reálně očekávat další zlepšení situace.

Pohlížím-li tedy dnes zpět na vývoj v posledních letech, pak bych chtěl ocenit především několik knižních počínů, jež zásadním způsobem rozšiřují hranice našich znalostí a otvírají též nové perspektivy v oboru. Důležité je, že se nově těší zájmu výzkum vládnoucí dynastie Habsburků a pozoruhodné je, že právě nyní vyšlo dokonce několik publikací o stěžejních okamžicích jejich vlády, kterými byly české a římské korunovace. O volbách Habsburků římskými králi a jejich císařských korunovacích jsem pojednal sám,³ o českých korunovacích období baroka se brzy objeví publikace z pera Jiřího Hrbka.⁴ Vznikla ale i dílčí detailní analýza dvou korunovací, jež se odehrály v roce 1723 v Praze. K práci na knize *Karel VI. & Alžběta Kristýna. Česká korunovace 1723* se sešel čtyřčlenný autorský kolektiv, tvořený dvěma uměleckými historiky (Vácha, Vlnas), muzikoložkou (Veselá) a jednou klasickou historičkou (Vokáčová). Vytvořili společně plastický obraz těchto českých korunovací, v němž se snoubí několik úhlů pohledu. Důležité je, že autoři vřadili pražské události roku 1723 do širších rámců dějin Svaté říše římské a habsburské monarchie a že vysvětlili důležitost korunovace pro rod Habsburků a jejich další panování v českých zemích. Zároveň ale detailně analyzovali cestu císařského páru do Prahy, jejich poměrně dlouhý pobyt v Čechách, obě korunovace, návrat do Vídně, ale i další dílčí politické a dynastické problémy, jež musel Karel VI. v té době řešit. V autorském kolektivu je nepřehlédnutelný podíl uměleckých historiků, takže se nelze divit, že se tato perspektiva v práci také výrazně projevila. Umělecko-historické výklady tu však v žádném případě nejsou samoúčelnými deskribcemi. Naopak jsou důsledně začleněny do interpretace korunovace jako prostředku k posílení ideje jednotného habsburského státu. Takový obraz byl úmyslně vytvářen zejména v opozici ke snahám bavorského a saského vévody, kteří na počátku dvacátých let 18. století různými způsoby demonstrovali své mocenské nároky na cí-

---

¹ Svatava RAKOVÁ, *Pobělohorské Temno v české historiografii 90. let: pokus o sondu do proměn historického vědomí*, ČCH 99, 2001, s. 569–588.

² Ovšem svazek VIII pro léta 1618–1683 se nedávno objevil. Srov. Ivana ČORNEJOVÁ – Jiří KAŠE – Jiří MIKULEC – Vít VLNAS, *Velké dějiny zemí Koruny české. Sv. 8. 1918–1683*, Praha – Litomyšl 2008.

³ Jiří KUBEŠ, *Trnitá cesta Leopolda I. za římskou korunou (1657–1658). Volby a korunovace ve Svaté říši římské v raném novověku*, České Budějovice 2009.

⁴ Jiří HRBEK, *České barokní korunovace*, Praha 2006 (rigorózní práce FF UK).

sařský trůn či zdůrazňovali své blízké příbuzenství s Habsburky, jež je mohlo v budoucnu přivést k části jejich dědictví. Práce nezapře, že výrazná úloha při jejím koncipování připadla Vítu Vlnasovi. Jeho nezaměnitelný styl čtenáře přivítá hned na začátku a rozloučí se s ním i na závěr, kdy Vlnas – již tradičně – zkoumá „druhý život“ zkoumané události a Karla VI. v dějinné paměti vůbec. Nedílnou součástí práce je ovšem také edice dvou písemných pramenů a výběrový katalog obrazových pramenů k pobytu císařského páru v českých zemích, který jen posiluje celkový pozitivní dojem z publikace. České historiografii se tímto počinem dostalo dobře vystavěného, kvalitně napsaného a vhodně obrazově doplněného díla, jež bude jistě brzy platit za standardní ve svém žánru.

Podobné úspěchy zaznamenali autoři, kteří se zabývají především dějinami šlechty. Již v roce 2008 se objevila práce Ivo Cermana o rodu Chotků, jejíž nejlepší partie se týkají právě vzestupu rodu v 18. století.⁵ Následně vyšla obsáhlá kniha dalšího mladého českobudějovického historika, jež také stojí za bližší pojednání. Jedná se o upravenou verzi disertace Rostislava Smiška *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.* Autor v ní zareagoval zejména na podněty rakouské a německé historiografie, které přinesly v posledních letech několik významných počínů k dějinám habsburských dvorů, zároveň ale zvedl rukavici hozenou do „českého ringu“ Petrem Mařou⁶ a pokusil se detailně prozkoumat vztah dvora a významných šlechtických rodin na příkladech Ditrichštejnů a Schwarzenberků v druhé půli 17. století, a to od jejich mládí až do smrti. Zabývá se tedy ve své práci – hlavně z perspektivy kýženého cíle, tj. z hlediska dosažení dvorského úřadu – výchovou a vzděláním mladých šlechticů, analyzuje roli snatků ve dvorské společnosti, pojednává o funkci komornické služby u císaře a popisuje různé cesty, jak se Ditrichštejnové a Schwarzenberkové nakonec dostali do nejvyšších pozic. Tím se však nespokojuje a obsáhlé kapitoly věnuje také způsobům komunikace v dvorské společnosti, neustálým bojům šlechty o přednost a různé výhody či prostorovému zakotvení obou šlechtických rodin ve Vídni, jež jim také pomáhalo budovat žádoucí obraz svých rodin na veřejnosti. Dochází k závěru, že za vlády Leopolda I. představovalo uplatnění u dvora nejvyšší společenskou metu ambiciózních šlechticů, protože nabízelo nejen osobní kontakt s panovníkem, ale i významný podíl na výkonu moci. Ditrichštejnové a Schwarzenberkové se proto snažili v obou zkoumaných generacích získat významné pozice u dvora. Lepší východiska měli Ditrichštejnové, kteří se mohli pochlubit dvorskou službou několika generací rodinných příslušníků. Tradice se jim stala výrazným argumentem pro zdůvodnění vlastních ambic a už současníci díky tomu považovali tento rod dokonce za prototyp dvorské šlechty, za příklad hodný následování. Schwar-

⁵ Ivo CERMAN, *Chotkové. Příběh úřednické šlechty*, Praha 2008. Práci se ve své recenzi v tomto časopisu věnuje Marie Macková.

⁶ Petr MAŘA, *Svět české aristokracie, 1500–1700*, Praha 2004, zejm. kapitola Dvorská kariéra (s. 364–439).

zenberkové v boji za nejvyššími funkcemi nakonec také uspěli, ale museli se zcela podřídit specifické dvorské racionalitě. Nesměli mít navenek žádnou vadu a všechny své nedostatky museli stejně jako ostatní odstranit či dokonale zakrýt. Získat významný úřad nebylo vůbec jednoduché, udržet si jej však podle Smiška vyžadovalo také celého člověka. Takový šlechtic musel setrvale dlít po boku panovníka, musel ovládat ceremoniální pravidla, musel neustále pěstovat kontakty s velkým množstvím dalších urozených a musel své vysoké postavení stále vhodnými způsoby reprezentovat. Práce Rostislava Smiška nepředstavuje sice obecné pojednání o vztahu šlechty a dvora, ale na dvou vhodně zvolených příkladech poukazuje na to, jak se vyvíjely jejich vzájemné vazby u dlouhodobě významných a mocných rodin. V tomto smyslu snad přeci jen můžeme chápat obě rodiny jako *pars pro toto* tehdejších elit a můžeme výsledkům práce přeci jen přiznat širší platnost.⁷ To však potvrdí až budoucí výzkumy, které – doufejme – na tuto průkopnickou práci záhy naváží.

Zaznamenáníhodné počiny se v České republice objevily i u autorů, kteří se dlouhodobě zabývají výzkumem církevního prostředí a náboženského života v habsburské monarchii. Mezi nimi je v mnohém ohledu unikátní práce olomoucké historičky Radmily Pavlíčkové *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*. Jedná se o první monografické pojednání o tomto specifickém typu pramene na našem území, jež však díky svému geografickému záběru spíše zapadá do kontextu německy psaných historiografií. Nejenže autorka vychází z řady německých a rakouských pramenů, ale svůj výklad také směřuje do rámce Sváté říše římské národa německého. Objektem zájmu se jí totiž stali raně novověcí biskupové a arcibiskupové z německých, rakouských a českých zemí, respektive jejich obraz tak, jak byl konstruován v pohřebních kázáních po jejich smrti od konce 16. do druhé půle 18. století. Ve své práci pak rozlišuje čtyři základní roviny této reflexe: vytváření obrazu ideálního potridentského biskupa, formování pozitivního pohledu na světskou vládu biskupů (nezapomínejme, že v říšském prostoru byli (arci)biskupové zároveň zeměpány nad svými statky), podoby „dobré smrti“ biskupů a na konec se věnuje také formám rodové a institucionální reprezentace v pohřebních kázáních. Porovnáním více jak 120 pohřebních kázání dospěla autorka k pozoruhodným závěrům. Především podrobně ukázala, že tento pramen měl zejména normativní, zároveň ale i reprezentativní a didaktickou funkci – měl šířit žádoucí obrazy žití a aktivit potridentských biskupů. Představoval tedy pastýře takové, jakými měli ideálně být, tj. nejen jako skromné a pokorné následovníky svatých, kteří jdou osobní zbožností příkladem ostatním, ale zároveň také jako boží bojovníky, již šíří katolickou víru, a proto se často nacházejí blízko mučednické smrti. Není tedy divu, že tato reflexe je plná různých topoi (klade se v nich např. akcent na biskupovu obezřetnost, trpělivost, mírnost, cudnost či asketický život),

---

⁷ Škoda jen, že se autorovi již nedostala do ruky diplomová práce Tomáš FOLTÝN, *Biografie Ferdinanda Augusta z Lobkowicz. Příspěvek k poznání výchovy, vzdělávání a počátkům kariéry barokního šlechtice*, diplomová práce na Katedře historických věd FF UPa, Pardubice 2008.

kterým – jak je v práci dobře ukázáno – do značné míry podléhali i pozdější historici. Ještě jedna věc je na práci Radmily Pavlíčkové zaznamenáníhodná. Důsledným srovnáváním jednotlivých kázání z celé Říše totiž téměř neustále překračuje obzor českých zemí. Nejpatrnější to je v kapitole o reflexi světského panování (arci)biskupů. Zde totiž prokázala dobrou znalost tehdejšího říšského správního systému, v němž připadala významná role třem duchovním kurfiřtům, tj. mohučskému, kolínskému a trevírskému arcibiskupovi. Na jejich příkladě ukazuje, jak se autoři pohřebních kázání pokusili oslavit a zdůvodnit dvojjedinost moci říšské církve, jež byla ve své době evropským unikátem. Zdá se dokonce, že světskému panování (arci)biskupů dávají leckdy v kázáních přednost. Představují je jako věrné služebníky vlasti, mírotvorce a ochránce říšské ideje, přičemž je tato otázka nejvíce zdůrazňována u mohučského arcibiskupa jako děkana kurfiřtského kolegia. V těchto pasážích se ukazuje, jak moc potřebují výzkumy českých historiků raného novověku širší středoevropský kontext (rozuměj kontext celé habsburské monarchie či Svaté říše římské národa německého).

Nesmíme ale zapomínat na to, že většina takových komplexnějších výzkumů vždy začíná provedením kvalitních dílčích, většinou regionálně zakotvených sond.⁸ I na tomto poli se v poslední době událo mnoho nového pro všechny země Koruny české.⁹ Potěšující zejména je, že noví odborníci vyrůstají i v Českém Slezsku. Soudím tak na základě drobné monografie těšínského Davida Pindura *Počátky kostela Všech svatých v Místku. Sonda do života severomoravské farnosti v období baroka a dalších studií téhož autora*.¹⁰ Ve všech svých pracech David Pindur prokazuje, že se velmi dobře orientuje v současném bádání o církevních dějinách období baroka. Svůj přehled pak dosud nejzřetelněji vyjádřil v knize o kostele Všech svatých v Místku. Pojednává v ní o různých formách barokní zbožnosti a nejvíce pozornosti věnuje vzniku malého kostelíka na okraji Místku – fundaci zámožných měšťanů Rudolfa a Roziny Vidomusových – v roce 1716. Stavbu dává do souvislosti s předchozí morovou ránou, jež v Místku vyvolala zvýšenou náboženskou exaltaci. Manželé Vidomusovi tehdy složili slib, že pokud budou jejich životy ušetřeny, vystaví z vděčnosti Bohu a Všem svatým v Místku kostel. Autor vše vykládá v různých kontextech: ukazuje nejen na obecný vývoj katolické

⁸ Radmila Pavlíčková si k tématu pohřebních kázání našla cestu přes výzkum jednoho olomouckého biskupa a jeho reprezentační aktivity na poli stavitelství. Srov. upravenou podobu její disertace, jež vyšla pod názvem *Sídla olomouckých biskupů. Mecenáš a stavebník Karel z Liechtensteinu-Castelkorna 1664–1695*, Olomouc 2001.

⁹ Srov. sborník *Locus pietatis et vitae. Sborník příspěvků z konference konané v Hejnicích ve dnech 13. – 15. září 2007*, Praha 2008.

¹⁰ Z více jak dvaceti jeho studií vybírám zejména David PINDUR, *Historický a správní vývoj katolické církve ve Frýdecku v raném novověku*, *Studia Comeniana et historica* 35, 2005, č. 73–74, s. 48–73; TÝŽ, *Barokní mecenáš severomoravských měšťanů na příkladu manželů Vidomusových z Místku*, *Sborník Státního okresního archivu ve Frýdku-Místku* 9, 2008, s. 80–110 a TÝŽ, *Náboženský život ve slezských farnostech Bruzovice a Dobrá do josefínských reforem*, *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis* 1, 2008, s. 359–399.

církve v potridentské době, ale také upozorňuje na předchozí mecenášské a zbožné aktivity Vidomusových, pro než nebyla fundace drobného kostela jedinou takovou aktivitou. V závěru práce se pak věnuje dalším osudům svatostánku, jenž byl ještě krátce po smrti vdovy Roziny díky jejímu odkazu významně rozšířen (1729–1730). David Pindur svou prací přesvědčivě dokládá, že v rámci barokní zbožnosti a s ní spjatým mecenátem připadá významná role kromě panovníka, šlechty a vysoce postavených duchovních také zámožným měšťanům. V tomto smyslu rozhodně Horní Slezsko není periférií, ale do značné míry typickou středoevropskou barokní kulturní krajinou. Nezbyvá, než se těšit na autorovu připravovanou disertaci.

Historiografická tvorba posledních let o barokním období se tedy utěšeně rozvíjí a důležité je, že se čím dále více uplatňují historici střední a mladší generace. Každá ze zmíněných prací sice má nějakou tu menší slabinu (v jednom případě to je třeba zbytečně přebujelý poznámkový aparát), ale komplexně vzato je velmi důležité, že někteří autoři stvořili práce, jež svým významem přesahují Českou republiku. Domnívám se dokonce, že by jim slušely překlady do němčiny. Platí to o kolektivní publikaci o korunovacích z roku 1723, o Smíškově pojednání o dvorské službě a zejména pak o monografii Radmily Pavlíčkové. Barokní doba tedy i díky těmto příspěvkům postupně přestává být oním „temným“ (protože neznámým) územím, o kterých se kdysi říkalo, že *Hic sunt leones*. Jsem v tomto smyslu stále optimistou, protože další pozoruhodné aktivity a práce k dějinám druhé půle 17. a celého 18. století právě spatřily světlo světa, nebo se brzy objeví.¹¹

Jiří Kubeš

CERMAN, Ivo, *Chotkové. Příběh úřednické šlechty*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008. ISBN 978-80-7106-977-5.

Čtenářům jistě nejenom z řad odborné veřejnosti byla předložena další rozsáhlá práce z ediční řady *Šlechtické rody Čech, Moravy a Slezska* z Nakladatelství Lidové noviny. Autor se na 757 stranách pokusil přiblížit šlechtický rod, který nebyl ani příliš starobylý, ani příliš početný a v konečném hodnocení asi ani příliš bohatý. A přesto je jeho historie zajímavá, osudy jeho příslušníků stojí za pozornost a do dnešních dnů je možné nalézt hmotné památky vzniklé jejich přičiněním. Téma je zajímavé a ocenění hodné i tím, že úředníkům historické bádání aktuálně přeje pouze okrajově.

Autor byl každopádně postaven před nelehký úkol popsat a analyzovat

---

¹¹ V předchozím čísle časopisu *Theatrum historiae* vyšly příspěvky z mezinárodního semináře mladých badatelů zabývajících se výzkumem 18. století. Jednotícím tématem se stalo *Přátelství, družnost a pohostinnost*. Česká společnost pro výzkum 18. století v čele s předsedkyní Danielou Tinkovou se navíc rozhodla založit ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy v Praze nový časopis, jenž by pokrýval „dlouhé“ 18. století (tj. období od přibližně poloviny 17. století do Napoleonova pádu). První číslo periodika CORNOVA se zřejmě objeví v roce 2010.

nejenom velmi širokou škálu dění a osudů, ale i dlouhý časový úsek. Bylo potřeba shromáždit velké množství faktů, protože bez nich nelze ani komparovat, ani zaujmout čtenáře. Ať tomu bylo ve skutečnosti jakkoliv, výsledný dojem je v této rovině velmi bohatý a dokonce jistým způsobem lehce působící, zdá se nezatěžovat mnohostí. Při interpretaci pak autor nesporně dokázal, že je svůj a vlastní názory předestřel čtenářům otevřeně a s příslušnou dávkou sebevědomí. V některých případech tento postoj odkazuje ke skutečně odbornému přístupu, v některých jej nelze považovat za nic jiného, než vyhraněný osobní autorský názor. A při vši snaze respektovat autorský názor ve všech jeho odlišnostech, je třeba na některé věci upozornit, protože osobitá interpretace se v některých částech práce příliš podobá nepochopení problému, nebo dokonce snad vědomé mystifikaci.

Z celkového pojetí práce i jejího konkrétního provedení vyplývá, že autorovou specializací jsou dějiny 18. století. Nejen, že je kniha v těchto pasážích nejrozsáhlejší, nejpodrobnější a velmi plasticky zobrazující, ale především velmi profesionálně hodnotí ve vzájemných vztazích a interpretuje s mnoha zajímavými postřehy. Období předcházející, která zachycují etablování rodu a jeho ne příliš dlouhou dobu existence před poměrně prudkým vzestupem, si netroufám hodnotit, protože se k tomu jistě najdou povolanejší. Zato přístup k hodnocení příslušníků rodu a doby, ve které žili, zhruba od koaličních a napoleonských válek, tedy v knize od kapitoly 7, resp. podkapitoly nazvané Ztracená generace, si zaslouhuje pár poznámek. A nejde o hledání věcných nepřesností, opravování „tradovaných omylů“ či posouvání událostí o rok doleva či o půl roku doprava na časové ose. Jde o základní způsob nazírání, o přístup k problematice.

Autor zřejmě pod dojmem životního stylu a modelů chování „svých“ kavalírů náležejících především do 18. století, jakoby si definitivně a jednou pro vždy stanovil šablonu, podle které posuzuje vše, co následovalo. Nejenom dvorský, ale i státní úředník jakoby se jednou provždy musel chovat tak, jak to bylo žádoucí a obvyklé v dobách Václava Antonína, Jana Karla, Rudolfa a možná ještě částečně i Jana Rudolfa Chotka. Jakoby vůbec nepostřehl, že doba přinesla nejenom další dlouhodobé války, ale také změny právního prostředí, životního stylu, způsobů chování a vlastně celé dlouhé řady věcí, jiné chápání situací všeho druhu. Posuzuje všechny další generace optikou těch, kdo žili v kontextu 18. století, někde se dokonce nabízí, že i pohledem ještě starším. Příkladů pro to podává poměrně dost. Například: generaci, která startovala do dospělého života v průběhu koaličních a napoleonských válek označil souhrnně za „ztracenou“ jenom proto, že žila za dlouhé války, která některým vzala životy – jakoby nebylo obvyklé, že šlechtici umírali ve válkách (dlouhých) za svého Boha či svého vladaře. (Hodí se vůbec u šlechtických synů např. plošně uvažovat o tom, že „*militarizace života vnutila jejich osudům jiný směr, než sami chtěli*“, jak se píše na s. 416?) Horší však je, že tato generace byla označena za ztracenou také proto, že jí tyto vleklé války neumožnily klasické kavalírské cesty ve smyslu minulých modelů vzdělávání a získávání zkušeností. Na místo toho ti z ní, kdo zůstali v civilní úřednické službě „*museli absolvovat kuriózní pouť po úřadech v různých zemích monarchie*“ (s. 424).

Jak vysvětlit autorovi nadšenému z objevitelských rovin evropského i středoevropského osvícenství, že právě popsal první příznaky úplně jiného přístupu ke vzdělání a nabývání zkušeností, které bylo tak liberální (což ho naučilo právě osvícenství), že přestávalo činit rozdíly podle výsady rodu a začalo dbát na osobní schopnosti rozvíjené v rámci stejných podmínek (ve skutečnosti stejné nikdy nebyly, protože všeobecně zakotvená priorita osobního vlastnictví umožňovala právě části šlechty výrazný náskok z důvodů ekonomických), když si toho sám není vědom? Nebo si to odmítá připustit?

Přítom startovací mechanismy těchto změn sám popsal v těch pasážích, kde se zabýval správními reformami uskutečněnými lidmi kolem pánů Fr. W. Haugwitz a V. A. Kaunitze. Jen o něco málo později došlo i k právnímu zakotvení změn, které v habsburské monarchii „stvořily“ státního úředníka jiného typu. Když bude tato změna, v souvislosti s tématem šlechtice na místě státního úředníka, popsána mj. jako oddělení státního úředníka od dvorského úředníka, nebude to přesné, protože to byla jenom jedna z mnoha rovin, ale bude to nejbližší jednomu z problémů, který se vyskytuje v Cermanově textu. Chtěl si všimnout jenom nejvyššího úřednictva monarchie a z toho mu vyvstala řada problémů, které řešil sice na základě rešerše mnoha informačních zdrojů, ale následně interpretoval tak, jak je zhuštěno např. v poznámce č. 20 ke kapitole 4 – „*názor, který staví proti sobě "byrokracii" a "aristokracii" má velmi dlouhou tradici, kterou začali vlastně sami šlechtici v politických brožurách doby předbřeznové. Trvá však v mnohých "dílech paměti" – příručkách a přehledech. ... Názor, který připouští pouze účast "nově nobilitovaných" či "nižší šlechty" lze chápat jako kompromis mezi protišlechtickými předsudky a historickými fakty.*“ Šlechtic první poloviny 19. století nebyl žádným způsobem omezován při uplatnění na místě státního úředníka, kromě nutnosti splnit obecně stanovené požadavky, které byly v té době – zjednodušeně řečeno – především vzdělanostního a ekonomického druhu. Nejde o protišlechtické předsudky, ale o interpretaci v kontextu jiné doby a jiných podmínek, než jaké přinášelo a vyžadovalo 18. století, obecně ještě doba těsně „předjosefinská“, i kdy časová specifikace by se dala provést jistě pečlivěji. Státní úředník ze šlechtického rodu se totiž nemusel vyskytovat jenom v hlavním městě: mohl sloužit v zemských centrech i na krajských hetmanstvích. A sloužila jich tam řada. Někteří z důvodů ekonomických, jiní prokazatelně nikoliv. Pod tímto úhlem pohledu jistě není třeba ani již zmiňovanou „ztracenou generaci“ a především následujícího Karla Chotka hodnotit s takovým despektem či politováním, jak to činí Ivo Cerman.

V této souvislosti nelze nezmínit jinou aktuálně vydanou práci o Karlu Chotkovi, která byla ve školním roce 1947/48 obhájena jako disertační na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, ale díky následujícímu historickému vývoji nikdy nebyla vydána tiskem V pečlivé edici Milady Sekyrkové v řadě Práce z dějin techniky a přírodních věd, svazek 18, 2008, vydalo Národní technické muzeum v Praze dílko Evy Lisé: *Karel hrabě Chotek, nejvyšší purkrabí Království českého*. Nemá příliš smysl srovnávat ho s Cermanovou prací po stránce heuristické (řada pramenů nebyla v době vzniku disertace známa), ba dokonce ani co do věcné přes-

nosti, které uměla Eva Lisá zůstat leccos dlužna. Jednu přednost však její práce nesporně má: Karla Chotka hodnotí (kromě jiného) jako muže své doby a také jako státního úředníka své doby. Nezabývá se tím, co by mohlo být interpretováno jako „protišlechtický předsudek“ a nehledá roviny, ve kterých se nechoval jako kavalíři minulých století. Vidí více či méně schopného státního úředníka první poloviny 19. století, muže, který přes všechny neúspěchy či kontroverze žil svou dobou.

S obrazem státního úředníka 19. století v habsburské monarchii, jaký předstřel v této své práci Ivo Cerman, se v principu nemohu zcela ztotožnit. Nicméně nemohu neocenit, že se k tématu přidal další badatel, byť evidentně způsobem jakéhosi „vedlejšího produktu“. Ten je však natolik osobitý, že stojí za diskusi.

Marie Macková

SEKYRKOVÁ, Milada (ed.), *Eva Lisá: Karel hrabě Chotek. Nejvyšší purkrabí Království českého*, Praha, Národní technické muzeum 2008 (=Práce z dějin techniky a přírodních věd sv. 18), 115 s. ISSN 1801-0040, ISBN 978-80-7037-179-4

Milada Sekyrková připravila ke kritickému vydání disertační práci Evy Lisé z těsně poválečné doby, již změny v nazírání na žádoucí temata historické vědy po únoru 1948 neumožnily uveřejnění.

Vzhledem k dlouhému časovému odstupu od svého vzniku spis vyžadoval komentář k okolnostem, za nichž jej autorka připravovala. Toho se M. Sekyrková zhostila poměrně dlouhým, ale věcným úvodem (s. 3–24), v němž jednak stručně přibližuje osobnost Evy Lisé (1914–1988), svého času pracovnice Archivu Národního muzea a Národního technického muzea, jednak hodnotí práci z pohledu historika. Dochází k závěru, že kladné posudky profesorů Karla Stloukala a Václava Chaloupeckého jsou poněkud nadsazené, neboť práce obsahuje poměrně četné věcné i formální nedostatky (s. 5). To i úspěšná obhajoba bylo zřejmě dáno hektickou poválečnou dobou, kdy řada vysokoškoláků doháněla léta ztracená v časech okupace.

Větší část úvodu Sekyrková věnovala pramenům, tj. Chotkovým deníkům a korespondenci (uloženy dnes v Státním oblastním archivu Praha, Archivu Národního technického muzea a Archivu Národního muzea) a literatuře a poukázala na skutečnost, že až dodnes bylo o Chotkovi napsáno jen málo. Sekyrková shrnula a místy též uvedla na pravou míru poznatky Lisé o Chotkově rodině, zdůvodnila, proč v edici vynechala obecnější kapitulu o hospodářských poměrech v Evropě v Chotkově době (založena na literatuře a nepřináší nic nového) (s. 13 an.). Další části úvodu jsou zaměřeny na dobové poměry v Praze, dopravu, průmysl, sociální otázky, jimiž se Chotek také zabýval. Sekyrková poukazuje na velikou politickou ctižádost Chotkovu a jeho rivalitu s Františkem Antonínem hrabětem Libštejnským – Kolowratem, předchůdcem v úřadu nejvyššího purkrabí v Praze. Lisá se zaměřila hlavně na období Chotkova úředního působení v Čechách v letech 1826–1843,

proto Sekyrková v úvodu doplňuje ostatní etapy jeho života, aby si čtenář mohl utvořit celistvý obraz.

Vlastní původní text Evy Lisé je rozdělen do čtrnácti kapitol. Nejprve nastínila dějiny rodu Chotků, prvně doloženého na Plzeňsku v druhé polovině 14. století, roku 1702 povýšeného do stavu hraběcího. Mnozí příslušníci rodu zastávali významné zemské i dvorské úřady. Lisá podrobněji vylíčila rodinné poměry Jana Rudolfa Chotka, Karlova otce, který také působil jako nejvyšší purkrabí v Čechách a svojí činností předznamenal pozdější výraznější zásahy synovy.

Karel hrabě Chotek (1783–1868) po studiu práv v Praze a ve Vídni vstoupil do státní služby. Pracoval při guberniu v Praze, jako krajský hejtman v hranicích na Moravě, jako sekretář u dvorské komory ve Vídni. Poměrně hodně cestoval, a jeho cesty nesloužily k zábavě, nýbrž měly většinou studijní účel. Tak v roce 1808 sbíral poznatky v průmyslových oblastech Rakouska, ve svých dopisech a denících (dnes v Archivu Národního muzea) popsal úroveň tehdejšího rakouského průmyslu, zabýval se i otázkami sociálními, administrativními ... Je zřejmé, že se soustavně a průběžně snažil doplňovat poznatky, jež mu mohly napomoci při jeho práci ve službách rakouského státu. V roce 1810 podnikl cestu do Itálie a jižní Francie, k ní se bohužel žádné prameny nedochovaly. Poté byl Chotek guberniálním radou v Brně a krajským hejtmanem v Přerově a na konci napoleonských válek dočasně oblékl vojenský stejnokroj. V roce 1815 byl přidělen jako generál-intendant k armádě generála Bianchiho, který v Itálii bojoval proti Muratovi. Z dopisů z dané doby je zřejmý Chotkův obdiv k Napoleonovi, zejména k reformám, jež provedl. Poměrně málo dokladů se zachovalo k pozdější Chotkově činnosti v Terstu a v Innsbrucku, nicméně je známo, že na Istrijském poloostrově vybudoval silnici, vodovod a zavedl pravidelnou lodní dopravu mezi Terstem a Benátkami. Podobné stopy zanechal v Tyrolsku, věnoval se i sociálním a školským reformám.

V roce 1818 se Karel hrabě Chotek oženil s hraběnkou Marií Berchtoldovou. Měli spolu čtyři syny, z nichž pouze dva se dožili dospělosti (jeden z nich se stal otcem hraběnky Žofie Chotkové, pozdější manželky následníka habsburského trůnu).

Vrchol Chotkovy kariéry nepochybně představuje působení v Čechách v letech 1826–1843 v úřadu nejvyššího purkrabího, jenž spojoval předsednictví gubernia a vedení zemské stavovské korporace. Purkrabí byl tedy nejen nejvyšším správním úředníkem v zemi, ale také hlavou zemských stavů a jejich představitelem ve Vídni, předsedal zemským sněmům a zemskému výboru. Chotkovi se tak dostalo velkých pravomocí, ale rovněž velké odpovědnosti za vývoj v království. Jeho postavení nebyl o jednoduché, dá se však říci, že jej dokázal využít ku prospěchu Čech. Zasloužil se o výstavbu druhého mostu přes Vltavu v Praze (řetězový most 1840–1841) a řady dalších mostů (Žatec, Loket, Strakonice, Jaroměř, Poděbrady, Beroun), podporoval budování nových silnic všech úrovní (nejznámější je asi Chotkova v Praze, během jeho úřadování se síť silnic v Čechách rozrostla o 127 mil), regulaci ulic, úpravu starých a zakládání nových sadů a přestavbu Staroměstské radnice. Purkrabí podporoval i pořádání průmyslových výstav a zasloužil se o zřízení Jednoty ku podpoře průmyslu v Čechách (1833), jejímž protektorem se stal. Většina Chotkových

snah směřovala k pozvednutí hospodářské úrovně království.

Velkou pozornost Chotek věnoval sociálním otázkám, a to v širších souvislostech. Jestliže chtěl zlepšit postavení chudých, snažil se jim v první řadě poskytnout možnost výdělků, a to mimo jiné právě při výše zmíněné stavební činnosti. Dalším důsledkem mělo být odstranění obtěžující žebroty. Vedle toho zakládal charitativní ústavy pro nemohoucí, staré, nemocné, opatrovny pro děti (mnoho dětí bylo zneužíváno k řemeslné žebrotě), případně reorganizoval staré instituce, jež neplnily dobře svůj úkol. Chotek napomohl založení Ústavu slepců na pražském Klárově (1832), Ústavu pro hluchoněmé, Ústavu pro zaopatření vdov a sirotků, zajistil reorganizaci a přestavbu pražské všeobecné nemocnice a přebudování zemské věznice. Zakládal také různé podpůrné fondy podle okamžité potřeby, například k podpoře zbídačelých lidí v Rudohoří v době opakované neúrody. Veškeré tyto činnosti vyžadovaly velké finanční náklady, jež nebyly hrazeny ze státního rozpočtu, ale většinou z dobrovolných darů zemské šlechty a dalších příslušníků bohatších vrstev. V tomto ohledu musel purkrabí vynakládat značné úsilí.

Doba, v níž hrabě Karel Chotek zastával úřad nejvyššího purkrabího v Praze, nebyla jednoduchá. Země se dvakrát přehnal cholera (1830 a 1836) a různé živelní katastrofy (sucho, neúroda, z toho plynoucí hlad). Chotek se domníval, že poměry by mimo jiné mohlo zlepšit zrušení roboty, jež doporučoval, ale bez příznivého ohlasu, spíše byl ve Vídni považován za přílišného liberála.

Mezi Chotkovy zásluhy nepochybně patří oživení činnosti českého stavovského sněmu. Měl právo svolávat jej, a od jeho nástupu do úřadu se sněm skutečně scházel každoročně. Stával se tak skutečným stavovským shromážděním, které jednalo nejen o podnětech z Vídně, ale i o otázkách předkládaných mu zemským stavovským výborem, vlastně jeho předsedou – purkrabím Chotkem. Ten chtěl probudit stavy z nečinnosti, což se mu podařilo, ale současně tím připravil vlastní konec v úřadu. Stavové jej totiž nepřímou obvinili z chyb ve finančním hospodářství v souvislosti s výstavbou nábřeží a pomníku císaře Františka I. Chotek podal demisi, a ta byla proti jeho očekávání přijata, Vídeň uvítala příležitost uvolnit z úřadu člověka až příliš aktivního a s podezřele liberálními názory. Sám Chotek se v dalších letech cítil ještě při síle a očekával, že bude do státní služby znovu povolán, ale marně. Zbývajících 25 let svého života strávil na odpočinku na svých panstvích v Čechách a zčásti ve Vídni, kde také zemřel.

Za pozornost stojí ještě jedna otázka, nevyhnutelně vyplývající z doby, v níž hrabě Karel Chotek úřadoval v Praze, a to jeho poměr k českým národním snahám. Chotkové v dané době již česky nemluvili, Karel Chotek za rodnou řeč považoval němčinu a sebe za Rakušana. České národní cítění nepodporoval. Vztah k češtině měl praktický, po nástupu do úřadu purkrabího se začal učit česky, za učitele přijal Františka Palackého. Dokonalosti ale nedosáhl, často se přehrádal.

Závěrečné hodnocení Karla hraběte Chotka z pera Evy Lisé vyznívá kladně: Jednalo se o člověka pracovitého, zdravě ctižádostivého, bystrého, iniciativního, organizačně zdatného. Úřadování v guberniu v jeho době probíhalo, na rozdíl od jiných úřadů, velmi rychle. Praze jeho činnost prospěla a Pražané jej za to uznávali.

Původní práce Evy Lisé má řadu formálních nedostatků: často chybějí citace, některé neodpovídají skutečnosti, lze nalézt chronologické nelogičnosti, kapitoly nejsou vyvážené co do rozsahu. Milada Sekyrková práci Lisé zkrátila o části čerpané z literatury, zbylý text opravila, dále uspořádala, zhodnotila a doplnila poznámky včetně změn názvů a uložení archivních fondů. Vybrala velmi vhodně obrazový doprovod, který původní práce postrádala. Ediční práce Milady Sekyrkové je pečlivá, ale nevyvarovala se některých přehlédnutí. Její dodatky k tomu, co sepsala Eva Lisá, jsou vyznačeny kurzivou, ovšem část chyb v textu zůstala. Tak například časové zařazení chudinského ústavu v Praze najdeme vícere (1773 na s. 68, ale 1783 o tři strany dále), na s. 71 zůstaly chyby v letopočtu týkajícího se reformy ústavu. To jsou ovšem jen drobnosti.

Milada Sekyrková nabídla i hodnocení práce Evy Lisé: Přinesla nové podrobné poznatky o Chotkovi, ale nevyužila všech možností a dopustila se řady nepřesností, k její práci je třeba přistupovat kriticky, přesto je třeba považovat ji za přínosnou. Podobně se vyjádřil také Roman Vondra v doslovu: „*I když jde o materiál, který v mnoha ohledech není dopracován k dokonalosti, neboť autorce složitě dobové poměry i osobní osudy nakonec neumožnily se tomuto tématu věnovat v takové míře, jak by si asi přála, je bezesporu cenným příspěvkem k našim znalostem o životě, odkazu a díle Karla Chotka.*“ Nelze než souhlasit, ale dodejme, že ocenění si zaslouží také ediční práce Milady Sekyrkové.

Tomáš Jiránek

MACKOVÁ, Marie, *Voršilky v Čechách do roku 1918*, Univerzita Pardubice – Fakulta filozofická, Pardubice 2007, 157 s. (=Monographica VII.) ISBN 978-80-7395-045-3

Česká historická literatura nadbytkem prací s tematikou řeholních řádů a kongregací rozhodně nevyniká. Každý seriózní krok na tomto poli je nutno ocenit, a pokud se někdo pustí do práce na dějinách ženských řeholních společenství, můžeme jej klidně srovnávat s dávnými mořeplavci a objeviteli neznámých končin světa. Sličnému dílku Marie Mackové věnujeme pozornost nejen z tohoto důvodu, ale především proto, že hned první odstavec (s. 6) představuje hozenou rukavici: „*Jestliže se laik bez soustavnějšího teologického vzdělání pustí do tématu voršilek v Čechách a nechce zcela rezignovat na další historické souvislosti, nutně se zřejmě musí dopustit pohledu poněkud jednostranného. Protože pro širší interdisciplinární přístup mi chybí právě ono soustavnější teologické vzdělání, doufám, že se mi na následujících stránkách podaří nabídnout alespoň názor historika. A pokud některého z teologů nad vyjádřenými názory či formulacemi napadne, že by to chtělo polemiku, bude to jenom dobře. Z konstruktivní diskuse může vyrůst optimální interdisciplinární přístup.*“

Autorka, která se ostatně nevěnuje tomuto tématu poprvé, předkládá ucelenou syntézu dějin, vnitřního života a vnějšího působení sester řádu sv. Voršily do

roku 1918 ve třech základních okruzích. První je nadepsán *Řád svaté Voršily* a podává informace o zakladatelce, sv. Angele Merici, vzniku, severoitalských počátcích a rozšíření řádu ve světě. Druhý oddíl je věnován voršilkám v Čechách a třetí pak voršilským školským institutům. Vše zasazeno do dobových i časových souvislostí, takže čtenáři před očima vyvstává téměř plastický obraz nejen teoretických požadavků a předpisů, ale i každodenní životní praxe voršilských klášterů i škol. Vyvážené rozčlenění jednotlivých oddílů i podkapitol je nutno ocenit zvláště z toho důvodu, že docentka Macková zcela zřetelně ví, na co zaměřit svou pozornost, ale velmi často naráží na nedostatek pramenů. Přesto se jí podařilo nabídnout zájemcům ucelený pohled na zkoumanou realitu.

Proklamovaná absence teologického vzdělání autorky se projevuje prakticky pouze v případě několika výrazů, které našla v cizojazyčné literatuře a přeložila do češtiny podle slovníku sice v podstatě správně, leč terminologicky nevhodně: místo utěšování zoufalých (s. 18–19) se případněji hovoří o útěše (či potěšení) zarmoucených (což je z teologicko-morálního hlediska rozdílné) a předmětem řeholních slibů není cudnost (s. 35), ale čistota. Možná bychom našli i další případy, ale je zbytečné je vyhledávat, protože srozumitelnosti textu nikterak neubírají. Autorčin handicap se naopak ukazuje jako výhoda: chrání ji před obvyklými stereotypními pohledy, kterých se teolog někdy těžko dokáže vyvarovat.

První oddíl (s. 13–43) je věnován řádu svaté Voršily jako takovému. Zajímavý je už patronát dávné mučednice, nad níž se autorka rovněž zamýšlí i v širších souvislostech svatovoršilské úct, u nás i ve světě. Uvádí důvtipně celou řadu možností, proč byl zvolen právě *Voršilin ochranný plášť*, poctivě však přiznává, že ani jedna z nich není stoprocentně jistá. I kanonizační breve jenom uvádí, že zakladatelka chtěla z pokory skrýt své jméno a proto společnost, kterou založila, ozdobila jménem sv. Voršily. Zkušenost s jinými instituty dovoluje připojit ještě jednu možnost: důvod mohl být čistě vnější, pokud nechceme přímo použít slovo náhodný, jako v případě boromejek, které své jméno získaly podle toho, že první sestry sídlily v domě, nad jehož vchodem byl reliéf sv. Karla Boromejského. K úctě sv. Voršily můžeme poznamenat, že část jejích ostatků (včetně ostatků jejích družek) byly i v Praze u sv. Víta a bývaly ve středověku ukazovány lidu při tzv. Dnu svátostí. Nechceme si přihlívat jen svou premonstrátskou polívčičku a připomínat strahovskou kapli sv. Voršily, v níž jsou dnes uloženy ostatky sv. Norberta a která kdysi v časech reformačních byla jediným slušným místem, kde v klášteře bylo možno sloužit mši svatou, protože měla klenbu i střechu jakž takž zachovalou, ale bylo by neodpustitelné nepřipomenout jednu z Voršilinych družek, sv. Kordulu, jejíž tělo od roku 1233 odpočívá v olomoucké katedrále a která je od té doby počítána mezi moravské zemské patrony. V souvislosti se zakladatelkou a jejím dílem zůstává víc než marginálním upozornění, že chrám v Augsburgu, uchovávající ostatky sv. Afry, je zasvěcen sv. Oldřichovi (nikoli Ondřejovi) a Afře (s. 20), podstatnější je připomínka rozdílu v charakteru společenství, jak jej koncipovala sv. Angela Merici a jak se nakonec vyvinulo. Docentka Macková hovoří o „*zdisciplinování*“, které umožnilo nejen přežít, ale žít dál“ (s. 15). To je docela

běžný jev, historickými metodami asi ne vždy postřehnutelný a hodnotitelný. Z teologického pohledu se v případě založení řeholního společenství nebo i jednotlivého kláštera nejedná pouze o dílo lidské, ale o Boží povolání a jeho realizaci člověkem. Dřívější doby o tom dokázaly hovořit velmi názorně. Boží povolání, to je dar, charisma, které se musí konkrétně projevit. I Ježíš říká svým učedníkům, že nejsou ze světa, ale musí být ve světě (srv. Jan 17, 14–18). Má-li charisma, které není jen osobním darem, ale má sloužit celému společenství, mít trvání, musí dříve či později dojít k organizaci, institucionalizaci, „zdisciplinování“. To je případ církve jako celku i jejích jednotlivých údů – a dějiny církve jsou dějinami když ne bojů mezi charismatem a institucí, tak zcela jistě dějinami toho, jak v daném okamžiku převažovalo charisma (ideální, božská stránka) nebo instituce. Biblické vyjádření *litera zabíjí, ale Duch dává život* (2 Kor 3,6) zde dochází praktického ověření. Zastavme se ještě na chvíli u autorkou zmiňovaných (s. 35) představ o řeholnicích v 16. století (a dnes rovněž). Angelin úmysl narazil na stejnou překážku jako se to stalo i dalším zakladatelům a zakladatelkám: charisma bylo nutno sladit ne tak s obvyklými dobovými představami jako především s platným právním řádem církevním i světským. Pokud se to podařilo, je to neklamné svědectví nejen svatosti, ale i lidské prozíravosti a moudrosti těchto lidí. Byla-li Angela Merici jednou z prvních, kdo uvedli do života aktivní apoštolskou ženskou řeholi, není pochyb o tom, že šlo o čin vpravdě revoluční, odpověď na aktuální potřeby doby a společnosti, postupně zaujímající k ženám jiné postoje.

Druhý oddíl *Voršilký v Čechách* (s. 44–95) by si zasloužil přesnější označení v *českých zemích*, protože nás seznamuje, byť ne tak podrobně, i s voršilskými kláštery v Brně, Olomouci, Přestavlkách u Přerova a ve slezském Jeseníku. Podává nejen dějinný přehled, ale též informuje o postavení jednotlivých sester v řádu, o běžném životě konventu, o slavnostech i vnějších vztazích. Hned na začátku najdeme postesknutí, že ženským řeholím dosud nebyla v souvislosti s rekatolizací našich zemí téměř věnována pozornost. „*Jakoby jejich klauzura bránila jakémukoliv vnějšímu působení.*“ Klauzura vnějšímu působení nebrání a nemůže bránit, naopak umožňuje jeho specifické formy. Bez určitého druhu klauzury je i to nejapoštolštější společenství nemyslitelné, ale ten povzdech je možno chápat symbolicky. Jakoby jejich klauzura odrazovala dnešní historiky od zájmu o tuto nenápadnou, skrytou a niternou apoštolskou práci (pokud jim to ovšem přímo neznemožňují nedochované archivní prameny – problém, se kterým se musela potýkat i Marie Macková). Do knihy se vloudila nepochopitelná chyba: brněnské řeholní terciářky řádu sv. Františka, které se v důsledku josefinských reforem transformovaly ve voršilky, jsou důsledně označovány jako klarisky. To je však zcela odlišný řád. Statistika řádů v Předlitavsku roku 1910 přináší jedno úskalí: dnešnímu člověku zcela jistě unikne, že mezi 2316 ženskými kláštery se skrývá spousta mateřských škol a podobných zařízení, kde žily a působily 2 – 3 sestry a s vyšším počtem osazenstva se ani nepočítalo. Pohled do života konventů v průběhu celého období přináší některé zajímavé momenty: autorka např. ukazuje, že postavení a rovněž otázka dorostu klášterů (s. 72) v německém a českém prostředí Čech ne-

odpovídá zaběhnutým představám o vztahu obou národností ke katolickému náboženství. Vskutku bude asi nutno tento obraz podrobit důkladnému zkoumání a revizi, protože voršilky představují takto další kamínek do mozaiky, naznačující minimálně nepřesnost dosavadních představ. K otázce nemoci a osudu nemocných sester (s. 65) nutno dodat, že jedním z předpokladů vstupu do řádu je dobrý zdravotní stav uchazeče či uchazečky. Pokud se po uzavření trvalého svazku s řeholním společenstvím objeví nějaká nemoc, dokonce třeba jako důsledek řeholního povolání, společenství je povinno (povinnost lásky) se o svého člena postarat a ne ho propustit. Uvedený případ sestry z roku 1886 je nutno – i bez znalosti bližších podrobností – považovat opravdu za mimořádnou výjimku. Život konventu včetně slavností, které k němu patřily, vyžadoval určitý systém a řád. I na základě údajů sledované kapitoly a celé knihy se nabízí myšlenka, že určité záznamy v dokumentech, určených pouze pro interní použití, jsou svědectvím pouze oficiálního či naopak osobního vztahu např. kněží a konventu sester. Je nepochybné, že pod označením *prelát od svatého Mikuláše* (s. 71) se skrývá Maurus Roučka, opat benediktinského kláštera u sv. Mikuláše na Starém Městě v Praze, a onen *Wenzl Bilek* (s. 93) není nikdo jiný než Václav Bílek z Bílenberka, naposledy děkan metropolitní kapituly u sv. Víta v Praze a generální vikář postupně tří pražských arcibiskupů, vzdálený příbuzný jednoho z nich, arcibiskupa Matouše Ferdinanda Sobka z Bílenberka, který si zasloužil i zvláštní heslo v Českém slovníku bohovědném. Domácím duchovním (sacellanus) pražského kláštera býval i pozdější královéhradecký biskup Tobiáš Jan Becker. Pokud slavnostní kázání při obláče sester bylo vydáno tiskem, lze v tom spatřovat se značnou pravděpodobností iniciativu šlechtické rodiny, z níž řeholnice pocházela, naopak celá řada dalších tisků 17. století svědčí o tom, že i sestry neváhaly použít knihtisku k šíření vědomostí o svém společenství ve světě. Jubilejní tisky 19. století jsou tištěny česky i německy, což rovněž svědčí o snaze a schopnosti sester oslovit své současníky. Na necelých dvou stranách (s. 62–63) nacházíme *jenom pro úplnost* exkurz do období po roce 1918. Protože to není tématem práce, nebudeme vytýkat, co tam není, jen upozorníme na existenci prvorepublikového konventu v Doksech. Ač jeho majestátní budova stále „straší“ (a to doslova) na okraji města, z historie se vytratil. *Encyklopedie českých klášterů* Pavla Vlčka, Petra Sommera a Dušana Foltýna (Praha 1997) jej neuvádí jako samostatné heslo ani v úvodním přehledu, nezná jej ani starší přepečlivý přehled Josefa Svátka (*Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy*, Sborník archivních prací 20, 1970, s. 505–624). To vzbuzuje dojem, že se žádné tamní archiválie nedochovaly. Zapomenut by však být neměl.

Ve třetím oddíle, věnovaném voršilskému školství (s. 96–144), máme možnost se nejprve seznámit s dívčím, soukromým a konfesním školstvím. Teprve pak přichází na řadu školství voršilské a my na pozadí výše uvedených obecných faktů poznáváme nejen strukturu škol a jejich budovy, ekonomiku, učitelky, žáky, výuku a mimoškolní aktivity, ale také můžeme ocenit schopnost dávných řeholních sester odpovídat na potřeby doby včetně schopnosti reagovat na měnící se poměry a požadavky doby i státních předpisů. Celkově vyznívá obraz voršil-

ského školství pozitivně, můžeme bez nadsázky hovořit o moderní (nikoli modernistické) koncepci, která zpětně vypovídá mnohé též o duchu, který vanul celým řádem (několikrát zmiňovaná Augusta Rozsypalová a vztah řádu k ní jakožto k někdejší sestře o tomto duchu svědčí také) a jehož životnost a životaschopnost vynikne ještě více srovnáním např. s piaristy, kteří ztráceli postupně půdu pod nohama mimo jiné právě proto, že nebyli schopni se přizpůsobit a dostat požadavkům platných školských zákonů. Zde možná bude užitečné se na okamžik zastavit u vztahu sester k vědám a vysokoškolskému studiu, jak je o tom zmínka již ve druhém oddíle, kde se mluví o nedůvěře ne ve schopnost studentek zvládnout studium, ale o nedůvěře v jejich víru, osobní zbožnost a charakter. V textu je citován mezi válečný dokument, který tak je „*ve velmi příkrém kontrastu s většinou pravidel samotných voršilek*“. M. Macková k tomu dodává: „*Jakoby už nutně vysokoškolské studium členek řádu ukázalo nikoliv neschopnost jednotlivce, ale nejistotu celého systému ve změněných podmínkách a jeho velmi obtížné hledání své vlastní další cesty.*“ (s. 74) Do jisté míry to byl skutečně strach, který ovlivňoval postoje části církevních kruhů, do jisté míry zde mohla hrát roli i skutečnost, že vysokoškolské studium předcházelo vlastní řeholní formaci, případně bylo jen obtížně kompatibilní s běžným denním řádem kláštera. Nicméně i zde hrál svou roli strach z přílišné svobody. Nekatolické absolventky na církevních školách (totéž platí i o chlapeckém školství jezuitů a piaristů) nebyly výjimkou, zmínka (s. 128) je ale nesmírně užitečná pro vytvoření objektivnějšího pohledu na celý systém, považovaný částí společnosti za škodlivý, jak praví autorka na s. 140. Za klíčové lze považovat konstatování, že „*druhým omezujícím vlivem, a pravděpodobně ještě silnější než vědomé a deklarativní sekularizační snahy, byla vzrůstající lhostejnost. Ta sice nikde bojovně nehlásala zášť, ale také necítila žádnou potřebu podporovat, byť jen formou využívání služeb. V prostředí konce habsburské střední Evropy byl tento trend formální církevní příslušnosti sice plíživý, ale možná o to nebezpečnější ... Pokud se státní moc domnívala, že její pozice je silná a vyvážená, nekladla konfesnímu dívčímu vzdělávání jako jedné z mnoha alternativ vážnější překážky. Pokud cítila, že své názory musí prosazovat silou až násilím, nebylo pro alternativu místo.*“

Závěrem se můžeme vrátit k úvodní kapitole, kde docentka Macková přináší komentovaný přehled pramenů a literatury. Nepochybně právem kritizuje nedávno vyšlý překlad „*vyloženě propagační*“ původně francouzské práce ... *srdce široké a plné touhy* (Praha 2001) za to, že „*celkový dojem z českého překladu ruší vyložené tiskové chyby, které nikdo neodstranil*“. Jestli autorce původní české výsoce odborné práce o voršilkách ale můžeme něco vytknout, pak jsou to právě – tiskové chyby! Jaké bylo rodné příjmení sestry Anny Aloisie, to se můžeme jen dohadovat (s. 51, 71). Zdaleka se nejedná jen o tento případ.

Kniha o voršilkách nese na obálce fotografii starého olivového stromu na pozadí modré italské oblohy. Návrh obálky je dílem Václava Klofáče, fotografie sama – blíže neoznačená – je dílem autorčiným. Svědčí o smyslu pro krásu, skrytou v realitě i v poezii. Staletý pokroucený kmen s mladičkými ratolestmi. Skrývá v sobě něco z tajemství života vůbec a života řeholního zvláště. *Voršilky v Čechách*

do roku 1918 jsou citlivým pohledem do života, pronikajícím i nejedno zdánlivé tajemství. K poděkování můžeme ještě připojit povzbuzení, aby autorka ve své poctivé práci pokračovala. Téma zdaleka není vyčerpáno.

Jindřich Zdeněk Charouz O.Praem.

VIKTOŘÍK, Michael, Čokoládovnický a cukrovinkářský průmysl v Olomouci, Olomouc, Univerzita Palackého 2008, 213 s., ISBN 978-80-244-2047-9.

Předkládaná publikace je bezesporu reprezentativní, na papíře vysoké gramáže, s barevným tiskem v celém rozsahu, s neobyčejně graficky zdařilou obálkou vyvedenou v decentní barevnosti od čokoládově hnědé po světlou tlumenou pomerančovou, to vše doplněné velmi uměřeným dotykem zlaté a bezbarvého lesku na ústředním motivu cizokrajného motýla – nejvýznamnějšího reklamního loga firmy Zora – koketujícího s možností usednout buď na rty krásné dívky nebo na čokoládovou tyčinku značky Zora. Zatím co u reklamního hmyzu čokoláda nezvítězila, u autora Michaela Viktoříka jednoznačně ano. A nejenom čokoláda, ale veškerý další široký sortiment bonbónů, kanditů, tyčinek, oplatků, řezů, sušenek a kdoví čeho dalšího, co vyráběly „po továrnicku“ provozované specializované firmy tohoto druhu v Olomouci zhruba od poloviny 19. do konce 20. století.

V práci je ovšem věnována pozornost i té části produkce, kterou obstarávala malovýroba, tedy především cukráři. V Olomouci k jejich organizování ovšem došlo, ve srovnání s jinými regiony, zdá se až relativně velmi pozdě, protože živnostenské společenstvo cukrářů, pekařů, voskařů, čokoládovníků, koláčníků, mandletářů a výrobců kandit bylo založeno až v roce 1922. Přesto autor přinesl medailonky dvou nepřehlédnutelných olomouckých cukrářů novější doby: Josefa Štafla a zřejmě ještě dnes legendárního Jaroslava Dejmalu, což ocení především s olomouckými místními poměry obeznámené čtenářstvo. Zatím co exkurzy o obou živnostnících jsou koncipovány jako osobní i firemní črta zároveň, ostatní cukráři jsou shrnuti především jako součást organizační struktury společenstva, včetně likvidace v průběhu 50. let 20. století. Tento přístup je celkem pochopitelný s ohledem na základní orientaci práce na velkovýrobu v oboru, která právě v Olomouci byla nesporně významnější v širším kontextu, než byla optika zákazníků chodících mlsat „k Dejmalovi“, mimochodem ještě opravdu velmi dlouho po „zspolečnění“ cukrářny. Ovšem někdy možná významnější i pro jednotlivce, protože resort byl v místě velkým zaměstnavatelem, takže nezajímal jenom skutečné či potenciální konzumenty, ale i ty, které živil.

Autor rozdělil zkoumané prostředí ještě dále na velkovýrobu čokolády a cukrovinek a průmysl čokolády a cukrovinek do roku 1948. V dalších kapitolách je pak pozornost soustředěna na jednotlivé firmy působící v Olomouci pod názvy Zora, Olfedo, Union, Josef Mikšovský, Toko a F. J. Svoboda, přičemž v některých případech je zvolen jako jednotící buď poslední nebo nejznámější název. Charakteristika jednotlivých vyjmenovaných firem není v práci stejně rozsáhlá, což ovšem

není odraz úspěšnosti či velikosti jednotlivých továren, ale je to způsobeno stavem dochování pramenné základny. Tu postihly nejenom jinde obvyklé ztráty pramenic z přístupu k písemnostem těsně po roce 1948, ale v některých případech i ztráty způsobené závěrem druhé světové války. Největší pozornost je věnována firmě Zora, která je vnímána jako kontinuální se současnou olomouckou čokoládovnou, náležející do velké mezinárodní firmy Nestlé. Ovšem Zora měla dominantní postavení i v postátněném průmyslu druhé poloviny 20. století, dokonce se její původní jméno stalo značkou té doby a další firmy do ní byly integrovány. Pokud ovšem nebyly přímo zlikvidovány.

Autorovi se podařilo vystihnout zvláštní, možná poněkud rozporuplné postavení tohoto průmyslového odvětví, které u nás vlastně nikdy nedosáhlo významnějším způsobem na exportní rovinu, ani v dobách monarchie ani následně v republice, a nevyplývalo to jenom z faktu, že ve velké míře zpracovávalo dovozovou surovinu, kterou nebylo možné bez vážné újmy na kvalitě a šíři sortimentu nahradit žádným domácím zdrojem. Problém byl v tom, že celý resort byl vlastně průběžně, byť v různých dobách s různou intenzitou, považován za ne příliš potřebný, za nadstandardní, za příliš luxusní a tedy za zbytečný. A nebyla to charakteristika pouze období po roce 1948, ale vlastně po každé válce, počínaje první světovou. Nicméně i v případě dějin velkovýroby, právě tak jako ze zatím ojedinelých studií týkajících se cukrářských živností, nakonec vyplývá, že tento obor přežíval sice utlumeně, ale kontinuálně, velké válečné konflikty, ale ničila ho období poválečná, soustředěná na „podstatné a důležité“, odmítající mnohý pozůstatek „předválečného“ sklonu k luxusu jako neodůvodněné plývání a nemístné rozptylování. Po druhé světové válce byl tento trend navíc záhy umocněn politickým převratem, který ovšem našel alternativní využití v „dobré výživě“, která měla být poskytována pokud možno všem. Takový přístup k průmyslovému odvětví je patrný i z této práce. Navíc se zdá, že v pestrém prostředí hanácké metropole a nejbližšího regionu se v tomto podnikání etablovali především čeští podnikatelé, aniž by jim takové vymezení ovšem výrazněji pomohlo následně po vzniku republiky.

Předkládaná kniha odpovídá současnému vkusu i svou výbavou obrazových příloh (mimořadně velmi zajímavě graficky integrovaných do textu), které jsou ovšem navíc samostatnou informační rovinou. A nejde jenom o dobové fotografie továren či vizuálně velmi vděčné hlavičky firemních papírů, ale i představenou kolekci obalů od čokolád značky Zora. Ty jednak doplňují slovní charakteristiku sortimentu, který byl opravdu velmi variabilní, jednak přesvědčují současné konzumenty, že výrobci oplývali bujnou fantazií už v minulosti a bizarní chuťové kombinace nejsou výsadou dnešního experimentujícího a tradiční vazby bořícího světa konzumu. Například čokoládu a pastilky obsahující přísadu luhačovické zřídelní soli se ještě nikdo znovu na trh neodvážil uvést ani jako součást těch nejdřívejších nápadů na zaručeně zdravý životní styl.

Práce byla vydána jako reprezentační publikace a má všechny její vnější atributy, včetně předmluvy od v době vydání aktuálně úřadující ředitelky závodu Zora, Nestlé Česko, s. r. o. Natašy Matyášové. Přesto jde o regulérní vědecký vý-

stup, který patří mezi kvalitní tematické sondy širokého pole firemních dějin či ještě širěji hospodářských dějin českých zemí.

Marie Macková

NĚMEČKOVÁ, Věra, *Naše měna a peníze v zajetí politiky 1938 – 1947. O československé měnové reformě 1945*, Libri, Praha 2008; 167 s. + 16 s. barevných příloh. ISBN 978-80-7277-362-6.

Od druhé poloviny XX. století pozorujeme změnu skladby vydávané československé numismatické literatury. Sice i nadále pokračuje Zveřejňování mincovních depotů a dílčích výsledků se vztahem k různým nedořešeným problémům českého, moravského a slezského mincovství (a jejich vztahu k mincovnictví sousedních zemí), ale nad sběratelskými katalogy a popisnými příručkami začínají převažovat numismaticko-historicko-ekonomické publikace o dějinách mincoven, vývoji měny a historii bank a peněžnictví všeobecně. Je to pochopitelný trend, následující obdobný trend v cizině, který vyplňuje určité vakuum v dosavadní československé numismatické produkci. Byl umožněn nástupem vysokoškolsky vzdělaných specializovaných historiků-numismatiků, společenskou potřebou a zejména zpřístupněním obrovského bohatství československých a českých archivních fondů. Setkáváme se tak se známými jmény, např. E. Nohejlová-Prátová, L. Nemeškal, E. Šimek, D. Svobodová, J. Hlinka, J. Novotný; tento výčet pochopitelně zdaleka není úplný. Brzy se však ukázalo – i když bohužel nebyly doposud provedeny přehled a zhodnocení této produkce – jak mnoho jsme byli dlužni této tématice a ještě dlužni jsme. Doposud se nám nepodařilo rovnoměrně pokrýt veškerou tematiku původními, průkopnickými díly, i když se začínají objevovat první pokusy o syntézu.

Jedním z doposud opomíjených témat naší historie je numismatický pohled na československou měnovou reformu v roce 1945. Tento nedostatek nyní odstranila autorka, která ve své knize mohla zúročit své bohaté zkušenosti v oblasti středověké i nejnovější numismatiky.

Práce o československé měnové reformě nese všechny rysy klasických děl: úvod, vlastní líčení, závěr, zhodnocení základní literatury a archivních pramenů k danému tématu, soupis pramenů a literatury a poznámkový aparát.

Kapitolou první (Výchozí stav československé měnové reformy (se autorka vrací do „prehistorie“ této události, objasňuje příčiny, proč muselo v roce 1945 dojít k měnové reformě. Líčí přípravy nacistického Německa k rozpoutání světové války, situaci Československé republiky těsně před rokem 1938, okupaci a rozpad ČSR, osudy československého zlata a měny, vyděračské požadavky slovenských finančních kruhů, nucené zapojení Českých zemí do německého hospodářského systému, systematické rušení české měny a růst inflace v protektorátu i na Slovensku, které bylo příčinou finančního zhroucení na jaře roku 1945. Součástí této kapitoly je i líčení emisí protektorátních a slovenských mincí a papírových platidel

s odkazem na katalogovou literaturu.

S velkými sympatiemi líčí ve druhé kapitole Přípravu měnové reformy v emigraci. Sice se opírá o známou literaturu, kterou nemohla opomenout, ale bezpečnou oporou jí zde byly písemnosti londýnského ministerstva financí, fond Kl. Gottwald a další, uložené v Národním archivu v Praze. Upozorňuje, jak je tlak československých komunistů na londýnskou vládu stupňoval i v oblasti výroby poválečných platidel, jak se různily názory v Londýně a v Moskvě na řešení měnových problémů v osvobozené ČSR i na vzrůstající rozpory mezi sovětskou a londýnskou československou vládou. Spravedlivě vysoce hodnotí podíl dr. L. K. Feierabenda a dr. J. V. Mládky na přípravě a zajištění papírových platidel pro osvobozenou republiku.

Třetí kapitola (Mezinárodní podmínky, možnosti a předpoklady československého měnového vývoje po válce) není rozsáhlá, autorka popisuje přípravy na nápravu měnových poměrů v Evropě a účast delegace československé vlády na mezinárodních jednáních o řešení měnových problémů, situaci na Slovensku po vypuknutí povstání a v souvislosti s postupem osvobozovacích vojsk, první pokusy o konsolidaci měnových poměrů na Podkarpatské Rusi a na Slovensku i vznik československé vlády v Košicích. Autorka jako doposud snad jediná z československých autorů si všímá měnového vývoje v Podkarpatské Rusi v roce 1944 do doby, než byla československá delegace z tohoto dosud československého území vyhnána sovětskými orgány.

Nejdůležitější a nejobjevnější je kapitola čtvrtá (Doba přípravy a realizace československé měnové reformy 1945). Charakterizuje měnové poměry po osvobození do konce října 1945, vytěsňování cizích platidel z oběhu a realizaci měnové reformy. Při této příležitosti, nutno zdůraznit, že autorka má bezpečný přehled o oběživu na našem území (netvrdí např., že na Těšínsku obíhaly polské marky nebo, že dvacetikoruna „londýnského“ vydání s portrétem Karla Havlíčka Borovského byla prohlášena za bankovku, jako to činil nedávno jeden pražský ekonomický teoretik). Za objevené považuji za vylíčení dohadování české a slovenské reprezentace (která se nažila prosadit své vysoce nadsazené požadavky) a rozbor zásad pro realizaci měnové reformy. Pečlivý čtenář si snad všimne rozdílu výměny platidel u velení amerických a sovětských vojsk i nedořešené kauzy počtu tzv. poukázek 1944, tištěných v Moskvě. Nelze však vypočítávat všechny okruhy problematiky, které se v knize probírají – je úkolem čtenáře, aby se jimi nechal oslovit.

Vynikající je závěrečný soupis literatury a výstižné zhodnocení základní literatury k problému a zejména příslušných archivních fondů, které dalším badatelům prokáží neocenitelnou pomoc, stejně jako rozsáhlý odkazový aparát (485 odkazů upozorňujících na příslušnou literaturu, na dokumenty či rozšiřující hlavní text).

Publikace o měnové reformě v ČSR roku 1945 v pojetí V. Němečkové je vítaným přínosem k dějinám československé měny, ale nejen jí. Autorka se neomezila na úzce numismatický výklad, ale zasazením numismatických a měnových problémů do širších, i mezinárodních, souvislostí podstatně obohatila poznání naší nedávné minulosti.

Jaroslav Šůla

Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně):

Mgr. Tomáš Borovský, Ph.D. (Masarykova univerzita v Brně)
prof. PhDr. Jaroslav Čechura, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
doc. PhDr. Jana Čechurová, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)
doc. Vratislav Doubek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)
PhDr. Zdeněk Fišer (Moravské zemské muzeum v Brně)
PhDr. Jiří Hrbek (Univerzita Karlova v Praze)
PhDr. Josef Hrdlička, Ph.D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
PhDr. Michaela Hrubá, Ph.D. (Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem)
Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D. (Univerzita obrany v Brně)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Ladislav Kudrna, Ph.D. (Ústav pro studium totalitních režimů, Praha)
Mgr. Tomáš Malý, Ph.D. (Masarykova univerzita v Brně)
prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc. (Akademie věd ČR v Praze)
Mgr. Pavel Panoch, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Magdalena Pokorná (Akademie věd ČR v Praze)
Mgr. Vladimír P. Polách, M.Phil. (Univerzita Palackého v Olomouci)
prof. PhDr. Jan Royt, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)
Mgr. Jana Schwallerová (Archiv hlavního města Prahy)
doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A., Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Radomír Vlček, CSc. (Akademie věd ČR v Praze, pobočka Brno)

Seznam autorů (abecedně):

Mgr. Zuzana Čevelová, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Lenka Doová (Univerzita Palackého v Olomouci)
Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D. (Univerzita obrany v Brně)
Jindřich Zdeněk Charouz O.Praem. (Klášter premonstrátů Želiv)
Bc. Pavla Janáčková (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Dr. Tamás Kruppa (Univerzita Szeged, Maďarsko)
Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Michaela Malaníková (Masarykova univerzita v Brně)
PhDr. Pavel Mücke, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze)
Mgr. David Novotný (Univerzita Palackého v Olomouci)
Mgr. Pavel Panoch, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Pavel Petr (Univerzita Pardubice a Integrovaná střední škola v Moravské Třebové)
PhDr. Jan Seidl (Masarykova univerzita v Brně)
Mgr. Tereza Siglová (Státní okresní archiv v Pardubicích)
Mgr. Jana Stráníková (Univerzita Pardubice)
Mgr. Kristina Swiderová (Státní oblastní archiv v Třeboni, pracoviště Český Krumlov)
Mgr. Ondřej Šáro (Univerzita Pardubice)
prof. Ing. arch. Jiří Škabrada, CSc. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Jaroslav Šůla, CSc. (Univerzita Hradec Králové)
doc. PhDr. Václav Veber (Univerzita Pardubice)
Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

Theatrum historiae 5 (2009)

<http://khv.upce.cz/papers/th.htm>

Vydala: Vydavatelství Univerzity Pardubice

Rok vydání: 2009

Vychází nejméně dvakrát ročně

Jazyková redakce českých textů: Tomáš Jiránek

Redakce:

vedoucí redaktor: prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice);
zástupce vedoucího redaktora: doc. PhDr. Jiří Mikulec, CSc. (HÚ AV ČR Praha);
výkonný a technický redaktor: Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice).

Vědecká rada časopisu:

Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Antonín Kalous, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)
Dr. Françoise Mayer (Université Paul Valéry Montpellier)
doc. PhDr. Miloš Řezník, Ph.D. (Technische Universität Chemnitz)
doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze).

Adresa redakce:

Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
tel.: 466 036 210
e-mail: Jiri.Kubes@upce.cz
Vydání 1. – 324 stran, 300 výtisků